

ИСТОРИЯ И НАДЕЖДА

Юбилеен сборник
в памет на
проф. Пламен С. Цветков

ИСТОРИЯ И НАДЕЖДА

Юбилеен сборник в памет на
проф. Пламен С. Цветков

HISTORY AND HOPE

Papers in Memory of
Professor Plamen S. Tzvetkov

Edited by
Momchil Metodiev, Dimitar Gyudurov, Metodi Metodiev

ИСТОРИЯ И НАДЕЖДА

Юбилеен сборник в памет на
проф. Пламен С. Цветков

Съставителство и редакция:
Момчил Методиев, Димитър Гюгуров, Методи Методиев

История и надежда.

Юбилеен сборник в памет на проф. Пламен С. Цветков

Съставителство и научна редакция:
проф. д.н. Момчил Методиев,
доц. д-р Димитър Гюгуров,
зл. ас. д-р Методи Методиев

© Алека Стрезова, Анжел Бонджев, Веселин Методиев, Даниел Вачков,
Даниела Горчева, Денис Исаев, Деян Кюранов, Димитър Вацов,
Димитър Гюгуров, Евелина Келбечева, Едуард Георгиев, Живко
Лефтеров, Зарко Ждраков, Кирил Илиев, Любомира Атанасова,
Момчил Методиев, Пламен Орфеев, Рангел Младенов, Рая Заимова,
Румен Генов, Светла Янева – автори

Рецензент: проф. д-р Мартин Канушев
Редактор и коректор: Евгения Мирева

© Издателство на Нов български университет, 2023
ул. „Монтевидео” 21, 1618 София
www.nbu.bg
www.bookshop.nbu.bg

Всички права са запазени. Не е разрешено публикуването на части
от книгата под каквато и да е форма – електронна, механична,
фотокопирна, презапис или по друг начин – без писменото
разрешение на носителя на авторските права.

© Николай Киров – художник на корицата, дизайн
и предпечатна подготовка

Печат: „Симолони-94“ ООД

ISBN 978-619-233-260-0 (печатно издание)
978-619-233-261-7 (електронно издание)

Съдържание

Веселин Методиев. Спомени за Пламен С. Цветков	9
Даниел Вачков. За проф. Пламен С. Цветков и за смелостта в историческите изследвания	13

ИСТОРИЯТА – НАЧИНИ НА ОСМИСЛЯНЕ И ИНТЕРПРЕТИРАНЕ

Светла Янева. Из изследователския път на Пламен С. Цветков: една <i>История на България</i> на френски език от студентските му години	19
Svetla Ianeva. From the Research Path of Plamen S. Tzvetkov: <i>A History of Bulgaria in French Language</i> Written during His Years as University Student	49
Денис Исаев. Науките за древността въпреки социализма	53
Dennis Isaev. The Scholarship of Antiquity in Spite of Socialism	75

АНТИЧНИЯТ СВЯТ

Зарко Ждраков, Пламен Орфеев. За сакралната топография при Варна	79
Zarko Zhdrakov, Plamen Orfeev. About the Sacred Topography in Varna	98
Асен Бондзев. Свещарската гробница в АР „Сборяново” – минало, настояще и бъдеще	101
Asen Bondzhev. The Sveshtari Tomb in the Sboryanovo Archeological Reserve: Past, Present and Future	124

СРЕДНОВЕКОВНИЯТ СВЯТ

- Рангел Младенов.** Библейско-историографски реминисценции в средновековната българска книжнина (XIV–XV в.) 129
- Rangel Mladenov.** Biblical–Historiographical Reminiscences in the Bulgarian Medieval literature, 14th–15th Century 159

МОДЕРНОСТ

- Рая Заимова.** Към въпроса за два оброчни кръста в Северозападна България: история и съвременно състояние 163
- Raia Zaimova.** On the Problem about Two Votive Crosses from Northwest Bulgaria: History and Present State 178
- Алека Стрезова.** Човек на две епохи: г-р Георги Вълкович (1833–1892) 179
- Aleka Strezova.** A Man of Two Epochs: Dr. George Voulcovitch (1833–1892) 201
- Димитър Пюдуров.** Контрабанда и контрабандисти в България 1879–1919 г. 203
- Dimitar Gyudurov.** Smuggling and Smugglers in Bulgaria, 1879–1919 240
- Едуард Георгиев.** Кооперативното дело, ценностите на капитализма и българската модернизация: минало и настояще 241
- Eduard Georgiev.** The Cooperative Work, the Values of Capitalism, and the Bulgarian Modernization: Past and Present 250
- Кирил Илиев.** Славянският събор в София и българо-сръбското икономическо сближение 251

Kiril Iliev. The Slavic Congress in Sofia and the Bulgarian-Serbian Economic Rapprochement 262

Румен Генев. Трансформациите на пацифизма: от комедия до международна политика 269

Roumen Genov. The Transformations of Pacifism: From Comedy to International Politics 307

СЪВРЕМЕННОСТ

Живко Лефтеров. Комунистическата партия и държава срещу християнския празник Богоявление: по примера на град Калофер 311

Zhivko Lefterov. The Communist Party and State Against the Christian Feast of Epiphany: The Example of the Town of Kalofer 347

Момчил Методиев. Разузнавач с епископски жезъл. „Карриерата“ на Западноевропейски митрополит Симеон като сътрудник и офицер от Държавна сигурност 349

Momchil Metodiev. An Intelligence Officer with a Bishop's Wand: The "Career" of Simeon, the Metropolitan for Western Europe, as a Collaborator and Officer of the State Security 415

Деян Кюранов. Лъжата като нормално управленско средство на комунистическия държавник 417

Deyan Kiuranov. Lying as a Normal Governance Tool of the Communist Statesman 438

Димитър Вацов. Ученическите бригади след Чернобил. Баналността на зло в комунистическа България 439

Dimitar Vatsov. The High School Students' Brigades after Chernobyl: The Banality of Evil in Communist Bulgaria 471

ПРОБЛЕМИ НА НАСТОЯЩЕТО

- Даниела Горчева.** Компромисите със съветския тоталитаризъм, които акушираха на новия руски тоталитаризъм 475
- Daniela Gortcheva.** On the Compromises with the Soviet Totalitarianism That Made Possible the New Russian Totalitarianism 548
- Евелина Келбечева.** „Соцносталгията” в България: причини и последици 551
- Evelina Kelbecheva.** The “Socialist Nostalgia” in Bulgaria: Reasons and Consequences 562

ПЪРВА ПУБЛИКАЦИЯ

- Любомира Атанасова.** Двайсети век през погледа на историк и на философ: Тони Джъд и Цветан Тодоров 565
- Liubomira Atanassova.** Twentieth Century Viewed by a Historian and a Philosopher: Tony Judt and Tzvetan Todorov 587
- Биобиблиография на проф. Пламен С. Цветков, д.н. (1951–2015)** 589
- Авторите** 623

СПОМЕНИ ЗА ПЛАМЕН С. ЦВЕТКОВ

Веселин Методиев

Запознах се с Пламен в началото на 80-те години на XX век, когато заедно посещавахме школите на младите историци. Знаех за неговите интереси към историята на малките държави в Европа

Проф. Пламен С. Цветков

между двете световни войни и бях респектиран от използваните от него множество чужди езици – английски, френски, немски и т.н., та дори унгарски. Още от първите ни срещи ми стана ясно, че срещу себе си имам човек с висока култура.

От онези години съм наясно и с гражданските убеждения на Пламен Цветков – яростен антитоталитарист и убеден демократ. Слушал съм легендарни разкази за неговите конфликти в семейството и с родителите му по повод на

тези убеждения. Той не спестяваше възгледите си и в нашите разговори, както и в дискусиите при тези научни форуми. На практика бяхме съмишленици, които не вярваха в комунистическите идеи, и изучавахме и защитавахме парламентарната демокрация като най-добрата форма на политически живот в Европа.

Времето след 1990 г. ни сближи още повече, тъй като след януари 1991 г. се оказахме в една и съща политическа партия – Демократическата. Аз взех това решение под натиска на приятеля на баща ми Стефан Савов именно през зимата на 1990/1991 г., но за Пламен разбрах, че той е направил този избор в самото начало, още през януари 1990 г. Мога да кажа, че на всяко политическо събрание, на което сме били заедно, Пламен е ставал и се е изказвал. И винаги посоката на неговото изказване, акцентът в политическото послание бе в защита на демократичните ценности. Яростен антикомунист, не вярваше в никакви компромиси с бившата компартия. Явно имаше твърде лични и дълбоки причини за това.

Политическата история на България ни събра и в напускането на тази партия, която и излезна. Взехме участие в учредяването на „Демократи за силна България“. И тук Пламен стана бързо известен с категоричния си стил в защита на демокрацията и свободата. Наистина бе безапелационен, когато атакуваше личности от сегашната политика. Проявяваше категорична позиция срещу всяка безпринципност. Няма нужда да цитирам конкретни имена, тъй като всеки може да се сети кои бяха и са основните опоненти и противници на ДСБ.

През 90-те години на XX век за кратко загубих от поглед Пламен, може би поради факта, че моето участие в политиката стана прекалено ангажиращо. Но със сигурност мога да твърдя, че прояви интерес и желание за участие в изграждащата се историческа общност в Нов български университет. Той напредна и в историографската си активност. Пламен

Цветков е автор на първия некомунистически цялостен учебник за историята на Европа, в това число и на България за XX век. Неговите текстове за времето на тоталитаризма – италианския фашизъм, немския националсоциализъм и руския болшеvizъм, са валидни и до днес. Във времето, когато бях министър на образованието, имах смешната ситуация да получа по телефона молба от бивш министър на образованието да се намеся и да спра професурата на Пламен Цветков. Бе съвсем ясно, че не можеше да бъде приет в една среда на посткомунистическа историческа общност. А за мен бе абсурдно да проявя така намеса.

Ето защо е съвсем ясно, че в началото на нашия век Пламен се озова на постоянна работа в Нов български университет, където и преподаваше до края на земния си път. Студентите, с които съм разговарял, след като бяха слушали лекции при него, бяха изключително доволни. Някои дори бяха направо възхитени. Заедно сме участвали и в граждански форуми по теми от българската история. Такъв пример бе усилието на една госпожа да възкреси събиранията на „Българска орда“, културно-просветна организация отпреди 1944 г. Приятна среда от хора, семейно свързани с онова време. Пламен бе и редактор на списанието, което те поддържаха до смъртта си – първо на Пламен, а след това и на госпожата.

Пламен Цветков бе основен дискусант във форумите, организирани от Департамента по история в НБУ. В университета научих, че неговият прякор Графа е преминал през историческия институт в БАН и стигнал и до нас. Уважавани от мен колеги се оказаха негови приятели и фенове. Нека спомена две имена – на Евгений Дайнов и на Деян Кюранов. Коренно различни в своите граждански и интелегентски битности, те уважаваха Графа.

Често ми е задавал политически въпроси за българската перспектива. Те звучаха на моменти песимистично, но той

бе изцяло оптимист. По-скоро искаше да има динамика – „Не може така, Весо”, както ме наричаше. Търсеше радикални решения, такава бе и неговата природа. Много късно научих, че бе станал вярващ християнин. Нещо, което не бе го лишило от тази му активност в гражданските дела. Напротив, бе намерил още аргументи за своите позиции.

Пламен посвети доста време на изследване от 5 (пет!) тома относно договарянето между Сталин и Хитлер. Искаше всеки да разбере, че тоталитарните водачи се харесват и че техният сблъсък е бил по-скоро случайност, отколкото, както описваше нещата комунистическата историография, някаква закономерност.

Почина рано. Вероятно бе да напише още текстове, да участва в още дискусии. Но съм убеден, че ще остане в паметта на НБУ. Пример за това е, че всички бяхме смаяни, когато се запознахме с части от неговия огромен личен архив, който семейството предаде на университета. В моята памет споменът за Пламен винаги ще ме кара да бъда активен и да не се унасям в гражданските си и професионални задължения.

ЗА ПРОФ. ПЛАМЕН С. ЦВЕТКОВ И ЗА СМЕЛОСТТА В ИСТОРИЧЕСКИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Даниел Вачков

Когато в края на 1989 г. започна бавното оттегляне на комунистическата партия от властта в България, пред обществото се появиха множество сложни проблеми, свързани с предстоящия преход от тоталитаризъм към демокрация, от планова към пазарна икономика. За успешния завършек на този безпрецедентен в българската история преход от огромно значение беше промяната в начина на мислене на хората, промяна в осмислянето на това, което се е случило и което се случва с тях, възможността да анализират и оценят събитията, както актуалните, така и тези от близкото минало. В този процес на промяна на общественото възприемане и осмисляне на миналото ключова роля изигра налагането на нови подходи и методи в осъществяването на историческите изследвания, главно по тематики от историята на XX в.

Пагането на комунистическата власт завари огромната част от тогавашните български историци в твърде

сложна ситуация. Всички те познаваха добре (поне доколкото съществуващият режим за работа с архивите го позволяваше) документалната база на събитията от най-новата история, но в началото имаха множество задръжки да формулират ясно и категорично тезите си, да изоставят класово-партийния подход и да възприемат съвсем нова методология на изследванията си. Основното им притеснение беше да не бъдат обвинени в ренегатство – че са се отметнали от предишни свои тези, от партийното си членство, от осъществени специализации в СССР и т.н.

В този първи етап за преосмисляне на концепциите на историята върху близкото минало изключително важна роля изигра смелата позиция, която заеха с писанията, публичните изказвания и лекциите си редица български историци. Сред тях беше и Пламен Цветков. Пламенно и емоционално, но същевременно научно аргументирано той отстояваше тезите си за тоталитарната същност на комунистическите режими в България и по света, за тяхната двулична и подривна дейност в областта на международните отношения, за тяхната експанзионистична политика, за сходните природи на различните крайнодесни и крайнолеви управления. Изказването на подобни тези съвсем скоро след падането на комунистическата власт се посрещаше от определени обществени кръгове с открит враждебност и с многобройни опити за дискредитиране на техните автори. Въпреки проявяващата се съпротива и обвинения от консервативно настроените среди в науката и обществото учени като Пламен Цветков не се обезкуражаваха да налагат новите концепции и да обръщат парадигмата в българската историография в частта ѝ за съвременната епоха. Смелото отстояване на Пламен Цветков на научните му позиции стана пример за редица предимно по-млади историци как свободно да изразяват мнението си.

Новите, революционно звучащи за времето си тези получиха възможността да бъдат солидно защитени и

аргументирани благодарение на факта, че от втората половина на 90-те години на XX в. започна масовото разсекретяване на архивите в България. В това време на дълбока трансформация в българската историческа наука проф. Пламен Цветков издаде няколко емблематични изследвания: *Между руския комунизъм и германския националсоциализъм (средните и малките държави в европейската политика до Втората световна война)*. София, Херон прес, 1998; *Съветско-нацистката сделка*. София, Херон прес, 1999; *Бошевизъм, националсоциализъм, фашизъм 1917–1939. Общоевропейски и балкански аспекти на проблема*. Варна, Зограф, 2000. И разбира се, трябва специално да се отбележат петте обемисти тома *Под сянката на Сталин и Хитлер*, издадени от Нов български университет в периода 2014–2017 г.

Няма да е пресилено да се каже, че проф. Пламен Цветков както с цялостното си научно творчество, така и с многобройните си публични изяви даде важен и значим принос в разбиването на множество митове, създавани в периода на комунистическото управление, и съдейства в значителна степен за издигането равнището на историческата наука в България през последните 30 години.

ИСТОРИЯТА – НАЧИНИ
НА ОСМИСЛЯНЕ И
ИНТЕРПРЕТИРАНЕ

ИЗ ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИЯ ПЪТ НА ПЛАМЕН С. ЦВЕТКОВ: ЕДНА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ НА ФРЕНСКИ ЕЗИК ОТ СТУДЕНТСКИТЕ МУ ГОДИНИ

Светла Янева

Настоящият текст е посветен на едно ранно историкографско съчинение на Пламен С. Цветков, писано, когато авторът е студент на 22 години. То е запазено в машинопис с обем от 184 страници, от които, за съжаление, липсват първите 33, съдържащи вероятно теоретичен предговор, и се съхранява в личния архив на автора в Нов български университет.¹ Тази *История на България на френски език* досега не е станала достояние на публиката, нито на професионалните историци, нито на студентите или интересуващите се от история.² Освен със своето конкретно съдържание и тези това съчинение е твърде интересно и значимо, по мое

---

¹ Университетски архив на НБУ, ф. 17 „Проф. Пламен С. Цветков“ (необработен), *История на България на френски език*, 1973.

² Благодаря на проф. Рая Заимова, че ме насочи към него.

мнение, за съвременните студенти – като пример за рано проявени отгаденост на историята, гражданска ангажираност и смели позиции. То представлява несъмнен интерес и за колегите – професионални историци, които биха могли да добият представа за еволюцията в историческото мислене на Пламен Цветков, за зараждането и ранните измерения на някои негови ключови виждания и тези, разгърнати впоследствие в неговите многобройни и многообемни публикации, бележещи незаобиколими жалони в българската и световната историография.

Какъвто и да е бил първоначалният замисъл за написването и разпространението на това съчинение, на практика то остава „за чекмеджето”. За щастие, оказва се, чекмеджетата на не всички български историци са празни; срещата ни тук е с едно от малкото изключения. Без да шуми около себе си в годините след промяната от 1989 г. и да претендира за дисидентско минало, Пламен Цветков ни е оставил структуриран алтернативен на официалната социалистическа историография разказ за българската история, датиращ от началото на 70-те години на XX век. По свидетелства на негови близки и приятели от онези години, редица от основните тези в неговата *История на България* на френски език остават непознати за тях досега, въпреки че в тези среди не са били тайна много от „еретичните” му тогава виждания за историята и съвременността. Това ни отправя към две необходими уточнения. По онова време, при все явния му стремеж да използва критично наличното, той няма достъп до много от документалните свидетелства и вторичните източници по изследваната проблематика. Така студентът Пламен Цветков достига до изложените в съчинението му тези, а на места и прозрения, в немалка степен интуитивно и на базата на забележителната си общочовешка култура и професионален усет. Но и в самота, без да има шанса да сподели и провери в неформален

разговор със съмишленици или в дискусия с колеги търсени-ята си, фактите и тезите, до които достига. Тези обстоятелства би трябвало вероятно да бъдат вземани предвид при един задълбочен историографски анализ на *История на България на френски език*, както настоящият текст няма претенцията да бъде.

В предговора на разглежданото съчинение, бихме могли да допуснем, освен изясняването на някои използвани термини и по-общи възгледи и разсъждения за историческото развитие се е съдържала и мотивацията за написването му. Това предположение се основава на сходството между конкретното съдържание на машинописния текст на *История на България на френски език* и съдържанието (включително оформеното като такова) на самуиздата на Пламен Цветков под псевдоним Асен Стамбол *Принципа на историчната ротация, илюстриран със един пример: България*³, което включва такъв предговор. Наред с това, самият факт на написването на цялостна история на България, стигаща до съвремието на автора, на чужд език, както и конкретното съдържание на текста ни дават основание да изкажем предположенията относно основната му мотивация. Затова, а и за да откروим по-ясно приносите му, е необходимо съвсем накратко да поставим съчинението в съвременния му историографски контекст.

От една страна, по онова време малцината интересуващи се от родната ни история читатели в чужбина разполагат с две последователни публикации на „София прес“ от 1965 и 1969 г. на книгата *Bulgarie. Aperçu historique et géographique [България. Исторически и географски обзор]*⁴, официално изда-

³ Университетски архив на НБУ, ф. 17 „Проф. Пламен С. Цветков“ (необработен), Асен Стамбол. *Принципа на историчната ротация, илюстриран със един пример: България*. 1973, с. 459. Това съчинение вероятно е един авторски вариант на *История на България на френски език*, който като тези и до голяма степен като структура и съдържание е много сходен с разглеждания тук текст.

⁴ Todorov, N., L. Dinev, L. Melniški. *Bulgarie. Aperçu historique et géographique*. Sofia: Sofia-Press, Edition en langues étrangères, 1965, 1969.

ние с подкрепата на тогавашните български институции, обременено от редица исторически постановки на доминиращата в социалистическа България идеология.⁵ Вероятно следователно младият автор е искал историята на България да стигне до публика, невладееща български език, и така да запълни една празнота, като същевременно запознае тези читатели с една своя интерпретация на българската история, различна от предоставяната им готовогава официална версия. Френският език пък, широко използван в тогавашната хуманитаристика, е и чуждият език, който Пламен Цветков по онова време владее най-добре (на наистина впечатляващо ниво!).

Друг елемент от историографския контекст, който би трябвало да имаме предвид, са историите на България на чужд език, писани от българи емигранти, които са непрофесионалисти. До написването на *Историята на България* на френски език от Пламен С. Цветков според изследванията на Бойко Киряков от близо 500-те книги, издадени извън комунистическа България до началото на 60-те години на XX в. от тези автори, едва десетина са на историческа тематика, всичките посветени на отделни моменти или проблеми от българската история. През 1961 г. се появява една цялостна история на България, написана в странство на английски език от българския емигрант Христо Огнянов. Тази история обаче, със заглавие *A Bulgarian History Reader*, остава в машинопис и е всъщност курс лекции, които авторът ѝ чете в качеството си на преподавател по български език в Университета на Сиракюз, в департамента, подготвящ по източно-европейски езици бъдещи кадри за военното министерство на САЩ. Пламен Цветков няма как да познава това съчинение, което впрочем остава незавършено (достига до „Зовът на отца Паусия от 1762 г.“), но запазилото се съдържание на

---

⁵ За това издание вж.: по-подробно Нягулов, Бл. Френскоезични издания за историята на България. – *Исторически преглед*, 2004, №3-4, с. 235.

историята на Христо Огнянов⁶ позволява някои интересни паралели със структурата на съчинението на студента Пламен С. Цветков и дори отбелязването на някои сходства във вижданията на двамата автори (например за произхода на българите и за ролята на прото(пра)българите).

През 1967 г. Христо Огнянов публикува друга книга по историята на България, на немски език (*Bulgarien, Nürnberg, 1967, 496 s.*), която е включена в поредицата „Културите на нациите“ на престижното германско издателство Glock und Luz. Макар в тома да е представена една обобщена картина на географското положение, генезиса на българите, българската история, религия, църква, фолклор, политика, стопанство, архитектура, печат и др., българската култура и в частност – литература, заема водещо място в това съчинение, съобразно тематиката на поредицата.⁷

Най-сетне, за да оценим значението на този ранен историографски опит на Пламен Цветков на френски език, би трябвало да имаме предвид и по-късните, продължаващи и в нашето съвремие публикации на цялостни истории на България на чужди езици от професионални български и чужди историци и от непрофесионалисти българи в чужбина, чието разглеждане излиза извън обсега на настоящото представяне, но които показват необходимостта и значимостта на предприетото през 1973 г. от Пламен С. Цветков начинание, нишата, която той запълва. Ще отбележа тук само, че неговата *История на България* на френски език не е белязана от някои от слабостите на наскоро публикуваните истории от реномирани български професионални историци – премълчаването на нелицеприятни или идеологически неудобни за авторите факти, патриотарския патос и постбалкантуристката, не особено умела рекламност на някои от тях.

---

⁶ Киряков, Б. *Христо Огнянов. Биография*. С.: Гутенберг, 1999, с. 185-188.

⁷ Пак там, с. 244-247.

Освен историкографския би трябвало да имаме предвид и историческия контекст – конкретното време, в което тази история е сътворена. Светът тогава живее в обстановката на Студената война, доминиран от военни конфликти, насилие, тероризъм, политически скандали и остро противопоставяне между двата блока. В „социалистическия лагер”, и в НРБ конкретно, началото на 70-те години е време на стагнация, на втвърдяване след 1968 г., но ситуацията в Софийския университет е малко по-различна. Там в края на 60-те години (освен случая с групата на Едуард Генов, който, разбира се, трябва да имаме предвид) идва ново поколение млади преподаватели (Илчо Димитров, Николай Генчев, Асен Изнатов и др.) с някои нови, не толкова ортодоксални или дори доста неортодоксални идеи, които оказват влияние върху тогавашните студенти в Историческия факултет както директно чрез лекциите и упражненията, така и в неформалното общуване. След 1968 г. въпреки втвърдяването маховикът се е завъртял, случило се е пречупване на монопола и авторитета на официалната идеология и цялостната атмосфера е променена в тези академични среди.⁸ Влияние, твърде вероятно, оказва и „случаят Солженицин”⁹ – не само позициите и произведенията на автора, но и начинът на тяхното огласяване – публикувани в превод в свободния свят и разпространявани тайно под формата на самиздат в СССР.

Като хронологически обхват и общи историкографски характеристики *История на България* на френски език на Пламен С. Цветков започва с потеклото на българите и завършва със съвременността на автора – началото на 70-те

---

⁸ Вж. изследването на Знеполски, И. *Как се променят нещата. От инциденти до голямото събитие. Истории с философи и историци. Част 1-2*, С.: Институт за изследване на близкото минало & Сиела, 2016, и спомените, естествено доста субективни, на Генчев, Н. *Избрани произведения. Т. 5. Спомени*. С.: Гутенберг, 2005.

⁹ Благодаря на колежата Момчил Методиев за посочването на този контекст.

години на XX в., и е със сравнително балансирана в количествено отношение структура на отделните части по исторически периоди. Няма бележки по линия и класическо цитиране на литература, има само някои споменавания на отделни издания в самия текст. Интересна особеност е предаването на фамилните имена на българските исторически личности от Възраждането нататък без наставките -ов, -ев, например Христо Ботъо, Георги Мамарче, Петко Славейко, Стафан Стамбол, Захари Стоян, Драган Цанко, Васил Рагослав, Райко Даскал, Васил Колар, Богдан Фило, Никола Петко, Георги Димитар, Трайчо Коста, Тодор Живко и т.н. (но Георги Раковски, Александър Стамболиски). Този подход, макар да не е изрично обяснен в текста на разглежданата история на френски език (или, възможно е, това да е било направено в незапазилия се увод?), с голяма доза сигурност може да бъде отгаден на разбирането на автора (запазило се и в по-късните му изследвания), че българският език не принадлежи към групата на славянските езици, както и с „лингвистичната асимилация на българите и методичната русификация на техния език, на която сме свидетели в наши дни”¹⁰.

В страниците от тази история, посветени на потеклото на българите и началото на българската държавност, намираме в синтезиран вид някои от идеите, развити в по-късни произведения на Пламен Цветков¹¹, например тезата му за неславянското потекло на днешните българи

---

¹⁰ Университетски архив на НБУ, ф. 17 „Проф. Пламен Цветков”, *История на България на френски език...*, с. 36. А в увода на *Принципа на историчната ротация* авторът пише: „Позволил съм си, освен това да променя фамилните имена на -ов и на -ев, понеже тези завършеци също са напълно чужди на българския език и не са нищо друго освен една сетнина от руската окупация през 1878 г. Не трябва да се забравя, че се вика Стефан Караджа и Филип Тотю, ами не Стефан Караджов и Филип Тотев”. *Принципа на историчната ротация...*, с. 4.

¹¹ Цветков, Пл. С. *Народностно потекло и национално самосъзнание*. С.: Издателство на Нов български университет, 2007, в частност с. 242-457.

(покрепена в текста с езиковедски¹², исторически, антропологически, културологични и ред други аргументи – подход, следван и в по-късните му изследвания) и за подавяващата тежест и роля на протобългарите при формирането на българската народност и изграждането на българската държава. Прави впечатление същевременно значимото място (включително и като обем текст), отделено от автора на траките („тракийското море“) и „тракийската цивилизация“, вероятно поне отчасти под влияние на публикуваната наскоро по онова време новаторска книга на Александър Фол¹³, негов асистент в университета. Началото на Дунавска България проходащият историк поставя в 643 г.; прави също интересни паралели с възникването на франкската държава. Студентът Пламен С. Цветков разглежда критично и полемизира с редица тези в публикуваната през 1961 г. академична *История на България* – авторитетното, на практика официално, второ допълнено издание на БАН под редакторството на академици и член-кореспонденти¹⁴, и предлага свои, нови интерпретации. Без да навлизам в подробен анализ на този дял от текста, посилен единствено за специалистите медиевисти, бих искала да отбележа също проявените още на този ранен етап от формирането на Пламен Цветков като историк характерни за него и в по-късните му произведения внимание към детайла при излагането на фактологията, скрупулозен подбор и анализ на източниците и баланс между фактология, проблематизиране и интерпретация. Това наблюдение впрочем бих

---

¹² Включително и с изработена от него интересна сравнителна таблица на основни думи в италианския, българския, френския, немския, английския и руския език. Университетски архив на НБУ, ф. 17 „Проф. Пламен Цветков“, (необработен), *История на България на френски език...*, с. 39.

¹³ Фол, Ал. *Демографска и социална структура на древна Тракия*. С.: Наука и изкуство, 1970. Пламен Цветков посочва заглавието и годината на публикуване на книгата в текста си.

¹⁴ Косев, Д., Ж. Натан, Ал. Бурмов (ред.). *История на България*. Т. 1. С.: Наука и изкуство, 1961.

отнесла към целия текст на неговата *История на България* на френски език от 1973 г. Още тук, струва ми се, бихме могли да доловим влиянието на методологията на един от посочваните в по-късни години от самия него образци – немския обективист Леополд фон Ранке. В разглежданата тук част, както и на други места в текста, формирацията се изследовател атакува директно и категорично и някои по-обща, типични за съвременната му хуманитаристика подходи: „В идеологически план сталинизмът се характеризира, наред с другото, с нетърпимо опростяване на марксизма”¹⁵. Има, разбира се, и някои научни тези, включително повлияни от тогавашната историография и нейния начин за обяснение на явленията и процесите. Например като една от причините за засилването на влиянието на ересите и конкретно – на богомилството, през Късното българско средновековие е посочена „относителната индустриализация на икономиката и последвалото нарастване на броя на експлоатираните и съответно – разпространението на богомилството и в големите градски и административни центрове на България”¹⁶.

Частта със заглавие „Османското господство”, обхващаща периода XV–XIX в., представя картина, следваща в едри щрихи тогавашния разказ в историографията в хронологически и тематичен план, както и по отношение на някои основни тези (режим на земята, икономическо развитие, положение на подвластното население и на църквата, ислямизация, еничари, хайдутство, въстания – на които е отделено доста място, кърджалийство, вътрешно

---

¹⁵ Например по повод на войната, която Византия започва срещу българите с идването на Ивайло на престола, интерпретирана от тогавашните български историци като класова подкрепа, задава реторичния въпрос да не би византийските феодали да са чели произведенията на Маркс и дава свои прагматични и логични обяснения на действията им. Университетски архив на НБУ, ф. 17 „Проф. Пламен Цветков” (необработен), *История на България на френски език...*, с. 100.

¹⁶ Пак там, с. 106.

състояние и външнополитически отношения на Империята, революционни движения и т.н.). Младият автор се ориентира твърде успешно в тази сложна проблематика и използва сполучливо някои несъмнени достижения на тогавашната българска историография. Същевременно обаче и тук той се осмелява да ревизира някои постулати на родната историография, да разкрие техния идеологически заряд и да предложи свои интерпретации.

В началото доста категорично е заявено, че османското завладяване е най-голямата катастрофа, преживявана дотогава от балканските народи, чиито последици продължават и в съвременната епоха. Пламен Цветков отдава „гигантския възход“, но и катастрофата на Османската империя на „абсолютната централизация на властта“, „огромната бюрокралична машина“ и „съществуването на една-единствена група в управляващата класа – тази на придворните феодали“. „Излишно е да ви казвам – обръща се той към читателите, – че такава е съдбата на всички централизирани и бюрокралични системи – вижте например арабите, персите, монгоците, вие сами можете да си направите заключенията.“ И ако тук имаме едно по-скоро индиректно внушение и паралел със съвременната му „социалистическа“ действителност, малко по-нататък нещата стават съвсем ясни. Студентът Пламен Цветков атакува директно тезата на съвременната му българска историография, че турците още в самото начало били много по-малко напреднали от балканските народи и че тяхната „цивилизация“ (да забележим термина!) била изостанала в сравнение с европейската цивилизация, с което пък се обяснява изоставането на Балканите през XIX в. Тази теза на „псевдомарксистките историци от София“, внушаваща, че турците са неспособни да се развиват, да прогресират, тъй като са изостанали от самото начало, той квалифицира като „напълно расистка“ и прикриваща факта,

че въпросното изоставане, разпад и накрая катастрофа на империята се дължат според него на „бюрократичния централизъм на Османската империя“. Ако „историците сталинисти“ биха разкрили тези истински причини, те биха засегнали своя собствен режим, основаващ се на бюрократичен централизъм.¹⁷

Преминавайки към втората половина на XVIII и към XIX в.¹⁸, за разлика от по-късните си виждания, в своята *История на България на френски език* от 1973 г. Пламен Цветков говори за зараждане на „българска буржоазия“, и то като нова експлоататорска класа, която обаче, за разлика от западната буржоазия, имала изцяло селски произход.¹⁹ По късно именно по тази причина той смяташе термина „буржоазия“ за неадекватен за българската действителност. Обяснява позициите на Добродетелната дружина по време на Кримската война (и изобщо) с търговските интереси на най-еграта българска буржоазия – чорбаджиите, изнасящи селскостопанска продукция предимно в Русия, заинтересовани следователно от сближаване с нея и така превърнали се постепенно в пета колона на руския император в България. Политическият идеал на тази организация според Пламен Цветков е на практика превръщането на България от османска в петербургска провинция.²⁰ Последователно на различни места в тази част от съчинението и по различни поводи излага тезата си (и привежда доводи за нея), че Русия, преследвайки амбициите си за наследник на православна Византия, допринася за разединението на християнските балкански народи и прилага политиката Divide

---

¹⁷ Пак там, с. 114.

¹⁸ Периодът от българската история, назоваван най-често в нашата историография с дискуссионния термин Възраждане. Тук Пламен Цветков не употребява този термин за обозначаване на епохата, той би бил и объркващ, и неразбираем за чуждоезичната публика, отнесен към конкретния исторически период.

¹⁹ Университетски архив на НБУ, ф. 17 „Проф. Пламен Цветков“ (необработен), *История на България на френски език...*, с. 118.

²⁰ Пак там, с. 122-123.

et impere, „нещо което непрекъснато прави и в наши дни”. Обръща внимание и на *Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите* на Раковски и привежда аргументи, оспорващи доминиращата теза на „историците в София” за топлите чувства на българите към руските братя и очакваното от тях освобождение.²¹ Раковски изобщо изпъква в текста като много централно действащо лице, традиционно Левски е изтъкнат като „най-забележителния революционен ръководител в нашата история”, доста по-скромно място е отделено на „Любен Каравел”, а „Христо Ботьо” е характеризиран кратко и ясно като първия български анархист. На революционното движение въобще е отделено подавяващо внимание и място, а духовното, интелектуалното и икономическото развитие са по-пестеливо представени. Струва ми се важно да отбележа, че в разказа на начинаещия историк присъства, макар и само с няколко изречения, османският контекст на реформите, а процесите сред българите са обвързани и с тогавашните събития на Балканите и в Европа.

Разделът „България до наши дни” на *История на България* от 1973 г. на Пламен С. Цветков започва с глава, наименувана „Третото българско царство” (употребен е терминът империя, адекватен превод за чуждата публика). Тя съдържа две части – „Разцветът на българската буржоазия” и „България по време на двете световни войни”.

Проследявайки събитията около руско-турската война от 1877/78 г., Пламен Цветков оспорва аргументирано основни тези в тогавашната историография, като тази за решаващата роля на братския руски народ в освобождението на България. Той подчертава, че Русия преследва собствени си имперски интереси, и изтъква приноса на други балкански народи и на самите българи (включително и на тези от Македония), които за пръв път след възстановяването на

²¹ Пак там, с. 124.

държавността си водят обща война срещу поробителите си. Твърдо отстоява тезата, развивана от него и по-късно, за далеч не толкова справедливия и изгоден, а напротив – дори опасен за българите и другите европейски народи характер на Санстефанския договор, който застрашава България с превръщането ѝ в поредната провинция на Московската империя и залага бъдещи противоречия между балканските народи. Като тъжно следствие от намесата на Великите сили в балканските дела и приложение на политиката „Разделяй и владей“ са интерпретирани резултатите от Берлинския конгрес, след който „Македония започва собственото си историческо развитие, вследствие на което ще се роди един нов народ”²².

Временното руско управление, наречено „руската окупация”, води до силно руско влияние в официалния език и в наименованията на новите държавни институции и до отдалечаване на българите от културните им контакти с Европа. Източна Румелия пък според формиращия се историк все повече придобива характера на истинска република, „първата българска република”. Проследявайки приемането на Търновската конституция и първите стъпки на политическия живот в следосвобожденска България, Пламен Цветков изтъква забележителния политически усет на тогавашните българи, които въпреки липсата на политически опит съумяват не само да опазят националната си независимост, но и да уважават и запазят дълго време основните демократични институции. Прави впечатление и констатацията му, че „националните битки винаги взимат връх над класовите борби” (по повод оставянето на заден план на политическите съперничества между либерали и консерватори при прилагането на някои аспекти на икономическата политика в началото на 80-те години).²³ „Контра-превратът” от 11 август 1886 г. пък е определен като установяване

---

²² Пак там, с. 129–131.

²³ Пак там, с. 135.

на прогресивна диктатура²⁴ от най-прогресивната част на новата експлоататорска класа – модерната индустриална буржоазия, и така България е спасена от ново чуждо господство, което би било по-катастрофално и от османското, и поема по пътя на индустриалното развитие, което ѝ осигурява независимост.²⁵ Цар Фердинанд за младия автор е просто амбициозен монарх без необходимите за големите си отговорности качества, а не агент на австрийския империализъм, както е наричан от тогавашните „историци от София”. Пламен Цветков подчертава многократно и изрично ролята на Стефан Стамболов за най-динамичното според него икономическо развитие на България в цялата ѝ история. Обръща внимание на нелепото му квалифициране от официалните историци като „агент на западния империализъм” въпреки протекционистичната му икономическа политика.²⁶

В частта „България по време на двете световни войни” Пламен Цветков развива тезата си, че партията на Благоев („Димитар Благоев”), също както и партията на Ленин, въпреки привидностите и демагогията всъщност изразява интересите на една нова експлоататорска класа – на финансовата олигархия, която се бори за властта срещу традиционната буржоазия в епохата на ускорена историческа ротация от буржоазна епоха към монополистически капитализъм. Значение за това има превръщането на работниците в частични собственици на средствата за производство чрез членуването им като акционери в анонимните дружества и

---

²⁴ Според теорията на студента историк Пламен С. Цветков за историческото развитие, изложена в *Принципа на историчната ротация*, историята на човечеството и на отделните общества представлява „алтернация” на социално-стопански формации, всяка от които минава през следните периоди: демокрация (под две алтернативни форми – либерална демокрация или демократична диктатура), прогресивна диктатура, либерален режим и реакционна диктатура.

²⁵ Университетски архив на НБУ, ф. 17 „Проф. Пламен Цветков” (необработен), *История на България на френски език...*, с. 137.

²⁶ Пак там, с. 138-140.

така сближаването на интересите им с тези на финансовата олигархия, която ги ръководи. Подобна е и интерпретацията на работническите и селските кооперации, чиито ръководители във вижданията на младия историк всъщност представляват гребната финансовата олигархия. Относително слаба, за да се пребори с едрата финансова олигархия и с традиционната буржоазия, гребната финансова олигархия, чийто основен изразител в България става аграрната партия на Стамболийски, има нужда да превземе държавата.²⁷

Разглеждайки международната обстановка през 30-те години на XX в., Пламен С. Цветков прави открит и ясен паралел между режимите на Хитлер и Сталин (като отбелязва и някои отлики) и изтъква амбициите на комунизма, т.е. според него на финансовата олигархия на руската държава, и съответно на националсоциализма, изразяващ интересите на финансовата олигархия на германската държава, да господстват над целия свят и намеренията им да си го поделят. Режимът на Сталин е определен като диктатура на държавната финансова олигархия, най-нещастния период в руската и световната история. Аргументирано е защитена и тезата, че Третият интернационал става авангардът на сталинския империализъм. Всички комунистически партии в него според Пламен Цветков изразяват малко или повече интересите на гребната финансова олигархия в съответните страни.²⁸ В тези страници от *История на България на френски език* от 1973 г. откриваме някои от големите изследователски теми, вълнували Пламен С. Цветков през годините, както и – в зародиш – някои основни негови виждания и тези, развити и аргументирани детайлно в по-късните му съчинения.²⁹

---

²⁷ Пак там, с. 141-151.

²⁸ Пак там, с. 154-158.

²⁹ Цветков, Пл. С. *Большевизъм, национал-социализъм, фашизъм. 1917-1939. Общоевропейски и балкански аспекти на проблема*. С.: Университетско издателство „Стопанство“, 1992. Това съчинение всъщност е написано през 1985 г. „за чекмеджето“; Цветков, Пл. С. *Под сянката на Сталин и Хитлер*. Т. I-V. С.: Издателство на НБУ, 2014-2017.

В България според студента историк от 1935 г. до края на живота си цар Борис III управлява като абсолютен монарх, допринесъл за икономическия и интелектуалния подем на страната си, но лош политик, който, искрено искайки да спаси България от аспирациите на Сталин, се ориентира към нацистка Германия, макар и с нежелание и като „неверен васал”. Този период според тогавашната си теория за „историчната ротація” Пламен Цветков характеризира като „реакционна диктатура”, която е един по-нестабилен и по-малко нетолерантен от „прогресивната диктатура” режим, защото господстващата класа е принудена да прави някои реформи и отстъпки на новата експлоататорска класа, която е в опозиция. Въпреки че са премахнати партиите, има полицейски режим и свободата на словото е ограничавана, все пак няма пълно подчинение на науката, философията и изкуствата на господстващи догми, както е при „прогресивната диктатура” на феодализма, на монополистическия капитализъм и в неговото съвремие.³⁰ Режимът, установен в завладените от българската и немската армия територии на Гърция и Югославия през Втората световна война, характеризира се с „особена жестокост”, Пламен Цветков определя като „една от най-срамните страници в нашата история”.³¹

Втората глава от раздела „България до наши дни”, наименувана „Последната катастрофа”, започва с оптимистичното заглавие „Периодът на надеждите”. Датата 3 септември 1944 г. според Пламен Цветков бележи края на буржоазното общество в България и началото на период на демокрация, противно на цитираното от него мнение на тогавашните официални български историци, че това е „маневра

---

³⁰ Тази теза е подкрепена в текста със съответните примери. Университетски архив на НБУ, ф. 17 „Проф. Пламен Цветков” (необработен), *История на България на френски език...*, с. 158-159.

³¹ Пак там, с. 162.

на монархо-фашистката буржоазия”.³² Краткият период до „инвазията” на Червената армия в България („брутално нарушение на международното право”) и „пуча” на 9 септември е сравнен по своята същност с периода между Февруарската и Октомврийската революция в Русия. Съобразно тогавашната си теория за историчната ротаация, студентът историк интерпретира по следния начин последвалите събития: Вследствие на преврата на 9 септември 1944 г. дребната финансова олигархия завзема властта и така се превръща в държавна финансова олигархия. В началото обаче, в рамките на ОФ, управлява заедно с други политически организации, защитаващи интересите на частната финансова олигархия, на независимата класа и дори донякъде на пролетариата, превърнали се по-късно в популярна сред населението парламентарна опозиция. След края на 1945 г. започва борба между тези две групи в новата експлоататорска класа за установяването на прогресивна диктатура, чийто изход е повлиян от окупацията на България от руснаците и от благословията, която Сталин получава от западните сили на конференцията в Ялта да наложи настойничеството си над Източна Европа. Навсякъде в страните от този регион дребната финансова олигархия, чиито интереси се представляват от сталинистки комунистически партии, напълно загубили пролетарския си характер, завзема държавната власт с помощта на руската армия. Резултатите от референдума на 15 септември 1946 г. според младия историк отразяват преобладаващите републикански настроения сред българите. Оставката на „Кимон Георги” бележи началото на прогресивната диктатура на монополистичния капитализъм, на държавната финансова олигархия в България, сред чиито първи актове е бруталното смазване на парламентарната

---

³² Той отбелязва също, че в третия том на академичната *История на България* на реформите на Константин Муравиев са отделени само няколко реда. Университетски архив на НБУ, ф. 17 „Проф. Пламен Цветков” (необработен), *История на България на френски език...*, с. 164-165.

опозиция, а национализацията на банките и едрите промишлени предприятия през 1947 г. е ключов момент в унищожаването на икономическата база на частната финансова олигархия. Държавната финансова олигархия налага бюрократичен централизъм, който бързо води до безразличие на експлоатираната класа към производството, и така страната затъва в бедствена криза, от която на практика не може никога да излезе. В този дял на своята *История на България* от 1973 г. формирацията се историк Пламен Цветков изказва и една хипотеза (той самият подчертава, че това е само предположение, тъй като не разполага с достъп до документите от този период), че именно в периода на процесите Георги Димитров, както и други комунистически лидери, като Тито, си дават сметка за истинското лице на сталинизма, започват да мислят за друг път на развитие и застават начело на несталински фракции в своите партии. Вследствие на това „Георги Димитър“ става жертва като Борис III. Във всеки случай вътрешната и външната му политика започва да се отдалечава значително от сталинските догми – не национализира земята и средните предприятия. Идеята за създаване на българо-югославянска федерация Пламен С. Цветков свързва именно с този различен път на развитие, който според него споделят Димитров и Тито, и с необходимостта да обединят силите си, за да се противопоставят на руските амбиции. Смъртта на Г. Димитров, „този голям привърженик на балканското единство“, слага край на тези надежди.³³

В уводните думи към следващата част, озаглавена „Народната демокрация“, Пламен С. Цветков изтъква езиковата и смислова тавтологична несъстоятелност на термина „народна демокрация“, окачествен като „синтез на сталинската демагогия“. Процесът срещу „Трайчо Коста“ е поставен в контекста на подобни процеси срещу „искрените“

³³ Пак там, с. 166-170.

и „истинските“ комунисти в другите източноевропейски страни, скалъпени от сталинските ръководства на компартиите, подчиняващи се на Москва. Според тогавашните му виждания „Георги Димитър“, на практика осъден на смърт, протестира от смъртното си легло, докато „Тодор Живко“ поддържа осъждането на „Трайчо Коста“. Осветлявайки смело репресиите на новата власт в България в първите години на „народната демокрация“, младият автор се обръща директно към онези свои читатели, които продължават да вярват, че в международен план хитлеризмът е бил по-жесток от сталинизма, с аргумента, че докато за четири години фашистка окупация на Франция 200 000 французи са намерили смъртта си в концентрационните лагери, в България само за една година (1950) по официални документи са екзекутирани 92 500 души, 1,1% от населението на страната, често без съд и по най-фантастични обвинения, понякога само за „буржоазния“ им произход. За две години Сталин постига това, което Хитлер се опитва цели пет – да унищожи комунистическите партии в Източна Европа. Заключение му е, че в България няма комунистическа партия от 1950 г. – защитавайки изключително извънредните амбиции на държавната финансова олигархия, тази организация става антипролетарска, антинародна, с една дума, античовешка.³⁴

Продължавайки анализа си и своето обяснение за чуждите читатели на разбиранията си за родната действителност, студентът историк подчертава, че дребната финансова олигархия, след като овладява държавата, се сдобива и с икономическа база чрез национализацията на предприятията, търговията, издателствата, на всичко освен земята. От тук нататък пътят към богатството е открит за държавните олигарси. Така например, ако другарят Х, част от партийната върхушка, иска да получава пари, без да работи, той публикува книга, която никой не чете, но държавното

³⁴ Пак там, с. 171-172.

издателство му плаща тлъста сума; издателството няма опасност да фалира, защото гържавата го компенсира. Такъв е случаят с първия секретар на партията и председател на Държавния съвет „Тодор Живко“, който редовно публикува своите речи и доклади. Пламен Цветков пояснява, че Живков не е написал почти никоя от тях, но гържи авторските права и въпреки че никой не купува трудовете на господин президента (председателя), той е щедро възнаграждаван. Това е само една от формите за натрупване на капитали. От края на 40-те години в НРБ вече няма нищо народно и още по-малко – демократично. На дневен ред идва и експроприирането на земята. „Васил Колар“, който според младия автор имал неотговарящо на сталинските догми мнение по въпроса за подготвящата се колективизация, умира внезапно на 23 януари 1950 г. Липсата през 70-те години на ХХ в. на какъвто и да е достъп до архивни свидетелства за дейността и ролята на този оказал се твърд сталинист и изявен мизантроп, съпричастен с репресиите и над български комунисти в СССР геец, а може би донякъде и присъщият на младостта идеализъм карат Пламен Цветков, добавяйки и случаите със Станке Димитров, Георги Димитров и Трайчо Костов, да изкаже предположение, че смъртта на В. Коларов едва ли е случайна. Не може да се вярва на такава „епидемия“ сред българските комунистически лидери, по-скоро това е било умело и методично изстребване на всичко, което не съответства на сталинските догми, пише той.³⁵ Да отбележим тук, че диктатът на Кремъл върху събитията в България не му убягва.

В следващите страници се срещаме с някои от най-смелите, оригинални и еретични за времето си идеи на Пламен С. Цветков в това ранно негово съчинение.

„Терорът“, „дивите преследвания“, интернирането на цели семейства, предпочели да запазят икономическата си

³⁵ Пак там, с. 173.

независимост, полицейските изтезания, цялата сталинска жестокост, стоварила се върху селското население в средата на XX век, по време на масовата колективизация (квалифицирана в текста като „закрепостяване на селяните“), според автора не могат да се сравнят с османското господство и са още един аргумент за него да твърди, че сталинизмът е още по-нечовешки и от хитлеризма. „Всички днес знаят за хитлеристките престъпления, но малко са онези, на които поне отчасти са известни обратителните престъпления на сталинизма, режим, господствал над повече от половината световно население”, пише той.³⁶

Разкрива и още един от механизмите за обогатяване на господстващата в социалистическите страни върхушка: през 1953 г. в България, в частност, е създадена ДСК с лихвен процент 3%. Още тогава, а и до днес, обяснява тезата си Пламен Цветков, има високопоставени функционери, които имат достатъчно средства в тази каса, за да живеят от лихвата им. Дава на незапознатата чужда публика и един пример. Бившият регент „Тодор Павел”, сега оттеглил се от политическия живот и виден теоретик на българския сталинизъм, който господин говори за пролетариат, диктатура на пролетариата и общество без експлоататори, има тлъста сума, инвестирана в ДСК, и според някои слухове разполага с повече пари от най-богатия българин в буржоазна България. Създаването на ДСК превръща България в едно огромно анонимно акционерно дружество и така окончателно се оформя новата господстваща класа – гържавната финансова олигархия, в чиито ръце още в началото на 50-те години се намират 80% от националната икономика. Според Маркс, припомня студентът историк, рентниерите си служат с най-замаскираната и най-паразитната форма на експлоатация. Ако прочетете *Капиталът*, обръща се той към читателите си, ще видите, че тези 3% лихва, които подсигуряват живота на няколко

³⁶ Пак там, с. 174.

десетки семейства в България, идват от принадлежната стойност, създадена от работническата класа. Прословутата „народна демокрация“ следователно е основана на експлоатацията на човек от човека като всяко съвременно общество. Такова е положението на икономиката и в почти всички страни от Източния блок и социализмът е само един мит, заключава безкомпромисно, следвайки логиката си, младият автор.

Към този „социално-икономически“ анализ Пламен Цветков добавя и вижданията си за двете сфери на живота при „народната демокрация“ в България. Палитрата на неговия разказ за социалистическата действителност е наистина впечатляваща по своята пъстрота и дълбочина.

Не му убягват подчинението на Православната църква на държавата и колаборационизмът на патриарха, работещ, както той подчертава, повече за режима, отколкото за Църквата. Изтъква тоталния идеологически диктат в духовната и интелектуалната сфера и в образованието, налагането на социалистическия реализъм и потискането на свободата на словото и на мисълта, върнали България от средата на XX век в Средновековието, само дотогава официалните догми се охраняват не от Инквизицията, а от „народната милиция“.³⁷

Разкрива също външнополитическата изолация на България на Балканите и в световен мащаб и външнополитическото и икономическото обвързване и подчинение на страната на съветска Русия от времето на „Вълко Червенко“, продължаващо и през 70-те години, на фона на променящата се международна действителност. Студентът Пламен С. Цветков е повече от скептичен към прокламираната от Хрущов десталинизация, включително и заради „кървавото потушаване на унгарската революция“ през 1956 г. Той схваща последиците ѝ в България – смяната на върха, наложила Тодор Живко като „новия сатрап на България, отговарящ

³⁷ Пак там, с. 172, 174-175.

напълно на изискванията на Кремъл”, като чиста демагогия. Така една от най-старите цивилизации в Европа е управлявана от полуобразован човек, който трудно прочита някои по-сложни словосъчетания като „социалистическа революция”. Пламен Цветков заключава, че надеждите за истинска десталинизация бързо угасват и е разкрит и първият организиран заговор срещу режима, вероятно под влияние на унгарските събития.³⁸

Картината на неговата история в частта си за настоящето е допълнена с анализ на положението на работниците (работещите) в България и последиците от него. Те нямат право на стачка, налаган им е извънреден труд и всякакви други условия на труд, трябва да участват в „народни” манифестации и прочее. Оценката на студента историк е, че юридическото положение на работниците в Източния блок като цяло не се различава особено от това на работниците в Западна Европа през XVIII в., а експлоатацията им е много по-безчовечна в сравнение с тази в страните с либерален капитализъм. В резултат от това непоносимо положение те прибегват към най-старата форма на съпротива на експлоатираните – пасивната, започват да работят лошо и дават продукция с ниско качество. Извода си за следствието от това – ниската рентабилност на производството – Пламен Цветков подкрепя със сравнение между ръста на индустриалното производство през 1939 и 1960 г. по официални данни – 12 пъти, и на националния доход – едва 2,5 пъти. Обръща внимание и на възможното фалшифициране на тези данни, както и на това, че „национален доход” не означава „ниво на живот”, което изобщо не се е подобрило. Заключава, че още през 60-те години централизираната икономика в България показва първите си дефекти. Последният икономически възход на България според него приключва в 1966 г. Историята на Османската

---

³⁸ Пак там, с. 174–175, 176. Не става ясно кой заговор срещу режима авторът има предвид.

империя се повтаря – след зрелищен възход бюрократичният централизъм се самоубива. Тази агония продължава вече осем години (срещ до 1973, т.е. до времето на написване на *История на България* на френски език). В сравнение с 1960 г. нивото на живот малко се е подобрило, както и консумацията, но няма никакъв избор на стоки, могат да се купуват само тези, произведени във и от държавата, няма никаква конкуренция, насърчаването на потреблението е с цел да се пласира продукцията. Следва необичайната, но логична на фона на разсъжденията му теза, че сталинистите са първите, които превръщат изграждането на консуматорско общество в държавна политика, макар да наричат това общество комунистическо или социалистическо. Незаинтересоваността на производителите води до ниско качество при липсата на конкуренция и това вкарва икономиката на България и на другите страни от Източния блок в криза и безизходица.³⁹

Верен на подхода си да не откъсва българското развитие от процесите в света, Пламен Цветков обогатява контекста на своето изследване върху историята на България с последиците от културната революция и изобщо от промените в Китай, квалифицирани като „начало на китайската капиталистическа революция”, която променя дълбоко равновесието в света и има своите отзвучи и на Балканите. Разглежда накратко и Пражката пролет, последвана от зима и реставрация на сталинизма, което води и до втвърдяване на сталинисткия режим в България. Разкрива пред потенциалната си публика в свободния свят и някои от проявленията на това – в българските училища е въведено задължително двугодишно военно обучение за всички момчета и момичета между 16 и 18 години, което за младия автор е възраждане на Хитлерюгенд в друга страна и под друго прикритие. Въпреки известното затопляне на отношенията между Изтока и Запада в България нечовешкият и с нищо необоснован милитаризъм продължава.

---

³⁹ Пак там, с. 177-179.

Той се изразява и в публикуваните през 1970 г. изменения в закона за задължителната военна служба за цялото мъжко население, достигнало 18-годишна възраст, налагащи двугодишна продължителност вече и за студентите, при отсъствието на каквато и да е военна заплаха за България. Към края на тази част от своето съчинение Пламен Цветков анализира, и то доста подробно, новата конституция от 1971 г., наложена според него на България след един референдум фарс, като привежда противоречията в множество нейни членове и параграфи, едни – деклариращи редица фундаментални свободи, и други – ограничаващи ги. Заключението му е, че по-задълбоченият прочит на този документ потвърждава, че новата конституция всъщност защитава интересите на държавната финансова олигархия. Той смята, че новата конституция е пряко следствие от втвърдяването на сталинския режим след агресията в Чехословакия, както и от жалкото състояние на националната икономика след 1967 г. Финален штрих, дообрисуващ съвременната му действителност в страната, е картината на пълната стагнация в интелектуалния живот, в плен на сталинските догми, която според автора продължава вече четвърт век.⁴⁰

В последните страници на своя машинописен текст студентът историк формулира трите основни извода от своя обзор на историята на България, преминала според него през целия цикъл на историчната ротация, за да стигне до задънена улица. Ще си позволя да ги цитирам тук дословно (в превод):

„1. Жестокостта на настоящия режим в България няма никакво оправдание, защото се базира на експлоатацията на човек от човека, експлоатация, която в източноевропейските страни приема най-нечовешките форми.

2. С оглед на този характер на режима в България, „братският“ съюз между нашата страна и Русия също не е оправдан.

---

⁴⁰ Пак там, с. 179-180.

3. Тъй като в наше време съществуването на общество без класи и без експлоатация е невъзможно, трябва да се придане поне относително по-човешки характер на монополистическия капитализъм в България. Средствата за това са: а) отхвърляне на руската опека; в) създаване на свободна, независима и неутрална България или дори основаване на балканска федерация между България, Югославия и Румъния; с) създаване на реална вътрешна конкуренция, т.е. премахване на Държавата-предприятие, която представлява днес България; d) осигуряване на истинска свобода на мнението и на изразяването му, което следва автоматично след прилагането на първите три реформи; е) ренесанс на националната култура в България или евентуално създаване на една балканска култура.

Тези три основни извода, които са повече или по-малко валидни и за останалите страни от сталинския блок, могат да бъдат обобщени в една дума: революция. Предложените тук реформи трябва да са само програмата минимум на тази революция⁴¹.

Съчинението завършва със заключение с обяснителни бележки защо е невъзможно установяването на общество без експлоатация на човек от човека в съвременната епоха. Основната причина според автора е все още ниското ниво на производителните сили и по-конкретно – невъзможността да се въведе пълно автоматизиране на производството и произтичащата от това необходимост от съществуването на група от управляващи (както на ниво предприятие или ферма, така и на национално или световно ниво), които винаги ще бъдат повече или по-малко паразити. Пълното автоматизиране на управлението на обществото по принцип е малко вероятно, предполага той, тъй като никоя създадена от човек машина не би могла да предвиди човешките реакции в тяхната цялост. Ако все пак

⁴¹ Пак там, с. 182-183.

безкласовото общество би било възможно, то би имало само две възможни форми – колективизъм или „егализъм“⁴². При колективизма индивидът е напълно пожертван за сметка на колектива и централизацията на икономиката е абсолютна, а това води до необходимостта от огромна паразитна бюрократична машина, която прави обществото без експлоатация абстракция. В колективистичното общество алиенацията на човека би била пълна и като загуби чувството си за отговорност, той ще започне да работи зле и системата ще се срути. Но авторът не вижда коя би била онази сила, която би накарала човека да се откаже изцяло от своята индивидуалност. Тоталното икономическо равенство ще доведе до абсолютна еднаквост на хората и човечеството ще заприлича на мравуняк, всички ще бъдем примитивни като насекоми. Кои знае, провокира читателя си младият Пламен Цветков, може би насекомите от рода на мравките са дегенериралите останки от някоя цивилизация, която е следвала току-що скицирания път?

Колкото до „егализма“, при съвременното състояние на техниката той пак ще ни доведе до експлоатация на човек от човека, продължава разсъжденията си авторът. Различните производители винаги ще се справят различно добре – най-способните ще усъвършенстват производството си, а най-малко способните ще са принудени да потърсят помощта на първите, която обаче ще им бъде предоставена при определени условия и така експлоатацията на човек от човека ще се възроди отново. Накратко, при съвременното състояние на техниката „егализмът“ ще се характеризира с конкуренция, а тя винаги е източник на експлоатация. Така че установяването на един „егалистичен“ режим в съвременната епоха би било ненужно връщане назад.

---

⁴² Тази дума всъщност не съществува във френския език, би могла да се преведе по смисъл от контекста като равенство, изравняване, стремеж към общество с икономическо и социално равенство, егалитаризъм.

В заключение, връщайки се към въпроса за антисталинистката революция, Пламен С. Цветков изтъква, че въпреки привидността си сталинизмът е продукт на европейската цивилизация, която има един основен дефект – крайния си материализъм, разбран от него не като философия, а като начин на живот. Твърде актуално днес звучат думите му, че загрижен за оцеляването си, европеецът не обръща достатъчно внимание на екзистенциалните въпроси на своето съществуване като човешко същество. Този краен материализъм ни донесе атомната бомба, замърсяването на околната среда, общата психоза. Всяко от тези неща поотделно е достатъчно, за да унищожи европейската цивилизация и дори може би човечеството като цяло. Сталинизмът, оказва се, продължава тезата си студентът историк, е всъщност една крайна форма на този прекален материализъм, най-булгарната и догматична негова форма. По този начин тази система е спирачка за човешката мисъл. Сталинизмът забранява всички религиозни и духовни дейности, не обръща почти никакво внимание на хуманитарните науки и обявява задоволяването на материалните потребности на човека за фундаментален и основен принцип за цялото общество. Накратко, сталинизмът е абсолютният триумф на технокрацията. Най-сетне, сталинизмът иска да се наложи със сила върху целия свят. „Виждате, че всички вие сте заплашени да престанете да съществувате като човешки същества. Има само един изход: да се събори тази система.”⁴³ С този финален извод-призив завършва своята *История на България* на френски език Пламен С. Цветков, датира я – 3.3.1973, и поставя ръкописно инициалите си „ПСЦ”.

Ако трябва след този красноречив финал да споделя няколко мисли за формиращия се в онези години изследователски профил на колегата Пламен Цветков, бих откритола само няколко акцента. Прави впечатление, че той още тогава

---

⁴³ Университетски архив на НБУ, ф. 17 „Проф. Пламен Цветков” (необработен), *История на България на френски език...*, с. 183-184.

мисли българската история като част от европейската и от световната история и много сполучливо успява да я постави и представи в този ѝ контекст, нещо не толкова често срещано в българската историография и до ден днешен. В това бих видяла не просто рано проявен интерес към „общата история“, за сметка на националната, а по-скоро един оформящ се ценен изследователски подход. Освен конкретните собствени тези, изложени и защитени в разглежданото съчинение, впечатлява и проявената склонност и готовност да ревизира утвърдени постулати в историографията (и то не само с идеологически мотиви), типична черта на творчеството на Пламен С. Цветков и след това. Широтата на културата и разностранните му знания вървят заедно със способността му да ги осмисля надълбоко и с финия му изследователски усет. 22-годишният студент проявява не само гражданска, но и интелектуална смелост да има собствена концепция за историческото развитие и да положи идеите си на хартия. Смелостта да интерпретира посвоему тази обширна и сложна проблематика на такъв ранен етап от своето професионално развитие не би трябвало, от друга страна, да ни озадачава – опитите датират още от ученическите му години! Инакомислието на тогавашния студент и оформящ се историк (след 1975–1976 г. – Графа за приятелите) става пословично в тези близки кръгове, а и далеч извън тях по-нататък, и наистина оказва своето дълготрайно професионално, а и обществено влияние.

Накрая бих искала да обърна внимание и на езика и стила на съчинението. Френският език е безупречен като цяло, с много богат речник, но по-интересен е стилът, който ни отвежда към два според мен съвсем немаловажни и свързани въпроса – за адресата (читателите) и за жанра. В хода на цялото изложение, на много места, Пламен Цветков по един много приятен начин диалогизира с читателите, обръща се директно към тях, спокойно и уважително, във второ лице

мн. ч. с изрази като: „вие знаете, че”, „вие си спомняте, че”, „вие сами можете да се уверите (или да прецените), че” и т.н. За сметка на това авторите, чиито тези критикува, са в трето лице мн. ч. – „псевдомарксистките историци от София”, „историците сталинисти” и т.н., с тях той не влиза в пряк диалог или пламенна „Пламенова” дискусия, която ни е добре позната. В самия край на текста обаче (но и на други някои места), в обръщанията към читателите прозвучават според мен Паусиеви нотки, наистина не така патетични, но все пак придаващи на съчинението и публицистичен отенък. Това ме кара да възприемам този текст не просто като хладен историкографски разказ и алтернативен анализ. А като една собствена, гръзка интерпретация, че дори и философия на историята (българска и световна), аргумент и призив за необходима социална промяна, за необходимо социално действие.

FROM THE RESEARCH PATH OF PLAMEN S. TZVETKOV: A HISTORY OF BULGARIA IN FRENCH LANGUAGE WRITTEN DURING HIS YEARS AS UNIVERSITY STUDENT

Svetla Ianeva

Summary

The article examines an early historiographical work of Plamen S. Tzvetkov, written in 1973, when he was twenty-two-year-old history student at Sofia University. His *History of Bulgaria*, analyzed in this article, has not been published so far and is preserved in the personal archival fund of Plamen S. Tzvetkov at the New Bulgarian University. It presents a revisionist and alternative interpretation to the official Bulgarian historiography of the time of the history of Bulgaria, incorporated into an innovative analysis of European history. The text examined is quite valuable and informative for the nowadays scholars, since it allows to trace back the beginnings in the evolution of several key concepts and views of Plamen S. Tzvetkov, developed further in his later studies. It is also quite relevant for the nowadays history students as an example of an early commitment to historical research as well as of civic engagement and courage.

Приложения

-34-

ce ne seront pas tous les hommes, qui voudront le faire. Ceux, qui resteront, suivront plus ou moins le chemin, qui vient d'être esquissé. Aussi tout individu des trois milliards, qui habitent cette planète, a le droit de choisir. C'est dans ce choix que consiste la liberté de ~~xxx~~ l'homme du XX siècle.

+

PREHISTOIRE DE LA BULGARIE

Chapitre I

L'ORIGINE DES BULGARES

Les savants bulgares ont fait beaucoup de spéculations au sujet de l'origine de notre peuple. Au cours de la dictature ~~des Bulgares~~ de Boris III (1934-1944), lorsque la Bulgarie s'était liée à l'Allemagne nazie il y avait une théorie, qui attribuait aux Bulgares à peu près la même origine que celle des Germains. À présent la Bulgarie fait partie du Bloc soviétique et on attribue à notre peuple une origine slave ce qui est la théorie officielle et unique sur ~~xxxxxxxxxxxx~~ l'origine des Bulgares. Vous voyez bien qu'il s'agit dans les deux cas d'une propagande plutôt que d'un raisonnement logique.

Pour définir l'origine d'un peuple il faut prendre en considération les éléments suivants: le type antropeologique, la langue et les mœurs de ce peuple de même que ^{des caractéristiques} qui ont précédé et accompagné sa formation. Commençons d'abord par le type antropeologique des Bulgares. En parlant des Slaves, qui au VI s. ont commencé leurs invasions dans la péninsule balkanique les auteurs byzantins sont formels: les Slaves ont des cheveux blonds et des yeux bleus. Aujourd'hui tous les peuples slaves correspondent plus ou moins à cette description. Or, la majorité des Bulgares ont une physionomie typiquement méditerranéenne: des cheveux et des yeux noirs et un teint bronzé. On ne peut pas expliquer cela par le climat chaud de la Méditerranée, car les Slaves et les Crétoises se trouvent à la même latitude géographique, mais leur type antropeologique ne diffère pas de celui des autres Slaves. Quant aux Serbes vous verrez plus loin, que bien qu'ils soient des Slaves ils ont une origine un peu plus particulière. Passons maintenant à la langue. Selon l'opinion générale le bulgare est une langue slave. Il n'y a qu'un seul argument en faveur de cette thèse: c'est la quantité considérable de mots d'origine slave, qui composent notre vocabulaire. Ce n'est pas par hasard, que les actuels philologues bulgares ne reconnaissent qu'une méthode de classer les langues: c'est la méthode dite historique-comparative, qui dans la classification des langues ne s'appuie que sur le vocabulaire de celles-ci. Il est vrai que pour déterminer l'appartenance d'une langue le vocabulaire est un critère important, mais il faut préciser de quels mots il s'agit. Ainsi par exemple 60% des mots anglais sont d'origine latine, mais personne ne prétend, que l'anglais est une langue latine, car sauf quelques rares exceptions ces mots ne correspondent qu'à des notions abstraites et ils sont donc venus de dehors. Quant aux mots, qui correspondent à des notions concrètes de même qu'aux pronoms et les auxiliaires la plupart d'entre eux sont d'origine germanique. Il n'y a que 40% des mots bulgares, qui sont d'origine ~~xxxxxxx~~ slave. La plupart de ces mots correspondent également à des notions abstraites, tandis que ni les mots concrets, ni les pronoms personnels (az, ti, toj, niè, vie, të), ni les auxiliaires (seu, si, è, smè, stè, seu) n'ont leurs équivalents dans les langues slaves. Or, le vocabulaire est loin d'être le seul critère pour déterminer l'appartenance d'une langue. Il y a aussi la prononciation. Les langues slaves sont caractérisées par des entassements de consonnes, comme par exemple dans le nom de la ville polonaise de Szczecin ou dans le nom russe Иргэвалъский (Prgévalski). Il y a même des mots, qui sont tout à fait dépourvus de voyelles comme c'est le cas des mots serbes "kry" (sang), "vrh" (sommet) etc. En outre les Slaves ont tendance de prononcer la lettre "e" comme "i". Parfois comme c'est le cas au tchèque cette lettre se transforme en "i". L'accent bulgare est tout à fait étranger à ces phénomènes. Bien au contraire les Bulgares ont tendance de se débarrasser des consonnes lorsqu'il y en a trop. Ainsi par exemple le verbe "vzémam" (prendre), qui ~~xxxx~~ vient du slave, est généralement prononcé par les Bulgares comme "zémam" ou même comme "uzé-

directives de l'Etat. De cette façon les sociétés coopératives devinrent purement et simplement des entreprises de l'Etat, c'est-à-dire elles devinrent la possession de l'oligarchie financière de l'Etat. Toutefois les membres des T.K.Z.S. sont relativement plus intéressés de la production que les ouvriers des usines: leurs revenus dépendent de la productivité de la ~~XXXXX~~ "Coopération", dont ils sont membres. Ayant transformé ainsi les coopérés d'une classe indépendante en une classe directement exploitée, les stalinistes allaient maintenant "collectiviser" toute la terre cultivée. Officiellement la collectivisation devait se baser sur la bonne volonté des paysans. En réalité les paysans bulgares n'avaient jamais subi une telle terreur jusqu'à cette époque-là. Toutes les persécutions sauvages, les internements de familles entières simplement, puisqu'elles préféraient garder leur indépendance économique, toutes les tortures policières, enfin toute la cruauté stalinienne, qui ~~XXXXXX~~ s'abattit sur la population rurale ne peut être comparée qu'à celle de la domination ottomane. Et tout cela se faisait en plein milieu du XX s. C'est justement à cause de cet asservissement des paysans qu'il faut considérer le stalinisme pour encore plus inhumain que l'hitlérisme. Or, tous connaissent aujourd'hui les crimes hitlériens, mais très peu sont ceux, qui ont pris connaissance, ne serait-ce que partiellement, des crimes abominables du stalinisme, un régime, qui à l'époque régnait sur plus que la moitié de la population mondiale.

Encore en 1947 Gheorghii Dimitar avait élaboré le premier plan de deux ans pour le développement économique de la Bulgarie. A la fin de cette période, c'est-à-dire vers 1949-1950 l'industrie bulgare avait atteint le niveau de 1939. A l'exemple stalinien Valko Tcherwenko commença à élaborer périodiquement des plans quinquennaux. Au début tout allait bien, comme c'est toujours le cas de l'évolution d'un système centralisé. Basée sur les échages russe-bulgares l'industrie bulgare fut marquée par un essor spectaculaire. En 1951 déjà la production industrielle était trois fois et demi plus grande que celle de 1939. Au même moment plus que la moitié de la terre cultivée était déjà ~~XX~~ "collectivée", c'est-à-dire devenue possession de l'Etat. Bref, 80% de l'économie nationale appartenait à l'oligarchie financière de l'Etat. La nouvelle classe dominante détenait donc presque toutes les ressources pour accumuler ses richesses. Jusqu'en 1951 les oligarques de l'Etat avaient accumulé leurs capitaux sans avoir la possibilité de les investir dans l'industrie. Ce fut précisément au cours de cette année, que Valko Tcherwenko créa la Caisse d'épargne de l'Etat. A l'époque il y avait déjà un certain nombre de hauts responsables, qui possédaient suffisamment d'argent pour pouvoir vivre des 3% de taux d'intérêt. Tel fut le cas par exemple de Todor Paval, qui, après avoir fait partie de la Régence de Siméon II durant la période de 1944 à 1946, s'était retiré de la vie politique. Néanmoins il demeure aujourd'hui encore ~~le détenteur principal~~ du stalinisme bulgare. Monsieur parle donc du ~~XXX~~ prolétariat,

de la dictature prolétarienne, de la société sans exploitation, tandis qu'il possède lui-même une forte somme d'argent investie dans la Caisse d'épargne. Selon certains bruits, qui courent, ~~XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX~~ cet homme possède à présent plus d'argent que le Bulgare le plus riche de l'époque bourgeoise. Jusqu'à il y a une dizaine d'années le nombre de tels actionnaires augmentait. En un mot la création de la Caisse d'épargne en 1951 transforma la Bulgarie en une énorme société anonyme, où les ~~XXXXXXXXXXXX~~ rentiers laissent au gouvernement le soin de gérer l'entreprise. Ce fut ainsi que la nouvelle classe dominante se forma définitivement. La fameuse "démocratie populaire" est donc basée sur l'exploitation de l'homme par l'homme comme toute société contemporaine. Selon l'expression de Marx les rentiers ~~XX XXX XXXX~~ ne servent de la forme d'exploitation la plus ~~XXXX~~ masquée et la plus parasite. Vous n'avez qu'à lire "Le capital" pour comprendre, que les 3% de taux d'intérêt, qui assurent la vie de ces quelques dizaines de familles en Bulgarie, ne viennent finalement que de la plus-value produite par la classe ouvrière. C'est du fétichisme que de croire, que l'argent déposé dans la Caisse d'épargne se multiplie tout seul. Inutile de vous dire, que le même système économique existe dans presque tous les pays du Bloc de l'Est. Je dis "presque", car il y a parfois ces pays certains, qui se trouvent encore à l'époque bourgeoise. Le socialisme n'est donc qu'un mythe.

Le début des années 50 marqua l'isolation internationale la plus grande, que la Bulgarie ait jamais subie. Le gouvernement de Sofia n'avait des relations diplomatiques qu'avec 25 pays, dont 11 faisaient partie du Bloc de l'Est. A part la Roumanie et l'Albanie les relations avec les autres Etats balkaniques continuaient à être très tendues voir même hostiles. Les conflits frontaliers avec la Turquie, la Grèce et la Yougoslavie étaient chose courante. ~~XXXXXXXXXXXXXXXX~~ Il arrivait souvent, que la population de tout un village traversait la frontière et s'installait sur le territoire yougo-

~~XXXXX~~

européenne et peut-être même toute l'humanité. Il se trouve, que le stalinisme est en réalité une forme excessive de l'extrême matérialisme européen. Autrement dit le stalinisme est la forme la plus vulgaire et la plus dogmatique du matérialisme. De cette façon ce système est un frein pour la pensée humaine. Le stalinisme interdit toute activité religieuse et spirituelle, ne fait presque aucune attention aux sciences humaines et proclame la satisfaction des besoins matériels de l'homme pour un principe fondamental et obligatoire pour toute la société. Bref, le stalinisme est le triomphe absolu de la technocratie. Enfin le stalinisme veut s'imposer par la force sur le monde entier. Vous voyez bien, que si vous êtes des êtres humains, vous êtes tous menacés de cesser de l'être. Il n'y a qu'une solution: renverser ce système.

Sofia, 3.3.1973

TCU

НАУКИТЕ ЗА ДРЕВНОСТТА ВЪПРЕКИ СОЦИАЛИЗМА

Денис Исаев

Всяко историографско поколение пише-създава своята история, за да назове и да се справи с проблемите на обществото, в което живее. Историографията или историята на идеите, не на календарните факти, е опит за опознаването на самите ѝ носители. В този текст ще направя преглед на условията, в които предходното историографско поколение съотнася Човека с обществото, държавата и природата през Античността. Събирам историята на институциите и опитите за систематизация на науката за Античността в тоталитарното, несвободно общество с цел да съизмерим възможностите за цялостно наблюдение на изследванията в съвременното либерализиращо се общество. Съвременното поколение историци живеем в различни условия спрямо централизираната тоталитарна държава и за организацията на науката са потребни нови условия на институционална свързаност, за да не се пропуска или губи системността на изследователските проблеми. Институционалната свързаност се налага и от необходимостта на интердисциплинарния метод, наложил се в хуманитарните проучвания през последните десетилетия.

Превратът на 9 септември 1944 г. предизвиква коренни преобразования в политическия, стопанския, културен и обществен живот в България. През есента на 1945 г. влиза в сила наредба-закон, съгласно която от Министерството на народната просвета към Министерството на информацията и изкуствата са прехвърлени Народната библиотека в София заедно с Библиографския институт и Народните музеи.¹ На практика това означава прекъсване на традиционните връзки на музеите и библиотеките с училищата и университетите, откъсване на учените от книжовното и музейното поприще. Прехвърлянето на културните институции от традиционното МНП към министерство с открити пропагандни функции показва новото отношение на управляващата власт към науката и културата. Хуманитарната наука и културата се превръщат в средство за излъчване на идеологически послания с цел утвърждаване на нова ценностна система, нови норми и критерии. Традиционното осмисляне на културно-историческото наследство не отговаря на изискванията на налагащия се в политическото, общественото и културното пространство съветски модел.

През февруари 1947 г. се приема нов закон за БАН, който отрежда водещо място на Академията. Тя е определена като „най-висшия научен институт в страната”, държавно учреждение със свой самостоятелен творчески, организационен и административен живот”². На практика обаче БАН е лишена от традиционната автономия, с която се ползват академиите в Европа и света, и е поставена под ведомството на Министерския съвет.

След приемане на новата конституция и акта на национализация, в края на 1947 г. се създават условия за намеса на държавата във всички сфери на науката и културата в

¹ Еленков, Ив. *Културният фронт*. С.: ИИБМ, Отворено общество, Сиела, 2008, с. 19-75.

² Денчев, Ст. *Държавна политика за културно-историческото наследство на България 1878–2005 г. Лекции. Документи*. С.: Проф. Марин Дринов, 2006, с. 245.

името на крайната цел – утвърждаване на съветския социалистически модел на управление в България. Към ЦК на БРП(к) е създадена Комисия за контрол на творческата сфера. Няколко дни след приемане на новата конституция е закрито и Министерството на информацията и изкуствата.

В началото на 1948 г. на мястото на Министерството на информацията и изкуствата и на основата на чл. 39 от новата Конституция започва да функционира създаденият по съветски образец Комитет за наука, изкуство и култура. Петият конгрес на БРП(к), проведен през декември 1948 г., утвърждава ръководната роля на комунистическата партия в държавата и в целия политически, стопански и културен живот. Проектирани са бъдещите задачи на културната политика: „ликвидиране на буржоазната идеология във всичките ѝ форми на проявление в различните сфери на духовния живот”³.

През 1949 г. е приет нов закон за БАН. Законът предвижда управлението на БАН да не се извършва въз основа на Устав, а чрез правилници. По този начин окончателно се ликвидира академичната автономия и науката се идеологизира. Същевременно обаче са отпуснати значителни средства от държавния бюджет, което позволява изграждане на големи научни институти. Въз основа на новия закон за БАН Народният археологически музей се обединява с Българския археологически институт в Археологически институт с музей при БАН.

След смъртта на Сталин и Хрушчовите реформи в Съветския съюз, около средата на 50-те години, настъпва оживление. След ерата на сталинизма надеждите са подхранени от някои преценки, направени по време на Априлския пленум на БКП от 1956 г. Подновява се културното общуване със Западна Европа, като водеща роля има държавната инициатива. През 1955 г. България става член на Организацията на обединените нации по въпросите на

³ Пак там, с. 247-250.

образованието, науката и културата (ЮНЕСКО). За кратко време от 1954 до 1957 г. се създава Министерството на културата.⁴

През втората половина на 50-те години на XX век социалистическата власт започва да изтъква приемствеността с възрожденското наследство, като акцентира на епохата и дейците на националноосвободителното движение.

През десетилетието на 60-те години на XX век усложнената международна обстановка вследствие на Карибската⁵ и на Берлинската⁶ криза води до засилване контрола на партията по отношение на учените, интелигенцията и гържавната културна политика. Двдесетгодишната перспектива, очертана през 1962 г., определя процесите, извършващи се в областта на науката и културата като „културна революция”, която е негелима част от „революционното преобразование на обществото”.⁷

---

⁴ Денчев, Ст. *Държавна политика за културно-историческото наследство на България 1878–2005 г. Лекции. Документи*. С.: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов”, 2006, с. 257.

⁵ Кубинската ракетна криза е една от най-острите международна кризи по време на Студената война, възникнала в отношенията между СССР и САЩ във връзка с настдпяването на съветски установки за балистични ракети в Куба. Кризата започва на 14 октомври 1962 г., когато американското разузнаване изнася данни пред американския президент Джон Кенеди, разкриващи стартови площадки на съветски ядрени ракети на островта, и завършва тринадесет дни по-късно, на 28 октомври 1962 г., когато съветският лидер Никита Хрущов обявява, че инсталациите ще бъдат демонтирани. Карибската криза се смята за момента, когато Студената война е била най-близо до прерастването си в ядрена война. Руснаците я наричат „Карибска криза”, американците – „Кубинска ракетна криза”, а кубинците – „Октомврийска криза”.

⁶ В Берлин Хрущов вижда тотална заплаха от западните шпиони, както и възможност за напускане на Източен Берлин от хора, които търсят по-добър живот на Запад. Хрущов намира крайно решение на проблема. На 13 август 1961 година между Източен и Западен Берлин са вдигнати бариеи, по-късно заменени с бетонни стени. Забранено е преминаването на военни и цивилни. Танковете на СССР се изправят срещу тези на САЩ. Двете страни са в готовност за избухване на истинска война. Все пак всички страни приемат Стената, дори и САЩ. Президентът Кенеди е строго критикуван за това свое решение, но в своя защита той посочва: „По-добре стена, отколкото война”.

⁷ Денчев, Ст. *Държавна политика за културно-историческото наследство на България 1878–2005 г. Лекции. Документи*. С.: Проф. Марин Дринов, 2006, с. 257.

През 1963 г. Министерството на просветата и културата се разделя на Министерство на народната просвета и Комитет за култура и изкуство (ККИ). ККИ е с ранг на министерство, а председателят му е член на правителството. Главната задача е да се провежда партийна и държавна политика в областта на културата и изкуството, да работи за *идейно-естетическото, патриотичното и комунистическо възпитание на българския народ в духа на прогресивните традиции на основата на социалистическия реализъм*⁸. В речта си пред Първия конгрес на културата партийният и държавен ръководител Тодор Живков акцентира на трите неизчерпаеми извора на социалистическата култура: *богато национално наследство, социалистическата съвременност и прогресивната култура на човечеството, особено социалистическата и на първо място културата на съветския народ*⁹. От цитираните думи може да се извади заключение, че националните определения, които по принцип дават общностни характеристики, народно, а и национално самосъзнание, от тук насетне се вменят като потенциал за културата в иначе интернационалния социализъм.

През 1972 г. се провежда Втори конгрес на българската култура. Доклад на тема: „За всестранен възход на родната социалистическа култура” изнася Людмила Живкова, която е заместник-председател на Комитета за култура и изкуство и член на ЦК на БКП. През следващото десетилетие българската култура следва политиката и идеите, наложени от Людмила Живкова с концепции за „културна революция в условията на развито социалистическо общество”¹⁰.

През този период, наричан „разцвет на социалистическата култура и изкуство”¹¹, се активизира и международният културен обмен, пропагандират се постиженията на

---

⁸ Еленков, Ив. *Културният фронт*. С.: ИИБМ, Отворено общество, Сиела, 2008, с. 138.

⁹ Пак там, с. 139.

¹⁰ Пак там, с. 239.

¹¹ Пак там, с. 337, 357.

тракийската и средновековната българска култура в чужбина. На тази култура се гледа като на средство, с което се демонстрират пред света успехите на социалистическата система, а чрез организирана и целенасочена културнопропагандна дейност тези успехи трябва да се превърнат в „мощно оръжие за идеологическо настъпление“. Социалистическата култура се представя като върхово постижение, което възприема най-стойността и ценното от тракийската, средновековната и възрожденската, със съществен принос „в развитието на общочовешката цивилизация“¹².

След 9 септември 1944 г. в България се налага нова политическа система със своя идеология върху основите на марксизма. „Буржоазните“ учени не възприемат новите идеологически схеми, от които са задължени да изхождат в работата си. Една част от учените не възприемат марксистическата фразеология и продължават да работят по стария академичен начин. Други се опитват да се преквалифицират. Появяват се и учените марксиста. В тази обстановка науката за древността в България бива дирижирана. По отношение изследванията на Античността на нашите земи Георги Китов посочва, че за щастие на траките, се оказаха настрана от голямата политическа игра и не споделиха съдбата на други народностни групи, като прабългарите например, които бяха изхвърлени от изградената парадна магистрала на историята. От тях, траките, се искаше да бъдат пренасочени в руслото на маркираното историческо развитие и да бъдат подчинени на „предоставени“ за това факти из областта на археологията. С класовото разслоение бяха обяснени различията в съдържанието на гробните находки. Проследено беше развитието на Тракия в родообщинния строй към робовладелския. Епохалното откритие и проучване на първия тракийски град Севтополис беше използвано за тази цел... Всъщност бедата за тракийската археология в тези двайсетина години беше

---

¹² Денчев, Ст. Държавна политика за културно-историческото наследство на България 1878–2005 г. Лекции. Документи. С.: Проф. Марин Дринов, 2006, с. 266.

отсъствието на добре подготвени по исторически материализъм кадри, което доведе до догматичното му приложение¹³.

Проф. Богдан Филов е разстрелян на 1 февруари 1945 г. В стремежа да бъде дискредитиран ученият – политик, са отречени безспорните му научните приноси. Син на видния български военачалник Димитър Филов, загубил живота си заради проруските си настроения, Богдан Филов е директор на Народния археологически музей от 1910 до 1920 г., когато става директор на новоосновения Археологически институт, академик на 46-годишна възраст, председател на БАН от 1937 г. до 1944 г., дългогодишен професор в Софийския университет, автор на повече от 300 книги и статии върху тракийската и старата българска култура, след екзекуцията си той е забранен за ползване и цитиране. Тезите му са отхвърлени и така например се стига до лансирането на идеята за северния произход (от земите на тогавашния Съветски съюз) на т.нар. „зверинен стил“ и цялата тракийска торевтика, а когато се разбира, че тази теза не издържа критика, погледите са отправени към Ахеменидски Иран и Анатолия.

Следващото историографско поколение на Вл. Георгиев, Д. П. Димитров, Хр. М. Данов, В. Бешевилюев, Г. Михайлов, Ив. Венедиков, Б. Геров, В. Тъпкова-Заимова подготвя условия за развитие на научен и естествен историко-географски център за изследване на науката за древността в Югоизточна Европа.

Характерна за българската историографска наука през втората половина на XX век е липсата на обединяващо научно звено, което да регламентира методите за изследването на историята на българските земи в древността. Във връзка със съществуващата Международна федерация по класически изследвания¹⁴ към ЮНЕСКО в края на 60-те години са направени опити за създаването на различни научни институции.

---

¹³ Кумов, Г. и Д. Азре. Въведение в тракийската археология. С.: Авалон, 2002, с. 47.

¹⁴ FIEC. Fédération internationale des associations d'études classiques. Academici Ltd. 2013. <https://www.fiecnet.org/constitution> [презгледан на 20.11.2021].

Привлечени от авторитета на проф. Георги Михайлов, идващ от участията му в международни конгреси по гръцка и латинска епиграфика и членството му в Международния комитет по епиграфика, делегати на конгреса проявили интерес да се свика съвещание и в България. Историко-филологическата секция при Съюза на учените работници прави предложение до Бюрото при Съюза на научните работници (БСНР) да подкрепи осъществяването на подобна инициатива.

БСНР в заседание от 27.XI.1967 г. разглежда предложението и го намира за основателно. Съображенията за това са следните: „Наследствеността на България по отношение на епиграфските паметници; излизането на инициатива за създаването на международна организация от страна на България; свикването на международен комитет по епиграфика в България ще даде опит и контакти на нашите учени”¹⁵.

Международният Комитет по епиграфика организира заседание в град Варна през април 1969 г. в Международния дом на учените. БАН и ЦК на БКП подкрепят академичната среща. На подобни научни форуми се очертава и необходимостта за създаване на Координационен научен център, изследващ историята на българските земи в древността, създаден през 1972 г.

От средата на 60-те години започват противоречията, породени от идеологизацията на историческите дисциплини и постиженията на тракийската археология. Предлаганите историографски теории не съответстват на резултатите от полевите археологически работи. Историята на тракийското общество, на религиозността, епиграфиката, сравнителното езикознание и нумизматиката започват да предлагат идеи, от които археолозите изглеждат далеч в своите академични предположения. Успехите на чуждестранни учени и специалисти от близките дялове на археологията също влизат в противоречие с налагащите се в българската тракийска

---

¹⁵ НБУ. ЦДАФ. ЛФ. ФГМ.0025.10-35. „Лични фондове. 0025.” Фонд Георги Михайлов. Център за документи и архивни фондове, 10-35.

археология схващания. Възможността за академично и интердисциплинарно общуване извън страната спомага за създаването на обединяващ център за изследване на историята и културата на древните траки в България. Държавата, в особен исторически момент, отговаря на необходимостта да се създаде естествен научен център, който ще се утвърди в десетилетията със своя академизъм и ще изпревари световните спекулативни теории в областта на тракологията.

Институционализирането на научната дисциплина „Тракология“ се осъществява от поколението учени на В. Велков, Ал. Фол, К. Влахов, Б. Богданов, М. Тачева, Зл. Гочева, Р. Кашинчаров, Й. Юркова, Ив. Георгиева, Ив. Маразов, М. Чичикова, Г. Китов. Това става чрез създаването на Институт по тракология при Българската академия на науките през 1972 г.

През 2010 г., след двадесет години преход от тоталитарна система с централизирана държавна структура към демократична система с характерната за нея либерализация, Институтът по тракология от самостоятелен научноизследователски център за комплексните междудисциплинарни проучвания в областта на историята, културата и лингвистиката на населението на Югоизточна Европа и Западна Мала Азия в древността (фактически и административно център за индоевропейски изследвания) е административно присъединен към Института по балканистика към БАН.

Институтът по тракология при БАН, основан през 1972 г., се определя като главния български координационен и научноизследователски център на комплексните междудисциплинарни проучвания в областта на историята, културата и лингвистиката на населението на Югоизточна Европа и Западна Мала Азия в древността.¹⁶

През 1988 г. Институтът по тракология при БАН – София, е определен от Международния съвет за индоевропейски

---

¹⁶ Thracia XIV. In honorem annorum XXX instituti studiorum thracicorum / В чест на 30 годишнината на Института по тракология. С., 2002.

и траколожки изследвания да бъде седалище и да изпълнява функциите на Секретариат на Съвета, който издава свой орган, списание *Orpheus*¹⁷. Първо за отговорен, а впоследствие за генерален секретар е избран Александър Фол от българския Институт по тракология. С този акт на Международния съвет се признава значимостта и водещата роля на българската тракология както като научни постижения, така и като организация на науката в международен научен план. Директор на Института по тракология от 1972 г. до 1991 г. е Александър Фол. От 1991 г. директор на Института до трансформирането му в Център по тракология, а впоследствие и до сливането му през 2010 г., е Кирил Йорданов. С основаването на Института са формирани две основни секции – „История и археология” и „Извори и език”¹⁸.

В секция „История и археология” се разработват научно-изследователски проекти, свързани с интердисциплинарността на научната дисциплина „Тракология”. Изпълняват се проекти по национални и регионални програми и експедиции, като „Родопи”, „Аполония-Странджа”, „Странджа-Сакар”, „Месамбрия-Хемус”, „Гетика”. Те включват изучаването и интерпретирането на целия научен изворов материал: теренните обходи и подводни проучвания; редовни археологически проучвания (сухоземни и подводни); текст-критика на античните писмени извори; запазения ономастичен материал и наблюдаваната жива старина на традиционната народна култура. Резултатите се обсъждат на редовни сбирки на *Seminarium Thracicum* и се публикуват в поредици на Института като „Тракийски паметници”, *Seminarium Thracicum*, *Thracia Antiqua*, *Expedicio Thracica*.

Наблюдаваната жива старина на традиционната култура по време на теренните проучвания поражда

---

¹⁷ Journal of Indo-European and Thracian Studies. *Orpheus*. https://www.bas.bg/?avada_portfolio=orpheus-journal-of-indo-european-and-thracian-studies [прегледан на 20.11.2021].

¹⁸ *Thracia XIV. In honorem annorum XXX instituti studiorum thraciorum / В чест на 30-годишнината на Института по тракология*. С., 2002, с. 30.

създаването на нова проблемна група към секцията „Историческа етнография на траките“. Дава се начало и на изследователското направление *Thracia Postantiqua* с намерение да се търси и открива запазеното „тракийско“ в изворите и историята, последвали Античността и свързани със средновековните гържави Византия и България.

От 1972 г. до 1989 г. секцията „Извори и език“ се състои от две проблемни групи – „Извори“ и „Език“. Задачата на секцията е да подготвя за издаване на „Извори за историята на Тракия и траките“ и „Тезаурус на тракийския език“¹⁹.

Под ръководството на В. Велков започва подготовката по издаването на „Извори за историята на Тракия и траките“. Организацията по издаването им предвижда освен билингва, т.е. оригиналния старогръцки или латински текст и превод на български, да се направи и обширен извороведски коментар.

Под ръководството на К. Влахов започва подготовка за издаването на „Тезаурус на тракийския език“. В основата на тази работа се поставя трудът на Д. Дечев „Тракийските езикови остатъци“²⁰.

Под ръководството на Г. Михайлов през 80-те години се формира проблемна група „Палеобалканско езикознание“. Тази група разработва отделни антични автори като Омир, Хезиод, Херодот във връзка със съставянето на цялостен „Тезаурус на тракийския език“. Групата работи по проблемите на индоевропеистиката и етнолингвистиката с цел да се поставят теоретично езиковите въпроси в контекста на културно-историческата проблематика в тракологията.

През 1989 г. с оглед разширяването на изследователската проблематика секцията се преименува в „Палеобалкански езици и тракийско изворознание“ с три основни направления: „Палеобалкански езици“, „Тракийско изворознание“,

¹⁹ Търкова-Заимова, В. Извори за историята на Тракия и траките. Редактори: Велзар Велков, Георги Михайлов, Александър Фол, Златозара Гочева. Том I. С., 1981.

²⁰ Дечев, Д. Тракийските езикови остатъци. С., 1955. 1976 (2).

„Компютърно изворознание”. Изследователският проект, по който работи секцията, е „Тракийски съставки в древноевропейския културен синтез през I хил. пр. Хр.”. Основната цел е да се проследи въздействието на неелинските етнокултурни общности в Югоизточна Европа и Западна Мала Азия върху формирането на елинската култура през I хил. пр. Хр. Резултатите се публикуват в издания *Thracia* на Института.

Другият изследователски проект на Секцията е „Трансформации и традиции на културни явления в древна Югоизточна Европа”. В него на равнището на теоретична лингвистика се разкрива теорията на граматичните родове и с метода на морфологичния анализ се обработват данни за теория на основите. В контекста на ономастичните паралели и етнолингвистиката се изследва връзката между предгръцкия субстрат и езиците на Балканския полуостров и Мала Азия. В контекста на античната писмена традиция се предлага обобщено изследване на устното предание чрез анализ на отношението култ и култова практика – повествование.²¹

„Компютърно изворознание” работи във връзка с международен (Италия, Турция, Гърция, Германия) проект „Информационна система извори за историята на Югоизточна Европа в древността” с резултат събиране и систематизиране на банка изворови данни за историята и културата на Югоизточна Европа.

През 1995 г. секцията се преименува в „Лингвистика и култура” поради разширяване на научните интереси в посока към теоретична лингвистика, етнолингвистика и ономастика, свързани с културата като поведение на обществото.

Ръководители на секцията последователно са Василка Търкова-Заимова, Златозара Гочева, Петър Димитров, Цвете Лазова.

---

²¹ Seminarium Thracicum. (SemTh 4). „Традиция и трансформации на културни явления в Древна Югоизточна Европа.” БАН. С., 2000.

През 1984 г. към Института по тракология се създава „Лаборатория по археометрия” (с ранг на секция). Тя има за цел да извършва комплексни предварителни технически проучвания по суша, въздух и вода на определени региони и микрорегиони. Тези методи и апаратурата са геофизични. Включват се също въздушен планер, миниподводница, леководолазна техника. Ръководители на Лабораторията са Августин Петков и Михаил Георгиев.

През 1979 г. при Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски” се създава Катедра по история на българските земи в древността. Формирането на катедрата се диктува от обстоятелството, че историята на съвременните български земи (и не само) през древността имат голяма културно-историческа роля със собствено значение както за ранната европейска история, така и при зараждането, развитието и залеза на класическата антична цивилизация.²²

През 1986 г. след развитието на тракологията като научна дисциплина във вътрешен и международен план през 70-те и 80-те години, институционализирането и централизирането на научната дисциплина в България катедрата към СУ е преименувана в „Катедра по тракология”.

Ръководител на Катедрата от 1979 до 1990 год. е Александър Фол. През 1990 г. преподавателите от Катедрата по тракология и от сектора по стара история при Катедрата по стара и средновековна история се обединяват в Институт по стара история, палеобалканистика и тракология (с ранг на катедра). Ръководител на катедрата е Маргарита Тачева.

През 1980 г. към Археологическия институт с музей при БАН се формира секция „Тракийска археология”. Научната проблематика на секцията по тракийска археология обхваща изучаването на тракийски обекти от територията на България,

---

²² Попов, Д. *Катедра по история на българските земи в древността*. С.: Св. Климент Охридски, 1983.

които се отнасят хронологически за времето на бронзовата и желязната епоха, т.е. от края на IV хил. пр. Хр. до V в. сл. Хр. Археологическите обекти се групират в три вида – селища, светилища и некрополи. Археологията на тези обекти дава безценна информация за социално-икономическата, религиозно-идеологическата и културната история на тракийското население през различните периоди и епохи от неговото съществуване – от формирането на пра-, прото- и тракийската етнокултурна общност, през нейния апогей и нейния залез.

Особено важно място в дейността на Секцията заема изготвянето на Археологическа карта на България, където тракийските обекти заемат основно пространството на древната история. Ръководители на Секцията са последователно Мария Чичикова, Диана Гергова, Георги Китов.

Резултатите от изучаването на основните проблемни кръгове в българската тракология редовно се представят на международната научна общност – за обсъждане и консултации.

Първият международен конгрес по тракология се организира от току-що създадения Институт по тракология при БАН и се провежда в София на 5 юли 1972 г. В него вземат участие около 70 учени от България и около 50 учени от Австрия, Великобритания, ГДР, Гърция, Италия, САЩ, СССР, Турция, Унгария, Чехословакия, Югославия и Румъния (най-много).²³

Докладите от конгреса се публикуват в основното издание на Института по тракология при БАН в три тома „Тракия”.

Вторият международен конгрес по тракология се провежда при домакинството на румънските колеги в Букурещ от 04. до 10.09.1976 г. В него вземат участие около 40 учени от България и около 70 учени от Германия, Великобритания, Чехословакия и Румъния (отново най-много участници). Научните доклади се публикуват в три тома на специално

²³ *Thracia. Първи конгрес по тракология*. С.: БАН, 1972.

издание на Румънската академия за социални и политически науки – Букурещ.²⁴

На този конгрес проличава интересът и противопоставянето на румънската историография по отношение на културно-историческата отлика между траките на юг от Стара планина и на северните гето-даки. По политически причини румънските учени поставят акцент на т.нар. „романизация” на гето-даките. Коректното академично отношение и поведение на българските учени „контрааргументира” пристрастната позиция на румънските колеги и постига научен превес.

На същия конгрес е предложен за място на следващия трети конгрес гр. Киев, а за тема е предложена „Трако-скитските отношения”. Очевидно предвидено е било академичният спор да се реши на територията на АН на СССР.

Противопоставянето и романизирането на историята и културата на гето-даките от страна на румънските учени стават повод за това българските им колеги да намерят опора в другия голям стратегически изграч – Австрия, откъдето е и тракологът пионер Томашек. Така следващият конгрес е решено да се проведе в Австрия.

Третият международен конгрес по тракология се провежда под патронажа на министъра на науката и изследванията на Австрия и президента на Австрийската академия на науките във Виена от 2 до 6 юни 1980 г. Посветен е на Вилхелм Томашек. По време на конгреса се създава и Международен комитет по тракология, който носи неговото име. Участниците в конгреса са около 50 учени от България и приблизително толкова от Австрия, Великобритания, Германия (Източна и Западна), Гърция, Италия, Полша, Румъния, СССР, Холандия, Чехословакия, Швейцария, Югославия, Япония. Докладите се публикуват в два тома в България.²⁵

---

²⁴ Berciu, D. *Daco-romania. Collection Archaeologia Mundi*. Geneve, 1976.

²⁵ *Thracia XIV. In honorem annorum XXX institutistudiorum thraciorum* / В чест на 30-годишнината на Института по тракология. БАН. С., 2002, с. 33.

На конгреса се обсъжда „интернационализирането“ на научната дисциплина „Тракология“. Отбелязано е, че по образец на българския институт е създаден и Институт по тракология в румънската Академия за социални и политически науки.

По време на конгреса е създадена българо-румънска комисия по тракология, която координира съвместната дейност на двата института. По време на третия конгрес проличава следващият конюнктурен проблем – този с Гърция, където тракийската проблематика е традиционно пренебрегвана поради европоцентристката насоченост в древната история.²⁶

Открита е и Катедра по тракология в Амстердамския университет. Назовава се и проблемът за тракийското наследство в средновековната българска държава, като една от най-важните цели е да се предотвратят възможните спекулации на темата. Друга цел е издигането на научното равнище и запазването на водещата роля на българските учени. От гледна точка на българските национални интереси конгресът е с голям успех. Международният комитет постига официално съгласие следващият конгрес да е в политически неутралния Амстердам.

„Романизирането“ на гето-даките от страна на румънските учени продължава с изграждането на паралелни изследователски структури. Българските учени имат шанса да участват в международните събирания и да противодействат на спекулациите от страна на румънските си колеги.

През 1984 г. на 19 март проф. Георги Михайлов в лично писмо²⁷ до колежата си проф. Александър Фол (по това време министър) коментира историографските спекулации, правени от румънските колеги. Румънски историци са финансирани от организации в САЩ и Италия. Цел на финансирането

---

²⁶ Пак там, с. 27.

²⁷ НБУ. ЦДАФ. ЛФ. ФГМ.0025.10-35. „Лични фондове. 0025.“ Фонд Георги Михайлов. Център за документи и архивни фондове, 10-35.

е осъществяването на институционално разнообразни структури, които целят да „романизират гето-даките“. В същото писмо са споменати румънците Драган²⁸ и Кондураки. Пак в същото писмо се уточнява, че разговорът и решението за продължението на по-нататъшни действия трябва да продължат насаме.

В официалното писмо – молба от проф. Георги Михайлов до Александър Фол (в качеството му на министър), се споменават само поканата за участие с доклад в IV международна тракийска конференция в Бостън и фактът, че е организирана от „Европейска фондация Драган“ и East European Research Center. Действията на българските учени са премерени и въпреки политическата конюнктура.

В отчета на проф. Михайлов проличава конфликтът на двете страни и задачата на българския учен чрез академична коректност да опази мястото на българските учени в проблема: „... Моят доклад бе на тема „По въпроса за характера на тракийския език – ономастични проблеми“, в който въз основа на характерни оро-топоними развивам идеята, че тракийският език не се дели на „тракийски“ и „дако-мизийски“, а е единен. Отчетът критикува организацията на събитието и методическите неточности в изследванията на румънците и ги сравнява с българския опит, който се оказва академично, а и обществено коректен. Както самият проф. Михайлов казва: „... ролята на българските учени е ръководеща и другите вървят след тях“²⁹.

---

²⁸ Румънският магнат Йосиф Константин Драган почина на 91 г. в резиденцията си в Палма де Майорка, като остави след себе си над \$1,6 млрд. Драган има компании в Италия и Румъния, в Гърция, Мароко, Германия, Австрия, Полша, България, Албания. По време на „изгнанието“ си в Западна Европа румънецът става първият милиардер на Румъния. Поддържа режима на Николае Чаушеску. Част от румънците го определят като благодетелствал се от Секуритате, други го възприемат като патриот. След 1990 г. Драган създава в Румъния Европейски университет, център по бизнес мениджмънт, своя медийна империя от тв канал, радио и вестници.

²⁹ НБУ. ЦДАФ. АФ. ФГМ.0025.10-35. „Лични фондове. 0025.“ Фонд Георги Михайлов. Център за документи и архивни фондове, 10-35.

Четвъртият международен конгрес по тракология се провежда със съдействието на фондацията на Хенри Франкфорк, кметството на Ротердам и Министерството на образованието и науката на Холандия в Ротердам от 21 до 26 септември 1984 г.³⁰ Основната тема на конгреса е „Траки и микени“³¹. В него участват около 20 учени от България и приблизително толкова от Великобритания, Гърция, Германия, Румъния, Нидерландия, Швеция. Докладите се публикуват в Нидерландия и България.

На четвъртия конгрес по тракология е формулиран проблемът „Микенска Тракия“. Това е работното понятие на проф. Александър Фол, което определя диахронното развитие на тракийското общество спрямо Елада и разграничава тракийската култура като равностойностна култура в стария свят.

Конгресът в Ротердам е съпътстван от изложба „Златото на траките“. Изложбата е открита от министър-председателя на Холандия. Патронажните комитети от двете страни са на ниво министър-председател, с участието на министрите на външните работи и министрите на културата на двете страни. Конгресът е приветстван от министъра на науката и просветата на Нидерландия Диитман. Министър Диитман определя събитието като нещо повече от научно събитие, поздравява колегата си проф. Александър Фол и казва, че благодарение на него „богатствата на тракийската култура не са достъпни само за страните в Югоизточна Европа, че би трябвало тази култура да е достояние на страните в целия свят“³². По негово мнение чрез международните конгреси и срещи в гр. Пловдив Александър Фол е направил тракологията жизнена част от културното наследство на Европа.³³

---

³⁰ *Thracia XIV. In honorem annorum XXX institutistudiorum thraciorum* / В чест на 30-годишнината на Института по тракология. БАН. С., 2002, с. 33.

³¹ Best, J. *Thracians and Mysenaeans*. LEIDEN: Terra Antiqua Balcanica, 1989.

³² Пак там, с. 4-10.

³³ Пак там, с. 7-8.

Министър Дитман открива конгреса, като казва, че въпреки политическата обстановка, въпреки разделението на света на източен и западен, благодарение на проф. Александър Фол тракологията става мост между Изтока и Запада.³⁴

Петият международен конгрес по тракология се провежда със съдействието и при домакинството на Института по славянознание и балканистика при АН на СССР в Москва през 1988 г. Основна тема е „Етногенезис на народите от Югоизточна Европа. Етноразнообразие и културно-исторически взаимодействия на Балканите и циркумпонтийската зона“. В конгреса участие взимат 10 учени от България и около 30 учени предимно от СССР и още от Великобритания, Гърция и Турция. На този конгрес Международният комитет по тракология „Вилхелм Томашек“ прераста в новоучредения Международен съвет по тракология с президент Н. Я. Мерперт и отговорен секретар Александър Фол.

Шестият международен конгрес по тракология се провежда със съдействието и спонсорството на Европейската фондация „Драган“ в Палма де Майорка, Испания, през 1992 г. Основна тема на конгреса е „Индоевропейска Европа“. В него участват около 10 учени от България и около 30 учени от Албания, Великобритания, Грузия, Гърция, Испания, Италия, Португалия, Румъния, Русия, САЩ, Турция, Унгария, Нидерландия, Швеция. Докладите се публикуват в Италия. На този конгрес Международният съвет по тракология прераста в Международен съвет за индоевропейски и траколожки изследвания. На него отговорният секретар става генерален секретар.

Седмият международен конгрес по тракология се провежда с домакинството на Румънския институт по тракология в Констанца, Мангалия и Тулча през май 1996 г. Конгресът е проведен под патронажа на президента. Основна тема на конгреса е „Светът на траките – исторически, археологически, лингвистически, етнографски взаимодействия

³⁴ Пак там, с. 8.

и синтези”. В конгреса участват над 30 учени от България, много учени от чужбина и най-вече от Румъния.

Осмият международен конгрес по тракология се провежда в София през 2000 г. и е под наслов „Тракия и Египта”, което изравнява за пръв път траките като равносновен цивилизационен партньор в древността. Провежда се между 26 и 30 септември. Решението за провеждането му е взето още през 1996 г. от Международния съвет по индоевропейски и траколожки изследвания. В Осмия конгрес по тракология участват около 130 учени от цял свят. С тяхното присъствие са свързани очакванията на този конгрес да се състои първата сериозна дискусия около проучванията в Новосел и Перперек. Освен в София траколозите заседават и в Ямбол. Близо до града, при с. Драма, се провеждат българо-германски археоложки проучвания на тракийския град Кабиле. Конгресът е придружен от две изложби – „Драма, 7000 години история между Понтика и Егея”, която се открива в Художествената галерия в Ямбол, и изложба от фотоси на разкопките в Старосел, направени от известния наш фотограф Иво Хаджимишев. Откриването на втората изложба е в аулата на Софийския университет в деня на започването на конгреса.

Освен конгресите Институтът по тракология организира и други международни научни прояви. Институтът съвместно с Археологическия музей – Пловдив, организира Филипополски седмици на тракийската история и култура.

На тези „седмици” освен редовни доклади на участниците се изнасят лекции пред студенти от България и чужбина, провеждат се семинари, осигуряват се стипендии за специализация по тракология на най-добрите млади учени и от чужбина. Материалите от тези срещи се публикуват в изданието на Института по тракология при БАН и Археологическия музей в Пловдив „Пулпудева”³⁵.

---

³⁵ *Pulpuđeva. Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture Thrace*. I. Пловдив: Проф. Марин Дринов, 1974.

Друг международен симпозиум е „Тракия Понтика”, който се организира от Института по тракология и Централната база за подводни и археологически проучвания – Созопол. Симпозиумът има седище в град Созопол на Черно море.

Първият симпозиум „Тракия Понтика” през 1979 г. е на тема „Черно море и Средиземноморският свят”. Вторият – през 1982 г., на тема „Крайбрежията на древна Тракия и ролята им в древния свят”. Третият – през 1985 г., с основна тема „Траките и гръцките колонии VII–V в. пр. Хр.” и първата в света Кръгла маса за древните котви. Четвъртият – през 1988 г., е с две теми: „Тракийските крайбрежни селища преди гръцката колонизация” и „Потъналите селища – методи на изследване”.³⁶

Петият симпозиум през 1991 г. е с основна тема „Пристанищата в живота на древна Тракия”. Шестият, през 1994 г., е на тема „Тракия и древните морски общества”. През 1997 г. се провежда седмият симпозиум „Тракия Понтика”, който следва хронологически Първия международен понтийски конгрес във Варна. Докладите от симпозиумите се публикуват редовно в сборник, който носи заглавието на симпозиума.

Друго международно научно мероприятие, което организира Институтът по тракология съвместно с Академията на науките и изкуствата на Босна и Херцеговина и Академията на науките и изкуствата на Сърбия, е Първият „Илиро-тракийски симпозиум”. Той се провежда в Ниш (Югославия) и Благоевград (България) през 1989 г. на тема „Палеобалканските племена между Черно и Адриатическо море от енеолита до елинистическата епоха”. В него участват 6 учени от България, 8 учени от Югославия и учени от Албания, Германия, СССР. Докладите от симпозиума са публикувани в отделен том в Сараево – Белград.

---

³⁶ Порожанов, Калин. „Thracia Pontica / Тракия Понтика – 40 години по-късно.” – THRACIA XXIV. С.: БАН, 2019.

През 1995 г. Институтът организира съвместно с Оценъчния изследователски център за история на околната среда към Средноизточния технически университет в Анкара първия Трако-фризийски симпозиум. Темата е „Траки и фризи: проблеми на паралелизма”. От българска страна вземат участие 5 учени, от турска – 5. Освен това участие вземат и учени от Великобритания, Германия, Македония, Румъния, САЩ, Франция.

Секцията по тракийска археология на АИМ при БАН организира международни конференции, посветени на важни за тракологията проблеми. През 1990 г. в Смолян – „Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма”; през 1992 г. в Исперих – „Култура и религия в Североизточна Тракия”; през 1993 г. в Казанлък – „Надгробните могили”; и през 1995 г. в Шумен – „Въоръжението в Древна Тракия”.

Замисълът да се изброят институциите и дейностите, свързани с необходимостта от систематизиране на изследванията на старата история и култура на българските земи в древността, очевидно надвишава формата на една статия. Конюнктурните обстоятелства, международната политическа атмосфера, идеологическите предразсъдъци и тоталитарната държава през втората половина на ХХ в. са фактори, които възпрепятстват методологическите опити за безпристрастност в науката. Въпреки всички препятствия за историографското поколение на този период учените в България събират и превеждат извори, успяват да участват адекватно в международни научни форуми и съумяват да не допуснат спекулативни тези благодарение на стриктната научна работа.

Следващото поколение учени ще трябва да взема предвид условностите на времето за нашите предшественици и внимателно да съзерцава системността на оставеното наследство.

THE SCHOLARSHIP OF ANTIQUITY IN SPITE OF SOCIALISM

Dennis Isaev

Summary

Each generation in historiography writes and creates its own history interpretation in order to name and deal with the problems of the society in which it lives. The historiography, or the history of the ideas, not of calendar facts, attempts at knowing the bearers of those ideas and their morals. The text reviews the conditions in which the previous generation of Bulgarian historians conducted their research, and how those condition affected the way this generation explained the relations between human beings, society, and nature. Recollecting the history of the institutions, I am trying to systematize how the scholarship of Antiquity was perceived in the totalitarian society in order to compare it with the conditions nowadays, in the modern liberal society. The modern generation of historians is living in different conditions compared to the centralized totalitarian state, and the organization of scholarship needs new institutional conditions in order not to miss or lose the systemic nature of research problems. Institutional connectivity is also necessitated by the need for the interdisciplinary method that has emerged in humanitarian research in recent decades. In short, my attempt is to go back to the history of the scientific discipline of *Thracology* in Bulgaria.

АНТИЧНИЯТ СВЯТ

ЗА САКРАЛНАТА ТОПОГРАФИЯ ПРИ ВАРНА

Зарко Ждраков,

Пламен Орфеев

Варненската халколитна цивилизация владее богатия производствен център на сол при Провадия, разработен в късния неолит (5400–5200 г. пр. Хр.) от анатолийски преселници в Тракия (Караново III–IV).¹ Тя се появява след 500-годишен хиатус и е генетично свързана с културата Сава IV, Хаманджия IV и Поляница IV от средната каменно-медна епоха (4650–4500 г. пр. Хр.)². Нейното културно влияние е засвидетелствано не само в Черноморския регион (Дуранкулак, Коджадермен), но и в Дунавската равнина (Русе, Гумелница, Болград, Хотница при Търново, Криводол при Враца) и южно от Балкана (Караново при Нова Загора, Дъбене при Пловдив, „Юнаците“ при Пазарджик, Слатина

---

¹ Люнчева, М. Първите заселници идват от Тракия: късен неолит (5400–5200 г. пр. Хр.). – *Солта е злато. Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата*. С., 2010, с. 31.

² Петрова, В. Разцвет на селището през средната каменно-медна епоха (4650–4500 г. пр. Хр.). – *Солта е злато. Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата*. С., 2010, с. 44–47.

при София).³

Варненската цивилизация обхваща богат на ресурси район край черноморския път Виа Понтика и се разпространява по пътя на Слънцето-Аполон в „хиперборейския диагонал“ (юг-север) на гърба на лебед или грифон (фиг. 1) и покрай Стара планина и Дунав (изток-запад) в златни квадрига и купа. Повод за миграцията от Анатолия са плодородните земи край реките, солните залежи при Провадия, медните и златните находища – напр. шлака от обработена мед и златни люспи са намерени в района на потъналите селища във Варненското езеро и в Провадийската река. Разработен меден рудник от тази епоха е открит в полите на Балкана при Старозагорските минерални бани и вероятно такива е имало също в Странджа – в пристанището на Ахтопол е намерена ритуална брадвичка от черен камък, каквито има във Варненския некропол. Хората на Балканите в древността са свързани етно-културно с Полумесеца на плодородието и Анатолия (Мала Азия). Към това насочват раковините спондилус и денталиум, които не се срещат в Черно море, използвани за изработването на мъниста за накити и послужили за образец на мъниста от злато и карнеол (фиг. 2-4). В Египет златото символизира Слънцето и неговия Сун (огън, мъжко начало), за което свидетелстват златните ковчег и маска на фараона Тутанкамон. Хелиотропен е и трудният за обработване полускъпоценен камък карнеол (от лат. carne, ‘плът’), който се свързва с Великата богиня майка и кръвта на живота – срв. мита за наказанието и спасението на човешкия род от Слънцето, опило с вино своето око, възплътено в кръвожадната лъвица Хатор. Миги от южните морета и червена охра са намирани

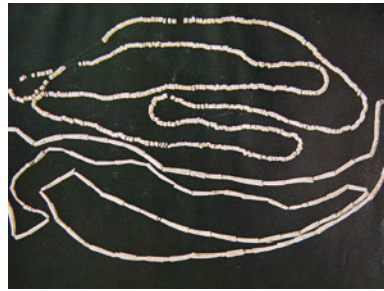
---

³ Ivanov, I. La nécropole chalcolithique de Varna. *Obzor*, 1977, с. 38, 87-96; Gimbutas, M. Varna: a sensationally rich cemetery at the Karanovo civilization: about 4500 B.C. – *Expedition, Summer*, 1977, с. 39-47; Васил Николов, Маргарита Люнчева, Галина Самичкова. *Специализираното производство на сол в Провадия-Солницата през VI и V хил. пр. Хр. и обществено-икономическото му въздействие*. С., 2020; Николов, В. Без злато може, но без сол не. – *Солта е злато. Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата*. С., 2010, с. 15; Русев, Р., В. Славчев, Г. Маринов, Й. Бояджиев. *Варна праисторически център на металообработката*. Варна: 2010, с. 9, 32-33.

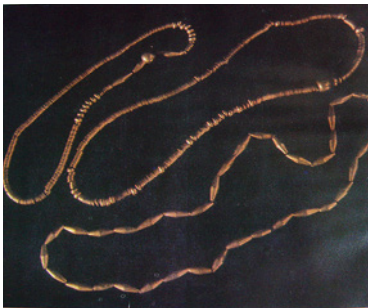
още в палеолитните погребения и най-вероятно отразяват матрилинейния култ, тъй като някои раковини напомнят за затворени очи, вулва, утроба и логката на Афродита.

Фиг. 1

Фиг. 2

Фиг. 3

Фиг. 4

Слънчевото божество Аполон също има източен произход като повечето божества от гръцкия пантеон. Той се придвижва след изгрев с теглена от грифони или четири коня златна колесница (квадрига), изработена от Хефест, а най-могъщата конница в Античността, от която се страхували дори персите, била на Лидийското царство в Анатолия. След залез слънчевият Аполон се придвижвал с изработената от Хефест златна купа, която стояла върху триножника в Делфийския храм.⁴ Подобна златна чаша Зевс поднесъл на Алкмена, майката

⁴ За Хелиос вж.: <https://bg.wikipedia.org/wiki/Хелиос> [прегледан на 09.03.2022]. За една част от изображенията в статията е ползван интернет, а други са от архива на авторите.

на Херакъл, в образа на нейния съпруг Амфитрион, който бил на поход – срв. пътуването на Херакъл с чашата на Аполон при Четвъртия подвиг с кравите на Герион. Със своята златна чаша Слънцето отива отново при изгрева възродено, което обяснява символичното присъствие на съда в микенските и тракийските царски погребения – срв. златната чаша на Севт с издължени гръжки, които оформят профила на ладия.⁵ Според един мит Аполон пътувал от юг на север върху гърба на лебед, в който се въплъщават неговият баща Зевс (срв. също лебедите при раждането на Аполон в Делос) и синът му Орфей.⁶ Митът вероятно отразява цикличното придвижване на птиците на север, където често прекарват зимата в днешното езеро резерват „Сребърна” край Дунав при Силистра на главното миграционно трасе (Via Понтика) на прелетните птици между Африка и Европа. Ежегодно хората от Полумесеца на плодородието са наблюдавали зимното слънцестоене и узнасянето на птиците на север и така се е зародил митът за появата на Аполон в страната на вечното лято Хиперборея. Според друг мит Аполон се придвижвал на север с кучето на Зевс – грифона, което живеело край пещерата на Борей и пазело хиперборейското злато, свързвано със скитите и тюрките в Алтай.⁷ Легендата за грифоните датира от 675 пр. Хр., когато гръцкият пътешественик и поет Аристей срещнал номадите скити/саки в подножието на Небесната планина (Тян Шан), които му разказали за охраняваното от свирепите грифони злато в голямата пустиня (Гоби) отвъд техните земи. Аристей записал как скитските конници златотърсачи се биели с грифоните, които приличали на лъвове със силно извити клънове като на орли (срв. перс. Шурдал „лъв-орел”).

⁵ Орфеев, П. Героят и неговата летяща чаша. *Сборник по случай 70-годишнината на доц. Лъчезар Стоянов*. С.: НБУ, 2021, с. 63-72.

⁶ Богданов, Б. Орфей и древната митология на Балканите. С.: 1991, с. 57, 69.

⁷ За грифона и Аристей вж.: https://nauka.offnews.bg/news/Razni_17/Paleontologija-i-mitologija-proizhod-na-legendata-za-grifona_36595.html [прегледан на 09.03.2022]; <https://bg.wikipedia.org/wiki/Грифон> [прегледан на 09.03.2022].

Историографите свързват храмовете на Аполон на остров Делос и в Делфи с мистичната богата и блажена северна страна Хиперборея, където Слънцето прекарва зимата и гържи своите отровно-лечителни стрели, с които скитският Аполон Гойтосюрос лети, както и неговите жреци – напр. хиперборея Абарис, а също Питагор.⁸ Пътешествието на Гилгамеш до края на Земята (срв. Херакъл в градината на Хесперидите) свидетелства също за свещения път до приказната градина на бога Слънце на острова му в световния океан. Дотам шумерският герой плувал с лодка месец и половина, за да узнае тайната на безсмъртието от стареца Ут-Напишци.⁹ Не е ли това островът на блажените Певке (Левка) при делтата на Дунав, където отивали безсмъртните души на героите? Изследователите разглеждат „хиперборейския диагонал“ в контекста на индо-иранската етно-културна общност с три характерни ритуални практики: слънчевия култ, хтоничния итифалически култ и соларно-хтоничното дуалистично начало, свързани по вертикалната структура небе-земя-океан със световното гърво и по хоризонталната с огъня.¹⁰

Следи от тези култови практики могат да бъдат намерени и във Варненската цивилизация. По пътя на зимното слънцестоене (Via Понтика) са се придвижвали още представителите на мезолитната натюфийска култура (11 000–9000 г. пр. Хр.), които се заселили в свещената гора на Побитите камъни край Варна. Мястото напомня за свещените кръгове от „каменни гървета“ в Гъобекли тене (Сирия), отразили най-ранния зороастрийски култ към слънцето. По пътя за Варна те са видели вкаменената гора при Созопол

---

⁸ Херодот, *История*. С., 2010, с. 33, 36 (236-237); Богданов, Б. *Орфей и древноата митология на Балканите*. С., 1991, с. 88; *Енциклопедия древно Тракия и траките* [онлайн]. Достъпен на: https://www.thracians.net/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=308 [прегледан на 09.03.2022].

⁹ Гримал, П. *Приказки и легенди от древен Шумер*. С., 1998, с. 12-13.

¹⁰ Фол, А. Хиперборейският диагонал. – *Векове*. 6. 1984, с. 79; Lazova, T. Narratives about the Hyperboreans in the Ancient Literary Transition. – *Thracia*, 11, 1995.

край брега на сладководното езеро, което по-късно станало Черно море. По същия священи път са се придвижили и гръцките колонисти от Милет, създали на остров Св. Кирик град Аполония Понтика, където атинският скулптор Каламис изработил в началото на V век пр. Хр. бронзовия колос на слънчевото божество като лечител с лък. Тракийският цар-жрец Орфей, син на Аполон, също се свързва с хипербореяския квагонал¹¹, тъй като при делтата на Дунав в Малка Скития се намира Белият остров на Блажените Левка (Змийският остров), където Посейдон изпращал душите на починалите герои, сред които и тази на Ахил, на когото гръците посветили храм.¹²

Движението на слънцето от изток към запад трасира проникването на Варненската цивилизация във вътрешността на полуострова. Производственият център на сол при Провадия, западно от варненския халколитен некропол, може да бъде наречен „град на Слънцето“, към което насочва кръглата неолитна крепостна стена, преправена с радиални зидове като лъчи през късния халколит за по-добра отбрана срещу нашествениците (фиг. 5). Подобна кръгла каменна кула с култово предназначение и жилища с кръгла планировка са засвидетелствани в най-древния град Йерихон от натufeйската епоха. Бялата сол се свързва символично със слънчевата светлина, засвидетелствано в индоевропейските езици с биномията сол-слънце (срв. лат. Sale-Sole)¹³. В хелиотропна топографска връзка е и столицата на гетите при Свещари – Слънчевият град Хелис (Хелиос), известен още като Даусгава („Вълчи град“)

---

¹¹ За Аполон и Орфей Хипербореяски вж.: <https://www.thracians.net/dictionary-bg-bg/dictionary-bg-bg/122-y-я/600-xuneбореяску-квагонал> [прегледан на 09.03.2022].

¹² За Острова на блажените, вж.: [https://bg.wikipedia.org/wiki/Змийску_остров_\(Украйна\)](https://bg.wikipedia.org/wiki/Змийску_остров_(Украйна)) [прегледан на 09.03.2022].

¹³ В семитските езици слънцето е наречено шамс, а производното шамаса означава „излагам на слънце с цел сушене“. В древността солта е наричана „мечна слънчева светлина“ – <https://stec-173849.blogspot.com/2011/04/etimologia-e-definizione.html> [прегледан на 09.03.2022].

във връзка с вълка, символ на Аполон¹⁴. Миграцията на аграрните общества е за осигуряване на прехраната, тъй като обработваемата земеделска площ и пасищата за опитомените животни не задоволяват нарастващото население в Близкия изток и Анатолия. Освен нови плодородни земи се търси и сол, жизнено необходима за хората и животновъдството. Притежателите на скъпоценната суровина от солените извори при Мировското находище на Провадия разполагали целогодишно с осолено месо и не били принудени да го раздават като курбан, което им донесло изобилие от прехрана и голямо богатство. Това обяснява периодичното колонизиране на териториите западно от Варна през неолита и халколита.

Фиг. 5

Фиг. 6

За спасението от глада свидетелства уникалният златен астрагал (ашук) – тежест с отверстие за прикрепяне към вретено в символично погребение №36 от Варненския некропол (фиг. 6). Астрагал от кост с дупка в средата за вретено има в некропола, а с равно изгладени тесни страни и отверстие в единия край е засвидетелстван в халколитното селище при Криводол край Враца.¹⁵ Според Херодот¹⁶

¹⁴ Делев, П. Тракийският град при Свещари – една възможност за историческа идентификация. – ТАЗ, 4, С., 1990, с. 98-99; Фол, А. Втора година „Гетика“. – Изкуство, 1983 г., кн. 4.

¹⁵ Миков, В. Предисторическото селище до Криводол, Врачанско. – Разкопки и проучвания. (1). С., 1948, с. 33, обр. 15 d.

¹⁶ Херодот. История. С., 2010, с. 94 (62).

игрите с астрагали, зарове и топчета били изобретени от лидийците, за да не мислят за глада, който обхванал страната им, но след хвърлен жребий царят принудил сина си Турсенос (турсени са богините на съдбата) да се пресели с част от народа в Италия, наречен по-късно етруски. Халколитният златен астрагал показва, че играта е създадена много по-рано от индоевропейското тракийско население от меони/пеони и кари в Лидия и Кария в Анатолия, т.е. във времето на предците на финикийците (ханаанци) по онези земи. Финикийците са свързани с хиперборейския диагонал чрез храма на Аполон в Делфи, чийто оракул поръчал на цар Кагмос да се засели там, където си почине неговата крава водач.¹⁷ Златният ашик от жертвено топло слънце (Амон/Аполон) има извита навътре страна, наречена „цар“ в българската игрова традиция, в която е направено отверстието за окачане. Той е една от владелските инсигнии и свидетелства за провиденциалния жречески характер на играта, определящ включването му в погребалния ритуал, включително при храма на Кабирите на остров Самотраки.¹⁸ Златният астрагал, „прешлен“, се свързва с изпредената нишка на живота на царя и напомня за победата над глада в резултат на усвоените нови плодородни земи и безценния солен извор при Провадия. Той е част от миниатюрния скиптър-лабрис, съчетал женското и мъжкото начало – времето на Великата богиня Майка и чука на нейния царстващ син, ковач на световния порядък. За осигуреното от царя-жрец на Слънцето плодородие биха свидетелствали и другите златни предмети в символичното погребение №36 – напр. корона за ритуална кукла (срв. египетската „ушебти“), палешник с плуг за ритуално

¹⁷ Янакиева, С. *Предгръцка Беотия. Палеобалкански ономастични и митологични елементи*. С., 1994, с. 63.

¹⁸ Маразов, И. *Играта на ашици, гатанката, гадаенето*. – Миф-12. Обредът. С.: НБУ, 2007, с. 68-101; за ашиците вж.: още: <https://bg.wikipedia.org/wiki/Ашик> [прегледан на 09.03.2022].

заораване, пластини за апликиране върху дреха с изображения на крава, теле и волски рога (фиг. 7). В некропола е открита още една златна пластинка на свещената за Кадмос крава водач, както и много амулети от декорирани волски зъби. В Анатолия кравата е опитомена още в късния палеолит и е обожествена във връзка с Великата небесна богиня майка и нейния царстващ син – срв. волските черепи (букрани) в храма на Чатал Хююк. В Египет небесната крава е окоето на Слънцето Хатор, а при шумерите първият човек Гилгамеш е глинен бик (срв. перс. Гопатшах).

Фиг. 7

Един топос от района на Варна би могъл да хвърли допълнителна светлина върху анатолийския произход на тази цивилизация, свързан с предците на финикийците. На нос Шабла съществува селище с крепост и пристанище на име Кария, наречена на преселеното от североизточната прародина на индоевропейците тракийско племе

кари, които завладели Солунския регион – срв. селищата Кария на пътя за град Бер (Верия) и Карей на Атон (Халкудику). Те колонизирали и южното крайбрежие на Анатолия, което приело името Кария, а преди това се наричала Финикия¹⁹, вероятно спомен от неолитната колонизация на хананейския град Угарит²⁰. В контекста на културния диагонал юг-север се вписва историята за финикийския цар Кагмос, основал град Тива в Пелопонес според предписанието на Делфийския оракул, а по-късно управлявал илирите-енхелейци край Охрид и техните събратя в Тракия.²¹ На остров Самотраки се намира главното светилище на Кабирите, които честват раждането и инициацията на божественото дете Кагмилос/Кагмос. Финикийското царство в Мала Азия било основано от бащата на Кагмос – Феникс, докато неговият брат Либо предвождал пуните в Либия и Тунис (Картаген), за което свидетелстват до ден днешен местната топонимия и народът кабури²². Неговият сродник Данай управлявал остров Родос и град Аргос в Пелопонес. Най-вероятно хананейците са били не само колонисти в Анатолийска Финикия и Картаген в Африка, но и на черноморските брегове, колонизирани някога от техните предци, и съжителството им с карите при Варна в края на халколита е довело до овладяването на техните анатолийски земи обратно по диагонала. Населението на доиндоевропейска Кария в Анатолия е сред морските народи, които нападнали Египетското царство.

Хиатусът може да бъде обяснен в контекста на

---

¹⁹ Ateneo di Naucrati, *Deipnosofisti*, IV, 174 f – <https://it.wikipedia.org/wiki/Caria> [прегледан на 09.03.2022].

²⁰ За Хананея вж.: Cananea – Wikipedia; За Угарит вж.: Ugarit – Wikipedia [прегледан на 09.03.2022].

²¹ Янакиева, С. *Предгръцка Беотия. Палеобалкански ономастични и митологични елементи*. С., 1994, с. 63; За цар Кагъм вж.: <https://bg.wikipedia.org/wiki/Кагъм> [прегледан на 09.03.2022].

²² Д-р Денцз Исаев подготвя статия по тази тема. Изказваме благодарност за предоставения материал.

Фиг. 8

икономическото и културно различие между индоевропейската номадска общност от северни ловци събирачи и богатото население с развито земеделие, скотовъдство и занаятчийство от Юга. Социално-културният конфликт е засвидетелстван в Солницата при Провадия и особено в селищната могила Юнаците край Пазарджик, където жителите са били избити от предците на траките, а домовете им разграбени и опожарени, без да бъдат присвоени от завоевателите. Чужди на земеделието, северните номади се завърнали в своите селища в горите, където с лов изкарвали прехраната си. Подобна ситуация е засвидетелствана в българската история – напр. хан Крум вероломно завладял град Сердика (София), но не се възползвал от двореца на Константин Велики край топлите минерални извори и продължил да обитава юртите в Плиска, уютно защитен сред своите сънародници. Вероятно подобен е случаят и с печенегите при средновековните градища край Велинград.²³ Феноменът е характерен за селските общности, които възприемат селището си за

²³ Ждраков, З., П. Орфеев. За няколко топоса във Велинградския край. – *Родопска планина – земя на богове, хора и храмове*. С., 2019, с. 370-373.

„вътрешно“ („затворено“, „свое“) пространство на дома, огнището и уютта, докато „външното“ („отворено“, „чуждо“) е враждебно пространство на стихии, злото и смъртта.

Друго потвърждение за колонизирането на Балканите по море от анатолийските цивилизации, овладели обработката на металите, са изписаните със златен прах два керамични съда във Варненския некропол и един от селищната могила Тепето при Криводол край Враца. Такива съдове не са регистрирани на други места и вероятно се свързват с култа към нощното слънце, което пътува от запад към изток със своята чаша-лодка. Комплектът съдове от символичен гроб №4 във Варненския некропол (фиг. 8-10) представлява разлата купа от типа на фиалите и гърне със заострено гъно като роз-ритон, но с похлупак, вероятно във връзка с двойната природа на човека и на Великата богиня майка (Афродита Урания), която била разсечена²⁴ – срв. фразата „гърнето търси своя похлупак“, т.е. тялото – главата. Антропоморфни гърнета с капаци са известни от некропола и от други халколитни центрове. Вдълбнатият позлатен кръг на гъното на фиалата се явява център на пространството, оформено като свастика (символ на слънцето в движение) от четири еднакви сегмента, които представят с черна боя лодка от типа на триремите с платно контражур на златното сияние на слънцето в небето (фона), озарило зигзагообразно водите на небесния океан. Подобно изображение без златна боя има купата в символичния гроб №2, в който край моделираната от пръст глава със златни апликации са положени една по-малка купа от мрамор, раковини, фрагмент от статуетка на Великата богиня майка от кост със златни апликации, прешлен, медна игла и кремъчно ножче. Фиали с кръстове и свастики са известни от Обейдската култура в Двуречието и в района на град Суза в Елам, разпространени на север до Самара. Керамичният фрагмент

²⁴ Платон. *Избрани диалози*. С., 1982, с. 99-159.

от Криводол също принадлежи на малка купа с вертикални гръжки със следи от позлата, украсена при устието с пояс от две успоредни позлатени линии (тясна и широка), два пояса от съединени с основата си и обратно разположени една спрямо друга вдълбнати позлатени гъби и един слабо вдълбнат позлатен кръг с по-малки, рисувани с графит кръгове.²⁵ Най-вероятно съдчето също представя движението на слънцето сред небесните светила в световния океан, гребените на вълните на който са озарени със злато, а един черен фрагмент напомня за лодката на Слънцето в контражур. В съседство на този съд е намерен фрагментиран чук от две долепени асиметрични кости на говеда с косо наведена кръгла дупка и изгладена повърхност за вероятно изковаване на тънки златни пластинки.²⁶ Неговата форма напомня на златния скипър-лабрис с чук от символичния гроб №36.

Фиг. 9

Фиг. 10

Във Варненския халколитен некропол има две символични погребения на глави (гроб №2 и №3), моделирани от пръст, със златни апликации върху очите, ушите и пришити върху погребалното було пластини: корона и за устата, брадата и гърдите (фиг. 11-12). Подобна погребална практика е засвидетелствана в

²⁵ Миков, В. Предисторическото селище до Криводол, Врачанско. – *Разкопки и проучвания*. (1). С., 1948, с. 48-49, обр. 32 в.

²⁶ Пак там, с. 31-33, обр. 17, 18.

Палестина още през докерамичния неолит – напр. Нахал Хемар, 9000 г. пр. Хр. (фиг. 13), и се разпространява в Асирия (Кюлтепе) през второто хилядолетие.²⁷ Сърповете от еленов рог с кремъчни зъбци от некропола също имат палестински произход. До късно тази семитска погребална практика се наблюдава при финикийците от Картаген до Лудия – напр. карската царица Ага, където златните очи и уста са били пришити към судариума (фиг. 14). Златната пластина с издължен рог над челото е била пришита към було (или тиара), така че видимата част напомня на египетските корони – срв. Нефертити. За отбелязване е, че отрязаната глава на Озирис била почитана в Абидос (Египет) в стомна от печена глина, гърне или чиния, възприемани като символ на главата, което мотивира антропоморфността на някои глинени съдове от халколита.²⁸ При погребението на царица Ага покривалото е затиснато със златна квадема, подобно на обръча, носен от арабите, но в музея на Халикарнас са експонирани и пластини, подобни на варненските. Една такава пластинчата златна корона с издължен рог е засвидетелствана също в погребението на македонския цар Филип във Вергина. Златните дискове върху очите на мъртвите напомнят за монетите, поставяни като Харонов обол, и отразяват стар еврейски обичай, а известно е, че Лудия първа пуснала в обращение финикийските знаци с кръгла форма. Слагането на монети върху очите се обяснява с убеждението, че с помощта на това средство лицето на умрелия няма да посинеет – срв. поставянето на червена охра в гроба. Същевременно отразеното в златните очи Слънце напомня за божествената царска природа на Озирис и на Орфей Хиперборейски, чиито глави са били на специална почит.

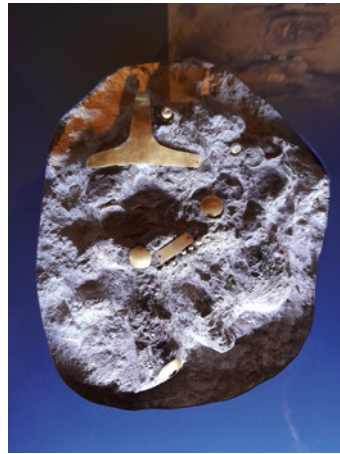
---

²⁷ *История на България*. С.: 1979, с. 63, 82; За античните маски вж.: [http://www.treccani.it/enciclopedia/maschera_\(Enciclopedia-dell'Arte-Antica\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/maschera_(Enciclopedia-dell'Arte-Antica)/) [прегледан на 09.03.2022].

²⁸ Иванов, Я. Една идея, един обред, изразени с главите на Орфей и Озирис (по писмени извори). – *Анали*, 1, 2003, с. 61; за Озирис вж.: <https://bg.wikipedia.org/wiki/Озирис> [прегледан на 09.03.2022].

Фиг. 11

Фиг. 12

Фиг. 13

Фиг. 14

Оформените от пръст уши на главата са пробити със златни халки-обеци. Обеци са имали и статуетките на Великата богиня майка в некропола. Халка е поставена върху носа на картагенска глинена маска, вероятно за да придържа було от типа на бурката и като знак за обвързана подчиненост (фиг. 15). Халката като инициационно посвещение и обвързване с бога е засвидетелствана върху златната дясна ръка в погребението от Требенище край Охрид – срв. православната брачна халка като свидетелство за културна приемственост²⁹. Посветените в Кабирическата мистерия на Самотраки получавали железни халки, а две такива гривни (торкви)

²⁹ Донеvsка, Б. Методи за самоидентификация в съвременната българска живопис (60-те – 80-те години на XX век). – *Изкуство и критика*, 1, 2010.

са открити в зида на тракийското светилище над свещеното езеро Клентуза във Велинград.³⁰ То вероятно е посветено на гръмовержеца Зевс (срв. близката църква „Св. пророк Илия“) и неговите синове Диоскури с кабирически първообраз Кастор и Полудевк, чийто храм в Рим се намира над свещения басейн на весталките. Халка се поставя върху ремъците на коня за обзвдане и върху носа на вола при оран в духа на българската фраза: „водя за носа“, т.е. подчинил съм някого на своята воля и го карам да върши послушно всичко, което желае.³¹ Златните халки върху ушите от пръст символизират божествените заклинания, които не трябва да бъдат забравяни и обърквани – срв. „обеца да ти е на ухото“. Нанузи от ситни халки от злато и мида има вплетени в плитките на една от моделираните от пръст глави в некропола.

Фиг. 15

Фиг. 16

Източният погребален характер е засвидетелстван и с формата на покривалото за лице, което оставя откритото очите, носа и ушите, както при бедуините в пустинята. Същевременно това було напомня за бялото покривало

---

³⁰ Благодарим на проф. Диана Гергова за предоставената информация.

³¹ За фразата вж.: <https://frazite.com/Водя+за+носа+%28някого%29> [прегледан на 9.03.2022].

за уста (падам), което поставят зороастрийските свещено-служители мази, за да не осквернят с диханието си свещения огън. Върху него са пришити златните пластини за устата, гърдите и плитките. Подобно покривало с покриване на носа е изобразено върху едно антропоморфно гърне с тиара-капак в некропола – срв. главата на Озирус (фиг. 16). Върху булото под пришитата пластина за отворената уста са забити златни звондейчета за зъби (пирсинги), което напомня за отворените уста на финикийските „живи” глинени маски с характерната блажена усмивка и ужасяващо отблъскващата апогроейна гримаса, наричана от гърците *σαρδόνιος γέλως*. За отбелязване е, че египетските, микенските и тракийските погребални маски нямат отворени уста. Най-вероятно древните глинени маски символизират представата за върналата се в земната пръст човешка плът, която се възражда във Великата богиня майка земя с помощта на нейния царстващ син Слънце. Този мит е засвидетелстван както с библейския Адам (Бит. 3:19) и неговия акадски прототип Енкиду, сътворен от богинята Аруру, така и с персийския глинени бик Гопат-шах с прототип Гилгамеш от шумерския епос. Подобна би била и символиката на маските от пръст във Варненския некропол – вечно живи златоустни мъдри царе-жреци с обеци на ушите, за да не допуснат грехопадение и да объркат свещените заклинания, които трябва да произнесат в отвъдното пред лицето на озарилото погледа им жително слънце. Двете златни пластини за гърдите имат антропоморфна форма с широко отворена възхваляваща бога Слънце уста във връзка с възраждането и плодородието, за което свидетелства и една неолитна глинена лъжичка с очи и уста в купа-утроба на богинята майка земя, пълна с жито. Те също изразяват символичната благодарност за осигурената храна, подобно на златния амулет астрагал. Присъствието на главата с отворени уста в символичните гробове край устието на Провадийската река напомня за вечно пеещата

глава на цар Орфей и за неговата мистерия, чрез която проузнася забранените заклинания, на които учи царете.³²

Западно от Варна могат да бъдат идентифицирани редица топоси във връзка с култа към огненото Слънце и Великата богиня майка земя. Подобно на Аполония Понтика, и тука има „каменна гора” (Побитите камъни), оформена в пясъка от излизащи газове при оттеглянето на древното море (фиг. 17). Това място е било свещено за хората още през мезолита, за което свидетелстват депозираниите от тях кремъчни сечива. За древните хора каменната гора е била одухотворена, видно от стълбовете с изображения на птици, насекоми, животни и хора в Гъобекли тепе от късния палеолит, приемано от археолозите за свещено място на зороастрийския погребален култ. Побитите камъни се разпростират на много километри, като най-внушителният стълб се намира върху северния бряг на Белославското езеро (фиг. 18). Неслучайно халколитният некропол е издигнат върху северния склон над Варненското езеро, покрай който се достига каменната гора и следвайки пътя на Слънцето, се отива в неговия граг със солен извор при Провадия. В края на Белославското езеро от запад се издига хълм с пещера светилище, ограден с „колонада” от побити камъни. Пещерата има висок комин и е почерняла от сажди (фиг. 19, 20), които напомнят за култа към огъня, а от другата страна на хълма има извор с „девствена вода”, както повелява зороастрийският култ. По-малка пещера се намира сред „каменната гора” северно от хълма. Побитите камъни напомнят за свещената каменна гора от лотосови дървета в източния двор на египетския храм, както и за двете дървета-колони пред входа на хетския дом (*bīt hīlani*), повлияли на гръцките храмове (*диптерос*) – срв. библейските дървета на живота и познанието в Рая. Скалистият хълм с пещера и извор сред колонада от километрична

---

³² Иванов, Я. Една идея, един обред, изразени с главите на Орфей и Озирис (по писмени извори). – *Анали*, 1, 2003, с. 61.

„каменна гора” и соленият извор при Провадия напомнят за Атинския акропол с пещерите на Аполон, Зевс, Пан и Нимфеума (Клепсидра) край соления извор на Посейдон и скъпоценната маслина на Атина сред великолепните колонади.³³ Като се има предвид обитаването на Акропола още през неолита и царският дворец от микенската епоха, може да се допусне, че върху Белославския хълм с пещерата, извора и каменната гора се е намирал също дворец на царете-жреци, погребани във Варненския халколитен некропол.

Фиг. 17

Фиг. 18

Фиг. 19

Фиг. 20

---

³³ Parathanassopoulos, G. *L'Acropoli. I monumenti e il museo*. Atene, 1983, 23.

ABOUT THE SACRED TOPOGRAPHY IN VARNA

Zarko Zhdrakov, Plamen Orfeev

Summary

The mythological journey of the Sun on the wings of a swan in the land of the Hyperboreans is reminiscent of the migration route *Via Pontica*, along which the migratory bird reaches Varna and Lake Srebarna to spend the winter. The ancient civilizations from the Fertile Crescent followed the sacred path of the Northern Sun and even the Mesolithic people deposited their flint tools in the “stone forest” near the village of Beloslav (“Upright Stones” or ‘Dikilitas’, Varna region), where there is a cave with a chimney resembling a Zoroastrian temple. During the Neolithic and Chalcolithic period, a round stone city of the Sun was created at the Provadia Salt Production Center, where the “liquid sunlight” was turned into precious salt. These topoi refer to the sacred circles of tree-shaped stone pillars at Gobekli Tepe in Turkey and the stone city of Jericho in Palestine with round houses and a sacred tower, probably associated with an ancient Zoroastrian cult. The possible location of the Hyperboreans in northeastern Bulgaria might be evidenced by the sacred “White Island” (“Levka”) with a temple of Achilles, east of the Danube Delta, where Poseidon sent the souls

of the heroes. Along the path of the Sun towards the north, the colonists of Miletus created a city near the stone forest at the island “St. Kirik” in Sozopol, where was erected a round temple and a colossus dedicated to Apollo the Healer with a bow. The son of Apollo and the Thracian king Orpheus was also called “Hyperborean”. The prolific lands having deposits of salt and gold were the precondition of the wealth of the Chalcolithic people near Varna, probably being in the heart of the myth of the Hyperboreans and their travel southwards to the birthplace of Apollo at the Delos island, i.e. on the way back bound south to the native Metropolis. Salvation from hunger they found in the golden knuckle bones (astragalus) from the symbolic tomb 36 in the necropolis, which points to the ancestors of the Lydian kings, whereas associated with Anatolia (Chatal Huyuk) are other objects, too – e.g. amulets made out of buffalo teeth, golden applications of cow, calf and a horn. The gold-painted ritual ceramic vessels from symbolic tomb 4 also reflects the cult towards the Sun, depicted on the phiale floating in a boat towards the four directions of the world in the form of a swastika. The clay heads in symbolic tombs 2 and 3 of the necropolis also point to Anatolia and reflect the Palestinian practice of Phoenician clay masks with open eyes and mouths. The golden appliqués on the eyes and the open mouth on the heads shows the influence of Caria (e.g. the skull of Queen Ada). The Thracian Kari, who inhabited the lands near Kavarna, probably contributed to the destruction of the Varna Chalcolithic civilization and conquered Kariya by trade, formerly called Phenicia. Evidence for the presence of the Canaanites on the Balkans before the Indo-Europeans, Greeks and Thracians is the myth of the Phoenician king Cadmus, who searched in vain for his sister Europe, abducted by Zeus.

СВЕЩАРСКАТА ГРОБНИЦА В АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РЕЗЕРВАТ „СБОРЯНОВО” – МИНАЛО, НАСТОЯЩЕ И БЪДЕЩЕ¹

Асен Бонджев

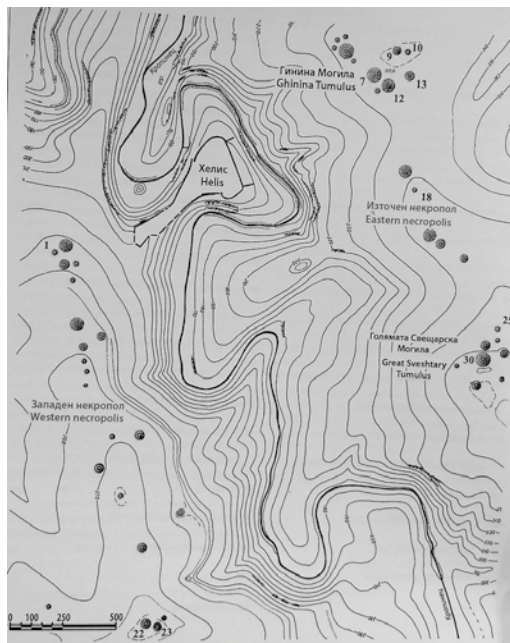
Свещарската гробница е построена в края на първата – началото на втората четвърт на III в. пр. Хр. и е включена в Списъка на световното културно и природно наследство на ЮНЕСКО през 1985 г.

Интересът към археологическите паметници в района на Националния археологически резерват „Сборяново” се появява скоро след Освобождението на България. Той се засилва в първите десетилетия на XX век след откриването на Омуртазовия надпис и в него се търси гробницата на именития ни владетел. Поради тази причина през 1930 г. Народният музей в София организира разкопки на две малки могили в южния край на Източния некропол под ръководството на унгарския археолог Геза Фехер.

---

¹ По време на създаването на настоящия материал археологът доц. д-р Мария Чичикова (1925–2021), ръководител на проучванията в гробницата, пое по своя вечен път. Трудът се посвещава на нея. Дълбок поклон пред безценния ѝ научен принос!

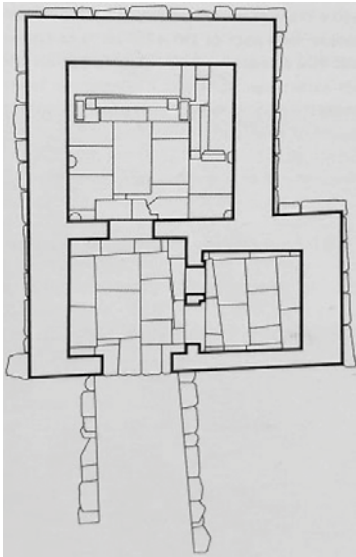
Открити са тракийски погребения и разнообразен гробен инвентар.

Карта на централната част на археологически резерват „Сборяново“

Намираните през годините случайно археологически паметници и колективни находки от сребърни и златни монети увеличават информацията за богатото историческо минало на района и необходимостта от проучването му. След около половин век историческото значение на археологическото наследство е оценено и през 1981 г. по инициатива на проф. Александър Фол се организират мащабни редовни археологически разкопки и интердисциплинарни изследвания. За пръв обект е избрана Гинина могила², разположена в Източния некропол, в която предварителните геофизични изследвания са установили наличието на голямо каменно съоръжение. Откритата монументална гробница надминава всички

² Известна сред местното население като Хълтналата могила.

очаквания³, а за проучването, опазването и експонирането на паметника е създаден голям екип от архитекти, инженери, геодезисти, фотографи, художник-реставратори, климатолози, антрополози, биолози и гр.⁴

При разкопките на юг от гробноса са открити две погребения на елитни коне и част от скелетите на още пет коня в предгробната и страничната камера. Конят е смятан за слънчево животно – водача на слънчевата колесница, която да пренесе духа на починалия към Слънцето; средство за царския преход към боговете.⁵ В предгробната камера също така са открити останки на прасе и куче. Кучето най-вероятно играе ролята на посредник между двата свята, на спътник на душата по пътя ѝ към безсмъртието.⁶

Антропологически анализ показва наличие на останки от три индивида: мъж на около 60 години в гробната камера, мъж на около 30-35 години в предгробната камера и жена на 25-30 години в гробната камера, като част от останките ѝ са открити и в страничната камера.

Натрупването на моголния насип е реализирано на няколко етапа. През първия етап са натрупани малки моголки, които достигат височина приблизително до петите на сводовете на

³ Проф. Дяна Гергова я нарича „най-впечатляващата тракийска гробница”. Гергова, Д. *Златни дарове от Свещари*. С., 2013, с. 5.

⁴ Чичикова, М. *Царската гробница с кариатидите*. Иперих, 2012, с. 7.

⁵ Попов, Д. *Конят и колесницата в тракийската царска идеология*. ИБИД, 38, 1986, с. 139. Поради това конят винаги е полаган в онези части на гробницата, до които е достигала директна слънчева светлина (громостът и преддверието), и никога в неосветени, тъмни части (например гробната камера). [Дерменджиев, Н. Светлинни календарни ефекти в архитектурата на култови съоръжения. – *Хелис V*. С., 2007, с. 155.]

⁶ Гергова, Д. *Златни дарове от Свещари*. С., 2013, с. 11.

предгробната и страничната камера. При втория етап пространствата между малките могили са запълнени, като са оформени два центъра – западно и северно от могилата. Предполага се, че първите два етапа са вървели успоредно с изграждането на гробницата. При третия етап е получена окончателната форма на могилата – след нейното изграждане.⁷

За разлика от широко разпространените в Тракия през IV–III в. пр. Хр. куполни гробници, Свещарската принадлежи към по-съвършен архитектурен тип. С квадрантния план на камерите и полуцилиндричния свод тя показва характерните черти на монументалната гробна архитектура, разпространена през елинистическата епоха в източносредиземноморския свят.⁸ За разлика от обичайните представители на този тип, Свещарската гробница има асиметричен план.

Съпоставянето на фасадата на гробницата от Свещари с фасадите на гробниците от този тип в древна Македония показва както някои общи черти, така и съществени различия. Именно поради това терминът „македонски” тип гробница, използван от някои изследователи по отношение на Свещарската гробница, има и своите противници. Александър Фол пише, че тя се числи към групата на „македонския”⁹ тип гробници, но след това отбелязва, че е излишно да се натрапва неверният термин „македонски” тип гробница¹⁰.

Свещарската гробница има богата пластична и живописна украса, изразяваща се с десетте женски кариатиди,

---

⁷ Чичикова, М. *Царската гробница с кариатидите*. Искерих, 2012, с. 18.

⁸ Theodossiev, N. The Thracian tholos tomb at Eriklice reconsidered. – Йомов, В., И. Лазаренко. *Сборник в чест на Александър Минчев*. Terra Antiqua Balcanica et Mediterranea. Международна конференция, Варна, 23.02.2007. Acta Musei Varnaensis, 8-1, Varna, 2011, с. 67-84.

⁹ Терминът „македонски” тип гробница е въведен в края на XIX в. [Вълева, Ю. Тракийски и македонски монументални гробници. – *Проблеми на изкуството*, №3, с. 55-62] Има няколко основни елемента, характерни за типа „македонска гробница”: могила, фасада, гробос или преддверие, засводена камера, каменно легло. Някои от тях може да липсват, но най-важен е полуцилиндричният свод [Gossel, V. *Makedonische Kammergraber*. Berlin, 1980].

¹⁰ Фол, А. Втора година „Гетика”. – *Изкуство*, 1983, №3, с. 3-5.

изваяни във висок релеф, почти като свободно стоящи статуи. Паната с фигурите са от мек бял варовик, високи 119-120 см и стъпват върху долния корниз.

Кариатиди №9 и 10 не са завършени. При №9 хитонът¹¹ не е ограничен от вълнообразна, връзана линия, а при №10 напълно завършена е само главата, тялото е останало напълно гладко, като с релефни ивици е очертан бордюрът на деколтето. Това дава важна информация за етапите в работата на скулпторите.

Кариатиди №9 и 10¹²

Сравнението между десетте фигури показва, че е следван общ модел с три варианта – с вдигнати две ръце, с вдигната лява или дясна ръка. В пропорциите на фигурите, във формата на лицата и на детайлите от украсата на грехата се откриват различия, които могат да се дължат на

¹¹ Най-употребяваната греха в класическа Гърция. Вид туника, която се закопчава на едното или двете рамена, изработена обикновено от вълна или лен.

¹² Чичикова, М. Царската гробница с кариатидите. Исперих, 2012, с. 41.

изработването на релефите от отделни майстори. Блоковете вероятно са били предварително скулптирани в ателие, на място¹³, и след това монтирани в гробницата. После, след монтажа в гробницата, са се наложили поправки, като отрязване на част от калатоса¹⁴ на кариатиди №1 и изрязване на част от основите на кариатиди №3 и 6, продиктувани от размерите на някои от блоковете.

Независимо от едната поза и облекло лицата на жените са различни и силно индивидуализирани. Наред с младите идеализирани лица са представени и лица на зрели жени със сурово изражение. Изразителността на лицата силно контрастира със скованата поза на телата и с маниерното третиране на грехата, както и с небрежното изпълнение на ръцете.

Растителният мотив на грехата на кариатидите напомня изображенията на богини със спираловидни растителни и змиевидни крайници. Засега повечето изследователи смятат, че това изображение представя един от аспектите на Великата богиня като богиня покровителка на растителността, на животните и плодородието, господарка на живота в този и отвъдния свят.¹⁵ Присъствието ѝ в гробници се приема като символ на непрекъснатостта на живота и прераждането.¹⁶

Върху ългнетата на северозападната стена на гробната камера, над гробно легло №1, е разположена фигурална композиция, представляваща процесия от прислужници и оръженосци,

---

¹³ Налични са данни за използване на варовик от местни кариери. Иванов, Ж., Хр. Пимпирев. Геоложки и петрографски изследвания на скални образци от тракийски могили и тяхната корелация с теренни образци от района на с. Свещари, Исперихска община. – *Хелис IV. Изследвания, резултати и проблеми в „Сборяново“*. С., 2005.

¹⁴ Калатос в буквален превод значи кошница за плодове, цветя и пр. В религиозната практика е аксесоар за главата – символ на божества, основно женски, свързани с плодородието.

¹⁵ Fol, A., M. Chichikova, T. Ivanov, T. Teofilov. *The Thracian Tomb near the village of Sveshtari*. Sofia, 1986, p. 116.

¹⁶ Чичикова, М. *Царската гробница с кариатидите*. Исперих, 2012, с. 44.

организирана от двете страни около две централни фигури – владетел, представен като конник, и богиня в цял ръст срещу него, подаваща му златен лавров венец. Личи опит за пространствено оформление в два плана, като конникът е представен на преден план, а богинята на втори план.¹⁷ Заг ухото на владетеля се забелязват контурите на рог на животното, който намира точни паралели в монетите на наследниците на Александър Велики, символизиращи царски и божествен произход.¹⁸

Владетелят и богинята¹⁹

Заг богинята следва процесия от четири жени, които носят различни дарове. Първата от тях държи малка правоъгълна

¹⁷ Пак там, с. 47.

¹⁸ Димитров, К. Изображение на тракийски владетел от Свещарската гробница. – *Terra Antiqua Balcanica* III, С., 1988, с. 161-164.

¹⁹ Чичикова, М. Царската гробница с кариатидите. Исперих, 2012, с. 48.

кутия за парфюми с двускатен капак, която има точни паралели в сцената от големия фриз в Казанлъшката гробница. Втората жена носи полуотворено сандъче за скъпоценности с правоъгълна форма. Подобно сандъче, но с много по-големи размери, отново откриваме в Казанлъшката гробница.²⁰

Живописата издава ръката на добре школуван художник. Композицията е добре обмислена, с усет за симетрия и равновесие и умело изобразяване формите на телата, които прозират под тънките дрехи. Рисунката, изпълнена в тъмно-синьо-черна гама като графика, не е била довършена. Художникът не е успял да я оцвети, а само е акцентирал с червена боя украсата на седлото. Фотограметричните и физикооптичните изследвания показват, че техниката на изписване е сухо фреско.²¹ Рисунката е направена върху камъка с черен възлен. Поради невъзможност да оцвети изцяло рисунката, с изключение на висулките на седлото, художникът я е отделил от каменния фон, оцветявайки го в по-светъл тон с варно мляко, нанесено с четка около готовата рисунка. След това допълнително е дорисувал някои детайли с черен възлен, за да ги подчертае.

Главната тема на живописната композиция има култов характер. Чрез поднасянето на златния венец от богинята е представена сцената на хероизация на владетеля, погребан в гробницата, който като херос (полубог), покровител на земята и поданиците си, се отправя към отвъдния свят.²²

Гробната мебелировка в гробницата е почти изцяло възстановена от запазените на място и разпилени части.

---

²⁰ На 7 ноември 2012 г. при разкопките на най-високата могила от царския некропол на гетите в Сборяново е открито гървено сандъче със златни предмети. Размерите му са 50x50 см и е заровено на 8 м от повърхността. Основателна е аналогията с ковчежето от живописната сцена в Казанлъшката гробница. Вж.: Гергова, Д. *Златни дарове от Свещари*. С., 2013.

²¹ Енев, М. Photographic and phisico-optic methods, applied for the investigation of the Thracian bomb near the village of Sveshtary, Ispereh area, Northeastern Bulgaria. – Хелис II, С., 1992, с. 171-201.

²² Чичикова, М. *Царската гробница с кариатидите*. Исперих, 2012, с. 51.

Състои се от две гробни легла, всяко с по една каменна възглавница и един гървен стол.

Двете гробни легла са индикация, че гробницата е била семейна. Мъжът е бил положен на легло №1, поставено на северозападната стена на гробната камера, срещу входа ѝ, а жената – на легло №2. Каменните възглавници представляват правоъгълни плочи със заоблени странични ръбове.

В пролуките между два камъка от пълнежа на легло №1 са открити четири фрагмента от гърска и три фрагмента от гървени струзовани крака. След консервацията и реставрацията е възстановен стол тип дифрос, без гръб и странични облегалки, изработен от крушово дърво. Местонамирането на стола дава основание да се свърже с мъжкото погребение. В централната сцена на Казанлъшката гробница, изобразяваща погребално угощение, тази схема също е спазена. Там мъжът седи на стол без облегалка (дифрос) пред правоъгълна маса с три крака, докато жената е на трон, красиво украсен с апликации от метал и слонова кост.

Според някои учени леглото служи както за последен сън на погребания, така и за неговата последна гощавка. Олицетворявайки гроба, леглото се явява най-сакралното място в гробницата и се свързва с идеята за хероизацията на погребаната знатна личност. От друга страна, то дава представа за лукс и представителност и допринася за славата и престижа на погребания.²³

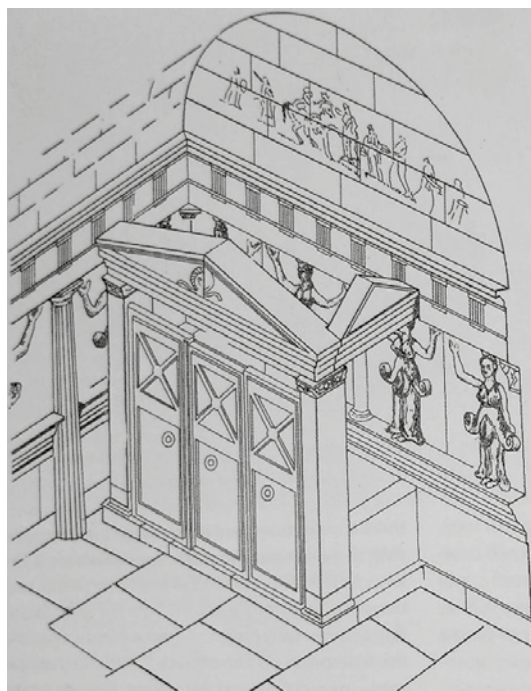
Наускосът е намерен натрошен на около 80 фрагмента, разпръснати в трите камери на гробницата.²⁴ Трудно е да се каже при какви обстоятелства се е срутил.²⁵ Изработен е от варовик, а днес е изцяло реконструиран от намерените разрушени детайли. Бил е затворен с трикрила врата. Портите от този тип са известни от много антични постройките

²³ Чичикова, М. *Царската гробница с кариатидите*. Исперих, 2012, с. 55.

²⁴ За много изследователи наускосът би бил предшественик на по-късните олтарни стени в християнската архитектура. Гергова, Д. *Златни дарове от Свещари*. С., 2013, с. 10.

²⁵ Пак там, с. 80.

и особено от елинистическите гробници, но обикновено се състоят от две крила. Трите крила в гробницата с кариатидите са изключение²⁶ също като фронтоната, който не е монолитен, а съставен от две триъгълни части²⁷.

Триизмерна реконструкция на наускоса²⁸

В наускоса е вложена идеята за хероизация на умрелия, чийто гроб е представен като храм на хероизирания владетел. Каменните крила на вратата са границата между живота и смъртта – портата, през която покойникът преминава в отвъдния свят. Заедно с това наускосът е имал и представителна функция като социален индикатор и символичен

²⁶ Stoyanova, D. The Greek door in the tomb architecture of Macedonia, Thrace and Asia Minor. – *Ancient Macedonia 7. Macedonia from Iron Age to the Death of Philip II. Papers read at the Seventh International Symposium held in Thessaloniki, October 14-18, 2002*, Thessaloniki, 2007, 531-550.

²⁷ Едно обяснение на този факт е възможността за по-лесно монтиране на наускоса във вече изградената гробница.

²⁸ Чичикова, М. *Царската гробница с кариатидите*. Искерих, 2012, с. 60.

знак, олицетворяващ хероизацията на погребания. С идеята за хероизация се свързва и апотропейната сила на Горгона Медуза, изобразена на фронтона.²⁹

Съхранени са конкретни данни за работата на древните каменоделци, архитекти и живописци. Те включват инструменти – оловен отвес, каменен шаблон за профили, хаван и чукало и изрисуван с червена боя план на свода на гробната камера.

Чистите пигменти, използвани за оцветяване, включват жълта охра за жълтия цвят, червена охра (хематит) за червения, въглен за черния, варно мляко (калциев карбонат) за белия, египетско синьо за синия. За получаването на светлорозовия и червено-кафявия пигмент са използвани различни техники на смесване на червен и син пигмент.

При строителството на гробницата архитектите са оставили пет гръцки букви за означаване на височината на редовете и маркирането на местата на блоковете – точно по средата на всеки ред, като вместо върху самите блокове тук буквите са нанесени на входа на страничната камера.

Наличието на качествени кариери за варовик в непосредствените околности на гетската столица е позволило използването на големи по размер блокове. Квадрите по външните лица на стените са по-грубо рустуцирани с чукове и шила. Вътрешните лица на стените са фино обработени с различни по размери пили, плоски и зъбчати длета. При някои от блоковете се наблюдават и полирани повърхности. При разчертаването на архитектурната декорация освен шаблони е използван и пергел. Откритите в насипа на могилата ковашки инструменти показват, че успоредно с каменоделците и скулпторите са работили и ковачи, които са подготвяли скобите за закрепване на блоковете, а също така са ги подпомагали, изковавайки нови и закалявайки и заточвайки изхабените инструменти.

Инструментарият и техниките, използвани от каменоделците, архитектите и скулпторите, свидетелстват,

²⁹ Пак там, с. 63.

че в монументалната архитектура на ранноелинистическа Тракия са усвоени съвременни архитектурни форми, техники и конструкции, методи на проектиране и обработка на камък.³⁰

Единодушно е мнението, че тракийският укрепен град Хелис в местността Сборяново е бил главен политически, стопански, религиозен и културен център – столица на държавна територия под властта на гетската династия.³¹ Основан на девствен, необитаем готозава терен, на естествено защитено място и укрепен с мощна фортификационна система, която обхваща над 160 дка площ, градът се развива изключително бързо.³² Той бива идентифициран като споменатия от Клавдий Птолемей Даусдава и характеризирани като „царски“ град – агломерация от селища и средишно място на район с дължина 30 и ширина 10-12 км между днешния гр. Завет и с. Тодорово, общ. Исперих.³³ Населението на града е наброявало 3000-4000 жители с гарнизон от около 500 войници и конници.³⁴ Впоследствие историческата идентификация на селището като Даусдава отстъпва място на Хелис – „полис“ на гетите³⁵ и столица на техния цар Дромихет.³⁶ Според Диодор³⁷ именно в него около

³⁰ Пак там, с. 72.

³¹ Делев, П. Тракийският град при Свещари – една възможност за историческа идентификация. – *Acta TAB*, IV, 1990, 97-109, с. 100.

³² Чичикова, М. Царската гробница с кариатидите. Исперих, 2012, с. 77.

³³ Фол, А. *Политика и култура в Древна Тракия*. С., 1990, с. 104, 165, 166.

³⁴ Stoyanov, T. The Getic Capital at Sbornanovo: New Excavation issues and research developments. – *Thracia XV in honorem annorum LXX Alexandri Fol*. Sofia, 2003, 413-423, p. 420.

³⁵ Според Страбон Залмоксис бил пророк. След смъртта му груги жреци изпълнявали същата роля на пророци, включително и през римската епоха. Самият Йорданес, писател от V в., който се смятал за гет, е оставил прекрасно описание за залмоксисовия жрец Дикеней, живял по времето на Бурбиста (70-44 г. пр. Хр.). Той карал умните и благородни посветени да живеят съгласно техните записани закони – белагини, учел ги на логика, физика и теология, на етика и астрономия и така ги извисил над другите народи. Вероятно именно това занимание е в основата и на името на гетите – от „гоетес“ – пророци. Гергова, Д. *Златни дарове от Свещари*. С., 2013, с. 6.

³⁶ Делев, П. Тракийският град при Свещари – една възможност за историческа идентификация. – *Acta TAB*, IV, 1990, с. 97-109. Според проф. Гергова: ... столицата или Хелис е тук [в Сборяново], докато Даусдава е по-голям регион, който включва различни селища и крепости. [Богомилов, Д. *Енигмата Сборяново*. С., 2021, с. 156.]

³⁷ Diodorus XXI, 12.2-5.

279 г. пр. Хр. се състояло пиршеството, което Дромихет – победителят на македонския владетел Лизимах, уредил за своя противник, като скрепил бъдещите мирни отношения, сключвайки династичен брак с една от дъщерите му. Именно с Дромихет предпазливо се свързва и самата Свещарска гробница.³⁸

Като допълнителни доказателства за царския ранг на погребания владетел освен монументалната архитектура и богатата декорация се смятат малкият рог зад ухото на мъжката фигура от рисуваната сцена, златният лавров венец, който богинята поднася, и орлите върху конзолите

между кариатидите, които държат мълнии в ноктите си.³⁹

По някои от грубо издяланите кариатиди и по нарисуваната в ълнета под свода сцена, където рисунката е очертана само с черна креда, става ясно, че нито скулпторите, нито художниците са успели да завършат работата си. Това води до извода, че владетелят, за когото е била предназначена гробницата, е починал внезапно. Гробницата вероятно е била поръчана още приживе на владетеля.

Въз основа на близките паралели с добре датирани паметници от Македония и Мала Азия – Дигимейона в Милет (началото на III в. пр.Хр.), стария храм на Деметра в Пергам (269–263 г. пр. Хр.), Арсиноейона (286–281 г. пр. Хр.) и Птоломейона в Самотраки (285–280 г. пр. Хр.) – датата на

³⁸ Гергова, Д. *Златни дарове от Свещари*. С., 2013, с. 9.

³⁹ Анализът на подобно изображение в скалната гробница на Алкетас в Термесос, Памфилия, показва, че то е включено като символ на победата, станал популярен в епохата на Александър Велики. Чичикова, М. *Царската гробница с кариатидите*. Исперих, 2012, с. 34.

построяването на Свещарската гробница може да се прецизира сравнително точно в края на първата – началото на втората четвърт на III в. пр. Хр.⁴⁰ За установяване на точната датировка допринася и близостта на нарисуваната сцена върху люнета със сцената от централния фриз в гробната камера на Казанлъшката гробница, която се датира във втората четвърт на III в. пр. Хр.⁴¹

Идеята за безсмъртието прегопределя и съвършенството на тракийската култова архитектура на I хил. пр. Хр. В изграждането на тракийските гробници са вложени забележителните познания на траките в областта на архитектурата и геотехниката, скулптурата и живописа, математиката и астрономията.⁴² Като цяло подредбата на могили в Сборяново внушава идеята за Млечния път: според древните – пътя на душата към космоса. Към него чрез обредите на обезсмъртяването се устремявала освободената от затвора на тялото човешка душа. Тази смърт била за най-достойните – владетели и жреци, които споделяли смъртта и безсмъртието на Орфей.⁴³

Свещарската гробница е ориентирана към изгрев на цяло слънце около деня на зимното слънцестояние в IV в. пр. Хр. За целта първо е била настлана с камъни площадката на строежа, след което е започнало издигането на гробницата (по предварителен проект⁴⁴) във височина. В предварително желания ден на равноденствието (установен от календар или от наблюдения на друго място – с друго съоръжение), при преминаване на Слънцето през оста на гробницата, чрез напасване на шаблон (сковани за целта подвижни, във

---

⁴⁰ Чичикова, М. *Царската гробница с кариатидите*. Исперих, 2012, с. 76.

⁴¹ Димитров, Д. За датата на стенописите от тракийската гробница при Казанлък. – *Археология*, 2, 1966, с. 1-13.

⁴² Гергова, Д. *Обредът на обезсмъртяването*. С., 1996, с. 96-104.

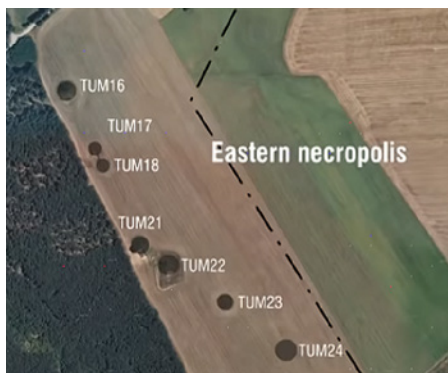
⁴³ Гергова, Д. *Златни дарове от Свещари*. С., 2013, с. 12.

⁴⁴ Според инж. Петър Вълев, преди да започне строителството, планът на съоръжението е бил трасиран върху площадката посредством нанасянето на тънки червени линии с червена боя.

височина, гървени рейки?) е била определяна височината на входа такава, че да остане завинаги свързана с характерния календарен момент. След това строежът (при входа) бил завършван във височина, използвайки височината, фиксирана от рейките.⁴⁵

След проведените за пръв път у нас мащабни фотограмметрично⁴⁶-въздушни замервания екипът на археолога проф. Диана Гергова стига до заключението, че могилите, съхраняващи останките от столицата на гетите от I хил. пр. Хр., представляват отражение на отделни съзвездия. Изследванията на инж. Петър Вълев сочат, че:

1. северната група могили от източния могилен некропол може да се идентифицира със съзвездието **Голямо куче** (включваща звездата **Сириус**). В самия център на съзвездието се намира и Свещарската гробница,
  2. южната група от източния некропол – със съзвездието **Орион**,
  3. западният некропол – със съзвездието **Стрелец**⁴⁷.
- Според археоастронома проф. Никола Николов⁴⁸

⁴⁵ Дерменджиев, Н. Светлинни календарни ефекти в архитектурата на култови съоръжения. – Хелис V. С., 2007, с. 157.

⁴⁶ Фотограмметрията (от гръцки: фотос – светлина; грама – чертеж; метрео – измерване) е научна дисциплина, занимаваща се с определяне формата, размерите, положението и други количествени и качествени характеристики на различни обекти от земната повърхност по тяхна фотоснимка.

⁴⁷ Гергова, Д. *Златни дарове от Свещари*. С., 2013, с. 9; снимки от: Прастари времена [онлайн предаване]. Тайната на звездните карти. След 24:00 – https://youtu.be/1Dm_hGRNTZM?t=1471

⁴⁸ Сборяново: сензационните открития менърва предстоят. – *Култура*, бр. 30 (2550), 25 юли 2003 [<https://newspaper.kultura.bg/bg/article/view/8647>].

могилите на Сборяново са разположени като огледална проекция на 44 съзвездия⁴⁹.

Тракийските могили крият все още множество тайни и от всичко гореизброено можем да направим заключение, че представляват безспорно не само национално съкровище, но са и **богатство с европейско и световно значение**. Отличната запазеност на Свещарската гробница и съчетанието от използваните строителни материали, техниката за градеж, планова схема, конструкции, архитектурна, скулптурна и живописна украса я прави най-впечатляващата тракийска гробница и безценен принос в световното културно-историческо наследство. В становището си от 1985 г. за вписване в Списъка на ЮНЕСКО ИКОМОС я нарича *едно от най-впечатляващите археологически събития на XX в.*

Обектът отговаря на критерий I (шедъвър на творческия гений) и III (единствен по рода си) на ЮНЕСКО:

Гробницата е уникално постижение на изкуството с нейните получовешки, полурастителни кариатиди, затворени в хитон във формата на обърната надолу палмета. Фактът, че оригиналната полихромия е запазена с нейните охра, кафяви, сини, червени и люлякови нюанси, допълва очарователния чар на една експресивна композиция, където антропоморфните опори създават образа на хор от опечалени, застинали в абстрактните позиции на ритуален танц.

Гробницата е изключително свидетелство за културата на гетите, тракийски народи, живеещи в северната част на Хемус (съвременна Стара планина), в контакт с гръцкия и

⁴⁹ През 1922 г. Международният астрономически съюз приема съществуването на 88 съзвездия – 42 изобразяващи животни, 29 на неодоушевени предмети, 17 на хора или митологични персонажи. Последните групи от 38 съзвездия са наименувани след 1536 г.

хиперборейския свят според древните географи. Гробницата е забележителна и с факта, че представлява местно изкуство, вдъхновено от елинизма, рядък случай на прекъснат творчески процес, който притежава специфични характеристики. Този паметник е уникален с архитектурния си декор и със специфичния характер на погребалната обредност, разкрита от разкопките.⁵⁰

Свещарската гробница попада в създадения през 1988 г. Историко-археологически резерват „Сборяново”, включващ над 140 археологически и културни паметници – древни селища и некрополи на траки, българи и мюсюлмани, някои от които функционират и до наши дни: останките от древния тракийски град Хелис; тракийското светилище на Камен рид; мюсюлманското светилище Демир баба теке; Историческия музей в град Исперих.

Без желание за фаворизиране на един или друг исторически период трябва да признаем, че годините след 1982 – откриването на Свещарската гробница – са изключително силни за българската археология, историография и наука. Държавата ясно осъзнава значението на откритието и дивидентите, които би могла да извлече в международен план. За целта е създаден внушителен интердисциплинарен екип, работещ с впечатляващи мащаби до началото на 90-те. След това финансовите проблеми намаляват значително размаха и темпото на изследванията. Провалят се и опитите за навременно експониране на вече откритото.

Според археолога Йордан Стефанов, бивш директор на основания през 1985 г. Исторически музей в Исперих, са платени \$1 180 000 за аерозаснемане на 295 000 гка в картни листове с мащаб 1:2000, а за Свещарската гробница е дадена левовата равностойност на \$2 150 000.⁵¹

За днешната значително различаваща се реалност и мащаба на падението можем да съдим от думите на проф.

⁵⁰ UNESCO – <https://whc.unesco.org/en/list/359>

⁵¹ Сборяново: сензационните открития тепърва предстоят. – *Култура*, бр. 30 (2550), 25 юли 2003.

Гергова: ... генерираните от нас средства от посещенията на гробниците, около 500 000 лева на година, изчезват неизвестно къде, а ние работим с отпуснати от министерството 15 000 лв. [...] В България се работи изключително трудно и оцеляването ни [като археолози] е свързано именно с международно сътрудничество със специалисти, с които говорим на общ език и имаме обща кауза, защото **нашето наследство ила световни измерения**. Ние не правим нищо за интелигентното подобряване на имиджа на България чрез истинска, системна пропаганда с дългосрочна цел. [...] Нашият труд се ограбва, а резултатите ни се профанизират. Това, което може да се случи за няколко месеца, се случва за 20 години.⁵²

Ако проследим достойните за уважение археологически разкрития в АР „Сборяново” през последните години, ще установим значителен контраст с размаха отпреди четирисет години.

Проучване на столицата Хелис

През 2017 г. в Югозападния квартал (ЮЗК) е доразкрито битово огнище и са открити амфорни печати от Родос (246–235 г. пр. Хр.) и Синопе (243–239 г. пр. Хр.), които потвърждават датировката на разрушително земетресение от 40-те години на III в. пр. Хр., документирано вече от родоски печати от този и други участъци от ЮЗК. В руините на сградата с есхарата са открити артефакти, потвърждаващи датата ѝ в ранноелинистическата епоха – фрагменти от чернофирнисова ихтия, теракотова статуетка и фрагменти от амфори от различни центрове. При Южната порта (ЮП) бе демонтирано каменното струпване, консервирано като стена от предполагаемото

---

⁵² Геомедия. Проф. Диана Гергова за наследството в Сборяново: Фотограмметрията помага на археолозите в Свещари. 2015 – <https://www.geomedia.bg/geodesia/vajno/prof-diana-gergova-za-nasledstvo-v-sbo/> <12.2021>

светилище на „Фосфорос”, и открит синопски печат (342–335 г. пр. Хр.)⁵³.

През 2018 г. част от квадрите на ЮЗК са доразкрити, номерирани и документирани. При ЮП е открит фрагмент от синопски амфорен печат (342–335 г. пр. Хр.). В сектор 75 са документирани две струпвания от мазилки, малки камъни и керамични фрагменти, датирани в елинистическата епоха и късния неолит/ранен халколит. Сред находките са и част от железен кнебел, зооморфна глинена фигура, фрагменти от каликс купа, чернофирнисова паничка, дръжка с печат от тасоска амфора и гр.⁵⁴

През 2019 г. в пласта с руини на ЮЗК е документирано голямо количество фрагментирана керамика, гърнчарско колело и малки фрагменти от чернофирнисови съдове; открит е рог на благороден елен и нарязани големи кости от различни животни. В южния ѝ край са открити фрагментирана шпора и амфорно струпване. Възстановена е голяма част от горната половина на кнудска амфора (втора-трета четвърт на III в. пр. Хр). Извършено е почистване и консервиране на квадри от руини от кулата, част от подготовката за полагането им върху кулата при предстояща реконструкция. При ЮП са получени допълнителни наблюдения върху стратиграфията, потвърждаващи съществуването на три слоя. Открити са есхара, огнище, фрагментиран съд-хранилище и два хераклејски печата, като по-запазеният подлежи на разчитане и е датиран в диапазона от 60-те години на IV в. пр. Хр до 349 г. пр. Хр. Разкрито е вътрешното лице на вътрешната крепостна стена. Открита е вносна и местна керамика (намерени са и цели форми – гърне с една дръжка), тасоски

⁵³ Стоянов, Т., М. Николаева, К. Ников, Д. Стоянова, Ж. Михайлова, В. Бонев, К. Магжаров, Т. Василева, Х. Узунов. Проучвания на тракийския град от елинистическата епоха в АР „Сборяново”. – *Археологически открития и разкопки през 2017 г. С.*, 2018, с. 102–106.

⁵⁴ Стоянов, Т., М. Николаева, В. Бонев, К. Магжаров. Проучвания на тракийския град в АР „Сборяново”. – *Археологически открития и разкопки през 2018 г. С.*, 2019, с. 133–136.

печат на епонима Архенакс (297–289 г. пр. Хр.), тасоски печат на епонима Телефанес I (337–325 г. пр. Хр.)⁵⁵.

Проучвания на келтско светилище (могила 39)

През 2017 г. са проведени проучвания в рамките на българо-швейцарския проект „Сборяново, некрополи и територия” по договор за сътрудничество между НАИМ-БАН и Женевския университет. Те включват разкопки, теренни и лабораторни изследвания, преразглеждане и ново документиране на вече разкрити археологически паметници и находки, обнародване на изследванията на некропола. Разкопките са осъществени под ръководството на проф. Диана Гергова (НАИМ-БАН) и г-р Йордан Анастасов (Женевски университет) с участието на международен екип от двама специалисти от Швейцария, студент от СУ „Св. Климент Охридски”, трима доброволци по програма „Еразъм” и четирима работници.

Проучванията са концентрирани в южния сектор на светилището, разкрито през 2016 г. и идентифицирано като комплекс от ями в оградена с ровове трапецовидна площ от 840 кв. м. Проучени са 146 кв. м чрез отварянето на 5 сондажа. Документирани са серия от отпечатъци от колове, вероятно от гървена ограда и порта, както и серия от по-ранни и късни вкопани структури. Малкият брой находки произлиза главно от пълнежа на рововете. Това са фрагменти от груба и фина тракийска керамика на колело и вносни амфори, към които могат да се добавят неопределени фрагменти от железни предмети.⁵⁶

През 2018 г. разкопките са осъществени и с участието на международен екип от 13 специалисти и шестима

---

⁵⁵ Стоянов, Т., М. Николаева, К. Магжаров, В. Бонев. Проучвания на тракийския град от елинистическата епоха в АР „Сборяново”. – *Археологически открития и разкопки през 2019 г. С., 2020, с. 462-467.*

⁵⁶ Гергова, Д., Й. Анастасов, Ж. Дезидери, М. Джос. Редовно археологическо проучване на келтското светилище (могила 39) в Източния некропол в ИАР „Сборяново”. – *Археологически открития и разкопки през 2017 г. С., 2018, с. 124-126.*

студенти от България, Швейцария и Франция, 11 доброволци по програма „Еразъм+” и трима работници. Съпътствани са от теренни и лабораторни изследвания (антропология, палеозология, геология, геофизика, палеоботаника и въздушно фотозраметрично заснемане). Проучени са 138 кв. м чрез залагането на 5 сондажа. Открити са два съда, поставени изправени един в друг в квадратна яма – фина купа на колело и грубо гърне на ръка. Функцията на депото остава неизяснена (обредна, погребална, др.). Взети са проби от пълнежа и фрагмент от гърнето на гърнето за бъдещи лабораторни анализи. Открити са фрагменти от груба и фина тракийска керамика на колело и вносни амфори, към които могат да се добавят неопределени фрагменти от железни предмети.⁵⁷

През 2019 г. разкопките са осъществени и с участието на международен екип от 13 специалисти, петима студенти от Швейцария и Франция, както и с четирима работници. Открити са малобройни находки главно в пълнежа на рововете от централната част на светилището – фрагменти от груба и фина тракийска керамика на колело и вносни амфори, както и фрагмент от стъклено тъмносиньо мънисто. В съседство са намерени и неидентифицирани фрагменти от частично разтопено светлосиньо стъкло. Общата датировка на светилището, определена от двата предходни сезона, ок. 200 г. пр. Хр., остава актуална.

Резултатите от разкопките допълват събраната информация за устройството на комплекса, като очертават наличието на нови структури в периферията на светилището източно от него. Продължаването на проучванията в северната част на вътрешността на светилището, както и в неговата периферия, би било от решаващо значение за окончателното изясняване на устройството на този засега

⁵⁷ Гергова, Д., Й. Анастасов, П. Маниел, Ф. Брус, Х. Цанков, Ц. Попова, Г. Рагославова, М. Джос, Ж. Дезидери. Редовно археологическо проучване на келтското светилище (могила 39) от Източния некропол в ИАР „Сборяново”. – *Археологически открития и разкопки през 2017 г. С.*, 2018, с. 157-160.

единствен не само на територията на България, но и на Балканите келтски култов ансамбъл.⁵⁸

В същия период, в рамките на пет дни, екипът провежда и спасително археологическо проучване на разкритата през 2013 г. могила 31а от елинистическия период в Източния некропол чрез допълване на съществуващата документация с фотограметрично заснемане и 3D заснемане на гробното съоръжение, взимане на проби за химически анализи от подовото ниво и изграждането на ново и по-стабилно защитно покритие.⁵⁹

Проучване на средновековното селище в м. Петрова нива

През 2017 г. части от оградните стени на върха на ямите са демонтирани, а къщи №4, 5 и 7 са изцяло разкопани, което позволява важни стратиграфски наблюдения за последователността и етапите на реконструкция в тази част на селището и да се потвърди изграждането на оградна стена в по-късен период от функционирането на селището. Продължават разкопките на къщи №8 и 9, открити са останките на къща №10, намиращи се отвъд стените на заграждението на селището. Откритите предмети датират къщата към втората половина на IV в.⁶⁰

През 2018 г. са продължени разкопките на къщи №4, 5, 8, 9 и на късноантичното жилище №1. Яма №1 е разкопана и датирана от Късната античност. Разкрита е пещ под

---

⁵⁸ Гергова, Д., Й. Анастасов, Ж. Дезигери. Проучване на келтското светилище (могила 39) от елинистическата епоха в Източния некропол в ИАР „Сборяново”. – *Археологически открития и разкопки през 2019 г. С.*, 2020, с. 499-504.

⁵⁹ Гергова, Д., Й. Анастасов, Ж. Дезигери. Спасително археологическо проучване на могила 31а от елинистическия период в Източния некропол в ИАР „Сборяново”. – *Археологически открития и разкопки през 2019 г. С.*, 2020, с. 570-571.

⁶⁰ Пенчева, Е., М. Николаева, Х. Узунов. Археологическо проучвания на средновековното селище в м. Петрова нива, археологически резерват „Сборяново”. – *Археологически открития и разкопки през 2017 г. С.*, 2018, с. 537-539.

стената на заграждението между ями №8 и 10. Горивната камера е почти кръгла с вътрешен диаметър ок. 1 м. Отворена е на ЮЗ. Направените наблюдения позволяват за момента да се реконструира неголяма двукамерна пещ без специално изградена подпора за скарата.⁶¹

През 2019 г. приключва проучването на жилища №4, 4а, 5, 5а, 9, както и късноантично жилище №1 и ямите по южната му периферия с датировка IV–V в. Открити са множество преустройства от периода IX–X в.⁶²

Повече от видно е, че съвременният политически „елит” от последните десетилетия абдикира от задължението си да формулира приоритети относно опазването на националните културни ценности. Културно-историческото ни наследство е не само **моцнен ресурс за духовно оцеляване**, но и незаменим ресурс за икономическо развитие, инструмент за международно влияние в областта на туризма. Следователно неговото развитие и опазване е дълбоко свързано с интересите на гържавата и с националната сигурност. В развитите страни отношението на властите към културното наследство е мерило за политическа мъдрост и далновидност. Време е България да заеме полагащото ѝ се място по отношение на приноса в опазването на европейското културно наследство.

---

⁶¹ Пенчева, Е., М. Николаева. Археологически проучвания на средновековно селище в м. Петрова нива, археологически резерват „Сборяново”. – *Археологически открития и разкопки през 2018 г. С.*, 2019, с. 546–549.

⁶² Пенчева, Е., М. Николаева. Археологически проучвания на средновековно селище в местността Петрова нива, АР „Сборяново”. – *Археологически открития и разкопки през 2019 г. С.*, 2020, с. 1229–1231.

THE SVESHTARI TOMB IN THE SBORYANOVO ARCHEOLOGICAL RESERVE: PAST, PRESENT AND FUTURE

Asen Bondzhev

Summary

In its 1985 statement for inclusion in the UNESCO World Heritage List, the International Council on Monuments and Sites called the Sveshtari tomb in Bulgaria “one of the most impressive archaeological events of the 20th century”.

This article reconstructs the history of the tomb and presents the main findings: the burials of elite horses – guides of the solar chariot carrying the spirit of the deceased to the sun, a means of royal transition to the gods; the remains of three individuals and the two tomb beds – an indication that it was a family tomb; the fully reconstructed naiscus: the stone wings of the door symbolizing the boundary between life and death – the gate for the deceased passing into the afterworld; the ten female caryatids, two of them unfinished – the sculptors have not managed to complete their work, which lead to the conclusion that the ruler for whom the tomb was intended died suddenly. The tomb was probably commissioned during the ruler’s lifetime.

The figurative composition represents a procession of servants around two central figures – a ruler and a goddess, handing him a golden laurel wreath. Behind the ruler's ear are the outlines of an animal horn, which finds exact parallels in the coins of Alexander the Great's successors, symbolizing royal and divine descent. Through the offering of the golden wreath by the goddess is presented the scene of the heroization of the ruler buried in the tomb, who as a Heros (demigod), patron of the earth and his people, makes his way to the afterlife.

The idea of immortality predetermines the perfection of Thracian architecture of the 1st millennium BC. The remarkable knowledge of the Thracians in the field of architecture and geotechnics, sculpture and painting, mathematics and astronomy was incorporated into the construction of the Thracian tombs. The location of the mounds in Sbornyanovo suggests the idea of the Milky Way: according to the ancients it was the path of the soul to the cosmos, after being released from the prison of the body.

The tomb is oriented at the rising of the whole sun around the day of the winter solstice in the 4th century BC. The mounds in Sbornyanovo preserve the remains of the Getae capital Helis from the 1st millennium BC and are a reflection of multiple constellations: Orion, Canis Major (Sirius), Sagittarius and others.

СРЕДНОВЕКОВНИЯТ СВЯТ

БИБЛЕЙСКО-ИСТОРИОГРАФСКИ РЕМИНИСЦЕНЦИИ В СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА КНИЖНИНА (XIV–XV В.)

Рангел Младенов

Вместо въведение

Разглеждайки средновековната българска книжнина в контекста на библейския модел на историята, си поставям задачата да представя някои съществени въпроси, водещи за средновековния български историк – смисъла и ползата от историята; нейния пространствено-времеви обхват; типовете събития; видовете личности, които правят историята и я изпълват със съдържание; силите, които я гредят; похватите при осигуряване на историческото познание и разбиране в писмен вид.

Целта на настоящото изследване е да покаже как средновековните хронисти – историците на своето време – са отразявали историческите събития, какъв е бил техният похват, кои са били техните източници, каква е била

книжовната писмена традиция, въз основа на която се развива книжовността през разглеждания период, и не на последно място – как и защо позоваванията на библейските топоси, сюжети, похвати и заемки рефлектират върху книжовността от периода. С грузи гуми, моята цел е да покажа библейските реминисценции в средновековната българска книжнина. Поради тази причина ще си послужи с двама автори (обемът на статията не позволява повече), в чиито творби библейските реминисценции са повече от очевидни. И двамата впрочем пишат за падането на Търново (1393).

Настоящата статия се основава на интердисциплинарния метод на изследване и навлизането в съседни на историята научни полета като това на богословието и литературознанието (в частност средновековната литература), дори философията, в опит да реконструира начина на мислене на средновековните хора, т.е. как те са възприемали случващите им се събития и откъде идва тази книжовна представа. Използвана е методологията на сравнителното изследване и изучаване, както и събирателен и проучвателен метод, с който се издирват, анализират и класифицират различните произведения и извори. По този начин стигам до обобщено заключение за книжовната традиция, възприятието на летописците за събитията и начина, по който те са описвали историческите събития.

Изследването се базира на проучванията върху старата българска литература в периода до XV в. у автори като Боян Пенев, Иван Дуйчев, Петър Динев, Куйо Куев, Иван Божилов, Велчо Велчев, Боню Ангелов, Аделина Ангушева, Богдари Пейчев, Йордан Ватев, Милияна Каймакамова – проучвания, основавани върху значителен брой извори. Авторы като Васил Златарски, Йордан Андриев, Васил Киселков, Васил Гюзелев и Петър Петров се занимават с философията на средновековната апокалиптична и пророческо-провиденциална книжнина, залегнала, без съмнение, в книжовната традиция през разглеждания период.

„Моделът” на историята и оценката на автора за събитията, за които пише

Библейският модел на историята¹ е разгледан подробно от доц. Елка Дроснева в нейната монография „Фолклор, библия, история” (С., 1995). Използваният от нея термин „модел” обаче не отразява съвсем точно понятийното интерпретиране на терминологията, тъй като, когато говорим за история, понятието „модел” не бихме могли да отнесем изцяло към историческите събития през която и да е епоха. Историята като хронологичен процес следва своя ход, предизвикан от една или друга икономическа, политическа, социално-демографска или дори религиозна причина. В този смисъл историята е понятие, утвърдило се като „човешката представа за миналото”. В Университетския речник на основните понятия на Нов български университет² проф. Веселин Методиев отбелязва, че „базовата представа на текстописеца (Веселин Методиев нарича историка „хронист и текстописец” – б.а.) е като историк не само да представи това, което знае, но и да бъде съдия на онова, което знае”. Методиев споменава за Херодот (484–425 г. пр. Хр.) – „бащата” на историята, който продължава традицията на особена група хора в античния свят – логографите³, на които основната дейност е била писането на текстовете за явяващите се в съда – логографите описват фактите, за да се произнесе съдията. Това е хронологичен разказ, съчетан със силния елемент на

---

¹ Библейският модел на историята е основан именно на завета на Израил с Бога: ако Неговият народ слуша гласа Му и се покорява, тогава ще благоденства и неприятелите му ще бягат от пред него, но ако народът Му е непокорен, то тогава Божието наказание идва като заслужен резултат от това непокорство (Вж.: Втор. 28:1, 7, 15, 25).

² Методиев, В., Тодоров, Х. *Университетски речник на НБУ: Основни понятия. История*. Nbu-rechnik [онлайн], [прегледан на 18.07.2021]. Достъпен на <https://nbu-rechnik.nbu.bg/bg/obsht-spisuk-na-ponqtia>

³ Логограф (от древногръцки λογογράφος, съставено от λόγος, тук със значение „разказ” или „проза” и γράφω „пиша”) в историографията се наричат гръцките автори и хроникъори от времето преди Херодот – „бащата на историята”.

личното мнение. Именно в тази специфика се вижда същността на историята като разказ – личната гледна точка на историка.⁴ В този смисъл за средновековните „историци“ (или по-точно – хронисти) не можем да твърдим напълно, че са историци, по начина, по който съвременната наука гледа на историята, но въпреки това, като историографи на своето време, те отразяват в своите съчинения онези събития, случващи се в тяхното време или случили се преди тях. Тези автори „издават и своята присъда“ за събитията (подобно на логографите и Херодот), т.е. в техните творби без съмнение откриваме и тяхната оценка за събитията, на които са свидетели. Като хронисти на своето време, средновековните автори представят своята оценка на събитията, случили се в тяхното време, или описвайки и оценявайки вече отминали такива.⁵

В този смисъл средновековните автори напълно отговарят на определението на проф. Методиев, че историкът в епохата преди историографията да стане историческа наука, не само представя това, което знае и на което е бил свидетел, но е и съдия на събитията, които представя. И именно в тази специфика [според Методиев] се вижда същността на историята като разказ – личната гледна точка на автора.

Що се отнася до „библейския модел“ на историята, Методиев отбелязва: „Християнска Европа дава нова посока за знание за миналото. Това е Библията, в която е описана историята от сътворяването на света до Възкресението на Исус Христос. Вековното разбиране за миналото именно по този начин е оставило в наследство една от най-важните

---

⁴ В. Методиев, Х. Тодоров. История. – *Университетски речник на НБУ*.

⁵ В моята статия „Османското нашествие и падането на Втората българска държава под османска власт през погледа на българската средновековна книжнина и ранновъзрожденската историография“ за сп. „Анамнеза“ аз разглеждам как средновековните и ранновъзрожденски автори са оценявали случващите се събития, или събитията, случили се векове преди тях. – Младенов, Р. *Anamnesis*. [онлайн], Год. XVI (2021), кн. 1, с. 16-47. [Достъпен на <http://www.anamnesis.info/node/1734>].

функции на историческия разказ – разпознаването на добро и зло. Векове наред представата за вчерашния ден е свързана с притчите на евангелията, с примера, който дава Исус, с пътя, по който трябва да се върви към доброто.”⁶ Именно на тази основа се гради средновековната книжовна традиция (унаследена впрочем от Византия): представата за миналото възприема библейския модел на историята, опитвайки се да интерпретира случващите се събития през призмата на библейски сюжети и богословски принципи за оценка на историята – минала или настояща.

Същото виждане за историята има и йеродякон Атанасий от Зографската света обител. В издадения през 2019 г. Зографски сборник, който представя научните изследвания в архива и библиотеката, Атанасий отбелязва, че „действителното понятие за история е дадено на света от християнството”. За Атанасий възплъщението на Бог Слово⁷ предизвиква едно коренно преосмисляне на всичко, в т.ч. и на схващането за историята. Той цитира френския историк от еврейски произход и един от най-авторитетните медиевисти Марк Блок⁸ (1886–1944), който „пределно синтезирано” изразява този обрат: „Християнството е религия на историци. Другите религиозни системи са основавали вярванията и ритуалите си върху митология почти извън времето на хората. Свещените книги на християните са исторически книги, а техните богослужения са възпоминания на епизоди от земния живот на един Бог, от историята на Църквата и от

---

⁶ Веселин Методиев цитира Христо Тодоров, Вж.: Тодоров, Х. *Що е историятъм? – Под знака на музата Клио. Юбилеен сборник по случай 20-годишнината на Департамент „История”*. С.: Нов български университет, 2018, с. 20.

⁷ Йеродякон Атанасий очевидно препраща към Йоан. 1:14 – „И словото стана плът и пребиваваше между нас; и видяхме славата Му, слава като на Единородния от Отца, пълно с благодат и истина”, т.е. насочва вниманието към Исус Христос.

⁸ През 1929 г. съвместно с Люсиен Февър основава списание „Анали”, което оказва влияние върху френската и световна историография. През 1936 г. е избран за професор по икономическа история в Сорбоната. – Тодорова, М. *Историци за историята*. С.: Климент Охридски, 1988, с. 76.

живота на светците.” Богочовекът Христос, добавя Атанасий, се открива пред хората като начало на историята (Творец на вселената и човека), като нейна среда (живот в този свят) и като неин край (Второто пришествие). По този начин човешката история придобива смисъл и посока, което не само че не лишава времето от ценност, но напротив – придава му твърда основа и го изпълва със смисъл. Атанасий отбелязва също, че „историческите явления [са] уникални събития, извършващи се по Божий промисъл – един вид диалог между човешката и Божията свобода”.⁹

И ако за проф. Методиев времето (респ. историята) представлява „многократно повтарящи се или бавно променящи се сложни взаимодействия и форми на организация на социалния свят”, а за йеродякон Атанасий „времето е неповтарящо се”, в този именно „диалог”, за който настоява Атанасий, повтарящите се исторически събития никак не са незабележими, поне що се отнася до причините, които ги предизвикват. Но ако наистина християнското схващане за времето се основава от гледна точка на вечността, както смята Атанасий¹⁰, и ако „всеки народ във всеки исторически момент може да стане Божия столица”, когато човешката честота съвпадне с Божията воля¹¹, това би следвало да означава само едно – а именно, че Божията намеса в историята на човечеството е безспорна. За съвременната историография това може би невинаги е основателно, но за богословите – и най-вече за средновековните хронисти – е повече от очевидно.

Кой обаче е най-обективният подход към историята? Отговорът на този въпрос търси и йеродякон Атанасий, според когото гледната точка към миналото непрекъснато

---

⁹ Атанасий, йеродякон. История славянобългарска като повод за един християнски прочит на историята. – Зографски сборник. Зографският архив и библиотека. Изследвания и перспективи. С.: Климент Охридски, Зографска света обител, 2019, с. 449.

¹⁰ Пак там, с. 451.

¹¹ Пак там, с. 452.

се променя според средата, в която обитава пишещият историк, а също и според образованието и възгледите на самия историк. В този смисъл, бих добавил, не трябва да се подценява и религиозната култура на автора. Не съществува историк, който е в състояние да познава всички събития (както и истинските мотиви на участниците в тях) от цялостното развитие на историческия процес, та дори и в един ограничен отрязък от време и място. В този смисъл е разбираемо как и защо средновековните, а и съвременните историци обясняват историческите процеси през вековете. Според Атанасий „всеки историк изважда избирателно от изворите някои от безбройните факти и събития, и се стреми да ги разположи в цялостен и единен разказ, който в същото време е и тълкуване на събитията”.¹² Това твърдение недвусмислено показва, че (поне според автора, а и аз самия поддържам същата теза) средновековните автори са не само разказвачи на историческите събития, на които сами те са били свидетели, но и тълкуватели на причините и предпоставките, довели до тяхното случване. Иначе казано, средновековното възприятие за събитията е тълкувано през призмата на библейските текстове. Защото, както казах, а впрочем – както и Атанасий подчертава – историка е склонен до някаква степен да интерпретира историческите събития през собствената си образователна, културна, политическа, религиозна, социална призма. И именно поради това според Васил Гюзелев в средновековната българска книжнина преобладават творбите с църковно-религиозен и богословски характер. Тези съчинения спомагали за формирането на първичен научен мироглед, в който библейските схващания и евангелските текстове съжителстват с рационализма и точните знания и представи.¹³

---

¹² Пак там, с. 460.

¹³ Гюзелев, В. *Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII–XIV век*. С.: Народна просвета, 1985, с. 185.

На свой ред професор Калин Янакиев, разсъждавайки за начина, по който в Средновековието се пише история, отбелязва, че това се случва по една „обща схема” – историческото време се описва в неговата най-обща форма: времето от началото на света (т.е. от грехопадението – б.а.), Въплъщението на Божия Син като централно място в историята, а оттам и до края на „този свят”. С други думи, тази „схема”, както я нарича Янакиев, „върви от създаването на света до Въплъщението на Сина и от Въплъщението и подвига Му до края”. По този начин, пише още Янакиев, средновековните автори „знаят и ясно осъзнават в коя „отсечка” от траекторията (на времето – б.а.) се намират”. Така средновековният „историк” започва със задължителния топос за всеки средновековен исторически разказ (жанров канон) – „със сътворението на света”, свеждайки в крайна сметка разказа до „най-близките събития”, т.е. до времето, в което живее самият автор. Именно такава е „схемата”, изпълнена с „образцови библейски наративни кодове, които очертават битийната територия”.¹⁴

Очевидно, основавайки се на заключенията на Методиев, Янакиев и йеродякон Атанасий, а също и на Дроснева, средновековните историци възприемат един модел (схема у Янакиев), според който пишат своите исторически съчинения. Летописните (исторически) съчинения могат да бъдат обособени в няколко основни жанра: 1) световни хроники; 2) кратки хроники; 3) исторически разкази; 4) приписки, бележки и надписи с летописен характер и 5) агиографски произведения.

Византийското наследство в средновековната българска книжнина

Както споменах средновековната хронография се развива в една културно-историческа общност с Византия. Ето

---

¹⁴ Янакиев, К. *Светът на Средновековието. Генезис, история, общество*. С.: Комунитас, 2012, с. 38, 45.

защо е необходимо да обърнем внимание на византийското наследство в средновековната българска книжнина, тъй като именно това наследство обяснява библейските похвати, с които си служат нашите книжовници от XIV–XV в.

По своята идеологическа основа, жанрова характеристика и съдържание българската средновековна историография¹⁵ би могла да бъде разделена, макар и с много условности, на два основни периода, като граница между тях е 865 г. – покръстването на българския народ. Първият период, макар и кратък, има свой собствен облик, коренящ се в далечната общотюркската традиция. Вторият период обаче (с основание може да се нарече християнски период) представлява „брутално скъсване на връзките с миналото и бързото възприемане на постиженията на една световна цивилизация – византийската“, и още по-бързото присъединяване към една голяма политико-религиозна и културна общност – също византийска. Този феномен определя по-нататъшния исторически и книжовен път на България и оказва решително въздействие върху развитието на българската средновековна историография. В периода на византийското владичество (1018–1186) българската историопис изцяло възприема влиянието на Византия за християнското мирозрение, философията на провиденциализма и специфичните исторически жанрове – летописи и хроники. Именно християнският светоглед и провиденциализмът представляват идейната основа на литературната форма на средновековната българска книжнина и историческото познание и интерпретиране на събитията.¹⁶

---

¹⁵ Някои историци смятат, че „историопис“ и „историография“ са два различни термина, описващи различни епохи от историческото битие (проф. Методиев), а други (проф. Чолова) са на мнение, че двата термина са синоними. В настоящата статия аз изхождам от гръцкия произход на думата (ιστοριογραφία) и използвам термините взаимнозаменяемо, с уговорката обаче, че правя разлика между средновековната и съвременната историография – първата не може да се смята за изцяло научна, докато втората се възприема като начало на научната историческа мисъл от края на XVIII – началото на XIX в.

¹⁶ Божилов, И. *Стара българска литература. Т.3. Исторически съчинения*. С.: Български писател, 1983, с. 12–14.

Така налагането на християнството за единна гържавна религия присъединило българите към общността на християнските народи и ги направило съпричастни към една от най-великите човешки цивилизации. По този начин българското общество се приобщило и към византийската историографска традиция. Ето защо, за да придобием по-добра представа за българската средновековна историопис и книжовната продукция изобщо (с нейните похвати, сюжети, заемки и изразни средства), ние би трябвало най-напред да опознаем нейния първообраз – византийската книжовна историко-летописна традиция. В този смисъл хрониката е именно онзи тип историческа творба, която отразява най-добре особеностите на християнската историография. Преплитането на историята на Църквата с историята на гържавата, т.е. навлизането на Библията в светската история и култура и пълното господство на провиденциализма като философско-идеологическа основа са онези белези, които правят от хрониките най-популярния тип исторически съчинения, господствали във Византия до 1453 г. За разлика от нея обаче, в България в този период липсва истинска християнска историографска творба – история, хроника или летописно съчинение, която да обхваща продължителен, строго определен период от българското минало. Освен кратки хроники (хронологически списъци на владетели) не е имало друг тип историческа книжнина у нас. Донякъде това се обяснява с интереса към византийските хроники и наличието на преводи на някои от тях. В този смисъл византийските преводни хроники са възпирали интереса на българина да създаде собствена пълноценна хронографска традиция. В този процес се наблюдава стремеж за създаване на историко-летописни творби по нов модел и с нова идеология, както и стремеж към запознаване с миналото на света, но вече от християнски позиции и мирозглед. И понеже българската историопис в този период (IX–XIII в.) не е разполагала с подобни

съчинения и не е имала все още възможности да ги създаде, погледът за това е насочен към византийската хронографска традиция. Такива творби, улеснили българската средновековна история, но в същото време задържали нейното развитие, са „Хронография” или „Всемирна хроника” на Йоан Малала (VI в.), хрониките на Георги Амартол и Симеон Логотет (X в.), Георги Синкел (IX в.), както и „Съкратена история” на Йоан Зонара и стихотворната хроника на византийския поет Константин Манасий (XII в.). Българският читател се запознавал с миналото на човечеството именно през погледа на тези и други византийски автори. Еднаквата идеологическа основа – християнската, е улеснила възприемането на световния исторически процес. По този начин византийските преводни хроники са представлявали „отворен прозорец към света” за средновековния български читател, а това определя и интереса към тези летописни творби.¹⁷

Казаното по-горе ме задължава да изложа с няколко думи особеностите и спецификите на посочените византийски хронисти и техните творби, тъй като те имат огромно значение за средновековната българска историография и усвояването на библейския модел на историята. Ще спомена само хрониките на Йоан Малала, на Георги Синкел и на Константин Манасий.

Всемирна хроника на Йоан Малала (VI в.)

Йоан Малала е византийски писател от сирийски произход, който пише „Всемирна хроника”, в която съчетава античното историческо наследство с християнския светоглед и съумява да прекрои античната история по библейски модел, проследявайки историята от Адам до 560 г.¹⁸ Авторът използва многобройни източници – Стария и Новия завет,

---

¹⁷ Пак там, с. 18–19, 32–34.

¹⁸ Пак там, с. 33.

произведения на старогръцки историци (напр. трагедиите на Еврипид), късноантичните и раннохристиянските хронисти и др. Той е създател на ново направление във византийската историография, в основата на чиято историческа концепция лежи християнско-библейската интерпретация на световната история. Тази концепция е в съзвучие с утвърждаващия се християнски мирозглед и поради това Хрониката на Малала става изключително популярна във Византия през цялото Средновековие.

В хрониката събитията от античната история на източните и западните народи са обединени със събитията от библейската история. Авторът дава сведения едновременно за управлението на Византия, Рим, Африка и Персия – този маниер на изложение на събитията от световната история е давал възможност за усвояване на идеята за непрекъснатост в развитието на историческия процес, а употребата на библейски мотиви способства за предаването на християнската култура и световъзприятие и за разбирането на античния мирозглед. Именно така авторът слива в едно историята на стария свят с библейската история. В този смисъл Хрониката на Малала е първата световна хроника, започваща от сътворението на света, и всички следващи са съставени по тази концепция.¹⁹ Тази хроника е спомогнала за разширяването на историческия хоризонт на средновековния български книжовник, хронист и историограф.²⁰

Старобългарският превод не съдържа пълния текст на Хрониката на Малала, но независимо от това значението му за старобългарската литература е много голямо,

---

¹⁹ Хронографията на Йоан Малала започва с митичната история на Египет и свършва с похода до Африка на Марциан, племенника на Юстиниан I. Тя е била много популярна през Средновековието, въпреки че текстът (първите 15 глави) изобилства с деформации на историческите факти и явления, с многобройни грешки и анахронизми.

²⁰ Каймакамова, М. *Българска средновековна историопис*. С.: Наука и изкуство, 1990, с. 164–168.

защото за пръв път чрез него българският читател получава възможност да се запознае подробно, чрез организиран в повествователна форма разказ с историята на познатия тогава свят: на страните от Близкия изток, на Древна Гърция, Римската империя и Византия. В продължение на цялото повествование се наблюдават две тенденции, актуални и за обществената действителност в България по времето на превеждането ѝ – античната (езическа) и средновековната (християнска).²¹

Хрониката на Георги Синкел (IX в.)

„Хрониката на Георги Синкел“²² е съставена във Византия в началото на IX в. В нея са изложени събитията до 284 г., т.е. до времето на Диоклециан. В превода на тази хроника се срещат сведения за летоброенето у старите народи, които сведения липсват в гръцкия оригинал. Подобни сведения обаче били необходими особено много за българските книжовници от Средновековието, за да пресъздадат настоящи и минали събития в своите хроники и летописи. Съдържанието на първата част на Хрониката е съставено изключително от библейски сюжети: сътворението на света, изгонването на Адам от Рая (Едемската градина), раждането на Каин, Авел и Сит, пресъздаването на родословието на човешкия род от стълпотворението (Вавилонската кула) до Аврам. Това показва, че хрониката на Синкел придобива изключително библейска насоченост. Това на свой ред е свидетелство

---

²¹ Малала, Й. *Всемирна хроника*. Macedonia.kroraina [онлайн], [прегледан на 29.06.2021]. Достъпен на http://macedonia.kroraina.com/zv/zv6_4.html

²² Византийски монах и историк от VIII в., пребивавал в двора на византийския патриарх Тарасий (784–806), който му дава службата на синкел (протосингел, частен секретар на патриарха). Като такъв той се издига на второ място във византийската църковна йерархия. Пише християнска световна хроника (Εκλογή Χρονογραφίας) до Късната античност – т.е. до времето на Диоклетиян (284). Понеже умира, преди да завърши хрониката си [умира след 810 г.], неговият приятел Теофан продължава произведението до 813 г.

за намаляване на афинитета към светските антични сюжети и нарастването на интереса към библейските мотиви. С появата и с разпространението на старобългарския превод на тази хроника се е целяло да се постигне едно по-друго обяснение на историческата съдба на българския народ пред опасността от Византия.²³

Хрониката на Константин Манасий (XII в.)

Преведената в началото на 40-те години на XIV в. стихотворна хроника на дворцовия византийски историк Константин Манасий (1130–1187) започва със сътворението на света и достига до царуването на византийския император Никифор III Вотаниат (1078–1081) и началото на управлението на император Алексий I Комнин (1081–1118). Оригиналният текст на Манасиевата хроника е в мерена реч и се състои от 6733 стиха. За написването ѝ Манасий се ползвал от трудовете на най-достоверните преди него автори – Дионисий Халикарнаски (VII в. пр. Хр.), Йоан Антиохийски и Йоан Лиг (VI в.), както и Йоан Зонара и вероятно хронографията на Михаил Псел (XII в.). В нея автора оприличава Цариград с „Нов Рим“. Българският превод е направен в периода 1335–1345 г. по заповед на цар Иван Александър и има 19 добавки, свързани с българската история. По този начин, възползвайки се от своя византийски първоизточник, но ръководен от нуждите на епохата, в която твори, българският книжовник накратко е пресъздал съдбата на Първата българска държава, за да създаде духовна опора на владетел и народ в борбата за отстояване политическата независимост на страната през XIV в.²⁴

Именно така писмените паметници на старата българска книжнина, преведени от византийската литературна

---

²³ Каймакамова, М. *Българска средновековна историопис*, с. 172.

²⁴ Пак там, с. 178–182.

продукция, буквално се придържат към църковната традиция, заимствана от съседна Византия и копирайки византийските модели. Така византийската култура, в която са се влели много от най-добрите постижения на древната и източната култура, през цялото време до XIV–XV в. стои далеч по-високо от културата на Европейския запад. Приемането на християнството в България от Византия предопределя до голяма степен и пътя на влиянието. Именно от Византия заедно с вярата бива заемана и книжнината, свързана с богослужението и религията изобщо. По този начин византийската книжнина неминуемо влияе върху зараждащата се българска книжнина преди всичко чрез превеждане на съчинения от византийски произход, в т.ч. и исторически хроники, агиографски произведения и богословски текстове, а поради близостта на Византия гръцкият език е бил добре познат на българските книжовници.²⁵

Българската книжовна продукция през Средновековието

Поради това, че българската средновековна литература е резултат от приемането на християнството като официална религия в България, голяма част от нейните жанрове са изцяло зависими от християнските практики и обслужват християнския ритуал и идеология. Ето защо главна характеристика на средновековната книжовна продукция е нейната двойна зависимост от християнския култ – от една страна, преобладаващата част от формите ѝ са свързани с християнското богослужение, а от друга – нейната ценностна система отразява християнската визия за света. Дори творбите, които не обслужват пряко християнския ритуал (хрониките и повестувателната книжнина), са

---

²⁵ Дуйчев, И. Преводна книжнина. – История на българската литература. Т.1. Старобългарска литература. С.: БАН, 1962, с. 154.

силно повлияни от библейската образност.²⁶ На какво обаче се базира тази средновековна книжовна продукция, какви са писмените традиции и какви библейски следи намираме в тях?

Векове наред (от покръстването до XIV–XV в.) превратностите на времето (вкл. и османското владичество, поне до XVIII в.) не успяват да наложат на българите друг модел на мирозглед – християнството дава облика на тяхното мислене независимо от езическите останки и историческите промени. Библейските внушения влизат трайно в живота на българина, дават му моделите за разбиране на света: на миналото, настоящето и бъдещето. В устната практика и в средновековната писмена традиция те формират представата за същността на историята и смисъла от нейното познание; за силите, които я движат; за критична оценка на тези събития и ситуирането им в пространството и времето. Библията също така дава на българина образците в жанрово отношение и основните концепции за света, за човека, за историята. Високата степен на усвоеност на постулатите и на фактическото съдържание на библейските книги в онези времена намира изява и в наситеността на средновековната ни книжнина с цитати и позовавания върху Библията, както ще видим по-долу в моето изложение.²⁷

Ако вземем например оригиналните жития (без съмнение в тях също се срещат исторически сведения), създадени от българските книжовници от IX до XVI в. и опазени до днес, ще видим, че в две трети от всичките 36 текста са налице позовавания, преки заимствани формули, сюжети и търсени асоциации със Свещеното писание. Най-често срещани са заемките от Псалми, Битие, Изход, Притчи Соломонови, Исаия и Еремия, като особено интензивно се използват

²⁶ Ангушева, А. Старобългарската литература (същност, характер, специфични особености). Старобългарската литература и християнството. – *История на българската средновековна литература*. С.: Изток-Запад, 2008, с. 15.

²⁷ Дроснева, Е. *Фолклор, библия, история*. С.: Св. Климент Охридски, 1995, с. 86.

и текстове от I, II и IV Книга на Царете, както и от Данаил. По този начин от всичките 77 свещени книги на Библията²⁸ извън тези позовавания остават не повече от 15 книги, което недвусмислено говори за високата степен на усвоеност на библейските текстове от страна на българските книжовници. Тук е и мястото да уточним, че в тези позовавания се наблюдават и неточни цитирания, срещани във всяко житие – факт, който навежда на предположението, че средновековните книжовници съвсем свободно са боравили с библейските текстове, без задължително да им се е налагало да правят точни справки с тях – те просто са станали част от тяхното слово – поредното доказателство за това колко категорично библейските текстове са навлезли в стила и мисленето на българските книжовници. Рефлексията на Свещеното писание върху българската книжовна продукция не оставя съмнение, че книгите на Библията, веднъж преведени в Кирило-Методиевата епоха, стават достояние на българското общество и се усвояват в тяхната пълнота. Така църковно-религиозната книжнина в периода дава облика на българската литературна продукция.²⁹

Всичко това налага да се отпрати поглед към Библията като модел за историческо познание, от който са тръгнали християнските книжовници и който Църквата е имала предвид и е търсила и утвърждавала в стремежа си да примири античния мирозглед с библейските модели от Стария завет.

Библия и историопис – библейски модели и историографски похвати

В жанрово отношение Библията в своята съвкупност не е историческа творба в собствения смисъл на думата,

---

²⁸ За разликата между православния и протестантския канон вж.: *Нов библейски речник*, С.: Нов човек, 2007, с. 877.

²⁹ Дроснева, *Фолклор*, с. 87-88.

въпреки че като цяло тя съдържа много история³⁰, исторически похвати и познание за същността на миналото и пътищата за неговото съхранение, описване, разбиране и усвояване. В този смисъл Библията не само създава вкус към историческото минало, но и формира историческото познание в средновековното общество, а следователно е и стъпка към формиране на модерната историческа наука, като в същото време тя е и сред най-важните източници, чрез които в средновековното общество се консервират историческите представи за миналите времена.³¹

Според Елка Дроснева независимо от „различната натовареност с познание на историческото минало на старозаветните книги, [те са] обединени от общия подход към историческия запис ... [който] ясно внушава идеята, че винаги, когато евреите са живели в мир със своя Бог, според Завета между Него и дедите им, те са се радвали на благополучие ... а когато са нарушавали този Завет, Бог е стоварвал Своето наказание над тях за наизидание”³². Този библейски модел средновековният книжовник интерпретира през призмата на разбирането, че всеки акт на настоящето е резултат на неща, случили се в миналото. Пред него несъмнено е стоял въпросът: „Защо стана така, както стана?“, който въпрос той си задава винаги, когато са се случвали бедствия, търсейки да открие нещо, което би могло да предотврати или

---

³⁰ Библейските исторически книги не се стремят да напишат подробна история, а да предадат на поколенията най-важните факти, които хвърлят светлина върху завета на Яхве с Израил. Схващането за достоверност на източниците е такова, че нерядко събитията се предават по различен, неуеднаквен начин. Поради тази причина в Библията има различни съобщения за едни и същи събития. Причината е, че освен документираната история в нея е записана и народната история, която е предавана устно, поради което е пълна със стереотипи и е епопеизирана. Исторически привкус дават генеалогииите (родословията) на даден човек или на цели родове. Голяма част от Библията представлява исторически запис на събития, процеси, личности и хронология.

³¹ Дроснева, *Фолклор*, с. 92.

³² Пак там, с. 100, 101.

промени, за да избегне бедствието. Такъв отговор намира Григорий Цамблак, според когото падането на Търново се случва заради това, че „в ръцете на чуждеземците падна кивотът на Завета, във властта на асирийците се оказа светинята на светините”. Несъмнено Цамблак се позовава на библейския паралел със символиката на Ковчеза на Завета – когато се е намирал в Обещаната земя, израилтяните са благоденствали, но когато е пленяван (т.е. когато Божието присъствие се е оттегляло), тогава народът е страдал и търпял поражение. Този модел има няколко характерни реминисценции върху средновековната българска книжнина, изброени по-долу в следващото изложение.

Престолният град в библейските сюжети и българската книжнина

Вътрешнополитическата история на Израил е представена чрез съдбата на престола, властта и владетелите, както и чрез владетелския род и този на свещениците и израилевите племена, като подobaващо място в историята на евреите заема столичният град Ерусалим. Той, заедно с владетеля и с духовния водач (първосвещеника), гарантира на евреите сигурността им: че имат своя държава. И разбира се, падането на Търновското и на Видинското царство, както и на Търновската патриаршия в края на XIV в.³³, само доказва библейския модел на историята, тъй като след това българска държава вече не съществува. Идеята за значимостта на столичния град в живота на

---

³³ Олга Тодорова разглежда въпроса за закриването на Търновската патриаршия и посочва, че според различните извори това може да се е случило между 1394 и 1402 г. (М. Дринов), през 1411 г. (Баласчев) или 1416 г. (Ю. Трифонов), между 1416 и 1438 г. (Тахиаос) или чак в началото на XVI в. (Спиридон). В акт на Българската екзархия от 1872 г. се казва, че това се е случило през 1570 г. – вж.: Тодорова, О. *Православната църква и българите XV–XVIII век*. С.: Марин Дринов, 1997, с. 38–46.

едно общество се среща в книгата на пророк Исаия: „Главата (שׂרָ, ro'sh³⁴) на Сирия е Дамаск, а глава на Дамаск, Расин [...] Ефрем, чиято глава е Самария, а глава на Самария, Ромелиевият син”³⁵ (7:8, 9). Гибелта на столичния град означава и гибел на държавата. Ето защо плачът на Еремия за погиналия град е толкова съкрушителен (срв. Пл. Ер. 1:1, 2:11-15). Този модел намираме и в средновековната българска книжнина – в описанието на пагането на Търново ясно се вижда колко пълноценно е усвоен този модел (както ще видим по-нататък) към столичния град и приложен към българския Царевград Търнов.³⁶

Владетелят и духовният водач в библейските сюжети и българската книжнина

В усвоените от средновековния книжовник средства на библейския модел виждаме още една формула: възвеличаването на владетеля и на неговото семейство. За средновековния историк владетелят е толкова славен, могъщ и богоугоден, колкото никога преди него не е бил, нито сред българските, нито сред чуждите владетели. Той е сравним единствено с осветените от традицията герои на Свещеното писание. Тенденциите да се възвеличава владетелят са били подхранвани преди всичко от църковното учение, че царят е Божий помазанник – той е поставен от Бога да управлява земното стадо, и че от него зависят изцяло хората и развитието на земните дела. Следният модел е често срещан в старозаветните текстове: „[Той] не върши това, което бе право пред Господа своя Бог, както баща му

---

³⁴ שׂרָ (rō'sh). – Strong's Concordance with Hebrew and Greek Lexicon (№ H7218). Blueletterbible [онлайн] [презледан на 03.07.2021]. Достъпен на <https://www.blueletterbible.org/lexicon/h7218/kjv/wlc/0-1/>

³⁵ Всички библейски цитати в статията са от Ревизирано издание, 1940 (РИ40), освен ако не е посочено друго изрично.

³⁶ Дроснева, Фолклор, с. 102.

Давид” и „Той върши зло пред Господа” (4 Царе 16:2, 17:2), или „Той върши това, което бе право пред Господа, напълно както извърши баща му Давид” (4 Царе 18:3). В българската средновековна история този двуполюсен модел се запазва в лицето на Иван Александър, Иван Шишман и Иван Срацимир – във „Възхвала на Иван Александър”, както и в грамотите на посочените владетели.

Същия похват намираме в творбите на патриарх Евтимий. В увода на своето „Похвално слово за Константин и Елена” четем, че „причина за всички добри неща е великият цар”.³⁷ В завършен вид и много ярко този похват за оценка на владетеля присъства и в царските похвали. Подобен модел срещаме и в „Похвала за Иван Александър” (1337), където за него се пише: „Никой от нашите първи царе не изглежда толкова велик като Иван Александър – неговата военна мощ наподобява втори Александър Велики, по вяра и набожност е втори св. Константин”.³⁸

След светския водач идва духовният. В Свещеното писание той е представен чрез образа на първосвещениците, особено чрез Аарон, и за разлика от светския водач, духовният навлиза в българската книжовна традиция благодарение на Библията. Той присъства в дохристиянската епоха до толкова, доколкото ханът е и върховен жрец. В Кирило-Методиевата епоха обаче духовният водач е конкретизиран в образите на Кирил и Методий, но вече по време на Втората българска държава се вижда трайното присъствие на патриарха.³⁹ Подобна чест на възвеличаване на духовния водач срещаме в „Похвално слово за Евтимий” – Цамблак възвеличава патриарха, сравнявайки го с първосвещеника Аарон – така библейският модел стои в основата на средствата, чрез които се пресъздава миналото.

---

³⁷ Ангелов, Д. *Богомилството в България*. С.: Наука и изкуство, 1969, с. 483.

³⁸ Дроснева, *Фолклор*, с. 183-185.

³⁹ Пак там, с. 109.

Чуждото нашествие в библейските сюжети и българската книжнина

Във външнополитически план вниманието на старозаветните книги е насочено към войните и сраженията, победите и пораженията, завладяването или отстояването на вече завладени територии и градове. Обект на подчертан интерес са чуждите нашествия и животът в робство (в Египет или в асирийския и във вавилонския плен), както и изходът от робството и възстановяването на държавата. Средновековните български хронисти обръщат внимание именно на тези обстоятелства. Намираме такива модели в книжовните произведения от XV в., когато робството⁴⁰ вече е исторически факт.

Именно така средновековните хронисти и книжовници усвояват пиетета към делата на владетелите и техните семейства, любопитството към родословието им, както и към духовните си водачи. Именно от Стария завет те заемат и моделите за оценка на владетеля и неговите дела. В дохристиянската епоха българите имат различни формули и критерии при оценката. Свещеното писание обаче им дава нови насоки и средства за изграждането на тази оценка. Такава оценка виждаме в 1 Лет. 29:25 [„И Господ възвеличи Соломона твърде много и даде му таква царско величие, каквото никои цар не бе имал преди него”] и 2 Лет. 9:22 [„Така цар Соломон надмина всичките царе на света по богатство и мъдрост”]. Подобна оценка,

---

⁴⁰ Нясно съм с историческия поглед към миналото, в който оценката за робството е ясно изразена от проф. Христо Матанов и проф. Вера Мутафчиева. (Вж.: Матанов, Х. България след България. Исторически клишеета и исторически реалности. – *История на българите от древността до края на XVI век*. Т. 1. С.: Труд, 2003, с. 486; Мутафчиева, В. Някои разсъждения относно разсъжденията на Бернар Лори върху историческия мит „пет века ни клаха” [онлайн], [прегледан на 05.07.2021]. Достъпен на <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/1869-2012-12-04-12-02-23>). Използваният термин „робство” в статията отразява възприятието на съвременниците на събитията, а не днешния поглед към онзи период.

както видяхме, има и за цар Иван Александър в златопечатната грамота от 1337 г.

Заветът между Бог и Израил представя модела на грях и наказание

Сключвайки завет с избраниците си, Бог определя и законите, по които те трябва да живеят. Всяко нарушаване на тези закони бива последвано от предупреждение, а ако предупреждението не вразуми богоизбраните, идва ред на наказание. По този начин цялата история на евреите е история за спазването и нарушаването на този завет. Нарушаването на завета обяснява катаклизмите в миналото и в настоящето – Бог наказва с гибел държавата им, народа им. Оръдие на наказанието е някой груг народ, който Бог избира, и то не защото този народ е по-добър от Неговия народ, а защото някой трябва да извърши Божието наказание и право на Бога е да избере чрез кого ще извърши това наказание. Именно така в османското нашествие средновековният летописец вижда „пръста Божий” или „бича Божий”. В средновековната ни книжнина Божието наказание – възприемано като бич Божий, идва върху Втората българска държава в резултат на греховността на българския народ.⁴¹

Библейски реминисценции в произведенията на Григорий Цамблак и Йоасаф Бдински

В „Похвално слово за Евтимий” и в „Патриарх Евтимий в Търново” по отношение падането на Търново Григорий Цамблак прави паралел с асирийския плен, като отбелязва, че „кивотът на Завета” е попаднал в ръцете на чуждоземците, в чиято власт – тази на асирийците, се е оказала „светинята на светините”: „Варварският цар, който се беше възгордял с

⁴¹ Дроснева, Фолклор, с. 120-122.

победите си и със завладяването на много народи, реши – доброненавистникът! – да разори града Търново. [...] Варваринът [...] обещавахе, че с огън ще изгори жителите, на късове ще ги насече и на друга мъчителна смърт ще ги предаде, ако така продължават да се съпротивляват. И постигна той целта си, но не чрез силата си, а защото Божията воля допусна. Кивотът на завета изпадна в ръцете на другородците; светинята на светините стана подвластна на асирийците и което е най-важно, светинята те предложиха на кучетата!”. Кивотът е важна част от храма в Ерусалим, който символизира Божието присъствие, и Цамблак прави този паралел неслучайно. За него падането на Търново е съизмеримо само с пленяването на Ковчеза⁴² на Завета. Това е директна препратка към старозаветната история на евреите, които през 722 г. са отведени в плен в Ниневия, след като Салманасар V завладява Самария, столицата на северното царство Израил. Разбира се, съвременният читател на този разказ на Цамблак не би могъл да разбере защо авторът, пишейки за падането на Търново, всъщност намесва исторически събития, станали повече от две хилядолетия по-рано. Именно тези библейски реминисценции показват така добре усвоения модел, интерпретиран в средновековната ни книжнина. И точно с такива похвати и конструкции авторите от този период (XIV–XV в.) са описвали и обяснявали историческите събития в своето време. С други думи, Цамблак основава своя мирозглед на библейските текстове, сюжети, топоси и похвати, за да представи в своите произведения случващото се или вече случилото се и да [си] обясни това, което е станало. В този смисъл Велчо Велчев отбелязва, че Цамблак следва този религиозен

---

⁴² Ковчез на завета (или кивот) представлява правоъгълен сандък от ситимово дърво с размери 122x76x76 см, покрит със злато. Капакът на Ковчеза представлява златна плоча, върху която един срещу друг са поставени два херувима с разперени крила, които се допират над Ковчеза. В него се съхраняват двете каменни плочи (скрижали) с Десетте Божи заповеди, както и съдът с манната и Аароновият жезъл. Той символизира Божието присъствие, което ръководи избрания народ (евреите).

мироглед, обяснявайки всичко, което се е случило с Търново и падането на Търновското царство, с „божествен промисъл“.⁴³

Велчев също така отбелязва, че „на различни равнища в Цамблаковия разказ могат да се видят проектирани аналогии с библейското повествование” – богатствата и могъществото на Търново (срв. Ер. 52:19-23), поведението на Евтимий и уважението на турския военачалник (срв. Ер. 39:11-14; 40:1-4; Дан. 5:24-27), избиване на 110-те търновски първенци (срв. Ер. 51:24-28; 52:24-27), чудото с вдървената ръка на палача (срв. 3 Царе 12:1-6), откарване в плен на красивите, богатите и благородните търновци (срв. Ер. 39:8-9); речта на Евтимий преди заточението му (срв. Ер. 25:12, 51:1-64). Така за Цамблук българският Ерусалим – Търновград, е завладян не от силата на поробителя, а поради висша отсъда – „като замлъкна Божието предопределение”. В този смисъл разорението на Търново не само се уподобява – то дори е по-страшно от разрушаването на Ерусалим.⁴⁴

На свой ред в „Похвално слово за Филотея”⁴⁵ видинският митрополит Йоасаф Бдински описва разорението на Търново от Баязид и тежката и непоносима участ на търновските граждани през първата година от завладяването на града. Той пише: „Стана велико агарянско нашествие и се извърши пълно разорение на този град с околностите му”. Именно така Йоасаф Бдински вменя в творбата си, в контекста на пренасянето на мощите на светицата в Търново, и трагедията, сполетяла българските земи вследствие на османското нашествие.⁴⁶ Османците той идентифицира с агаряните,

---

⁴³ Велчев, В. Григорий Цамблук. – *История на българската литература*. Т. 1. Старобългарска литература. С.: БАН, 1962, с. 333.

⁴⁴ Пак там, с. 333, 146.

⁴⁵ Киселков, В. Митрополит Йоасаф Бдински и словото му за св. Филотея. – *Българска историческа библиотека*. Т. 1. Под ред. на Васил Златарски и Петър Ников. С.: Право, 1931, с. 192-206.

⁴⁶ Сюжет от есхатологичното творчество на българската средновековна историопис. Тук спадат „Сказание Исаяево”, „Видение и тълкувание Даниилово”, „Откровение на Псевдо-Методий Патарски” и др.

потомци на Исмаил. Видно от историята на Израел, както старозаветна, така и съвременна, всички конфликти и войни са между „родения по плът” Исмаил и „родения по дух” Исаак. Йоасаф Бдински пише:

„В 6902 година [1394], в трети индикт⁴⁷, когато поради неизвестни Божии тайни срещу онова място [Търново] се извърши гневът и голямото агарянско нашествие – уви, стана и пълното тъжно разорение на тоя град заедно с околните. Чрез попущението [Божията воля – б.а.] на всесилния проми­съл, чиято дълбина на съдбините е голяма, не зная по какъв начин с него се сбъдваше онова Еремиево псалмопение, което казва: „Пътищата на Сион тъгуват”⁴⁸, когато всяка въз­раст от мъжки пол падна под оръжие, когато се извършваше невероятното чудо, що пак Еремия тъжно възпява: „Проляха кръвта им като вода около Ерусалим и нямаше кой да ги пог­ребе [срв. Пс. 79:3]: изоставиха труповете на рабите ти за храна на птиците небесни и телата на преподобните ти – на земните зверове” [срв. Ер. 16:4].⁴⁹

Така с умело подбрани библейски цитати Йоасаф не само рисува картинно падането на Търновското царство, но и подчертава библейския характер на това злощастие: „Прочее тогава бяха казани, а сега се сбъднаха предсказания­та: „И отритна жилището в Силом [Сило], скинията, в която

---

⁴⁷ Индиктионът е единица за измерване на времето в Римската империя, равен на 15 години. С императорски указ (едикт) е разпоредено веднъж на всеки 15 години в Римската империя да се прави преоценка на имуществата за установяване на размера на дължимите данъци. С времето се наложил като система на лето­броене. Номерът на индикта показва положението на годината в 15-годишен ци­къл. Самите цикли обаче не се номерирали или обозначаваели по друг начин, затова индиктът може да се използва само ако се съотнесе с друга система за датира­не – от Сътворението на света, от раждането на Христос, от управлението на владетел и т.н. Годината по индикта във Византия започва на 1 септември. Изчислението по индикта е използвано в Свещената римска империя до 1806 г.

⁴⁸ Плач Еремиев 1:4. Очевидно Йоасаф Бдински прави паралел с вавилонския плен и отвещдането на жителите на Ерусалим в робство: „Юда се пресели поради бедствие и тежко робство, посели се между езичници, и не намери покой [...] защото Господ направи върху му тъга заради многото му беззакония; децата му отидоха в плен” (ст. 3, 5).

⁴⁹ Панайотов, Ф. *Вестници и вестникари*. С.: Захарий Стоянов, 2008, с. 66.

обитаваше Той между човеците – да се изразим псаломски – и предаде в плен своята сила и своята слава – в ръцете на врага и презря своето наследство” [срв. Пс. 78:60]. Сбъдна се и най-трогателното предсказание, а именно: „И свещениците му падаха от оръжие” [срв. Пс. 78:64], според Писанието: „Изпрати им гнева на яростта си, уви!, и ярост, и гняв и скръб, изпратени чрез жестоки ангели”. Тогава архиереите и гражданите трогателно биваха гонени, подлагани по много начини на мъки и злословия. О, беда! Заради благочестието си биде заточен дори и патриархът, онова светило на светилата и христоводобният образ. [...] Съжалявам те, о, църкво, съжалявам те поради това неочаквано разорение. [...] Тогава в непристъпната Светая Светих влязоха нозете на нечестивите – тогава се изпълни и казаното някога от Господа: „Когато видите мерзостта на запустението да стои на свято място” [срв. Мат. 24:15]⁵⁰.

Тези слова на Йоасаф Бдински съвсем ясно насочват вниманието към библейския текст (чрез позовавания на старозаветни исторически събития и топоси): позовавайки се на Еремия (вж.: 14:16 и 16:4, а също и Пл. Ер. 1:3-5), авторът отнася това пророчество именно към събитията около разорението на Търново – „тогава бяха казани, а сега се сбъднаха”. Иван Дуйчев също отбелязва, че Йоасаф, следвайки византийската традиция, изразява мъката си от разорението на Търново и печалните събития от османското завоевание, чийто свидетел бил, посредством „дълга поредица от позовавания, заимствани от Свещеното писание”. Дуйчев още изтъква, че Йоасаф следва добре познатата византийска схема, използвана във византийската литературна традиция, поне що се отнася до чуждо нашествие. Именно затова Йоасаф Бдински съобщава, че под оръжията на завоевателите погинали всички мъже, архиереите и гражданите били изгонени от града,

---

⁵⁰ Динев, П., К. Куев. *Христоматия по старобългарска литература*. С.: Наука и изкуство, 1978, с. 453; Киселков, Митрополит Йоасаф Бдински, с. 202.

самият патриарх бил заточен, молитвените храмове били разрушени, а завоевателите наложили чрез най-различни средства собствената си религия върху част от населението.⁵¹ За да направи паралела по-ясен и библейски съпоставим с историческите старозаветни събития, той споменава за Сило и скинията, в която Господ обитаваше. Именно в Сило⁵² е издигнат шатърът за срещане в ранния период на завоюването на Ханаан (Ис. Нав. 18:1) и това е главното светилище на израилтяните в периода на съдиите (Съд. 18:31). В по-късния период Сило⁵³ е сочен като пример за Божествено осъждение поради беззаконието на неговото население (Пс. 78:60, Ер. 7:12, 14; 26:6, 9). Йоасаф цитира Псалми, за да съпостави случващото се в Търново и факта, че Бог е предал в ръцете на османците българския народ. Той обаче не спира дотук – отъждествява Търново със Светая Светих⁵⁴, за да покаже абсолютното разорение и плен на Втората българска държава.

Куйо Куев заключава, че у Йоасаф Бдински „се забелязва стремеж да свърже църковно-религиозните събития с историческия момент, с въпросите на деня, като по този начин литературата се свързва с действителността, с патриотичните настроения на автора и народностното съзнание за случващите се събития от края на XIV в. и насетне”⁵⁵.

---

⁵¹ Дуйчев, И. Турското завладяване и превземането на Константинопол в славянската литература от това време. – *Византия и славянският свят*. Т. 1. С.: Анупис, 1998, с. 288-289.

⁵² Ефремски град на 16 км южно от Сихем и на 38 км северно от Ерусалим. Тук Исус Навин събира израилтяните, за да направи второто раздаване на Обетованата земя, и тук Господната скиния е поставена, когато израилтяните се установяват в страната (срв. Ис. Нав. 18:1; 19:51). Ковчезът и скинията остават в Сило 330 години, когато филистимците през управлението на първосвещеника Илий го превземат (срв. 1 Царе 4 глава).

⁵³ *Нов библейски речник*, с. 1261.

⁵⁴ Светая Светих е най-святото място в храма, където обитава Бог. Мястото е толкова свято, че никой човек не е имал право да влиза вътре освен първосвещеника, и то само веднъж в годината, когато е бил денят на умилостивлението.

⁵⁵ Куев, К. Йоасаф Бдински. – *История на българската литература*. Т. 1. Старобългарска литература. С.: БАН, 1962, с. 348.

Заклучение

За дългите години, през които е създадено, Свещеното писание разработва един повече от богат модел за писане и интерпретиране на историята, който модел е възприет от християнска България, чиито летописци не само го възприемат като основополагащ, но и го овладяват и прилагат с вещина. Именно това е доминиращият начин за виждане на историята през цялото ни Средновековие, а библейският модел за обяснение на историческите събития е прилаган умело в средновековните летописни хроники. И именно затова библейските сюжети и позовавания на Свещеното писание, преки и косвени, са широко застъпени в произведенията на средновековните български книжовници и историографи.

Този „модел“ намираме ясно изразен не само в историята на евреите, но и в средновековната българска история, отразена в произведенията на български и византийски историографи. Във Втората книга на Тора – Второзаконие (глава 28), Господ предупреждава Своя народ, че ако не слуша гласа Му и не изпълнява заповедите Му, ще дойде разорение, мор, суша, болести и загуба във всички военни битки. Народът няма да се ползва от придобивките на живота, защото друг народ ще се облагодетелства от тях; ще бъде в плен; ще изповядва друга вяра; народ, чийто език не разбират, ще ги пороби; ще обсади и превземе всичките им градове. И тук, разбира се, трябва да съотнесем тези думи към ситуацията през XIV в. в България, описана от средновековните книжовници: сушата и гладът променят социално-икономическата ситуация в страната; чумната епидемия променя демографската карта и повлиява изключително силно на религиозното самосъзнание на българина, а войните и вътрешните междуособици предопределят намаляването на военната мощ. Народ с друга вяра обсажда Търново и другите по-големи градове и след завладяването им налага своята вяра и култура.

И ако това предупреждение на Мойсей е отправено към Божия народ, Израил, и ако повечето беди, споменати в него, се случват в българската действителност през XIV в., то разбираемо е тогава защо средновековните автори използват библейски похвати (модели), за да опишат историческите събития, на които те самите са станали свидетели (Исай Серски, Йоасаф Бдински, патриарх Евтимий, Григорий Цамблак) или за които са слушали от своите предшественици (Владислав Граматик, Димитър Кантакузин, Паусий Хилендарски, Йосиф Брадати, Спиридон Габровски). Този библейски модел и неговите реминисценции през XIV–XV в. се срещат дори до самия край на XVIII в.

BIBLICAL-HISTORIOGRAPHICAL REMINISCENCES IN THE BULGARIAN MEDIEVAL LITERATURE, 14TH-15TH CENTURY

Rangel Mladenov

Summary

Reviewing the Bulgarian medieval literature in the context of the Biblical model of history, the article put forward some important questions for a historian – the meaning and usefulness of history; its spatio-temporal scope; types of events; types of personalities who make history and fill it with content; forces building it; means for providing historical knowledge and understanding it in writing.

The aim of the paper is to examine how medieval chroniclers – historians of their time – understood and explained historical events, what was their main narrative and their sources; which literary written tradition they followed in developing the literature in that period, and last but not least – how and why references to Biblical stories, techniques and borrowings are reflected in the literature of that period. In other words, the goal of the paper is to show the Biblical reminiscences in the Bulgarian medieval literature.

The Holy Scriptures developed more than one rich model of writing and interpreting history in the course of the long tradition it was created. This model of history was adopted by Christian Bulgaria, whose chroniclers not only perceived it as fundamental, but also mastered it and applied it skillfully. It became the dominant way of seeing history throughout Middle Ages, and the biblical model for explaining historical events has been skillfully applied in medieval chronicles. And that is why Biblical events and references to the Holy Scriptures, direct and indirect, have been widely used in the works of Bulgarian medieval writers and historians.

МОДЕРНОСТ

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ДВА ОБРОЧНИ КРЪСТА В СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ: ИСТОРИЯ И СЪВРЕМЕННО СЪСТОЯНИЕ

Рая Заимова

За този сборник *История и надежда*, подготвян от уважаемите колеги от департамент „История“ на Нов български университет, подбрах тема, която е свързана с често посещавани места от покойния ми съпруг проф. Пламен С. Цветков (1951–2015), чиято 70-годишнина се изпълни наскоро. Става дума за Северозападна България, района на град Белозградчик и село Орешец.

Оброчните кръстове в България са били неведнъж обект на проучване от страна на изследователите. Специално за Северозапада е обръщано внимание на отделни райони или на отделни оброчища.¹ Тук ще отворя друга страница

---

¹ Каменова-Борин, А. В. Мутафов, Оброците в Михайловградско. – *Известия на музеите в Северозападна България*, 1988, т. 14, 101-115; Беновска-Събкова, М. Оброците в Северозападна България: вид религиозно поведение в пост-социалистическо време. – *Българска етнология*, № 1-2, 1999, с. 70-83; Мутафов, В. Реконструкция на оброчната система в селищата от Западна България. – *Етнология на границата на два века. Изследвания и материали, посветени на 60-годишния юбилей на доц. д-р Николай Колев*, Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2000, с. 337-358.

от историята и състоянието на оброчните кръстове в Белоградчишко, които са останали извън обсега на проучванията до този момент. Мисловната ни разходка с културно-исторически характер се насочва към околностите на „града“ и село (гара) Орешец (фиг. 1).

Фиг. 1. Топографска карта на местността²

На 13 км в северозточна посока от град Белоградчик се намира гаровото селище Орешец. За възникването му съществува легенда за овчарче, което открило църква в гъстите шубраци, и това знаково място предизвикало хора от околностите да се заселят там. Дори и преди 90-те години на XX век тя подхранвала гордостта на местните жители още от ученическата скамейка. Този универсален стереотип напомня за пастира Исус Христос, който е сред хората.³ Извън легендата намираме Орешница и Орашче в османските документи от XVI в.⁴ В последните години правих изследване за историята, стенописите и състоянието на енорийската църква „Св.

² Снимковият материал, приложен като илюстрации, е извадка от личния архив на авторката.

³ Баева, В. *Разкази за чудеса. Локална традиция и личен опит*. С.: АИ „Проф. М. Дринов“, 2013, с. 41, 51 сл.

⁴ Боянич-Лукач, Д. *Видин и видинският санджак през XV–XVI век. Документи от архивите на Цариград и Анкара*. Рег. В. Мутафчиева и М. Стайнова. С.: Наука и изкуство, 1975, с. 128, 137.

Георги Победоносец” в село Орешец, отстояща на 6 км от гарата, носеща същото название.⁵ Този паметник на културата от местно значение е централното култово място в района, наскоро ремонтирана и донякъде подновена (фиг. 2).

Фиг. 2. „Св. Георги Победоносец” – общ изглед

В османските регистри се намират някои данни за съществуването ѝ. Построена е вероятно през XVII в. и впоследствие разширена върху съществуващите си основи. Първоначалната известна дата на стенописването ѝ е 1811 г., а по-късните сцени датират от 1866 г. Притворът е изграден през 1930 г. По време на соца храмовете бяха превърнати в обори за животни от ТКЗС. За такива цели е служила и сградата на „Св. Георги Победоносец”. Стенописите в интериорното ѝ пространство са оцелели по чудо и уникални за Северозапада. Около нея са разположени десетки каменни

⁵ Заимова, Р. Забравени от Бога или за един храм в Българския северозапад. – Под знака на музата Клио, юбилеен сборник по случай 20-годишнината на департамент „История”, С.: НБУ, 2018, 581-599; Zaïmova, R. L'église paroissiale de "Saint Georges le grand-martyr" dans la région frontalière de Vidin, *Études balkaniques* (Sofia), N 3, 2014, 104-121.

кръстове, повечето от които са погребения от периода 1869–1929 г. След последните ремонтни дейности (2020–2021) бяха открити нови, които предстои да бъдат изследвани. Тук обръщам внимание на два оброка, или на две сакрални места, намиращи се в местностите Резервоара и Башовица, отстоящи съответно на около 3 км и 6 км от „Св. Георги Победоносец“.

Изследванията на етнолозите в тези западnobългарски райони и в пограничните сръбски показват, че оброчните кръстове възникват по различни причини и са винаги обрънати на Запад.⁶ По принцип всеки кръст е култовото място, където се задоволяват духовните нужди на местни селяни или приходящи. Подгържането му е обичайна практика на едно семейство или един род, т.е. има ктитори или гържатели. Всъщност изписана гумата „китор“ на камъка е рядкост.⁷

В местността Резервоара

За Българския северозапад са характерни различни названия като „камик“, „подкръста“, „светци“, които заместват „оброка“ в местните говори и практики, типични за планинските и полупланинските райони.⁸ Подкръста в местността Резервоара е орешечкото култово място, отстоящо на около 3 км от църквата „Св. Георги Победоносец“, посещавано докъм 70-те години на XX век. Под вековен дъб се намира счупена на две голяма колона-кръст с правоъгълно сечение, явно изразяваща идеята за Дървото на живота – връзката на човешкото с божественото. На горната ѝ част е вдълбан

---

⁶ Петрунова, Б. Оброци и оброчни места в Знеполе, Бурел и Годеч. – *Свети места в Годечко, Драгоманско и Трънско*. С.: IMIR, 2001, с. 9-10.

⁷ Петкова, М. *Българска оброчна пластика*. Велико Търново: Фабер, 2016, с. 136-137.

⁸ Манолова-Николова, Н. Църква и вяра (XVIII–XIX в.) в *Известия на музеите в Северозападна България (исторически бележки)*. – *Модернизационни тенденции в стопанския и културен живот във Видинско и Тимошко (XIX–XX век)*. С.: Вега Словена, 2014, с. 49-61.

кръстът, тип малтийски. Размерите ѝ, които посочвам, са приблизителни: 2,55 м дължина и ширина 0,60 м (фиг. 3).

Фиг. 3. Подкръста в местността Резервоара (1)

Интересно е да се уточни, че по време на проучвателската дейност през предишни години местни хора от старото поколение твърдяха, че е потрошен и унищожен. Явно прекъснатата култова традиция е повлияла на спомените, към които не всеки запитан успяваше да се завърне мисловно. Едва напоследък при провеждане на нова анкета сред тях установих, че въпросният оброк съществува, макар и повален на земята и счупен (фиг. 4).

Наскоро и гръбът е отсечен от „нуждаещи се” от дървен материал за огрев. Разминаване констатирах и в спомените за практиките от миналото: според едни курбанът се състоял в постна картофена салата, защото районът бил беден и консумацията на месо ограничена; според други варели овнешко месо, свещеник освещавал чорбата в казана, разливал

Фиг. 4. Подкръста в местността Резервоара (2)

храната от агнешко варено и претъркано (зелен лук с варени яйца). Всеки присъстващ си отнесъл в съдове от нея. По това време семейството вече е с отчуждена земя и работи в ТКЗС-то. Наскоро след курбана се получил донос срещу нейната фамилия: баща ѝ е нарочен като „бранник”, на нея не ѝ се разрешавало да следва висше образование. Сред аргументите на съставителите на доноса е, че тя презирала физическия труд! Баща ѝ се принудил да се разпопи, за да даде възможност на децата си да следват. В следващите години това се случва. Цената е голяма болка и унижение!

Изследването на място показва, че годината на оброка е по всяка вероятност 1860. Над релефния кръст се разчита донякъде ІС ХС ΝΙΚΑ (*Исус Христос победи*). Всъщност този надпис е типичен за надгробни кръстове и оброци и своеобразен белег на каменната пластика, дело на непопулярни

я и раздавал на събраното множество.⁹ Много хора се събирали и водели децата си. 84-годишна баба (Сандра Иванова) нямаше спомен за това на кой празничен ден е ставало събитието, припомни си единствено, че е било през топлите месеци.

Сравнително по-млада и образована местна жителка от Орешец (Емилия Коева) с мъка си припомни за годината 1957, когато е била на събор подкръста. Баща ѝ поп Велко – свещеник, заедно с още един духовник осветил

⁹ За празниците и съборите на село вж.: Маринов, Д. *Избрани произведения*. Т. 2. С.: Историческо наследство, 1984; Христов, П. *Общности и празници*. С., 2004.

майстори.¹⁰ На този етап от изследването техните имена са неизвестни. Единствено колоните свещници в „Св. Георги Победоносец“ (централното култово място в района) издват името на каменотелеца Здравко от село Бело поле (дн. община Ружинци).¹¹

Под релефния кръст се чете името Костагимъ и „живи“ Николин и Никола Ванов, Велко, Анко, Никола. Останалите две имена не се разчитат. Мъхът и някои повреди по камъка не позволяват да се идентифицира най-долната част от текста. Производното име на гръцкия Константин – Костагимъ (Костагин), е популярно име в този край. От това следва, че курбанът се е провеждал на деня на св. св. Константин и Елена, т.е. на 21 май (3 юни по Юлианския календар). Интересно е да се отбележи, че традицията е продължила и по време на социализма, когато църквата „Св. Георги Победоносец“ е била превърната в обор за животни. В такъв случай подкръста можем да определим като единственото знаково място на религиозния култ през онези години въпреки превратностите на съдбата.

На лозе в Башовица

Комуникацията между стръмния град Белоградчик и Видин е използвана навремето за търговия и пазар. За това свидетелстват някои пътеписни бележки на чужденци от

---

¹⁰ Мутафов, Е. *Християнска криптография. Функционална типология на криптограмите в православното изкуство*. С.: Институт за изследване на изкуствата при БАН, 2019, с. 77-78 и цитираната там литература.

¹¹ Благодаря на чл. кор. Иванка Гергова за предоставената ми библиография. Принципно каменната пластика в Северозапада е частично изследвана. Вж.: например: Ангелов, В. Народната пластика от Възраждането във Врачанския окръг. – *Български фолклор*, 1985, №4, 4-18; Тодорова, К. Каменно-пластичната украса на църковния ансамбъл в село Живовци. – *Монтана, мост на цивилизацията*. С.: Тангра ТанНакРа, 2013, с. 196-214; Тодорова, З. *Посланията на оброчниците*. С.: Multiprint Ltd, 2019, с. 53-70. Бъдещи проучвания за района на Белоградчик ще бъдат от полза за културно-историческото наследство.

XIX в.¹² В наши дни ясно личат границите между имотите в местността Башовица, разположена на североизток от Белоградчик, в околностите на Орешец. И така на една такава граница се намира повален оброчен кръст (фиг. 5).

Фиг. 5. В местността Башовица

Дължината му е 2,65 м, ширината – 0,53 м, 0,80 м са раменете на кръста, тип „латински”. Разнятнето на Христа е вдълбано на повърхността на камъка. Датира от 1853 г., т.е. три години след Белоградчишкото въстание (фиг. 6).

Разчита се „Сабор” – понятие, което се среща наравно с подкръста за обозначаване на оброчища. Под него се чете „Вознесение”, „на лозе” и имената на Кръстан, Нешо, Пеша, Мита, Петър, Велко, Миша, Цана. Други две не се разчитат, поне на първо четене. Всичките лични имена са отново български и носени от местни хора, които са изградили и подгържали кръста. Сведения за правен курбан при този кръст не успях да установя.

Какво е общото и специфичното при тези два оброка?

¹² Каниц, Ф. *Дунавска България и Балканът*. Т. 1. С.: Борина, 1995, с. 131-153.

Фиг. 6. „Сабор” в местността Башовица

И двата са разположени в близост до пътища. Издигането им на кръстопът посочва сакрална граница между човека и природата и необходимост от умилостивяване на непознатото, прогонване на Злото. Датират от едни и същи години, т.е. след събитията, свързани с Белоградчишкото въстание, чиито организатори ратуват за прилагане на аграрна реформа. Както е известно, в обсадата на града участват хора и от околните села. Името Велко е цитирано и в двата оброка. Това е често срещано име в северозападните райони и в Сръбско. Може би най-популярната личност е хайдут Велко от Зайчарско, известен участник в сръбското въстание, възпят в народните песни за проявена храброст и класиран в пантеона на местните герои от антиосманските действия през

първата половина на XIX в.¹³ Орешечкият случай с Велко (?) стои по-встрани, но пак е във връзка с действията на местното население срещу властта през 50-те години на XIX век.

Ще отворя една скоба за събитията, предхождащи издигането на двата оброка. Цоло Тодоров (1800? – 1850) от Толовица, наречен „баш кнеза“¹⁴, е спечелил навремето доверието на османските управници и данъчни чиновници. Става един от главните водачи на въстанието със социално-икономически характер (1850), жестоко потушено от властите.¹⁵ Известно е, че е живял в Белоградчик. Към неговата биография трябва да се прибави и къщата, която е обитавал в местността Башовица. Тази памет е останала маргинална или по-скоро неизвестна за изследователите, отразяващи събитията от онези времена. Днес тя подхранва самочувствието и националната гордост у местните жители.

Сред организаторите от Северозапада са също дядо Петко Спасов ковачът и дядо Велко от село Орешец. Всеобщото решение на събранието на князете в Раковишкия манастир е да се обявят въстаническите действия на 1 юни 1850 г. в деня на Възнесение Христово, или Спасовден. След поражението на въстанието Петко Спасов е сред българските делегати до чуждите консули във Видин и до великия везир в Цариград. Същите поднасят молба с искания за ликвидирание на спахилъците и раздаване на земя на българи, намаляване на данъците. Колкото до въпросния Велко, нямаме сигурност дали оцелява след погрома и дали е същият, чието име е споменато и на двата оброчни кръста.

---

¹³ Рачева, В. Хайдут Велков(ич) на синора на българо-сръбските политически отношения в зората на балканския национализъм. – Интердисциплинарна научна конференция на Българското общество за проучване на XVIII век „Пътница и граници“, 2006: <http://www.bulg18.com/roads/bg/V-Racheva.htm> – 12.10.2021.

¹⁴ Различно от княз – първенец на нахийско, околийско ниво; срещан само в Сърбия и западните български земи.

¹⁵ Панов, К. Материали по Белоградчишкото въстание. Белоградчик, 1937 – Venets, Т. 1, 2010, N 1, с. 13-41; Димитров, С. Въстанието от 1850 г. в България. С.: БАН, 1972.

При посещение на въпросната къща на Цоло Тодоров в Башовица и разговорите с неговия праправнук Иван беше установена запазена родова памет и самочувствие на оставена значима следа в историята: Цоло имал двама братя, единствен син – Иван; говори се, че съпругата му (вероятно Сребра или Стойна) имала турчин за любовник и на него издала заговора за въстанието – упоменат стереотип и в романа на Владимир Зарев „Лето 1850“ (2019). От показаната семейна снимка на многобройната фамилия на Цоло на гроздобер в Башовица (1953–1954 г.) е явна непрекъснатата връзка с лозята и имотите им по тези места.¹⁶ Същият анкетиран, видимо на около 80 години, имаше спомен за оброчния кръст „на лозе“, но не и за състоял се там събор (фиг. 7 и фиг. 8).

Фиг. 7. Паметна плоча до дома на Цоло Тодоров

¹⁶ За осъществяването на това ми посещение в Башовица (през лятото на 2021 г.) допринесоха Валери Чурлин от Орешец, гл. ас. г-р Светла Антова (ИЕФЕМ) и г-р Ивайло Крумов (директор на Исторически музей – Белозградчик).

Фиг. 8. Домът на Цоло Тодоров в м. Башовица

Не е случаен фактът, че оброкът от Башовица (1853) е посветен на Възнесението! Обвързването на исторически лица и събития с християнски празник „на лозе” формира един общ стереотип – този на безправния българин, османски поданик, свързан със земята и лозята, който е останал верен на Христа и търси Спасението. Няколко ключови думи от оброка на Башовица оформят своеобразна картина на религиозните практики, подсилени от реално случили се събития през 50-те години в османския XIX век. В християнската ценностна система лозата е дървото на живота, а гроздето – надеждата за щастлив отвъден свят. Обвързването ѝ с Възнесението и очевидния отглас от въстанието стават израз на духовните потребности на местните хора. И още нещо: не едно балканско въстание срещу османската власт е замислено да избухне на ден от християнския календар и неслучайно предателство предхожда уговорения ден. В случая с двата оброка е видна връзката с исторически събития в Белозградчик и околностите от средата на XIX в. с паметта за видния герой

Цоло Тодоров и неговите съратници. На друго ниво на изследване можем да потърсим сходство с издигнатия оброк (1882) близо до Козлодуй в памет на Христо Ботев и загиналите четници във Врачанския Балкан.¹⁷ В тази посока на размисъл и за еволюцията на идеите трябва да се спомене за паралел и публикуваният отново роман „Лето 1850“ на Владимир Зарев, където героите от Северозапада през средата на XIX в. са в центъра на повествованието. Историческите събития са само фон, обвързването им със Словото заема важно място в дискурса, „защото Словото е не само споделяне и изповед в насиелто, но и незабрава. То е най-истинската и непоклатима национална памет“. Предстои да се анализира въпросът доколко спомените от миналото остават живи в паметта на група хора (в случая от Северозапада), стават неразделна част от сегашното или дали универсалното Слово и народното християнство вървят ръка за ръка през годините, оставяйки своя следа в съвременieto от XXI в. и националната идентичност?¹⁸

Вместо заключение

От изложените дотук наблюдения за околностите на Белозградчик, село и гара Орешец възникват няколко проблема. Крайпътните оброци имат ясно изразена функция, създадени от просветени хора. Посветеният на св. Константин е задоволявал духовните потребности на хората по времето, когато църквата е била „услужливо“ затворена през годините на социализма. Тази „затвореност“ и липсата на служение в храм оформя търсенето на „изход“ на местното население по време на атеистичен режим. Възникването на Вълчедръмските оброци (от 1582 г. насетне) е предизвикано от разрушаването на близкия манастир, върху чиито руини се издига

---

¹⁷ Тодорова, З. *Посланията*, с. 191.

¹⁸ За колективната памет вж.: Нора, П. *Колективната памет. – Духът на „Анали“*. Антология. Прев. А. Деянова. С.: 1997, с. 233 сл.

оброк (1670), от липсата на църква и духовник през годините на чуждата османска власт.¹⁹ Съществуването на сходство между двата случая (от османско време и от социализма) означава търсене на алтернатива за религиозни практики и запазване по народному на християнските ценности. Тази линия, която е явна и се извършва сред природата, е различна от криптохристиянството през османския период.²⁰

Северозападът е периферия на Османската империя и не само тогава се очертава като специфичен район. Още от древни времена се наслаждат и граничат различни култури. През средата на XIX в. въстаниците от този край разчитат на сръбска подкрепа, продиктувана от желанието на княз Милош Обренович да си възвърне властта. Обръщат донякъде погледи и към Русия. Отсъствието на прилагане на разписаните реформи в Цариград (1839) от страна на местните османски управници определя до голяма степен дейността на кнезете, на първенците и своеобразния характер на периферното състояние на Северозапада. Съжителството между няколко етноса изгражда в едно цяло търсенето на социална справедливост сред християнското население. Изграждането на оброчни кръстове преди и след 1850 г. в Северозапада, включително и на днешна сръбска територия, означава, че за религиозните практики няма граници. Твърди се, че само българи са авторите им, като се изхожда от българската дохристиянска традиция.²¹ С други думи, тя е водещата в изработването на кръстовете. Като че ли българо-сръбското пространство на десния дунавски бряг обединява християните, споделящи едни и същи оброци и каменоделци, за които няма граница. Всички те носят и български, и

¹⁹ Перчинков, Й. *Вълчедръм – докосване до миналото*. [онлайн], [прегледан на 12.10.2021]. Достъпен на: <http://macedonia.kroraina.com/apobosh/jp/index.html>

²⁰ Вж.: за него: Вълчинова, Г. Le 'renouveau religieux' post-communiste entre le 'réveil' et la 'mémoire': une étude de cas en Bulgarie Occidentale. In: *Acta Ethnographica Hungarica* [Budapest], 46 (3-4), 371-382.

²¹ Тодорова, З. *Посланията*, 10-15.

сръбски имена, споделят една територия, днес разделена от политическа граница. Стари хора в Орешец до днес си задават въпроса дали са сърби или българи, дали торлаци или власи? Последните са недолюбвани, пък и езикът им бил доста по-различен от гостъпния сръбски! Доколкото ми е известно, оттамък голямата европейска река, ще рече на левия ѝ бряг, в областта Олтения съществуват религиозни практики, различни от тези на десния бряг. Затова и „героите“, може би и ктиторите на интересуващите ни оброци носят специфичните черти на областта. Хипотетичната връзка Цоло Тодоров и съмишленици – Христо Ботев и четници за гължава издирване на каменни кръстове в памет на герои за свобода. С това би могло да се обогатят тематичните полета на издигнатите навремето оброци и да се допринесе за нареждането на локална мозайка на паметта, отразител на духовни и свободололюбиви стремежи на населението не само през османския период.

ON THE PROBLEM ABOUT TWO VOTIVE CROSSES FROM NORTHWEST BULGARIA: HISTORY AND PRESENT STATE

Raia Zaimova

Summary

The cultural and historical research in the region of Belogradchik, close to the railway station village of Oreshets in particular, covers two votive crosses, which are dated back to the time after the Belogradchik Uprising (1850). The article identifies their location; ascertain their dates (1853, 1860) and their dedication to Christian feast days (the day of St. Constantine and Helena and the Ascension). The research demonstrates to what an extent local memory for the votive crosses is preserved, as well as the memory for the fairs held during the socialist period, when the central cult place in the region, the church “St. George the Victorious” was closed. An Assumption is made that the votive cross (1853) is dedicated to Tsolo Todorov, an organizer of the uprising, and to the family and local memory, the symbols of Salvation and national self-confidence. Worshipping the votive crosses in the Ottoman period and in the Socialist period is a proof for the spiritual and freedom aspirations of the people.

ЧОВЕК НА ДВЕ ЕПОХИ: Д-Р ГЕОРГИ ВЪЛКОВИЧ (1833–1892)

Алека Стрезова

Настоящият текст представя обзор на биографията на д-р Георги Вълкович, виден възрожденски лекар, български политик и дипломат след Освобождението.¹ Откъслечен научен интерес към личността му се заражда още през втората половина на ХХ в., когато отделни историци посвещават на него статии², но едва в началото на настоящото хилядолетие излиза по-подробно изследване за живота му³. Цел на изложението е да представи активността на д-р Георги Вълкович и да открие мястото му в политическата история на Княжеството. Поради ограничения обем на изданието ще бъдат маркирани само основните направления в иницираните от него политики.

---

¹ Изложението обобщава изследването на живота и дейността на д-р Георги Вълкович у Стрезова, А. *Последен по рода си. Д-р Георги Вълкович (1833-1892)*. Велико Търново: Фабер, 2022.

² Орманджиев, Ив. Нови данни за Г. С. Раковски по време на Първата българска легия и след нейното разтуряне. – *Исторически преглед*, год. XVIII (6), 1962, с. 75–84; Пантев, А. Мисията на д-р Георги Вълкович в Атина (март – април 1890 г.) според английски архивни източници. – *Исторически преглед*, год. XXVI (6), 1970, с. 66–71.

³ Peev, G. Gueorgui Valkovitch (1833-1892) : un médecin militaire ottoman au service de l'état bulgare. In: Méropi Anastassiadou-Dumont, ed. *Médecins et ingénieurs ottomans à l'âge des nationalismes*. Paris: Institut Français d'Etudes Anatoliennes, 2003, 313-331.

Семейна среда

Георги Вълкович е роден на 6 септември 1833 г. във влиятелната възрожденска чорбаджийска фамилия Чалъковци⁴, родом от Копривщица, но преселила се в Пловдив. Нейни представители започват като джелепи (снабдител на столицата с дребен добитък), а по-късно благодарение на изградената от тях мрежа от контакти печелят от промените в данъчното облагане и стават безликчиу (откупвачи на данъци). Финансовият им статус постепенно ги превръща в местни първенци, медиатори между общността им и османската власт.⁵ Високото им социално положение ги ангажира с богоугодни дела в полза на общността: дарители на църкви и манастири, радетели за модерно образование (финансират училища). В актуалните за времето си църковно-национални борби и в процеса на раждане на българската нация техните наследници се дефинират като българи. По-големият брат на д-р Вълкович Атанас е сред участниците в опита за освобождение на църковния водач Неофит Бозвели от затвора на о. Халки; другият брат, Никола, е драгоман на руското консулство в Пловдив и е наричан „първият дипломат на Чалъковия род“⁶. И двамата братя са бизнес партньори в откупването на данъци (русумати) в Пловдивско с Георги Раковски, но споделят и националноосвободителните идеи на големия революционер. Като юноша, покрай братята си малкият Георги се запознава с Раковски. Още тогава той е впечатлен от

⁴ Левкова, М. *Родът Чалъковци през Възраждането*. Непубликувана дисертация. С., 2012.

⁵ Янева, С. *Българи – откупвачи на данъци във фискалната система на Османската империя. Към историята на българския делови и социален елит през XIX в.* С.: НБУ, 2011; Либератос, А. *Възрожденският Пловдив – трансформация, хегемония, национализъм*. С.: Гутенберг, 2019.

⁶ Иречек, К. *Български дневник*. Том 1. 1879–1881. Второ фототипно издание. С.: Проф. Марин Дринов, 1995, с. 510; Левкова-Мучинова, М. *Към биографията и обществената дейност на двама пловдивски българи – възпитаници на Ришельовския лицей в Одеса*. – *Дриновски сборник*, том VIII. Харков – С.: Проф. Марин Дринов, 2015, с. 178–183.

силната му личност, неговата воля и отгаденост на каузата за свободата на българите и години по-късно се свързва с него, за да предложи услугите си за общото национално дело.

Образование

Георги Вълкович принадлежи към второто поколение (1846–1857) българи – възпитаници на Военномедицинското училище. За тях е характерно, че влизат да учат като част от квотата на гръцкия милет и кандидатурите им са подкрепени от влиятелни паши. От края на 40-те години курсът на обучение в училището става десетгодишен. В края му студентите държат пет държавни изпита (докторати) и представят две писмени работи, в които описват ръководените от тях клинични случаи. След дипломирането освен диплома за лекар момчетата са произвеждани във военен чин майор (бинбаши) от турската армия.⁷ След като се дипломира, на 10 март 1857 г. д-р Вълкович е назначен за доктор по медицина и хирургия в императорското училище, а на 1 юни с.г. след проведен конкурс заема поста на ръководител на училищната клиника.⁸ Две години по-късно, през март 1858 г., започва работа в болницата в Терапия. Между 1861 и 1863 г. д-р Вълкович специализира хирургия в Париж.

От парижкия период на живота му датира и по-сериозното му ангажиране с българската национална кауза. Той поддържа кореспонденция с Георги Раковски и изявява желанието да се включи в Първата българска легия в Белград като военен лекар.⁹ Причислява се от разстояние към Дружината на верните приятели в Цариград и предлага да бъде дописен

---

⁷ Михайлова, Е. Императорското военномедицинско училище в Цариград (Mektebi Tibbiye-i Şahane) и неговите български възпитаници (1827–1878). – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*, Исторически факултет, том 101. С.: Св. Климент Охридски, 2008, с. 96–98.

⁸ Централен държавен архив (по-нататък ЦДА), ф. 2151К, оп. 1, а.е. 1, л. 1.

⁹ Орманджиев, Ив. *Нови данни за Г. С. Раковски*, с. 75–84.

член от Париж, където имало много славяни, съчувстващи на българското „свято дело“.¹⁰ Идеята на Раковски обаче не се реализира, както и проектираното участие на д-р Вълкович в своеобразната българска войска.

Годините в Сирия – първа школа по управление и дипломация

След като се завръща в османската столица, през октомври 1864 г. д-р Вълкович е назначен за главен лекар на военната болница в Дамаск.¹¹

Годините в Сирия съвпадат с времето на османски реформи, наложени във вилаетите. Административната реформа има своя пилотен старт в Дунавския вилает под егидата на Мидхат паша. След успешното ѝ приложение тя се разпростира и върху останалата част на империята. В Сирия всеобхватните промени са свързани с името на вилаетския управител Мехмед Рашид паша. Според изследванията валията Рашид паша е оценяван като най-силния и успешен управител на Сирия и управлението му е характеризирано като безспорен напредък и модернизация. Освен грижите му за развитието на културата и образованието в областта трябва да се отбележи и специалното му внимание към транспортните и комуникационни връзки във вилаета.¹²

Управлението на Рашид паша в Дамаск съвпада с престоля на д-р Георги Вълкович в града. Като високоставени османски чиновници и представители на местния градски

¹⁰ Стамболски, Хр. *Автобиография, дневници и спомени*. Т. 1 (1852–1868). С.: 1927, с. 87–88. Вж.: и Мажракова – Чавдарова, О. „Дружината на верните приятели“ в Цариград и Г. С. Раковски. – *Исторически преглед*, год. LX (5–6), 2004, с. 187–212.

¹¹ *Съветник*, бр. 30 от 24 октомври 1864 г.; ЦДА, ф. 77К, оп. 5, а.е. 265, л. 2–3. Както сам той пише в автобиографичните си бележки: „б. Назначих се главен лекар в Шамската болница. 8врия [октомври] 1864.“ (Дамаск е наричан Шам от турците – б.м., А. С.); срв. ЦДА, ф. 2151К, оп. 1, а.е. 1, л. 1, където пише, че е назначен на 1 ноември 1864 г.

¹² Hudson, L. *Transforming Damascus. Space and Modernity in an Islamic City*. London, New York: Tauris Academic Studies, 2008, p. 23–25.

елит, двамата създават близост, която ги съпътства и впоследствие – до деня на трагичната смърт на Рашид в Цариград през 1876 г. За това, че д-р Вълкович е желан посетител в резиденцията на главния управител, се разбира и от неговата кореспонденция. В едно писмо до сестра си Фани той разказва, че едно от децата на валията се разболяло и три заптиета са дошли да го викат, за да отиде да го прегледа.¹³ Когато Рашид паша се връща в Цариград и става външен министър, д-р Вълкович е привлечен за негов личен лекар. Въобще в Сирия българският доктор се радва на доверието на местния провинциален елит и на дипломатическите представители на великите сили. Когато сестра му Теофана отива да го посети в Дамаск през 1869 г., тя свидетелства: „... По сичките места гето са запрехме по път, намерих приятели на брата ми и се добри приятели“¹⁴. Вълкович осигурява сигурността на сестра си по пътя ѝ към Сирия. Негови близки я посрещат в Гелибол (Гелиболу, Галиполи), Измир, на о. Кипър и ѝ осигуряват комфорт и спокойствие в дългото пътуване до Дамаск. На кораба за Бейрут неин покровител и спътник е самият Сюлейман паша, главен комендант на сирийската войска, който пътува с харема си. Акостирала в Леванта, където я посреща брат ѝ, тя с гордост споделя с майка си: „... тук в Бейрут като чуют, че слезе Вулкович, сички припкат да му са молат, за да им види болните, затова и не ще да има време да ви пише...“¹⁵.

Контактите, които д-р Георги Вълкович създава в Сирия, ще са му от голяма полза в годините след освобождението на България, особено в периода, докато е дипломатически агент на Княжеството в Цариград.

---

¹³ ЦДА, ф. 2151К, оп. 1, а.е. 63 – Шам, 16 февруари 1869 г., д-р Георги Вълкович до Теофана Я. Павлитова.

¹⁴ Пак там, а.е. 163а – Бейрут, 2 октомври 1869 г., Теофана Я. Павлитова до Елисавета Чалику.

¹⁵ Пак там.

Отново в Цариград

През октомври 1870 г. д-р Георги Вълкович се завръща в Цариград, където е назначен за професор по хирургия в болницата в „Хайдар паша“ (квартал на азиатския бряг на града). Той печели популярност сред управляващите, домашен лекар е на стария си познайник Рашид паша и други османски първенци.

През 1873 г. д-р Георги Вълкович има своята първа дипломатическа мисия. Той участва в депутация на високо ниво, оглавена от османския външен министър Рашид паша, изпратена в Одеса да поздравя царстващия руски император Александър III от страна на султана.¹⁶ Номинирането му в свитата на министъра събужда надеждите на българите да получат концесии по църковния въпрос. Така той е привлечен към борбите на българите за църковно-национална независимост. Според своите възгледи той се нарежда сред представителите на умерените, които възприемат принципа на съборност на Църквата и виждат успеха на своето дело в спечелването на държавна подкрепа и султанско одобрение при воденето на делата на Църквата. През есента на 1873 г., когато се провеждат изборите за Екзархийски съвет, който ще има важно място в управлението на църковните дела, д-р Вълкович получава три гласа от Цариград и според първоначалните сметки може да влезе в състава на бъдещия съвет.¹⁷ Вероятно по свои лични причини обаче той отказва да приеме номинацията.¹⁸ Въпреки това остава ангажиран с църковно-националните борби. Когато през пролетта на 1875 г. в метоха на българската църква в Цариград е свикано събрание

---

¹⁶ За посещението вж.: *Право*, бр. 25 от 31 август 1873 г.

¹⁷ Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив (по-нататък НБКМ-БИА), ф. 331, а.е. 331, л. 5-6 – Цариград, 19 декември 1873 г., Драган Цанков до Симеон Златев.

¹⁸ НБКМ-БИА, ф. 286, а.е. 3, л. 218 – Пловдив, 23 декември 1873 г., Никола Чалику до д-р Георги Вълкович.

на група български първенци, които да разискват актуалните духовни проблеми, д-р Вълкович е единодушно избран за председател на важния форум.¹⁹ Гласуваната му чест е знак за мястото му сред съгражданите му и доверието, което има сред съмишлениците. Събранието е свикано, за да разгледа хода на екзархийските работи, които според делегатите не вървят правилно, и да предложи „законни средства“ за подобренето им. Решенията на събранието са официално оформени в прошение, отправено до Антим I, което е подписано от 55 лица и е поднесено на главата на Българската църква.²⁰

Паралелно с църковните въпроси, д-р Георги Вълкович продължава живо да се интересува от революционното движение на българите. Незабавното и жестоко потушаване на Априлското въстание през 1876 г., бруталните кланета на българи веднага ангажират силно цариградската българска общност, която предприема енергични стъпки в защита на своите сънародници.²¹ Според спомените на съвременници д-р Вълкович поддържа връзки с преподавателите в Роберт Колеж²² и съществува вероятност той да е един от хората, които информират американците за турските зверства над българите.

През лятото на 1876 г. се ражда идеята за изпращането на българска делегация в чужбина, която да информира чуждите правителства за проблемите на българите след потушаването на Априлското въстание. Координирана от екзарх Антим I, в началото той предвижда д-р Георги Вълкович да бъде единият от двамата делегати пред правителствата на великите сили, „да им разправят устно за страданията и тежливата на

---

¹⁹ Век, бр. 18 от 3 май 1875 г.

²⁰ Кирил, патриарх български. *Екзарх Антим (1816–1888)*. С.: Синодално издателство, 1956, с. 576–577.

²¹ Божинов, Пл. *Цариградските българи между реформите и революцията 1875–1877*. С.: Проф. Марин Дринов, 2012, с. 180–181.

²² Стамболски, Хр. *Автобиография, дневници и спомени. 1852–1879*. Т. 2 (1868–1877). С.: 1927, с. 405–406.

българския народ”²³. Но поради своите професионални ангажменти и предстоящото му участие като военен лекар в Сръбско-турската война докторът отклонява поканата.

Д-р Георги Вълкович, 1878 г. Източник: ЦДА, Ф. 2151К

Във военния конфликт д-р Вълкович е комисар на турското правителство в санитарната мисия на английския Червен кръст, която се очаква да пристигне скоро от Англия и която ще придружава главната квартира на османската войска. Ръководи полевата болница в София, организирана и поддържана от барон Хирш, а в хода на военните действия е назначен за главен доктор на военните болници в Ниш.²⁴ За доброто управление и за „действителността на служението на амбуленциите” д-р Георги Вълкович е награден от султана с ордена „Меджидие”,

---

²³ Пак там, т. 2, с. 441.

²⁴ *Напредък*, год. XI, бр. 95 от 21 август 1876.

IV степен.²⁵ Въпреки това по време на Руско-турската война той е изпратен на заточение в Дамаск.²⁶ Година по-късно е амнистиран и се завръща в Цариград. Но Вълкович не остава там дълго. Освобождението на България открива пред него нови възможности, които той не се поколебава да последва.

Учредителното събрание

Политическата кариера на г-р Георги Вълкович в нова България започва като депутат в Учредителното събрание в Търново, свикано в старопрестолния град, за да приеме основен закон на Княжеството. Участва в заседанията като директно назначен от руския императорски комисар княз Александър Дондуков-Корсаков.²⁷

На форума той се нарежда сред представителите на консервативното течение, които смятат, че българското общество трябва да извърви дълъг и постепенен път към самоуправлението си, да почита върховната власт в лицето на княз и правителство. Привържениците му предлагат създаването на двукамарен парламент чрез изграждането на сенат или гържавен съвет и приемането на имуществен или образователен ценз като предпоставка за политическа изява.²⁸ Докторът се превръща в един от най-разпознаваемите представители на лекарското съсловие в Учредителното събрание. Макар да не се изявява с изказвания на форума, подписът му стои под всички най-важни документи на дейците от неговата политическа група.²⁹ Схващанията на консерваторите обаче не намират

²⁵ Пак там, бр. 104 от 22 октомври 1876.

²⁶ Стамболски, Хр. Автобиография, т. 2, с. 602–603.

²⁷ Учредително българско народно събрание в Търново, 1879 г. Дневници. Фототипно издание. Съст. М. Бошнакова. С.: Народно събрание на Република България, Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2009 (4).

²⁸ Радев, С. Строителите на съвременна България. Том 1. С.: Български писател, 1990, 79–86.

²⁹ Палангурски, М. Бащите на Българската конституция. Мрежата на националната тъкан. Велико Търново: Фондация за обучение на адвокати „Кръстьо Цончев“, 2019, с. 63.

благодатна почва и основният закон е приет изцяло в духа на предложението от либералните дейци в събранието. Д-р Вълкович не подписва Търновската конституция и заминава за Пловдив, където го очакват нови политически предизвикателства.

Директор в Източна Румелия

Според клаузите на Берлинския договор, подписан между Османската империя и великите сили след края на Руско-турската война (1877–1878), Източна Румелия се създава като административно автономна провинция под пряката политическа и военна власт на султана. Ще бъде управлявана от генерал-губернатор, който е християнин, с 5-годишен мандат, утвърден от Портата със съгласието на великите сили. Главен град на областта е Пловдив, където е разположено административното управление на провинцията.

Родово свързан с Пловдив, с високо положение сред съгражданите си, през късната есен на 1878 г. д-р Вълкович е поканен да вземе участие в източнорумелийска депутация, която да посети Западна Европа, за да сондира мнението на великите сили по българските работи.³⁰ Тя трябва да представи пред чуждите правителства тягостното положение в Източна Румелия и да привлече общественото мнение върху законните и справедливите искания на източнорумелийци (а именно съединението им със сънародниците им отвъд Балкана). Но руският консул в града Алексей Н. Церетелев разубеждава българите и изтъква ненавременността на депутацията.³¹

След приемането на Органически устав на Източна Румелия на 14/26 април 1879 г. се пристъпва към изграждането

---

³⁰ ЦДА, ф. 2151К, оп. 1, а.е. 32, л. 1-2 – Пловдив, 24 ноември 1878 г., д-р К. Стоилов до д-р Г. Вълкович; НБКМ-БИА, ф. 782, а.е. 86, л. 672 – Пловдив, 5 декември 1878, д-р Ст. Чомаков до Георгаки Чалоглу.

³¹ Освобождение Болгарии от турецкого ига (ОБТИ). Борьба России и болгарского народа за создание болгарского государства. Том третий. 1878–1879. Москва: Издательство „Наука“, 1967, 339–340 (№214).

на управленските органи на областта. На 2/14 април 1879 г. за главен управител е назначен Алеко Богориди. Той е с български произход, син на високопоставения османски сановник Стефан Богориди, дългогодишен османски чиновник. Около кандидатурата му се обединяват всички представители на великите сили, както и султанът. Той пристига в областта на 15 май 1879 г., а пет дни по-късно сформира и първия си директорат. Д-р Георги Вълкович влиза в управлението като ръководител на департамента на земеделието, търговията и общите сгради.³² Дирекцията ще се грижи да подпомага и насърчава земеделието, търговията и промишлеността, да строи и поддържа пристанища, да извършва корекции на реките, да прокарва и поддържа канали за напояване, да строи и поддържа обществените сгради на областта, да следи за експлоатацията на горите и опазването им, да контролира лова и риболова, да отговаря за експлоатацията на рудните находища, каменните кариери и др. Д-р Вълкович скоро е натоварен привременно и с управлението на пощите и телеграфите на областта.³³ Още в началото на мандата си на директор той представя пред Областното събрание три законопроекта³⁴: 1) за строежа на железопътна линия от Бургас до Пловдив, 2) за подпомагането на земеделците и 3) за разрешаването на заем, обезпечаващ реализирането на горните два законопроекта.³⁵ Докладът е изготвен съвместно от директора на земеделието и този на финансите Шмидт и аргументира нуждата, икономическа и логистична, от построяването на споменатата железница, която ще свързва

³² Марица, бр. 84 от 22 май 1879 г.; Стателова, Е. *Източна Румелия (1879/1885)*. С.: Издателство на Отечествения фронт, 1983, с. 61-62.

³³ Марица, бр. 87 от 1 юни 1879 г.

³⁴ Трите законопроекта са съобщени в Областното събрание на 5 декември 1879 г., но то решава да се препратят до секциите. Вж.: Дневник XXIII. Заседание от 5-й декември 1879 година. – *Дневници от Първата редовна сесия на Областното събрание*. Отворена на 22 окт. – закрыта на 22 дек. 1879 г. Съкратени протоколи. С.: Книгопечатница Янко С. Ковачев, 1889, с. 133.

³⁵ ЦДА, ф. 20К, оп. 1, а.е. 1, л. 65-84 – Пловдив, 18/30 ноември 1879 г. – Препис от мотивирания рапорт върху трите законопроекта от икономическия род.

плодородното Карнобатско и Айтоско поле, града Сливен, Тунджанската долина, производителните Стрямска, Овчехълмска и Сърненогорска околия и ще допринесе за изнасянето на тяхната селскостопанска продукция. Линията би обслужвала и по-ефективното уреждане на пощенските услуги на областта и би била от голямо значение за развитието на анхиаалските солници.

Енергичен и работоспособен, г-р Вълкович за кратък период изготвя редица публично-административни правилници, с които полага основите на едно добро управление – за пътеустройството, за полицията и пътищата, за поддържането и изграждането на обществени шосета, за лова, за риболовството, за житната криза, за раздаване пособия на общини и синдикати; областен закон за кадастър и областен закон за мерките и теглилките. Дирекцията изготвя и публично-административен правилник за устройството на едно практическо земеделско училище, което ще се помещава в Чешнегоровия чифлик, Пловдивско.³⁶

Особени грижи г-р Вълкович полага за развитието на съобщителните услуги на областта. Той подготвя публично-административен правилник за пощите и телеграфите, който е одобрен на 30 септември 1881 г. от генерал-губернатора едва след оставката на директора.³⁷ Директорът отделя внимание и на протокола и външната форма в своето отделение – той утвърждава специално облекло с отличителни знаци за телеграфо-пощенските чиновници, което да бъде маркер за старшинство и да отразява служебната им принадлежност.³⁸

В началото на своя мандат като директор г-р Георги Вълкович се радва на благоразположението на главния управител Алеко паша. През ноември 1879 г., поканен от султана да посети Цариград, Алеко Богориди заминава с малка свита, в

³⁶ *Марица*, бр. 304 от 21 юли 1881 г. и бр. 569 от 7 февруари 1884 г.

³⁷ Публично-административен правилник за пощите и телеграфите. Пловдив, 1881.

³⁸ *Народний глас*, бр. 77 от 18 април 1880 г.

която челно място заема директорът на земеделието и търговията.³⁹ С времето обаче силната индивидуалност на д-р Вълкович и необичайна му професионална активност стават причина за раздалечаване между двамата. Официозната преса наемква за недоволството на доктора от ограничаването на администраторските му намерения чрез орязване на бюджета на ведомството. Скоро д-р Вълкович подава оставка.⁴⁰

Министър в Княжество България

На 27 април 1881 г. в Княжество България княз Александър I суспендира конституцията. Периодът между 1881 и 1883 г. остава познат в историографията като „режим на пълномощията“. Основният закон е премахнат за седем години, князът получава правото да създава нови учреждения и да прави промени в различните клонове на управлението.⁴¹ Промяната е извършена със сериозната подкрепа на руснаците и предпоставя осезаемото им влияние върху българската политика през следващите две години. От българска страна изявени фигури в налагането на новото управление са консерваторите, стари познайници на д-р Вълкович от времето на Учредителното събрание в Търново. С него са водени разговори още в началото на май да се включи в новото правителство. Д-р Вълкович заявява, че за евентуална служба предпочита или дипломатическото агентство в Цариград, или отдела за пътища, съобщения, пощи и телеграфи, „за които имам доста опитност, ще умея да ги управлявам с успех“⁴². Политическите комбинации обаче отреждат на д-р Вълкович поста на министър на външните работи и

---

³⁹ Марица, бр. 131 от 2 ноември 1879 г.

⁴⁰ Пак там, бр. 305 от 24 юли 1881 г. и бр. 299 от 3 юли 1881 г.

⁴¹ Стателова, Е., Ст. Грънчаров. *История на нова България. 1878–1944*. С.: Анупис, 2006, с. 28.

⁴² ЦДА, ф. 2151К, оп. 1, а.е. 37 – Пловдив, 5 май 1881 г., д-р Георги Вълкович до Димитър Греков.

изповеданията (по-нататък МВРИ). На 1 август 1881 г. той поема ресора, а скоро добавя към администрацията си и управлението на пощите и телеграфите.⁴³

Д-р Вълкович започва амбициозно своето управление. Както пише С. Радев, „Вълкович организираше Външното министерство по европейски образец“⁴⁴. Той реорганизира старата структура в три отделения – това за българската кореспонденция, за иностранната и отделение за изповеданията, и увеличава щата на ведомството.⁴⁵ По добре отработения образец на Източна Румелия и тук д-р Вълкович усъвършенства работата по ведомството с така любимите си правилници: изготвя правила за оптимизиране на разходите в дипломатическите агентства⁴⁶; подписва и Приказ (заповед) по парадните костюми на чиновниците в министерството⁴⁷.

Специален акцент в управлението на министъра е вниманието върху отношенията със съзеренната Османска империя. Между нея и Княжеството стоят редица въпроси за разрешаване, заложили още в Берлинския договор. Водеща нишка в двустранните разговори е решаването на въпроса за вакъфските имоти в България и въобще за собствеността на мюсюлманското население, изоставило имотите си и забягнало в империята по време на Руско-турската война.⁴⁸ Въпросът не намира своето разрешение по време на министерството на д-р Вълкович, но все пак са правени опити за хармонизиране на позициите на двете страни.⁴⁹

---

⁴³ *Български глас*, бр. 65 от 8 август 1881 г.

⁴⁴ Радев, С. *Строителите*, т. I, с. 306.

⁴⁵ *Държавен вестник*, бр. 63 от 2 септември 1881 г.

⁴⁶ НКМ-БИА, ф. 5, а.е. 25, л. 193-194 – 22 януари 1882 г., МВРИ до К. Цанков.

⁴⁷ ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а.е. 141 – Приказ по Парадните костюми на чиновниците в Министерството на Външните Дела, януари 1883 г.

⁴⁸ Подробно по темата за вакъфите вж.: Янчев, В., В. Станев. *Вакъфите в свободна България (1877-1885)*. – *Вакъфите в България*. Съст. и научна рег. В. Янчев, М. Кипровска, Гр. Бойков. С.: СВ. Климент Охридски, 2020, с. 155-198.

⁴⁹ Повече вж.: *The Ottoman Empire and Its Neighbours*. III. *Proceedings of the Turco-Bulgarian Commission on Vakıfs (1880-1885)*. Ed. by S. Kunalalp. Istanbul, The Isis Press, 2019.

През февруари 1881 г. е прекъснат установеният ред на общуване между София и Цариград.⁵⁰ Цариград претендира да води преписка с княжеското правителство през новоучреденото Бюро за привилегирани провинции. Когато д-р Георги Вълкович поема поста на външен министър, той продължава политиката на своите предшественици за възстановяване на предишния режим на комуникация на ниво Външно министерство. През есента на 1882 г. проблемът се решава в полза на България със съдействието и на новия княжески (дипломатически) агент в столицата Илия Цанов. Прието е агентството да води преписка с османското външно министерство по политическите дела директно, а да се обръща към другите ведомства по въпроси от тяхната компетентност.⁵¹ Друг въпрос от политическо естество, който е клин в двустранните отношения, е този за учредяването на български орден. Създаването му се тълкува от османците като нарушаване на сюзеренните им права. Д-р Вълкович е лично ангажиран от княз Александър I⁵² с докарването на инициативата до успешен край и с тази си мисия той продължава да се занимава и след падането си от власт.⁵³ Темата намира своето разрешение едва години по-късно, възприета мълчаливо от силите по силата на прецедента.

Д-р Вълкович е сред главните действащи лица в съединителката инициатива от 1882 г. След подписването на Берлинския договор българите от двете страни на Стара планина не се отказват да намерят начин да се съединят в една държава. През ноември 1882 г. министърът назначава

---

⁵⁰ За раждането на въпроса вж.: Кореспонденция по Министерството на външните работи и изповеданията (4 февруарий 1881 – 27 октомврий 1882). С.: Печатница „Я. Ковачев“, 1883, с. 6–8.

⁵¹ *The Ottoman Empire and Its Neighbours. Ottoman Diplomatic Documents on Turco-Bulgarian Relations (1880–1885)*. Ed. by S. Kunalalp. Istanbul: The Isis Press, 2019, p. 446 (No 652).

⁵² НБКМ-БИА, ф. 271, а.е. 11, л. 133 – София, 20 ноември 1882 г., княз Александър до А. Нелугов.

⁵³ ЦДА, ф. 600К, оп. 1, а.е. 554, л. 11–25 – Магруд, 1 август 1883 г., д-р Г. Вълкович до д-р К. Стоилов.

Петър Берковски за политически агент, който е изпратен „с цел да работи по съединението на тази последнята [Източна Румелия – б.м., А. С.] с Княжеството под ръководството на тукашното руско консулато”⁵⁴. По инструкцията на министъра агентът успява да уреди издаването на вестник, „безпристрастен орган на българското правителство”, който ще има за цел да поддържа княжеските интереси в областта.⁵⁵ След оставката на г-р Вълкович в началото на 1883 г. мисията на П. Берковски е прекратена, а субсидията за в. „Съединение” – спряна.⁵⁶

Отново обект на специална грижа на г-р Вълкович са пощите и телеграфите на гържавата. Още като поема ведомството, той се заема с реорганизирането на отдела и определянето на службата и възнагражденията.⁵⁷ Изработва нов закон, влязъл в сила на 1 януари 1882 г. под името „Привременен устав на пощите и телеграфите”.⁵⁸ Той събира управлението на пощите и телеграфите под една шапка, а върховният надзор се упражнява от двама инспектори, които следват наставленията на министъра. Постановява издаването ежесечно на „Сборник за телеграфите и пощите”, който ще започне да излиза от 1 януари 1882 г. Предлага да се открие училище за практическото и теоретическо изучаване на телеграфо-пощенската служба.⁵⁹ Одобрена е и униформа на служителите от телеграфо-пощенското ведомство.⁶⁰ Сключ-

---

⁵⁴ *Външната политика на България. Документи и материали*. Т. 1. 1879–1886. Съст. Т. Добрянков, Т. Бакалов, К. Георгиев, Ц. Дойнова, М. Ковачева, Р. Попов, Е. Стателова. С.: Наука и изкуство, 1978, с. 368 (№175).

⁵⁵ ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а.е. 115, л. 5–6 – Пловдив, 5 декември 1882 (№3), П. Берковски до г-р Г. Вълкович.

⁵⁶ Стателова, Е., Р. Попов, В. Танкова. *История на българската дипломация. 1879–1913 г.* С.: Фондация „Отворено общество”, 1994, с. 28.

⁵⁷ *Държавен вестник*, бр. 63 от 2 септември 1881 г.

⁵⁸ *Годишен сборник от закони и постановления на Българското княжество. Приети от Държавният съвет през 1881–1883 година*. С.: Държавна печатница, 1886, с. 400–437.

⁵⁹ *Държавен вестник*, бр. 100 от 31 декември 1881 г.

⁶⁰ *Сборник за телеграфите и пощите*, бр. 6 от 30 юни 1882 г.

ва със Сърбия пощенска конвенция и телеграфна спогодба.⁶¹ Телеграфна конвенция е подписана и с Османската империя на 10 януари 1883 г.⁶²

На 23 юни 1882 г. с княжески указ № 463 е създадено новото Министерство на общите сгради, земеделието и търговията (по-нататък МОСЗТ). За негов управляващ е назначен д-р Георги Вълкович.⁶³ Той веднага структурира новото министерство и определя неговия щат.⁶⁴ Министърът подема редица инициативи в поверения му ресор. С разрешението на княза и одобрението на Държавния съвет той прехвърля значителна сума от остатъците от бюджета на всички министерства за довършване на зданията на Софийската гимназия и Ломската реална гимназия (35 000 лв. са предназначени за софийската, а останалите 80 000 – за ломската). Отделени са и 105 000 лв. за довършването на правителствената сграда в Русе.⁶⁵ Изработен и утвърден е Публично-административният правилник за сключването на договори и за задълженията, които се налагат на предприемачите. Регламентът, наред с общите положения, които дават дефиниция на термина „предприемач“ и определят основите на контракта, задават единни стандарти при осъществяването на постройката и въвеждат добри практики при градежите, зависещи от МОСЗТ.⁶⁶

Енергичната политика на д-р Вълкович скоро му печели неприятели. Сблъсъкът с руските генерали по стратегически управленски въпроси довършва останалото. На 18 ноември 1882 г. той подава оставка от поста на управляващ МОСЗТ. Напуска и МВРИ на 14 януари 1883 г.

---

⁶¹ Сборник от действующите закони в Княжество България по МВРИ и по МОСПТ (за 1878 год. до 2-й Февруарий 1896 год.). С.: Печатница „Ив. И. Даскалов и Сие“, 1896, с. 195-197, 199-207.

⁶² Сборник от действующите закони, с. 191-193.

⁶³ Държавен вестник, бр. 67 от 24 юни 1882 г.

⁶⁴ Пак там, бр. 71 от 6 юли 1882 г. и бр. 72 от 8 юли 1882 г.

⁶⁵ Пак там, бр. 113 от 2 октомври 1882 г.

⁶⁶ Пак там, бр. 119 от 16 октомври 1882 и бр. 120 от 19 октомври 1882 г.

Д-р Вълкович е представител на гържавата и на многостранни дипломатически форуми: през 1882 г. той е пратителствен делегат на Конференцията на четирите във Виена, посветена на строителството на диагоналната железопътна линия Виена-Цариград, както и на конференцията за дунавското корабоплаване, проведена в Лондон през 1883 г.⁶⁷ На тях трупа ценен опит и участието му го прави разпознаваем в европейските дипломатически кръгове.

Въпреки че е подал оставка като министър, през 1883 г. д-р Вълкович става председател на Държавния съвет и остава сред близките лица на княз Александър I. През пролетта на с.г. той придружава владетеля в балканската му обиколка и посещението на Божия гроб. Височайшата група посещава Цариград, Атина и Цетине, където князът търси възможност да издигне личния си престиж и този на гържавата.⁶⁸ Месец по-късно д-р Вълкович придружава княза и по време на коронацията на император Александър III в Москва.⁶⁹

След края на режима на пълномощията и възстановяването на конституционното управление, в края на ноември 1883 г. Държавният съвет е разформиран и д-р Вълкович губи поста си като негов председател. След почти две години в опозиция, през лятото на 1885 г. д-р Георги Вълкович смята, че се е отказал окончателно от политиката и ще се занимава единствено с медицина.⁷⁰ На 22 юни 1885 г. той е назначен за управител на Александровска болница. Краткият му период като главен администратор е изпълнен отново със съзидателна дейност.⁷¹ Той подобрява значително условията

⁶⁷ Стателова, Е. *Дипломацията на Княжество България. 1879–1886*. С.: Издателство на БАН, 1979, с. 19–39 и 40–90.

⁶⁸ За пътуването вж.: *La Bulgarie*, No 48 du 9/21 avril; No 50 du 23 avril/5 mai 1883; No 54 du 7/19 mai 1883.

⁶⁹ Програма и церемониал на коронацията вж.: в *Народен глас*, бр. 28 от 14 май 1883 г. (извънредна притурка).

⁷⁰ Д-р Константин Стоилов. *Дневник*. Част I. Рег. Е. Стателова, Р. Попов. С.: Св. Климент Охридски, 1996, ч. I, с. 397.

⁷¹ Държавен архив-София, ф. 965К, оп. 2, а.е. 24, л. 118–122; Моллов, В. Из историята на Александровската болница. – *Българска клиника*, год. VIII (2), 1936, с. 70–74.

за грижа за болни, модернизира санитарната служба и извършва редица положителни преобразования. Стратегията на д-р Вълкович полага началото на възходяща тенденция в развитието на Александровската болница, която постепенно се превръща в най-доброто столично лечебно заведение.⁷² Но прокламирането на Съединението на 6 септември 1885 г. и опасността от война извикват д-р Вълкович там, където е най-добър: на попрището на военния лекар. Той е назоваван от княза с организацията на медицинската служба и е обявен за главен лекар на Източния отряд на българската армия. В образец доклад до княз Александър I д-р Вълкович задава параметрите на модерната военносанитарна служба на държавата.⁷³ С избухването на Сръбско-българската война той е назначен за управител на военната болница в София. С присъщата си организираност урежда редица лазарети, като към всеки от тях организира инфекциозно отделение. Създава специализирана болница за заразените от тиф и военностатистическо бюро към армейската здравна служба.⁷⁴

Дипломатически агент в Цариград

На 9 август 1886 г. княз Александър I е свален от престола с държавен преврат, организиран от русофилски настроени офицери в столицата, и е принуден да напусне България. На 26 август 1886 г. той окончателно абдикира и съставя регентство, което да управлява страната до избора на нов княз.

---

⁷² Спасов, Р. Александровска болница – важен лечебен и институционален фактор за създаването на здравната система в България, 1884–1918. Анамнеза [онлайн], год. XII (2), 2017, 1–28 [прегледан на 08.04.2021]. Достъпен на : http://www.anamnesis.info/sites/default/files/Spasov_R_statiya_Anamneza_kn_2_2017.pdf, с. 14.

⁷³ НБКМ-БИА, ф. 271, а.е. 21, л. 231–233 – Доклад на Военномедицинското управление от Восточния отряд, д-р Георги Вълкович до Княза, Пловдив, 16 септември 1885, №69.

⁷⁴ Чобанов, Н., Г. Върбанов. Живот и политическа дейност на проф. д-р Георги Вълкович Чалъков – лекар, политически деец и дипломат. – *Военна медицина*, год. LXIX (3), 2017, с. 69.

Сложните политически събития около българската криза (1886–1887) извикват г-р Вълкович отново на политическия небосклон. В началото на декември 1886 г. той пристига в Цариград като правителствен делегат на кабинета в София, чиято задача е да информира лично османските управляващи за случващото се в Княжеството и да търси съдействието им за решаването на българския въпрос. По щастливо стечение на обстоятелствата управляващите в Цариград са му лично познати.⁷⁵ Благодарение на тези свои приятелства той печели добра позиция за българската национална политика. В Цариград г-р Вълкович следи в детайли ходовете на дипломатията на регентството, за да е подготвен да спечели Портата на българска страна. Той продължава да настоява пред великия везир турците да предложат претендент за короната, но след време деликатно внушава, че регентите сами могат да посочат княз и следователно Портата трябва само да го признае.⁷⁶ Д-р Вълкович се проявява като способен и диалогичен представител. Защитава умело българската кауза пред османските управляващи и ролята му е важна, тъй като често е единствен проводник на посланията на регентите навън. Редките му качества го правят незаменим на поста и той остава княжески дипломатически агент в османската столица и след избирането на български княз.

Д-р Вълкович е назначен официално за дипломатически агент на 1 януари 1888 г. Връзките на доверие и разбирателство, които той поддържа в Цариград, са още по-важни за България, тъй като новият княз Фердинанд остава за момента непризнат от великите сили. В София само малка част от чуждите дипломати контактува с правителството, което прави дипломатическото общуване непълноценно.⁷⁷

⁷⁵ НБКМ–БИА, ф. 14, а.е. 834, л. 81–82 – Пера, 13 декември 1886 г., г-р Г. Вълкович до Гр. Начович.

⁷⁶ Попов, Р. *България на кръстопът. Регентството 1886–1887*. С.: Св. Климент Охридски, 1991, с. 407.

⁷⁷ Стателова, Е., Р. Попов, В. Танкова. *История на българската дипломатия*, с. 129.

Озовал се с официален мандат в османската столица, г-р Вълкович има шанса да продължи и завърши някои от политиките си спрямо сюзерена, започнати от времето на неговото министерство, както и да отвори нови страници в двустранното общуване.

С името му са свързани няколко стратегически направления в българската външна политика. През лятото на 1890 г. в отлично координирано начинание на българското правителство съвместно с Екзархията и дипломатическия агент в Цариград Княжеството получава султанско разрешение да изпрати български владици в Охрид и Скопие.⁷⁸ В блестящата политическа маневра важно място заема г-р Вълкович, който със своите способности, такт и настойчивост допринася за благоприятния резултат на дипломатическия демарш. През есента на с.г. с изключително комбинативна идея той издига на сцената идеята за българско железопътно проникване в Македония. Възползвайки се от актуалните политически обстоятелства в Цариград, той не само вижда двустранно сътрудничество по въпроса (османците да построят линията Скопие-Кюстендил, а българите – София-Кюстендил), но и предлага Княжеството да превозва турски войски по линията, за да привлекат вниманието на османските управляващи. Правителството доразвива идеята му за превозването на турски войски по държавните железници, като го натовазва да работи за сключването на военна конвенция с Османската империя.⁷⁹ Макар оригиналната идея да не се реализира, тя заляга в преговорните усилия и на следващите български правителства, които не изключват от политическия си дневен ред възможността за сключване на политически или военен съюз с Турция.

Въпреки отгадеността си за народната кауза г-р Георги Вълкович става жертва на атенат. На 12 февруари 1892 г.

⁷⁸ Пак там, 148–151.

⁷⁹ *Външната политика на България. Документи и материали*. Том 3, част 2. 1890–1894. Съст. Е. Стателова, Ст. Грънчаров, В. Николова, В. Танкова, Ц. Дойнова, Е. Попова. С.: Проф. Марин Дринов, 1998, с. 69–70 (№388).

той е прободен с нож на улицата в дипломатическия квартал „Пера” и умира два дни по-късно от раните си. Атенатът е организиран от български политически емигранти и извършен със знанието на Русия.

Д-р Георги Вълкович е сред най-верните поддръжници на Стамболовата политика на добросъседство и плодотворно сътрудничество между Княжеството и Османската империя. По време на неговия мандат в Цариград се задават стратегически направления в българската външна политика и отношението към Македония – активизира се железопътната политика, получени са първите владишки берати, ражда се идеята за сключването на съюз с Турция. Смъртта му е голяма загуба за България, която губи в негово лице един от най-способните си, интелигентни и енергични представители.

A MAN OF TWO EPOCHS: DR. GEORGE VOULCOVITCH (1833–1892)

Aleka Strezova

Summary

The article sheds light on the life and activity of Dr. George Voulcovitch, an Ottoman physician, a prominent Bulgarian political figure and a diplomat. Born in an outstanding and wealthy family with merits for the welfare of the Bulgarians, he graduated from the Imperial Military Medicine School in Constantinople and specialized in surgery in Paris. Afterwards, Dr. Voulcovitch began working as an Ottoman military doctor and ran a hospital in Damascus. In 1870's, back in Constantinople, he became a personal doctor of many Ottoman politicians, taking at the same time active part in the Bulgarian struggles for emancipation. His political career continued after 1878, firstly as a deputy of the Constituent Assembly of modern Bulgaria, then as one of the directors in the government of Eastern Roumelia, and a minister in the Principality of Bulgarian. He was engaged in energetic state-building activity and ranked among the most active administrators of the departments entrusted to him. A milestone in his life was his diplomatic mission in Constantinople where he not only contributed to maintaining friendly relations with the suzerain, but was often the crucial figure for improving the bilateral communication.

КОНТРАБАНДА И КОНТРАБАНДИСТИ В БЪЛГАРИЯ 1879–1919 Г.

Димитър Гюгуров

Темата за контрабандата и контрабандистите в България от края на XIX и първата половина на XX в. е неразработена от историографията. Настоящата статия е част от по-мащабен изследователски проект, озаглавен „Извън закона в България 1879–1944 г.“, който включва проучване на проблемите, пред които се изправят модерната българска държава и общество в противодействието срещу трафика на наркотици, търговията на жени и деца с цел склоняване към проституция, хазарт, корупция, контрабанда, измами, изнудване, фалшификации, незаконни афери и злоупотреби. Статията няма претенции да разгледа всички аспекти, свързани с нелегалната търговия със стоки, хора и финансови капитали през границата, тъй като тези проблеми са твърде обширни, за да бъдат подробно описани в ограничения обем на настоящия текст. Основният акцент на изследването е върху прехода на контрабандата от ситуативна, т.е. индивидуална, към институционална, за което спомагат първо партизанщината,

а след това и установяването на съглашенските войски в България. Хронологичната рамка обхваща периода от създаването на българската държава до края на Първата световна война, когато по-голяма част от проблемите с контрабандата са изцяло вътрешен въпрос и влизат в правомощията на Министерството на финансите (МФ), Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРHZ), Министерството на войната (МВ) и Министерството на външните работи и изповеданията (МВРИ).

Всички по-горе изброени престъпления се различават от традиционните (битовата престъпност) поради това, че влизат в обхвата на термините организирана престъпност, подземен свят и социално зло.¹ Превенцията срещу този вид престъпност се разделя на три етапа в своето развитие – от средата на XIX в. до годините преди Голямата война, междувоенния период, или ерата на Обществото на народите, и времето след края на Втората световна война до ден днешен. Тази периодизация е валидна и за контрабандата, която се определя за системно извършвано престъпление и става част от международните конвенции за борба срещу него и въвеждането на универсалната юрисдикция. Въведеният в международно обръщение термин за универсалност се отнася за наказания, които предвиждат универсална юрисдикция за обикновени престъпления, в някои случаи и за престъпления по международното право или за престъпления, които понастоящем се считат за престъпления по международното право.²

В условията на мирно съществуване на отделните държави с различно социално и икономическо развитие се

¹ Hobsbawm, E. *Bandits*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1969, p. 84, McIntosh, M. *The Organization of Crime*. London, 1975, 4-5, Shore, H. *A Brief History of the Underworld and Organized Crime c 1750–1950*. In: *The Oxford Handbook of the History of Crime and Criminal Justice in Europe and North America*. Oxford Handbooks. Oxford University Press, 2016, 170–192.

² Fitz-Maurice, Ernestine. *Convention for the Suppression of Counterfeiting Currency: An Analysis*. *American Journal of International Law*. Volume 26. Issue 3. July 1932, 533–551.

налага нуждата от международно сътрудничество в борбата срещу престъпленията, определени за социално зло.³ Противоедействието срещу престъпността, което принципно в повечето случаи се отнася към компетентността на вътрешното законодателство, често излиза извън рамките на държавата и се налага сътрудничеството между две или повече страни. При противоедействието срещу контрабандата българската държава влиза във взаимодействие с различен успех първоначално с три, а след Балканските войни с четири държави. Краят на Първата световна война бележи ново развитие на проблема и България се присъединява към международните спогодби за превенция срещу социално значимата престъпност.

Общото международно сътрудничество срещу трансгранични престъпления възниква от нуждата да се предотвратят и ограничат нарушенията на закона, които посягат не само на националния, но и на международния правов порядък. Контрабандата е едно от нарушенията на закона с международен характер, които са част от тези, определени за нанасящи поражения върху икономическото, социалното и културно развитие на държавите в световен план.

Контрабандата има множество определения в рамките на международното право и това предоставя възможност да се разграничат различните ѝ видове. Етимологията на термина произлиза от италианския език и съчетаването на думите *контра* и *бандо* (*contrabbando*) – против държавно

---

³ Престъпленията, определени са социално зло през междувоенния период, включват проституцията; трафика на жени, деца с цел сексуална и трудова експлоатация; контрабанда на хора, оръжие, наркотици и финансови капитали; фалшифицирането на монети и книжни пари; корупцията и злоупотребите. Този вид престъпления са включени в социалните злини, разрушаващи отвътре държавата и обществото. По-голямата част от тях са определени от международната общност под егидата на Обществото на народите за военни оръжия в арсенала на противниковата страна. Поради употребата им от различни държави в Европа за разрушаване на Версайското статукво се въвежда понятието „война“ срещу този вид престъпления, което често се тълкува и употребява в нашето съвремие произволно и погрешно.

решение. В английския език се използва думата *smuggling*, която означава незаконно транспортиране на стоки през граница. Постепенно в универсалната юрисдикция в началото на XX в. се въвеждат различни по вид понятия за термина контрабанда. Военната контрабанда се появява в Лондонската декларация за морската война от 1909 г. Текстът на документа определя материалите и стоките, които се смятат за контрабанда в период на въоръжен конфликт и служат за военни цели при нападение и отбрана. Две години по-рано, през 1907 г., е класифицирана и контрабандата с порнографически издания, културни, художествени и исторически ценности.⁴ В средата на междувоенния период се въвежда и определението за контрабандата на упоиващи вещества.⁵

Всъщност контрабандата е едно от най-старите престъпления, свързани с появата на митническо облагане на стоки в търговията между държави. Традиционно нелегалното транспортиране на хора, продукти и материали се увеличава по време на война и след приключването на конфликта. В края на XIX и първата половина на XX в. контрабандата разширява своята география и се превръща в международен проблем. Множество събития влияят на този процес – регионални и световни конфликти, нестабилна политическа ситуация, икономически кризи, въвеждането на забрани върху определени продукти и дефицит на стоки.

Така съгласно международните дефиниции за контрабанда и лицето, извършващо престъплението, могат да бъдат разграничени няколко типа контрабандисти. Първият тип е ситуативен и контрабандира стоки индивидуално в рамките на възникнала ситуация под въздействието

---

⁴ Виж по-подробно: Гюгуров, Д. Търговията с „жива плът“ и сифилисът в България 1879–1944 г. – *Годишник на департамент „История“*. Т. XI–XII (2016–2017). НБУ, с. 95–162.

⁵ Гюгуров, Д. *Българите и опиатите. Производство и търговия (1879–1944)*. НБУ, С., 2022, с. 77–90, 167–175.

на желание за забогатяване. Този вид контрабандисти рядко създават устойчив модел на повторяемост на престъпленията. Вторият тип е организираният, който действа последователно в усъвършенстването на престъплението и участва в системата от корупция на служители от държавните институции. Последните два типа контрабандисти са хора, заемащи държавни служби – длъжностни лица, чието служебно положение позволява пренасянето на предмети и стоки през държавните граници, освободени от налагането на митнически контрол; длъжностни лица, осъществяващи митническия контрол, освободени от определени форми на такъв контрол.

През разглеждания период лицата, участващи в контрабандата, са предимно мъже заради наложените обществени стереотипи. Контрабандистите са хора с определени професии и такива без гадено занятие, но преминават често границата или живеят в граничната зона. Контрабандираните материали и стоки могат да бъдат забранени или свободно достъпни на свободния пазар. Контрабандата е престъпление, извършвано в рамките на икономическия живот, и може да криминализира цели търговски отрасли, като създава устойчиви корупционни практики.

* * *

Берлинският договор от 1878 г. предопределя външно-търговските отношения на младата българска държава и формира митническата ѝ политика. По силата на член 8 от договора всички търговски споразумения, сключени от Великите сили с Османската империя, запазват действието си по отношение на Княжество България до изтичане на срока им на действие през 1891 г. Съгласно тях вноското мито, което българската държава може да налага, е в размер на 8% от стойността на стоката, а експортното възлиза на 1%.

Основите на митническата система в страната се полагат още от Временното руско управление с поредица от привременни и временни наставления за митарствените учреждения, пунктове, чиновници и стражари, издадени между февруари и март 1879 г. Първият самостоятелен акт на правителството в София, който урежда митническия контрол над внасяните и изнасяни стоки, е от 10 юли същата година, приет по предложение на финансовия министър Григор Начович и утвърден с Указ №2, подписан от княз Александър I Български. Съгласно текста на указа българската държава организира митнически пунктове по южната граница на страната, облага с мито всички вносни произведения и пропуска в страната всички стоки местно производство от Източна Румелия и Македония.⁶ На следващата година правителството в София отменя безмитния внос от Македония и прилага стандартната митническа такса.

Министерството на финансите постепенно за година и половина разширява митническия контрол, като издава поредици от правилници и наредби за организацията на митническата дейност, а проектът за митарствен устав, наследен от Временното руско управление, е гласуван с малки поправки от Народното събрание през 1880 г. и утвърден с Указ №721 от 16 декември същата година. Уставът утвърждава законовата рамка за дейността на митниците и регламентира всички аспекти от дейността на митническите учреждения. През есента на 1884 г. правителството на Петко Каравелов с участието на експерти от Финансовото министерство изработва нов законопроект за митниците, който е приет от българските законодатели и утвърден с княжески указ на 24 януари 1885 г. Той регламентира детайлно дейността на митниците в 279 члена и се прилага до 1906 г., когато на 2 март с Указ №75 влиза в сила нов Закон за митниците. Законодателните решения на българската

⁶ *Държавен вестник*, бр. 1 от 28 юли 1879.

държава представяват обемисти документи, които обхващат всички дейности на митниците от назначаването на служителите, правомощията им, вноса и износа на изделия, земеделска продукция, добитък, различни стоки и индустриални произведения до предотвратяването и откриването на контрабандата.⁷

В края на XIX и началото на XX в. българските законодатели определят какво държавата смята за контрабанда и какви наказания налага за извършеното престъпление. Митарственият устав от 1880 г. дефинира като контрабанда пренасянето или прекарването на стоки през границата без разрешение (чл. 217). Чуждестранни стоки, транспортирани без пломби, се смятат за контрабанда и се конфискуват, като при всяко заловено нелегално пренасяне на стоки се изземва в полза на държавата впрегатният добитък, колите или лодката, използвани за престъплението (чл. 225). Длъжностните лица, уличени в организиране, съучастие или прикриване на контрабанда, се предават на съдебните власти (чл. 231). Наказанията за контрабанда са конфискуване на стоката, глоба, налагането на двойно мито и заплащането на двойна цена (чл. чл. 40, 41, 42, 177, 182, 183, 218 и 219). При невнасянето на наложената глоба имуществото на провинилото се лице се продава, но ако получената сума не покрива размера на наложеното наказание, то се заменя със затвор, като един ден лишаване от свобода се приравнява на 4 лв. (чл. 223).

Уставът регламентира и награди за залавянето на контрабанда, но допълнително държавата предвижда, ако длъжностно лице получи пари или вещи за подкуп, докато разкрива контрабанда и ги обяви пред началството, то те остават за него при съдебното приключване на случая (чл. 261). Този член от закона има за цел да сведе до минимум възможността за

---

⁷ Шиваров, А. Митниците – приемственост, промяна и влияние върху българското стопанско развитие (1878–1912). – Известия на ЦСНИ / Proceedings of CENR, Vol. III, 2018, с. 105–107.

корупция. Конфискуваните стоки се продават на търг и след удържането на всички държавни вземания и разходи остатъкът от получената сума се раздава на длъжностните и частни лица, участващи в разкриването на контрабандата (чл. 266).⁸

Законът за митниците от 1885 г. разширява наказанието, което показва, че контрабандната стока увеличава своя дял в икономическия живот на страната. Наказанието за нелегално пренасяне на произведения и материали, забранени за внос и износ в България, предвижда вече не само конфискуване на стоката и глоба, но и двойно заплащане на цената ѝ (чл. 243). Контрабандата на безмитни стоки води до глоба в размер на митническата такса, която е събираема по закон (чл. 244). Индивидуалният контрабандист се наказва допълнително според тежестта на провинението с пет дена до месец, а шайката (организираната група) с един месец до една година на затвор за всеки един от нейните членове. Всеки уличен за участие, организиране и укриване на контрабанда подлежи на глоба и стоката се изземва. Конфискуваните произведения и материали отново се продават на търг и след приспадането на разноските и вземанията от държавата получената сума пари се внася в касата на митницата, но вече само 50% от нея отиват за награда на държавните служители или частните лица, разкрили и заловили контрабандата (чл. 278).⁹

В закона за митниците от 1906 г., действащ с малки промени до 1944 г., отсъства отделна глава за контрабандата, но той несъмнено награжда предходните законодателни актове в опит за превенция срещу нелегалното пренасяне на стоки, материали и добитък през българската граница. Законът за първи път позволява на пътниците, които влизат в България или преминават транзитно през нея, да носят с тях лични вещи, без да плащат мита, такси и налози – до 50 г дребен тютюн, до 50 къса папирози (цигарети), до 15

---

⁸ *Държавен вестник*, бр. 92 от 16 декември 1880 г.

⁹ *Държавен вестник*, бр. 8 от 24 януари 1885 г.

къса пури (цигари), до 50 г тютюбекия (тютюн за нарзиле), до 25 г емфие, едно тefтерче цигарени книжки до 100 листа, една кутия кибрит до 100 клечки и всякакви безмитни стоки, чийто акциз възлиза на 1 лв. (чл. 183). Липсата на параграф за контрабандата е компенсирана от наличието на цял раздел за наказанията при нарушаването на закона. Стоките отново се конфискуват и се налага глоба в размер на двойно мито (чл. 327). Укривателите на контрабандни стоки носят същата отговорност както преките извършители и заплащат еднаква глоба с тях (чл. 329).

Също така са предвидени наказания за контрабандата с колетни по пощата, за които при отказ да бъдат предоставени за обмитяване се налага глоба от 20 лв., а ако стоката при проверката се окаже безмитна, санкцията нараства от 10 до 50 лв. на килограм. Стоките, заловени при контрабанда по море, носят на замесените в престъплението парични глоби от 20 до 1000 лв. в зависимост от тежестта на провинението (чл. 339–342). Също така е включена допълнителна промяна в разпределението на наградите за залавяне и предотвратяване на нелегалната търговия през границата. Финансовите стимули от държавата за разкрита контрабанда започват да се разпределят по-справедливо, за да се стимулират всички митнически служители, чиновници в митниците и частни лица за участие в превенцията. След тържната продажба на конфискуваните стоки и материали получената сума след стандартните държавни вземания се разпределя 60% за лицата, разкрили или съобщили за контрабандата, но може и само 25% от глобите да се предоставят като награда за преките откриватели на всички останали митнически нарушения. Остатъкът от 40 или 75% се внася в МФ, което на следващата година изплаща натрупаната сума във вид на премии върху заплатата на всички чиновници и служещи в митниците (чл. 419).¹⁰

¹⁰ Държавен вестник, бр. 48 от 2 март 1906 г.

Контрабандата е обвързана не само с митническото законодателство, но също така с данъчната политика на държавата, земеделското и индустриалното производство. Митото е вид косвен данък, с който се облагат стоките, пресичащи границата на една страна. Определените мита от българската държава са обвързани със стремежите ѝ да контролира и влияе върху търговския обмен на стоки в рамките на вътрешната и международна търговия.

Косвените данъци осигуряват ключов процент от приходите на средства в държавния бюджет – импортни, експортни мита и такси върху стоките, преминаващи през границата, акциза върху тютюна и спиртните напитки, държавните привилегии и акциза върху сол, захар, кафе, кибрит, розово и други ароматни масла, опиум, добитък, кашкавал и др. Вносът и износът на тези стоки са важни не само за фиска, но определят и икономическия статус на населението в различни региони на държавата.

Заобикалянето на косвената данъчна система още в самото начало се превръща в изключително доходоносна дейност не само за контрабандистите, но също така за фабриканти, земеделски производители, за държавни и местни чиновници, участващи във възникващата, разширяващата се корупционна система и злоупотреба със служебно положение. Между 1879 и 1899 г. управляващите в София издават поредица от окръжни, които напомнят на чиновниците да следят стриктно прилагането на законите и постановленията, за да се пресече контрабандата. Независимо от това, че длъжностните лица в Княжество България и Източна Румелия до 1885 г. се награждават парично за залавянето на нелегално пренасяне на стоки с 1/5 от всяка сума, спечелена за хазната чрез налагането на глоби, се наблюдава зачестяване на случаите на открита контрабанда през границата и във вътрешността на страната.¹¹ Тютюнът и цигарите се продават в

¹¹ ЦДА, ф. 158К, оп. 1, а.е. 26, л. 6.

пакети и кутии, обвити с бандерол, но българските селяни масово пренасят незаконно насипно търсената стока, като заобикалят разпоредбите и трупат лесна печалба.¹²

Контрабандистите наред с митническото законодателство на страната нарушават и други закони, обвързани с попълването на държавното съкровище. Законът за бериите и акцизите върху пиетиетата от 26 февруари 1885 г. определя, че производството на разни спиртни пиетиета от зърнени и други култури е свободно в България (чл. 1). Производителите на спирт заплащат право на фабрикация в размер на 10% от стойността на алкохола (съгласно чл. 5 от Закона за лозята и спиртните пиетиета), като допълнително се заплаща и патентен налог за варенето и продажбата на дестилати.

Законът за бериите и акцизите от 1885 г. разширява държавния контрол и данъчното облагане, залегнали в Правилника за правото на фабрикация от 9 ноември 1883 г. Нововъведението е повишеното косвено облагане чрез увеличаване на сумите по държавните патенти. Право за спиртоварна съгласно закона се добива при внасяне в хазната на 250 лв. годишно или 125 лв. за шест месеца (чл. 23), а за производство на бира съществуват два налога от 200 и 500 лв., а кой от тях се заплаща, зависи от съвместно решение на окръжната комисия и местното общинско управление (чл. 37). Патентният сбор за производство на алкохол е обложен с различни такси според местоположението, в София, Варна и Русе е 40 лв., в окръжните градове е 20 лв. и в останалите населени места – 16 лв. (чл. 38). Домашните казани се освобождават от патентно право.

Алкохолът може да се продава топтан (на едро) във фабриките без заплащането на патентно право, но се облага с патентен сбор, а всички вносни пиетиета, внасяни през граница, се облагат с мито и заплащат правото на фабрикация (чл. 40). Търговията парлама (на гребно) се осъществява след

---

¹² ЦДА, ф. 765К, оп. 1, а.е. 154, л. 1-7.

налагането на различен по вид патент (чл. 48). Допълнително на градските и селски общини се позволява да събират и особен налог от фабриките до 25% (чл. 52, забележка 4) от цената на патента съгласно общинското законодателство.¹³

Патентовият сбор за търговията на едро и дребно е в различен паричен размер. Търговията от фабриките и складовете се облага със 100 лв. в селата и до 300 лв. в София, като индивидуалните търговци на едро заплащат същите годишни такси. Облагането на търговците на дребно се осъществява с повече на вид патентни сборове, които се определят по различни критерии. Големите и разположени на ключово търговско местоположение заведения, ханове, локали, кафенета и други заплащат от 20 до 200 лв. патент за търговия с алкохол в зависимост от населеното място и региона, в който се намират. Търговците на дребно освен това са задължени да се снабдят с патент за вносни питеета, които им струва сумата от 2 до 80 лв. годишно, и заплащат още по 50 стотинки или 2 лв. за продажбата на всякакъв алкохол в празнични и почивни дни според населеното място и разположението си. Шантаните със свирачи (музиканти) поради специфичната клиентела и персонал дължат на хазната още един патент в размер от 100 лв., а заведения в градини и паркове от 20 до 80 лв.

За неспазването на разпоредбите, залегнали в закона, се предвижда наказание за продажба без патент на глоба от 100 до 200 лв. за първо провинение, а за второ санкцията е от 200 до 400 лв. Продажбата извън рамките на регионалното действие на патента се наказва с глоба от 200 до 400 лв. и заплащане стойността на патента. Лицата, които са заловени да контрабандират и укриват нелегален алкохол, подлежат на криминално съдопроизводство и заплащат глоба от 100 до 1000 лв. Съблюдаването за спазването на закона се възлага на инспекторите към МФ и полицейските структури в страната.

¹³ *Държавен вестник*, бр. 19 от 26 февруари 1885 г.

Всичко изброено дотук показва, че контрабандирането на спирт, алкохол и продуктите за тяхното производство, които са обложени с други гържавни данъци и общински вземания, носи сериозна печалба на контрабандистите, собствениците на фабрики, търговците на едро и гребно в страната. Това създава и благоприятни условия за възникването на корупционни практики сред длъжностните лица, но контрабандата на дестилати не е единствената. През 1891 г. е приет Законът за тютюна, който регламентира данъчното облагане върху земеделските производители, фабриканти, търговци на тютюн и тютюневи изделия.

Производството на тютюн и тютюневи изделия се облага с патент, а засетите ниви с тютюневи насаждения се освобождават от поземлен данък, но добитата продукция се облага с 40 стотинки на килограм (чл. 4 и чл. 15). Изработката на тютюневи изделия е позволена единствено във фабриките, като тези в София, Пловдив, Русе, Варна и Бургас се задължават да купуват гържавни бандероли на стойност не по-малка от 35 000 лв., а тези от други градове трябва да се снабдят с бандероли за 25 000 лв. и от всички останали населени места за 15 000 лв. (чл. 17). Фабриките при откриването си плащат еднократен патент в размер на 1000 златни лева, но всяка година според местоположението си дължат на хазната допълнително от 200 до 500 лв.

Търговията на едро и гребно включва различни патенти, които важат само за мястото на издаване и други или особени патенти, даващи правото за продажба в цялата страна (чл. 38). Вносът на тютюн и изделия, произведени от него, се осъществява след заплащането на особен данък и бандерол за първо качество в двоен размер, а за тютмекия се дължи акциз в размер на 75% от стойността му и за махорката по 2 лв. на килограм. Последните два продукта са освободени от бандерол поради негативното отношение на населението към използването им. Пушенето на наргиле

се смята за ориенталска изостаналост, а махорка се дава на животните за стомашни проблеми и лишаването от бандеролно право не ощетява фиска.

За нарушенията на тези разпоредби законът предвижда конфискуване на тютюна и тютюневите изделия, като се заплаща бандеролно право в двоен размер или от по-висока категория. Фабриците, които причиняват загуба на хазната, заплащат в троен размер пропуснатите ползи за гържавата. Допълнителните глоби, които се налагат, са различни – от 100 до 500 лв., но има и такива със стойността на патента в петорен размер. При залавянето на контрабанда на тютюн предвидените наказания важат, но се конфискуват и всички заловени средства за пренасянето му през граница (чл. 55-65).¹⁴

Новоприетият законодателен акт разширява и прецизира разпоредбите, залегнали във Временните правила за акциза върху тютюна от 1879 г., и доуточнява тарифите на бандеролите за преработен тютюн и тютюневи изделия. Съгласно новите правила за гържавни вземания тютюнът за пушене I качество се продава на произволна цена, а бандеролът е от 30 ст. до 12 лв. съответно за 50 г и 1000 г. Следващото II и III качество се продава в зависимост от грамажа от 1,10 лв. – 90 ст. за 50 г и 18-22 лв. за 1000 г, а бандеролното право съответно е 40-50 ст. и 8-10 лв. Тютюн IV и V качество се продава за 8-12 лв. за 1000 г и 40-60 ст. за 50 г, като съответното бандеролно право е от 4-6 лв. и 20-30 ст.

Цигари в кутия от 25, 50, 100, 250, 500 и 1000 броя нямат разделение по качество и се продават на цена, определена от пазара, а бандеролите варират от 90 ст. до 36 лв. При папиросите има разделение по качеството и I категория се продават на нерегламентирана цена с бандеролно право от 30 ст. до 12 лв. Тези от II и III качество се продават на цена от 50-60 ст. до 20-24 лв., бандеролното право е от 20-25 ст. за най-малките кутии от по 25 папироси до 8-10 лв. за

¹⁴ Държавен вестник, бр. 8 от 11 януари 1891 г.

големите кутии от по 1000 броя. Патентният сбор за тютюна годишно за големите търговци възлиза на 75 до 225 лв., магазинерите заплащат в зависимост от населеното място от 20 до 75 лв. и разносните продавачи дължат 30–35 лв. патент.

При тютюна, както при спирта, се вижда ясно, че отново има сериозно данъчно облагане, което чрез контрабанда може да бъде заобиколено и да донесе печалби на всички по веригата от земеделските производители до фабрикантите. До 1896 г. контрабандата на тютюн и тютюневи изделия за пушене се извършва от турци, които се движат свободно през границата. Те контрабандират не само тютюн, но и всякакви други стоки, които могат да се закупят на по-ниска цена в рамките на Османската империя и продават на по-висока в България. Във вътрешността на страната „невидимите контрабандисти“ или по-точно казано, земеделските производители, засяват ниви с тютюн, които са предназначени единствено за вътрешна нелегална търговия. Селяните лъжат инспекторите, че тютюнът изгаря по нивите от слънцето и сушата, а всъщност вече е обран и продаден нелегално, без да бъдат заплатени законовите държавни взимания към хазната.¹⁵ Търговците и посредниците изкупуват на черно тютюна по 40–50 ст. на килограм и го продават нелегално по села и паланки по 4,80–5,20 лв. за кг. Тази схема на контрабанда и оцеляване на държавата продължава и през следващите две години до затягане на контрола от страна на земеделските, финансови, митнически и полицейски инспектори в пограничните зони, но във вътрешността населението заменя една лъжа с друга и започва да укрива количеството събран тютюн от нивите.¹⁶

В международен план настъпва момент, който вследствие на усилията на правителството в София се стига до

---

¹⁵ ЦДА, ф. 765К, оп. 1, а.е. 158, л. 1–10.

¹⁶ ЦДА, ф. 334К, оп. 1, а.е. 5, л. 1–17.

промяна във външнотърговските взаимоотношения на Княжество България. През 1891 г. изтича срокът на последния договор на Великите сили с Османската империя и с това завършва един цял цикъл от икономически взаимоотношения, които прекратяват режима на капитулациите. Това води и до увеличаване на вносните мита два пъти до края на XIX в. първоначално на 10,5%, а впоследствие до 14%.¹⁷

Ключовата стъпка в тази насока е предприета на 20 декември 1894 г. с приетия Закон за акцизите, довел до повишаване на вносните мита, който е част от действията на правителството, оглавявано от Константин Стоилов, да договори с Великите сили промени в търговските им привилегии по Берлинския договор.

Законът е изключително подробен в данъчното облагане на различни по вид стоки и регламентира акцизите на най-често контрабандираните стоки. Акцизът за захар е в размер на 20 лв. за 100 кг, за кибрит 100 лв. за 100 кг, за парфюмерийни сапуни, масла и помади възлиза на 300 лв. за 100 кг. Акцизът за кафето е 50 лв. на 100 кг. Фиксира се и акцизът върху солта съгласно Закона за местната и чуждестранна сол. Родното производство на сол се облага с 6 лв., а вносът на чуждестранна сол с 9 лв.¹⁸ Съгласно закона за контрабандисти се определят не само лицата, извършващи пряко нелегалния внос, но и тези, за които е извършена контрабандата. Това разширява пълномощията на държавата за налагане на наказания на по-широк кръг от хора от Закона за изменение и допълнение на акцизите от 1886 г., според който подлежащите на акциз стоки, заловени при контрабанда, се облагат с акциз и конфискуват, а на извършителите на престъпното деяние се налага глоба от 100 до 2000 лв.¹⁹

---

¹⁷ Шиваров, А. Митниците – приемственост, промяна и влияние върху българското стопанско развитие (1878–1912). – *Известия на ЦСНИ / Proceedings of CENR*, Vol. III, 2018, 107–110.

¹⁸ *Държавен вестник*, бр. 282 от 30 декември 1894 г.

¹⁹ *Държавен вестник*, бр. 2 от 3 януари 1887 г.

По-строгите разпоредби имат за цел да пресекат контрабандата, за която правителството получава все повече сведения. Контрабандистите не изпитват уважение към законите, които са малък процент от спечелените от тях незаконни пари. За пример могат да послужат няколко случая, в които са замесени различни лица. На 18 септември 1891 г. контрабандата на сол излиза солено на Найден Генчев, който е глобен от мировия съдия в Панагюрище с 243 гроша и 32 златни пари, но след паричната санкция продължава да пренася сол от Османската империя в България.²⁰ Друго лице, на име Стойко Иванов, на 29 април 1897 г. контрабандира в Турция цялото стадо от овце на куцовлаха Мимре Иванов – Куция, като това е често срещана практика по граничната линия между двете държави и наред с добитъка, включва различни по вид стоки.²¹ На 29 септември 1897 г. турски войници залавят Иван Пешев, по занятие джългерин, който по тайни пътища през границата се опитва да контрабандира мюмюн. Българинът не заплаща нужния бакшиш и турските военни го предават на българските власти, които отдавна следят контрабандиста, припечелващ допълнително покрай строителството.²² Турската армия действа избирателно при сътрудничеството с българските военни поради това, че самите турски войници са замесени в контрабандата на добитък и мюмюн.

Това се потвърждава от случая на чепеларските жители Иван Чичовски и Сивко Петров, които на 27 октомври 1899 г. се оплакват, че турската погранична стража им конфискува овцете като контрабанда и ги откарва на османска територия. Турските военни задигат 370 овце, когато са на водопой близо до границата, но на българска територия. Аскерът често краде български овце и кози под предлог, че се

---

²⁰ ЦДА, ф. 159К, оп. 1, а.е. 212, л. 1.

²¹ ЦДА, ф. 176К, оп.1, а.е. 1057, л. 1-3.

²² ЦДА, ф. 176К, оп. 21, а.е. 720, л. 1-4.

контрабандират, като се възползва от тромавите дипломатически процедури по връщането им, но в случая с чепеларските чифтокопитни удря на камък с болни от шап овце. По-късно добитъкът е върнат от турска страна на законните му собственици, но случаят показва, че контрабандата застрашава и здравно-санитарните мерки на държавата срещу болестите по животните.²³

Контрабандата се превръща в проблем и на българо-румънската граница, където, наред с традиционното конекрадоство, практикувано от местното население, се организират канали за пренос и на други стоки. В Галац румънските власти на 19 юли 1899 г. залавят българи да контрабандират кафе. Схемата за заблуждаване на митническите служители е измислена добре, като в големи чували с ориз са напъхали малки чували с кафе, които се транспортират от хора, често преминаващи през граничната линия, но румънските и българските инспектори отдавна подозират, че по този начин се извършва контрабанда на стоки. След разследване от двете страни на границата се разбира, че русенският търговец Рафаил Бенжамен и местният агент на руското параходно дружество Леви Овадия стоят зад контрабандния канал.²⁴

Всъщност контрабандата от 1879 до 1912 г. има стихуен характер и от нея започват да се облагодетелстват собствениците на фабрики, търговците на едро и дребно и контрабандистите. В нелегалното пренасяне на стоки участва повечето от пограничното население на страната, което контрабандира глюкоза, захарин, брашно и др. за производството на спирт, внася нелегално тютюн и цигарени книжки, изнася добитък и животински изделия. Контрабандата е сезонна, като започва през пролетта и трае до идването на зимата, когато паднат големите снегове и

---

²³ ЦДА, ф. 176К, оп. 21, а.е. 1309, л. 1-5.

²⁴ ЦДА, ф. 176К, оп. 21, а.е. 1364, л. 1-4.

преминаването на границата по тайните пътеки стане невъзможно. Контрабандистите в края на XIX и началото на XX в. според сезона сменят и стока за пренасяне – контрабандата на спирт и материали за неговото производство се осъществява през юни, юли, август, септември и октомври; на масло от тереше (етерично масло от индрише)²⁵ за парфюмерийната индустрия – през пролетта; цигарена хартия – през лятото, и се продават незаконно целогодишно.

Характерното за този период е полагането на първите опити за изграждането на корупционни мрежи между държавни и местни служители с контрабандистите, но към този момент съществуват два фактора, които възпрепятстват възхода на корупцията. Първият е свързан със слабата охрана на границата не само от българските военни части, но и от пограничната стража на съседните балкански държави, което позволява на контрабандистите да преминават сравнително безпрепятствено от една държава в друга. Вторият е свързан с общественото отношение към армията като фактор в държавния и обществен живот на България. Средният офицерски състав, който командва пограничните части, се ползва с уважението на населението, уповава се на честта и дълга към държавата, като всява респект сред държавните и местните чиновници, натоварени да преследват контрабандата. Последното до началото на войните за национално обединение 1912–1918 г. пречи на партизанството (*партийно-политическото назначаване на служители в различни държавни и частни институции, които не отговарят на условията и изискванията за заемане на длъжност, но също така не притежават нужните личностни и морални качества*) да създаде организираната и покровителствана контрабанда в България, която да се опира на широка

---

²⁵ Етеричното масло от индрише се добива чрез дестилация с водна пара. То съдържа вещества, близки до тези на етеричното масло от казанлъшката роза, затова има подобен аромат и се използва за евтин заместител на розовото масло.

корупционна система и злоупотреби от кабинетите на министрите до регионалните митнически и акцизни инспектори. Все още в българската историография освен подробно разгледаните преврати от 1886, 1923, 1934 и 1944 г. липсва голямо изследване за влиянието на военните върху държавния, обществен и икономически живот в страната.

Благодарение на армията контрабандата се превръща в доста опасно начинание. На 4 декември 1905 г. министър-председателят Рачо Петров информира с телеграма българския дипломатически представител в Цариград, че командирът на 3-та погранична рота от поста на Дозаница изпраща доклад за навлизането на трима турски войници в българска територия, за да контрабандират голямо количество тютюн. Турците отказват да се предадат на българската стража и се завързва престрелка, при която двама турски войници са убити, а третият бяга в гората. Българският дипломатически представител в Цариград Григор Начович е натоварен от министър-председателя да получи уверения от османските власти, че подобни навлизания от аскер на българска територия за контрабанда ще бъдат преустановени за в бъдеще.²⁶ След дейните постъпки на Начович пред Високата порта е обещано да се вземат всички мерки за премахване на нелегалната търговия с тютюн, но обещанието остава в сферата на добрите пожелания.

Ограничаването притока на контрабандни стоки е важно за прилаганата икономическа политика от държавата за подкрепа на местната индустрия, формулирана в Закона за насърчение на местната промишленост и търговия от 1905 г.²⁷, както и за преследваните фискални цели с увеличаване на преките и косвени вземания.²⁸

---

²⁶ ЦДА, ф.176К, оп. 21, а.е. 1982, л. 2, 9, 19.

²⁷ Dimitrov, M. The laws for promotion of industry in Bulgaria (1879-1912) in: Dramalieva, V (ed.), *Political economy and economic theory*, UNWE, Sofia, 2014, 348-368.

²⁸ Шуваров, А., цит. съч., с. 110-112.

В тази връзка в началото на 1905 г. е приет нов Закон за акцизите и патентовия сбор върху питеята, който увеличава държавните налози върху множество стоки, обект на контрабанда, и при несправяне с престъпната дейност това логично води до увеличаване на незаконните приходи за контрабандистите. Съгласно закона питеята до 40 градуса се облагат с 40 лв. на 100 л, а захарта от всякакъв вид и качество – с 20 лв. на 100 кг. Всички акцизи традиционно се заплащат в златни монети и държавата запазва монопола върху производството и продажбата на сол, кибрит, цигарени книжки и гилзи за тютюн. Тези стоки са част от държавните привилегии и се продават на фиксирани цени, които контрабандистите подбиват на черния пазар с нелегалния им внос. Акцизът върху морската сол е фиксиран на 15,50 лв., а за каменната сол на 13,50 лв. В закона е постановено и увеличаване стойността на патентите за спиртните, захарните, кибритените фабрики и др. (чл. 2-16)²⁹. Патентите се оскъпяват с по 50–250 златни лв. отгоре (чл. 91–93).

Контрабандистите пренасят не само ключовите стоки за икономиката от по-горе изброените, но и такива, които могат да донесат бърза печалба в даден момент. Контрабандата на вълна за Сърбия се осъществява покрай Връшка чука и през зимата на 1902 г. военните залавят Калчо Савкин с един вол да пренася нелегално чували с вълна. Контрабандистът е задържан, глобен, осъден на 11 дена затвор и волът е конфискуван, но впоследствие се разбира, че Калчо пренася вълната с откраднато от него добиче и това е обща практика сред хора като Савкин.³⁰ Към 1908 г. са заловени лица от различни социални прослойки да продават по пазарите незаконно внесени мед и домашни птици³¹, но контрабанда в пограничните райони показва, че въпреки своята масовост все

---

²⁹ Държавен вестник, бр. 23 от 31 януари 1905 г.

³⁰ ЦДА, ф. 176К, оп. 32, а.е. 143, л. 1-3.

³¹ ЦДА, ф. 321К, оп. 1, а.е. 1842, л. 1-9.

още носи сравнително скромни индивидуални печалби, които допълват доходите на населението, но не си заслужават риска от сблъсък с военните части, охраняващи границата. Хора като Калчо Савкин имат късмет, но не при всички залавянето при незаконно транспортиране на стоки се разминава само с арест и глоба.

В телеграма от 13 май 1909 г., изпратена от МВ до МВРИ, е съобщено за задържането на контрабандисти при опит да преминат сръбско-българската граница. Подобни телеграми от Военното до Външното министерство винаги означават, че при ареста има жертви. В 11.00 часа в участъка на пост 16 при Бунова глава в района на Трън командващият 2-ра рота капитан Табаков с редниците Тома Цолов и Христо Колев залавят контрабандисти, прекарващи върху крадени коне 80 кг ракия в местността Цветков гроб. Единият от арестуваните е сръбски гражданин, който при опит за бягство е убит. От Белград настояват за разследване на случая, но проверката от българска страна показва, че убитият Иванчо Рагойчев прави опит да отнеме оръжието на редника Христо Колев и тогава е застрелян.³²

Основният разпределителен пункт за нелегалната стока, преминаваща от двете страни на сръбско-българската граница, е Белоградчик и прилежащият му район. Там най-често се констатира сблъсъци между контрабандисти и погранична стража, при които има смъртни случаи. Есента на 1909 г. от МВРИ отговарят на ново сръбско запитване за убит контрабандист, който е промушен с щик от български войници. Няколко месеца по-рано капитан Петър Димитров, командващ 3-ти взвод от 13-а погранична рота, през цялата пролет залага засади по пътеките за залавянето на контрабандисти. Вечерта към полунощ на 3 април в село Салаш капитанът не дебне за контрабандисти, а наглежда кобилата си, която тъкмо се е ожребила, и забелязва, че в

³² ЦДА, ф. 176К, оп. 2, а.е. 375, л. 1-10.

селската кръчма на Живко Еленков влизат и излизат трима сърби, носещи чували.³³

Офицерът взема двамата от подчинените му войници, редниците Марин Илиев и Ташо Деков, с които се опитва да спре сърбите за проверка, но последните хукват да бягат. Редник Илиев се оказва бързоног и застига бягащите, но в мрака се завързва схватка, в която проблясват остриетата на извадените ножове. Марин Илиев не само тича бързо, но борава с ножа добре и единият контрабандист, Милош Георгиевич, се свлича на земята. Притеклите са на помощ редник Ташо Деков и капитан Димитров със заплахата, че ще бъдат убити, обезвреждат бързо останалите двамата сърби Живко Живкович и Лазар Иванович. Оживелите контрабандисти признават впоследствие, че пренасят редовно сол, която закупуват в България за по 20 ст. на килограм и продават на тройна и четворна цена в Сърбия. Априлската вечер в село Салаш коства един човешки живот заради 86 кг сол, които са купени за 17,20 лв. и ще донесат максимална обща печалба от 51,60 лв.

Едни контрабандисти рискуват живота си при преминаването на границата, а други злепоставят българските дипломатически представителства. На 16 септември 1910 г. в МВРИ постъпва донос за организирана контрабанда от писаря Б. Христов, служител на българската легация в Цариград. Министерството натоварва с проверката консула Ив. Хамамджиев и секретаря М. Нестеров, които провеждат анкета и след извършените разпити от двамата става ясно, че се осъществява контрабанда на тереше от служители в легацията и цариградски българи търговци, доставящи стоки и материали за нормалното функциониране на дипломатическата мисия, но преките доказателства липсват.

Устният донос е от български търговец на име Т. П. Мазлов, който обвинява писаря Б. Христов за контрабандата

³³ ЦДА, ф. 176К, оп. 2, а.е. 376, л. 1-12.

на тереше след изгядения му открит лист от легащията. Иван Хамамджиев и М. Нестеров разпитват гавазина на легащията Стамо Минчев, разсилния при консулството П. Читаков и търговците, замесени в случая, от които се разбира, че Мазлов и Христов закупили от цариградския пазар тереше за 800 гроша и го изпратили по влака за България в сандък с двойно гъно. Показанията на всички са толкова неясни и объркани, че не предоставят сериозни доказателства за контрабандата, но всички твърдят за наличието на слухове за незаконно пренасяне на маслото от Христов и Мазлов, а доносът на последния е свързан със скандала за пари между двамата.

На Б. Христов му се разминава наказанието заради липсата на сандъка с двойното гъно и твърдението в показанията на почти всички разпитани, че Мазлов е „човек с лошо поведение, пияница и развалена личност”, търсещ непрекъснато пари.³⁴ Във всички унищипани анкети по съобщения, доноси и писма, изпратени до министерствата и двореца от 1879 до 1944 г., заподозреният винаги се ползва с предимство, ако лицето, съобщаващо за престъплението, е с доказано непристойно поведение и прекалява в използването на спиртни напитки. След преврата на 19 май 1934 г. към факторите, утежняващи или обезсилващи обвиненията, допълнително се обръща внимание на коя от забранените партии са симпатизирали в миналото лицата.

Подозренията върху писаря Б. Христов обаче остават и това се оказва напълно основателно, защото малко по-късно турските власти разпитват и съдят за контрабанда на захарин, тютюн, тереше и други стоки шестима българи, сред които, за изненада, присъстват гавазинът Стамо Минчев, разсилният П. Читаков, Христо Банков, Тодор Русенов, Мильо Ковачев и Слави Вълков, успели да объркат при разпита Иван Хамамджиев, но са заловени от турските власти да

³⁴ ЦДА, ф. 321К, оп. 1, а.е. 2022, л. 1-5.

разтоварват празни сандъци с двойно дъно от влак, идващ и впоследствие връщащ се за България.³⁵

Историята между Т. П. Мазлов и Б. Христов е свързана с неуредените сметки между двамата след продажбата на нелегално внесеното тереше, като чрез подаването на доноса първият прави опит да се възползва от устойчивата практика българската държава да раздава парични награди при разкриването на контрабанда. От МФ през целия разглеждан период спазват разпоредбите в закона за финансовите стимули и предоставят възможност парите, отредени за възнаграждение, да се унаследяват от законните и преки наследници на наградения.

Това се потвърждава от кореспонденция между българското консулство в Скопие и МФ в началото на 1912 г. за изплащането на парична награда за заловена контрабанда на българина Христо Бакалов Янев от село Ваташа, Тиквешко. Никола Янев, брат на Христо Янев, като контрольор по тютюна в България, участва в залавянето на контрабанда и съгласно закона му се полага парична награда, но Никола Янев се поболява психически и след лечение в Александровска болница се самоубива през 1908 г., без да остави наследници и вдовица, които да получат паричната награда от 1000 лв. След проверка от държавните институции и потвърждение от Българското черковно училищно настоятелство във Ваташа, че Христо и Никола са братя, сумата веднага е изплатена от МФ.³⁶

Изострянето на тона в дипломатическите отношения между България и Османската империя в периода 1910–1912 г. води до засилване на нелегалното пренасяне на стоки от двете страни на границата, до появата на множество случаи на убийства и разчистване на сметки между замесените лица в контрабандните канали. На 10 февруари 1912 г. МВРИ съобщава на Високата порта, че получава от МВ информация за

---

³⁵ ЦДА, ф. 363К, оп. 7, а.е. 301, л. 1–6.

³⁶ ЦДА, ф. 176К, оп. 19, а.е. 405, л. 1, 3, 5.

ликвидирани български контрабандисти от турски военни. Грозю Петев и Гого Янев са убити от упор и след направената аутопсия от български военен лекар се разбира, че двамата контрабандисти е могло да бъдат заловени живи, а не разстреляни от засада.³⁷

През нощта на 16 февруари няколко български пъдари „символично отмъщават” за смъртта на Петев и Янев, като при нападение на турски войници над български пограничен пост се притичват на помощ и успяват да застрелят двама от нападателите. На следващия ден български военни части в друг участък на границата се присъединяват към „отмъщението”, като откриват огън по турци, пренасящи нелегална стока, и убиват един от тях – местния стар контрабандист Ибрахим Халил. Събралият се от другата страна на граничната линия турски аскер и башибозук организират опит да приберат трупа на контрабандиста, но започва нова престрелка с българските гранични постове. Турските действия за прибиране на тялото се оказват напразни след употребата на бомби от страна на българите.³⁸

Зачестилите въоръжени сблъсъци по българо-турската граница се разследват от българските и турските власти, които достигат до заключението, че нагнетяването на напрежението между двете държави е основната причина за жертвите. Българите, представители в комисията, заявяват, че „турските своеволия спрямо българското население в Македония и Одринска Тракия” са в основата на инцидентите, а османските делегати настояват българските офицери да прекратят ежедневните псувни и закани на българските войници към турците, които са в основата на въоръжените стълкновения, регистрирани ежеседмично.

Неоспорим факт е, че неуредените проблеми между двете държави и предвещаващото им решение на бойното

---

³⁷ ЦДА, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1291, л. 1-12.

³⁸ Пак там, л. 14-31.

поле имат ключова роля за злощастния край на контрабандистите по границата, но от напрежението се възползват и самите престъпници, за да уреждат финансови спорове помежду си. Трудно доказуемо е от кого е извършено убийството на Грозю Петев и Гого Янев – от турската войска, от частни лица или са замесени и двете страни. Двамата българци не от вчера прекарват контрабандни стоки, като основно се занимават с ракия, купувана от Одринско, и имат ортак в Турско, на име Али Чакалоолу, който гържи търговски склад в пограничната територия. Грозю Петев, Гого Янев и Щерю Георгиев пресичат границата невъоръжени и се отправят за склада, където заплащат на Али три тенекии с ракия, но след покупката двамата от ортаците са убити от турски войници. Измъква се само Щерю Георгиев, който с маузеров куршум в ръката мята едното от тенекетата с ракия на гръб и бяга към родината.³⁹

Още на 2 март същата година от МВ имат достатъчно данни за контрабандната стока, влизаща в България от турска територия. Традиционно прекарваното нелегално тереше през пролетта на 1912 г. като количество се удвоява и даже утроява, но наред с него се залавят у контрабандистите и часовници до 50 на брой. Едни от основните организатори и разпределители са братята Пенделови, търговци от Мустафа паша (Свиленград). Турските власти позволяват свободна продажба на контрабандни стоки в своята част от пограничния участък – спирт, вино, часовници, захарин, тютюн, кафе и тереше за транспортиране оттамък границата. Военните разкриват, че в българските погранични села съществува цяла мрежа от изградени нелегални складове за контрабандни стоки и много от селяните забогатяват от нелегалната търговия. В контрабандата участват повечето от общинските и селски кметове, горски, стражари, митнически агенти, понякога офицери, войници и учители.

---

³⁹ Пак там, л. 44, 60–94.

В МВ стигат до заключението, че никак не е малка вероятността през Свиленград в България да влизат повече контрабандни стоки, отколкото обмитени. Всеизвестен е фактът, че турските военни покровителстват нелегалната търговия срещу известен бакшиш и подпомагат всички лица, замесени в престъпната схема. Поради масовия характер на контрабандата участниците в нея притежават цяла система от тайни знаци и сигнали за предупреждение, за да избегнат българските погранични постове. С тази система си служат каналджиите от района на Свиленград до българските контрабандисти от Струмица, Горна Джумая (Благовезрад), прекарващи евтин спирт.⁴⁰ Разполагащи с необходимите данни за размаха на контрабандата и щетите, която тя нанася на икономиката, от МВ лансират идея за създаването на тайна гържавна служба, която да следи организаторите, техните покровители и преките извършители на нерегламентирания внос, но кабинетът оставя реализирането на идеята след приключването на все по-неизбежния военен сблъсък.

Това дава възможност на всички замесени лица в престъпната дейност да изгледят възникналите от патриотичния плам различия и неприязън, като през летните месеци на 1912 г. започва да се извършва масова контрабанда през българо-турската граница без сведения за убийства на престъпници. Контрабандистите предусещат задаващата се война и бързат да пренесат и продадат нелегалната стока, а с реализираната печалба да се облагодетелстват всички страни, участващи в нелегалната търговия.⁴¹

Контрабандата и контрабандистите в България до войните за национално обединение имат ситуативен характер и пренасянето на стоки индивидуално или на малки групи става поголовно от населението в рамките на възникнали

---

⁴⁰ ЦДА, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1313, л. 1-14.

⁴¹ ЦДА, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1293, л. 1-3.

ситуации под знака на желанието за трупане на печалба, но няма траен организиран характер. Всичко това ще се промени след края на Първата световна война вследствие на реорганизацията на общественно-политическите взаимоотношения и националната катастрофа.

През войните от 1912–1918 г. контрабандата ще стане част от разразилата се спекула, която ще включи в себе си още корупцията и злоупотребите. Терминът спекула обхваща всички постъпки за бързо забогатяване в условията на военновременно законодателство и се основава на непочтена или незаконна търговия, продажба, препродажба, разлика в цените, дефицит на стоки и др. в рамките на гържавата с цел трупане на печалба, надхвърляща реалната продажна стойност на продуктите и материалите. Няма да се спирам подробно на спекулата през войните, които води България, защото този проблем заслужава отделно изследване, но ще спомена само, че всеобхватността и употребата на понятието в българската гържава на институционално равнище са характерни само за Балканските войни и Първата световна, докато през Втората световна война контрабандата, корупцията и злоупотребите са извадени от спекулата и се разглеждат като отделен вид престъпления.

* * *

Националният плам през 1912–1913 г. сякаш обхваща всички социални прослойки на българското население и изтиска контрабандата⁴² на заден план, превръщайки я в придатък на спекулантите. След края на двете войни, сложен с Букурещкия и Цариградския мирен договор от 1913 г., българската гържава получава кратковременен отдих, след който се присъединява

---

⁴² В този период гържавните институции обръщат внимание основно на предметите и стоките, смятани за военна контрабанда. ЦДА, ф. 322К, оп. 1, а.е. 18, л. 1-18; ф. 176К, оп. 2, а.е. 1200, л. 25.

през 1915 г. към гържавите, участващи в Голямата война. За този период се наблюдава нещо характерно с включването на все повече служители от различни нива на гържавната и местната администрация в извършването на организирани престъпления срещу гържавата и обществото.

В Западна Европа и САЩ организираната престъпност възниква сред бедните, маргинални и малцинствени прослойки и чрез сътрудничеството на отделни политически фактори, които я покровителстват, успява да проправи път на членовете на тази престъпност до социалните върхове на обществото. В рамките на българската гържава процесите са обърнати и формирането на организирана престъпност започва от длъжностни лица на различни позиции в гържавната и местна администрация, които търсят сътрудничеството на отделни членове на посочените по-горе обществени групи, за да изградят мрежите си от повтарящи се и съчетани престъпления от корупция, изнудване, измами, контрабанда и др. Създаването на организираната престъпност в България е сложен и дълъг процес, който започва през Първата световна война и така и не успява да завърши до идването на тоталитарната власт, когато настъпват съществени видоизменения в структурата на престъпността.

Промяната на границите след Балканските войни и липсата на изградена инфраструктура води до появата на нови центрове за транспортиране на нелегални стоки, откъдето контрабандистите преминават необезпокоявано в България. През 1914 г. от МФ търсят съдействието на МВРИ за пресичане на контрабандния канал през Софлу. Финансовото министерство търси решение на проблема с идващите влакове от Турция към Софлу, които преминават границата, без да спират, защото на българска територия няма изградена влакова спирка и митническите чиновници няма как да контролират колко и какви стоки влизат в страната.

Външното министерство трябва да съдейства за постигането на споразумение с Турция за допускането на български митнически чиновници на турска територия, които да се качват на съществуващата там гара, за да проверяват влаковете и осуетяват контрабандата в този район.⁴³ Свободното преминаване на границата на митническите служители, за да се качват и слизат от влаковете, които идват от и за Софлу на турската гранична гара, остава неразрешено до влизането на българската държава в съюза на Централните сили и районът на града за кратко се превръща в притегателен център за контрабандистите.

Голямата война, както вече бе споменато, поражда голямата спекула в България, а за да се ограничи негативното ѝ влияние върху икономиката и населението, правителството на Васил Радославов приема на 16 август 1916 г. Закона за стопански грижи и обществена предвидливост. Съгласно закона се създава Централен комитет за стопански грижи и обществена предвидливост, който не се справя с поставените задачи и е закрит, а на негово място се сформира Дирекция за стопански грижи и обществена безопасност с директор ген. Александър Протогеров, която също се проваля в превенцията срещу спекулата, злоупотребите и контрабандата.

Независимо от това, че най-накрая военните получават възможността да контролират специализирана служба за следене на нелегалната търговия чрез цивилни агенти⁴⁴, и те не успяват да се справят с нея. Причината за неуспеха в ограничаване на спекулата, злоупотребата и контрабандата е предопределена от политическата партизанщина и масовата корупционна практика, разразила се през войната.

Военновременните години пораждат и нов вид престъпление като контрабандата на пари и злато, която впоследствие през междувоенния период добива сериозни

---

⁴³ ЦДА, ф. 176К, оп. 19, а.е. 817, л. 1–2.

⁴⁴ ЦДА, ф. 543К, оп. 2, а.е. 473, л. 1.

измерения, застрашаващи финансовата стабилност на гържавата. На 2 юли 1917 г. е разкрита контрабандна схема на копринени пашкули от България за Османската империя. Килограм от пашкулите се купува за 6–8 лв. и се изнася за Турция чрез разработен канал по река Марица, а в Одрин или Цариград стоката се продава по 70–80 гроша, или около 18 лв. за килограм.⁴⁵ Контрабандата на пашкулите ощетява фиска с несъбираемото износно мито, но покрай пашкулите българските институции разбират за много по-тревожен износ.

Консулството в Одрин на 3 август същата година съобщава в София, че разполага със сведения за нелегален ежедневен износ на 1000 до 1500 къса златни лири и наполеони. Според българското дипломатическо представителство нововъзникналата контрабанда на злато от България за Турция се дължи на добрата продажна цена, която тези монети имат в Одрин и Цариград. Контрабандата на златните монети носи печалба на контрабандистите от 5 до 10 лв. на всеки къс златна монета. В доходоносната дейност се замесват много българи и турци, като спекулантите от Одрин и Цариград чрез свои представители посредници и комисионери в София и Пловдив изкупуват лирите и наполеоните, които се изнасят чрез разни пътници, файтонджии, каруцари и основно от железопътните служители на влаковете, пътуващи между двете гържави.⁴⁶

Контрабандата на златните монети намалява ценните запаси от злато на гържавата и това води до мигновена реакция от страна на правителството в София, което натовазва „Обществена безопасност“ и военно-полицейската секция при Щаба на действащата армия да вземат всички мерки за пресичане на нелегалната търговия със злато. Това не води до съществена промяна поради допуснатата от МВРИ грешка да въведе издаването на визи към паспортите

---

⁴⁵ ЦДА, ф. 336К, оп. 1, а.е. 87, л. 1–2.

⁴⁶ Пак там, л. 6–7.

на всички погранични лица, преминаващи българо-турската граница, което улеснява контрабандистите да набират срещу процент от печалбата хора, които вече всекидневно пресичат границата с повод и без повод значително по-лесно. Визирането на паспортите е възприето като мярка, ограничаваща контрабандата, но корупцията сред държавните служители води до снабдяването с визи на всякакви съмнителни лица. Във Външното министерство бързо разбират за допуснатия пропуск и отменят въведената мярка, но контрабандата на златни монети продължава със същите темпове.

С известна доза късмет и съдействието на българското консулство в Одрин от „Обществена безопасност“ разбулват причината за нестихващия износ на златни лири и наполеони. Агентите на службата на 20 септември разкриват цяла банда, стояща зад нелегалната златна търговия, която се ръководи от Стефан Попов.⁴⁷ Печалбата от изнесеното злато за престъпниците възлиза най-малко на 400 000 лв., които са разпределени между всички замесени под зоркия поглед на техния ръководител. Всъщност Стефан Попов е военен агент за проследяване на спекулата, злоупотребата и контрабандата към Дирекцията за стопански грижи и обществена безопасност, който, вместо да се бори срещу тях, в съдружие с български политически партизани, турските коменданти на града и гарата в Одрин създава контрабандния канал.

Военният агент на Дирекцията за стопански грижи и обществена безопасност не е последният или първият държавен служител, замесен в контрабанда през Първата световна война. В последната година от военните действия, бележещи края на конфликта, в ОНС се внасят обвинения и разгарят множество спорове за толерирането на спекулата и контрабандата от управляващите през войната.

---

⁴⁷ Пак там, л. 10–15.

Катализатор за парламентарните обвинения са внесените доклади от Комитета и Дирекцията за стопански грижи и обществена безопасност през годините, които показват липсата на жизненонеобходими стоки за населението, а същевременно нестихващ позволен и непозволен износ на тези стоки от държавата и отделни нейни служители. Докладите показват, че на вътрешния пазар се усеща дефицитът на продукти от първа необходимост, а продажбата в чужбина на мляко, сирене, кашкавал и месо се увеличава. Липса на хинин във вътрешността, а същевременно износ на 10 тона за Турция. Проблеми със закупуването на захар и сол, но същевременно Христо Гендович с управленска благословия изнася огромни количества от двата продукта за Цариград.⁴⁸

Военновремената контрабанда и спекула са процес, който е характерен за всички държави от двата военнополитически блока, но в българския случай се наблюдава и една политическа специфика, която изпъква в сравнение със страните от останалата част от Европа. Предоставянето на данни за контрабанда, спекула и корупция в българския парламент остава без последствия за замесените в нея политически и административни лица. Инициаторите на дебатите в лицето на опозиционните партии използват информацията за злоупотребата с власт, за да увеличат подкрепата си сред избирателите преди провеждането на избори и да се доберат до управлението на държавата, след което превенцията срещу контрабандата, спекулата и корупцията минава на заден план.

* * *

Косвените налози за периода 1879–1919 г. формират близо половината бюджет на държавата и трудно може да се определи размерът на финансовите загуби за хазната

⁴⁸ ЦДА, ф. 750К, оп. 1, а.е. 13, л. 1-7.

вследствие на контрабандата. През годините в МФ, МВ и МВРИ подозират, че фискът се ощетява от няколкостотин хиляди лева до 400–500 милиона лева в навечерието на Втората световна война, но това са само предположения.

Несъмнено незаконният внос и износ на стоки оказва негативно влияние върху икономическото и обществено развитие на държавата. От данните в периодичния печат си проличава, че нелегалният внос започва да се увеличава в навечерието на Балканските войни и постепенно в края на 1919 г. добива застрашителни размери с помощта на съглашенските военни, като нанася щети на бюджета и местното производство на суровини и крайни продукти. Това се потвърждава от пограничната контрабанда на спирт и ракия, с която се заобикаля въведеното увеличение през 1914 г. на акциза с 50% върху алкохола в България.⁴⁹

Какво е влиянието на незаконната търговия на вътрешно микрониво върху производителите на алкохол, се вижда от данните в статистиките. През 1899 г. в страната действат 11 големи спиртоварни, но през 1909 г. броят им е сведен до 6 фабрики, а в края на войната всичките изпитват финансови затруднения, за да продължат своето съществуване. Подобна картина също се наблюдава при пивоварните, които от 24 намаляват на 17 броя за цялата страна.⁵⁰ Според здравните власти консумацията на спиртни напитки се увеличава, а не намалява, което показва, че търсените количества на пазара се попълват от незаконно внесена или произведена алкохолна продукция.

Въобще контрабандата в различните ѝ проявления постепенно започва да се разширява и до края на войните за национално обединение в нея участват, наред с населението, и част от собствениците на спиртоварни, фабрики за тютюн, парфюми, парфюмерийни изделия, сапун, захар и др.

---

⁴⁹ Търговски фар, бр. 354 от 13 март 1921 г.

⁵⁰ Търговски фар, бр. 570 от 17 юни 1914 г.

Появяват се цели групи от хора, чието единствено занимание е незаконен внос и износ на стоки. Това става възможно вследствие на корупцията сред гържавната и местна администрация, която добива още по-голям размах през войните за национално обединение. В края на разглеждания период контрабандата се профилира като индивидуално или групово занимание, при което контрабандистите внасят само една стока – генатуриран спирт, годен за директна консумация алкохол, захар, глюкоза, захарин, цигари и цигарени книжки. В извършване на престъплението се замесват представители от всички социални слоеве – земеделски производители, купувачи, прекупвачи, търговци, комисионери, посредници и предприемачи.

Българската гържава на ниво правителство и Народно събрание прави опит да противодейства на контрабандата и да я сведе до минимум, но на местно ниво съдебните, административните, акцизните и митнически структури саботират всеки опит на властимащите в София да ограничат пораженията върху хазната. Основната причина е установената система от назначения на гържавни служители по места, която се основава на гарантирани постове за местни партийни функционери, които се замесват в корупционната практика. Поради това контрабандата, наред с отрицателния икономически ефект, води до намаляване на моралната подкрепа за политическата партия на власт и отрицателно отношение на обществото към гържавата.

Особено значение за развитието на контрабандата и липсата на вяра, че институциите могат успешно да се противопоставят на престъпниците, вместо да ги толерират, имат следните факти – след трите войни се срива доверието в традиционно управляващите политически партии, допуснали огромни по размер спекула и злоупотреби, алтернативата в лицето на БЗНС също търпи провал в противодействието на контрабандата, а срещата на населението

с отделни представители на победителите – английските, френските и италианските военни, е контакт с престъпници, скрити под униформа.

Краят на Голямата война променя структурата на контрабандата и в нея се появяват групи действащи лица, които проявяват интерес към нови стоки, носещи по-високи печалби. Реорганизацията е постепенна и се случва вследствие на настъпилите геополитически промени на Балканите и изместването на границите. След войната през 20-те години в България се появяват контрабандистите с униформи в лицето на съглашенските, сръбските, румънските, гръцките и българските военни. Всяка една „униформа”, замесена в контрабандата, има специфични предпочитания към стоките в зависимост от пазоните на нея и националната ѝ принадлежност. В десетилетието преди новия световен конфликт контрабандата обвързва в трупането на печалба преките извършители на престъплението и покровителите им в лицето на съдии, прокурори, полицейски началници, кметове и групи.⁵¹ Контрабандистите, наред с традиционните стоки, започват да прекарват незаконно през граница от валута до хора и изграждат обширни мрежи в цялата страна⁵². Всичко това се оказва отново възможно заради корупцията и злоупотребата със служебно положение, обхванали държавните институции, като длъжностните лица се превръщат в преки ръководители на каналите за нелегална търговия.

---

⁵¹ ЦДА, ф. 176К, оп. 19, а.е. 980, л. 1-7; оп. 21, а.е. 2351, л. 16-24, 35, 66; оп. 22, а.е. 153, л. 23, 50-79, 143-161, 204-215; а.е. 151, л. 48-76, 100, 150-153, 179, 228-241.

⁵² Подуров, Д. България, мюсюлманското малцинство и турската пропаганда (1923–1944 г.). С.: НБУ, 2020, с. 163–217.

SMUGGLING AND SMUGGLERS IN BULGARIA, 1879-1919

Dimitar Gyudurov

Summary

The international cooperation in the late 19th century and the first half of the 20th century against transborder crimes arose from the need to prevent and curb violations of the law that jeopardized not only the national but also the international legal order. Smuggling is one of the violations of the law of international nature, identified as damaging the economic, social and cultural development of states and societies worldwide. Illicit trade in goods is a crime committed within economic life and can criminalize entire commercial industries by creating persistent corrupt practices.

КООПЕРАТИВНОТО ДЕЛО, ЦЕННОСТИТЕ НА КАПИТАЛИЗМА И БЪЛГАРСКАТА МОДЕРНИЗАЦИЯ: МИНАЛО И НАСТОЯЩЕ

Едуард Георгиев

Динамичната и пълна с превратности история на XX век е често обрисувана с понятия като криза, катастрофа и последващ хаос. Определянето на събитията от тази съдбоносна епоха като преломни в политически и стопански аспект, като носители на коренна промяна в хода на човешката история не е преувеличено. Ускореният темп на световна глобализация, станал възможен благодарение на човешката изобретателност и иновация, създава свят, който съчетава в себе си забележителните успехи на човешката мисъл, но и носи отпечатъка на нерешените проблеми от миналото.

В днешни дни българската историография е изправена пред значими въпроси за това доколко и дали изпитанията от миналото се повтарят и в настоящето. Безпристрастният поглед на историка е необходим, за да осветли до каква степен трудностите, пред които е изправено българското стопанство в своя растеж през годините, представляват

проблем, възникнал от традициите в нашето икономическо мислене. Несъмнено ползотворно и благоприятно ще бъде да се разгледат тенденциите при начините на вземане на решения в стопанската сфера както на институционално ниво, така и разкриването на общата философия, която направлява нашите групови и индивидуални решения. Целта на тази публикация е да даде стимул за размисъл и последващ анализ, който несъмнено би бил полезен и за нашите съвременници. Стремежът ми е да очертая общата насоченост на стопанското развитие на България в опит да намеря връзка между проблемите на съвременността и икономическото минало.

Възстановяването на българската държавност в края на XIX век се случва в момент, когато в световен мащаб се развиват стремителни икономически процеси, породени от множеството технически нововъведения и стопански рационализации, довели до глобален подем в промишленото производство и търговия. На фона на тези събития България е поставена в позиция на догонваща страна, която следва събитията. Една от задачите, които българите трябва да решат в стремежа си да се присъединят към европейската динамика, е да изградят модерна икономика, основана на пазарни отношения, като това трябва да стане почти от нищото, без никакво наследство от икономическа система, от която се откъсват през 1878 г. Позицията на догонваща по-развитите страни в Европа и света, в която застава младата българска нация, в голяма степен предопределя решаващото място на държавата в стопанския живот и придава значителна тежест на нейните действия при избора на посоката и съдържанието на стопанското развитие на България.¹

Изпитанията, пред които е изправена българската държава в стремежа си за модернизация, са несъмнено

---

¹ Димитров, М. Държавата и икономическото развитие на България от освобождението през 1878 г. до Балканските войни (1878–1912 г.) – в търсене на ефективната политика. – *Научни трудове на УНСС*. Т. 1, 2013.

огромни най-вече поради това, че държавата не разполага със собствени материални активи или свободни капитали, няма обособен вътрешен пазар, нито социална класа със свободни ресурси за инвестиции, което превръща институционалния апарат в основна движеща сила за стопанските процеси. Оттук достигам до извода, че държавната намеса в стопанството е необходимост, предизвикана от обществено-икономическата изостаналост на страната в сравнение със западноевропейските държави.

Задачата, която стои пред българските управляващи след 1879 г., е грандиозна и почти непосилна. Европейската ориентация на създаващата се нова държава изисква изграждането на модерна за времето си икономика във всички нейни сфери. След кратък период на лутане в дилемата „индустрия или земеделие“, от 90-те години на века въпросът е решен така, че да удовлетворява всички страни – да се развива индустрията, но такава, която да подпомага българското селско стопанство, и цялата държавна енергия е насочена към покровителстване на индустрията. Малко по късно, във времето между двете световни войни, един български икономист ще напише по този повод: „Тоя въпрос е бил поставен някога, и то, за жалост, под алтернативна форма: земеделие или индустрия, като че ли земеделието и индустрията са два клона от народното стопанство, които се изключват един други. Така погрешно поставен, той е бил погрешно разрешен: в полза на индустрията, така че всички грижи на държавата са били насочени към насърчаване на тая последната. И сега имаме едно земеделие, което малко се различава от онова, което е било преди тридесет години.“²

Преди всичко в България капитализмът е възприет винаги като чуждо тяло от обществения организъм. На Стоян Бочев принадлежи непреходната формула, че „нам се иска ... да получим благата ... на капиталистическия строй,

---

² Пак там, с. 15.

но без капитализма”³. Стратегията на „хитруване” ръководи българската стопанска политика през годините на „спонтанен капитализъм” – както до 1944, така и след 1989 г. Но в цялата си нова история България нито веднъж не реши категорично този възлов въпрос на философията на своето развитие. Тя винаги се колебае „между европейската цивилизация, създадена от индустриалното производство, от една страна, и колективистичните и етатични теории, които под една или друга форма му обещават благоденствие”⁴.

Държавната намеса е неотменима черта на всички модерни икономики, а етатизмът не е уникално явление. Но през по-голямата част от столетието в България той е практика и идеология, налагана без задръжки и мисъл за последиците. Разбира се, тук трябва да се отиде една крачка по-нататък и да се отговори на въпроса защо капитализмът е „несимпатичен” на българина. Ст. Бочев често се връща към българските „протокапиталисти”, които залагат основите на новата българска икономика още в годините на Възраждането и непосредствено след Освобождението. Още у тези хора се противопоставят идеите, които впоследствие бележат стопанското ни развитие – колективизмът и индивидуализмът „на гребно”⁵.

Развитието на България през XX век преминава през няколко етапа. Непосредствено след Освобождението разпределението на напуснатите от турците земи се отразява зле на икономическото развитие, най-вече поради създаването на ситуация, в която преобладават гребни самостоятелни селски стопани, произвеждащи основно за собствена прехрана, което води до намаляване на дела на изнасяната на пазара продукция. Този стопански преход към производство

---

³ Бочев, Ст. *Капитализмът в България*. С.: Фондация „Българска наука и култура”, 1998, с. 253.

⁴ Аврамов, Р. *Стопанският XX век на България*. Център за либерални стратегии, 2001, с. 50-59.

⁵ Пак там.

само за задоволяване на личните потребности предизвиква упадък на търговията и основно на експортната търговия.⁶ Следва период на съвземане и възход на българското селско стопанство, прословутите „млъсти години“ до войните. Благоприятните условия на европейския пазар позволяват успешната реализация на българските стоки, а отпускането на земеделски кредит от държавата дава възможност на селяните да се освободят от дългове и да станат пълни господари на земята си.⁷ Балканските войни прекъсват това възходящо развитие за няколко години. То е подновено в периода между двете световни войни чрез преориентиране на икономиката спрямо новосъздадените условия. Важна роля в стремежа към модернизация на българското стопанство е отредена на кооперативното дело, което се превръща в своеобразна държавна политика от началото на XX век и достига своята кулминация по време на управлението на БЗНС след края на Първата световна война. Характерно за тяхното създаване е, че кооперативите обикновено са спонтанна отбранителна реакция срещу суровите условия, породени от индустриалната революция и бедността в селските райони. На много места кооперативите стават източник на стабилен, нарастващ относителен дял на приходи и заетост. Нещо повече, кооперативите възникват, за да подпомогнат обществото за по-доброто усвояване на местните ресурси.

„Кооперацията“ може да бъде дефинирана и като игра, но като игра, в която всички участници допринасят за общия успех, използвайки своите възможности и таланти. Кооперацията води до форма на взаимодействие, която ефективно допринася за достигането на общите цели на групата. Тази организация на сдружаване дава възможност за постигане на обща цел, като използва малки групи, за да

⁶ Palaret, M. *The Balkan Economies 1800-1914: Evolution without Development*, Cambridge University Press, 1997, p. 171-175.

⁷ Даскалов, Р. *Българското общество 1878-1939. Том 1: Население. Общество. Култура*. С.: Гутенберг, 2005, с. 258-259.

максимизира взаимната продуктивност, както и да увеличи шансовете за успех. В ситуацията на кооперативно съдружие индивидуалните участници разглеждат перспективите за възможен успех само ако другите участници съумеят да осъществят същото. Общите стремежи са тясно свързани и взаимопомощта се превръща в основополагащ принцип, способстващ за усърдието и производителността.⁸ Оттук можем да поставим и въпроса за това каква е философията на стопанското ни развитие и защо, както отбелязва Ст. Бочев, докато навсякъде другаде кооперацията е употребявана като коректив на капитализма, у нас се употребява като антипод, като изход, като отрицател на капиталистическия етап в стопанската еволюция.⁹ Опитите през годините на земеделския режим насилствено да форсира кооперацията и тя да се натовари с неприсъщи функции за сметка на акционерните и други „чисти“ капиталистически форми са първата вълна на направляваното от държавата „противоестествено“ развитие. Правителството на Стамболийски предприема фронтална атака срещу капитала и казионно фаворизира кооперациите, превърнати в широка мрежа на клиентелистски структури на режима. Но кооперативната финансова и икономическа инфраструктура продължава да се разклонява и след това.¹⁰

Необходимо е да отбележим, че държавната политика за подкрепа на кооперативното дело се осъществява и от специално създадени за целта държавни банки, превърнати в главен инструмент за образуването на кооперации, по този начин измествайки частната инициатива. Проблемът е, че вместо само да стимулира кооперативното движение в началото, държавната инициатива и по-нататък подменя

---

⁸ Williams, R.C. *The Cooperative Movement. Globalization from Below*, Ashgate. 2007, с. 61-62.

⁹ Бочев, Ст. *Капитализмът в България*, С.: Фондация „Българска наука и култура“, 1998, с. 22-23.

¹⁰ Пак там.

частната и я опекунства, с което деформира същността на кооперацията. Разбира се, тъкмо това гарантира по-голям размах на кооперативното дело. Кооперативите се създават най-вече, за да получат достъп до държавно кредитиране при изгодни условия – по-ниска лихва, търпимост към просрочване на задълженията и пр.¹¹ Съществен въпрос е и как се употребява раздаденият от държавата чрез Българската земеделска банка (БЗБ) на земеделските кооперации кредит. Огромната част от кредитите отива за недвижимост (покупка на имоти и строеж на сгради) или за непроизводителни цели (изплащане на данъци, на заеми и за разни консумативни домашни нужди); много малък процент (13% от кредита за 1907 г.) е насочван за продуктивни цели (посеви, покупка на добитък, земеделски оръдия), каквото би трябвало да е истинското предназначение на кооперативния краткосрочен кредит. С други думи, вместо да служи за рационализиране на селското стопанство като един икономически полезен кредит, кооперативният кредит е предимно използван за конвертиране на частни заеми и отървяване от лихварството, както и за консумация. При това положение кредитните кооперации преди войните не успяват да окажат по-дълбоко влияние върху селското стопанство по посока рационализиране и интензифициране, което възпрепятства модернизацията на страната.¹²

Оттук можем да се върнем към основната теза, поставена в заглавието на тази статия. Представлява ли трудността пред стопанското ни развитие не само икономически, но и културен проблем? Епохата, която става свидетел на възстановяването на българската държава, е период на ускорено глобално развитие и е доминирана от динамичните процеси на индустриализация и урбанизация. Опитите на

---

¹¹ Даскалов, Р. Българското общество 1878–1939. Том 1: Население. Общество. Култура. С.: Гутенберг, 2005, с. 296–297.

¹² Пак там.

българските правителства да вземат подходящи решения за бързо наваксване на стопанското изоставане невинаги са сполучливи, а това изоставяне ни принуждава да следваме събитията, без да имаме точна представа как да постъпим.

Кооперативната идея е тълкувана по различни начини от историци и икономисти – предимно негативно по отношение на нейната икономическа рационалност, но и положително относно социалните ползи, които допринася. Докато другаде кооперациите се схващат като коректив на капитализма, в България кооперативите са разглеждат като негова алтернатива, което се превръща и в запазена марка на българската икономическа самобитност. Във всеки случай кооперацията у нас в хода на своето развитие означава твърде различни неща с разнообразен стопански и социален смисъл. Някои видове кооперации и отделни кооперативни начинания имат здрав стопански резон и ефект, а други – спекулативен смисъл и ефимерност. Кооперативното сдружаване специално в земеделието придава определено значение, макар гържавното кредитиране да се изразходва главно за разни потребности или за земя и да не допринася особено за неговото рационализиране. По този начин то само отчасти изпълнява стопански цели, а има повече социален смисъл, който също не е за подценяване – подпомагане на селяни, облекчаване положението на длъжници и пр. Така то изиграва важна роля за закрепването на гребното селско стопанство. Наистина кооперирането не се оказва – и трудно може да бъде – панацеята на гребното земеделие. Но тъкмо понеже неговите възможности са принципно ограничени, не бива да се разглежда като стопански неуспех.¹³

В заключение си струва да поставим въпроса за това до каква степен кооперативната идея може да получи простор за развитие в нашето съвремие и би ли могла да даде тласък на стопанския ни напредък и в настоящата

¹³ Пак там, с. 306.

социално-икономическа реалност. Кооперативните предприятия следва да се възприемат като колективна форма за разрешаване на проблеми. Основната причина за техния успех и устойчивост във времето е, че тяхното съществуване не е продиктувано от възможността за максимизиране на степента на печалба на инвеститорите, а от шанса за удовлетворяване на потребностите на обществото. Вероятно е възможно намирането на хоризонт за разгръщането на кооперативните движения в посока нарастване осъзнаването на публичната администрация, както и на политици и общности относно приносите на кооперативите към местните икономики и социални системи. Има нужда от такъв интерес.

THE COOPERATIVE WORK, THE VALUES OF CAPITALISM, AND THE BULGARIAN MODERNIZATION: PAST AND PRESENT

Eduard Georgiev

Summary

This text aims to provide an insight concerning Bulgaria's economic revival since its reconstitution at the end of the 19th century and to view the philosophy of state decision-making regarding the industrial and agricultural development of the country.

An unprejudiced historical analysis of the tendencies in political thought concerning the questions of economic growth that shaped Bulgaria's future is essential in understanding the choices made by the governing elites. This publication intends to spark a stimulus for further deliberation and academic inquiry in relation between the values of capitalism, cooperative association, and systems of modernization, which would be also beneficial for our contemporaries. My objective is to outline the main direction of economic advancement in Bulgaria in an effort to find a link between the problems of the past and those of the present day.

СЛАВЯНСКИЯТ СЪБОР В СОФИЯ И БЪЛГАРО-СРЪБСКОТО ИКОНОМИЧЕСКО СБЛИЖЕНИЕ

Кирил Илиев

Неослави́змът е политическо движение, което възниква в началото на ХХ в. Идеологически се оформя в резултат на дейността на чешки и словашки славянски активисти. Основният инициатор и двигател на тази идея е младочешкият политик Карел Крамарж.¹

Сред българите и другите южнославянски народи съществуват проекти за славянска взаимност, сближаване и федерация още от епохата на националното ни възраждане, като най-обстойно е планирано сближението между българи и сърби. Идеята за по-тясно сътрудничество между двата народа търпи своите приливи и отливи, но набира инерция след трайно променената обстановка на Балканите след 1903 г.: Илинденско-Преображенското въстание в Македония, династичната промяна в Сърбия, елиминирането на Върховния комитет и неговата организация в България като

---

¹ Vysny, P. *Neo-slavism and the Czechs, 1898–1914*, New York: Cambridge University Press, 1977.

вътрешнополитически фактор създават предпоставка за сближение между българи и сърби.

Неославизмът се различава концептуално от по-старата панславянска идеология, която е разработена с цел да сплоти славяните в рамките на Османската империя и да ги подчини на интересите на Русия, докато неославизмът има съвършено различни цели и употреба. Основната идея на неославистите се състои в съвместна отбрана на земите, населени със славяни, в отговор на пангерманската експанзия и в съхранението на характерните културни белези на славянските народи. „Централна задача на новото славянско течение е именно да брани с културни средства езика на славяните и всичко, що ги отличава, що е характерно, и що способствува за техния напредък, за създаване на обособена национална култура – ценен вклад в общочовешкия напредък.”²

Неославянските дейци разглеждат неославизма като идеологически антагонист на тевтонизма (или разбирането за всичко, което е немско). За реализацията на тази цел движението се застъпва за равенство на всички славяни и смята за необходимо съхраняването на автономния статус на всяка група. Всеки от славянските народи е свободен самостоятелно да се развива – културно, икономически и политически, но заедно те са длъжни да работят съвместно в името на общото благо. Неославистите настояват за демократизация на славянското съобщество и освобождаване от доминиращото влияние на Русия. За разлика от панславянството, неославянството не придава значение на религията и не прави разлика между католици и православни, не подкрепя създаването на единна славянска държава и подкрепя ненасилствените методи за изпълнение на програмите си.³

---

² Кранчев, Д. *Изминат път*. С.: Св. Климент Охридски, 1992.

³ Tuminez, A. *Russian Nationalism Since 1856: Ideology and the Making of Foreign Policy*. Rowman & Littlefield Publishers, 2000.

Тласък в развитието на неославизма дават двата славянски събора в Прага през 1908 г. и в София през 1910 г., които са обявени като подготвителни. На събора в Прага се издига призивът за културно-икономическо обединение. И се обсъждат възможните допирни точки за бъдещото славянско взаимодействие. Организатори са чешките неослависти, които стоят най-стабилно икономически на фона на другите славянски народи. Освен това чехите преследват извоюването на определени позиции в Австро-Унгарската империя, служейки си умело с неославянската идея.

Самият Славянски събор се провежда от 24 до 27 юни 1910 г. в град София в сградата на наскоро построеня Народен театър. Сред делегатите има гости руснаци, чехи, словаци, сърби и хървати. Обсъдени са доклади на икономически и културни теми и са приети различни резолюции за сътрудничество. Най-многобройна е българската делегация, където личат имената на професор Стефан Бобчев, Иван Ев. Гешов, Стоян Данев, професор Васил Златарски, професор Любомир Милетич и други. Паралелно със Славянския събор в София се организират и редица съпътстващи прояви: Деветият конгрес на славянските журналисти, Първата славянска лекарска конференция, Първият конгрес на славянските юристи, Първият събор на славянските пчелари, Юнашко-соколски гимнастически събор, Руска книжовна изложба. В първия ден на събора са прочетени приветствени доклади от Стефан Бобчев, кмета на София Евстати Кирков, ръководителя на руската делегация Александър Гучков. При откриването говори и академик Владимир Бехтерев, който в своето слово изказва и аргументира официално лансираната линия на събора.⁴ В своето слово председателят на Славянския форум и ръководител на чешката делегация Карел Крамарж заявява, че софийският форум ще се занимава само

---

⁴ Втори подготвителен Славянски събор в София. С.: Славянското благотворително дружество, 1911.

с културни и икономически въпроси.⁵ Според него това е най-сигурното средство, за да се укрепват връзките, които съединяват славянските народи. Представителят на хърватите Анте Тресич Павичич излага актуалните проблеми на хърватите и изказва своята болка от факта, че те нямат собствена държава, а хърватите живеят разпокъсани в няколко държави.

Първото заседание е открито от българския делегат професор Георги Данаилов, който на руски език изнася доклад на тема „България в социално-културно и икономическо отношение“.⁶ Сходен доклад изнася и Коста Стоянович, бивш министър на Сърбия, който акцентира върху нуждата от сключване на взаимноизгоден търговски договор между България и Сърбия. В своя доклад професор Платон Кулаковски повдига въпроса за наричаните от него „помаци-славяни в България“.⁷ Също така той отправя призив към българи и сърби за единение, което да се изразява в един бъдещ митнически съюз, а също и една монетарна система – левът да бъде равен на динара.⁸ Делегатът на Сараево – Риста Радулович, изразява своята болка и разочарование от анексията на Босна и Херцеговина.

През следващите два дни – 25 и 26 юни, делегатите и гостите продължават дискусиите, разделени в две секции – културно-славистична и икономическа.⁹ Изнесени са реферати с конкретни предложения: учредяване на Славянска телеграфна агенция, Славянски туристически съюз, организиране на дружество на книжарите и книгоиздателите от Русия, България, Сърбия, Хърватия, Словения (полските и чешките са вече формирани), Съюз на славянските книжари и книгоиздатели, съставяне на славянски речник по предложение на

---

⁵ Пак там.

⁶ Пак там.

⁷ Пак там.

⁸ Пак там.

⁹ Лазарова, Е. *Славянското движение в България*. С.: Пеликан-Алфа, 1997.

професор Александър Балан.¹⁰ Има идея за създаване на Славянска театрална секция, както и предложение в програмите на западнославянските гимназии да се изучава Кирило-Методиевото писмо във връзка с живите източнославянски езици (руски, сръбски, български). В икономическата секция са обсъдени и формулирани конкретни предложения за изграждането на междуславянски икономически връзки, като например създаване на Славянска банка, за провеждане на редовни конгреси на търговски и икономически организации, за периодично организиране на промишлени художествени и славянски и междуславянски изложби.¹¹ Предвижда се също „търговските организации и конкуренцията на славянските земи да се учредят тъй, щото с успех да се води борба с другите страни на полето на икономическото състезание“; „славянските страни да си сътрудничат и в образователното дело най-вече между търговските и техническите училища“. Както и пропагандиране сред славянските народи на идеята за „предпочитане предметите на славянското производство пред тези на чуждото“.¹²

В последния ден, 27 юни, на Славянския събор се гласуват резолюции за запазване на мира и приятелството между всички славянски народи. Тези документи са насочени към осъществяване на целите на културно единение на славяните. Направени са предложения за въвеждане на общославянска научна и търговска терминология, създаване на общославянски туристически съюз, издаване на общославянски речник и славянска антология, изграждане на организация на славянските театри, сътрудничество между славянските академии и научни дружества, провеждане на общославянски събор на славяноведите, взаимна размяна на славянски публикации и университетски преподаватели и организиране на

¹⁰ *Втори подготвителен Славянски събор в София. С.: Славянското благотворително дружество, 1911.*

¹¹ Пак там.

¹² Пак там.

съвместни славянски конгреси, организирани на задълбочено изучаване на Кирило-Методиевото писмо и други.¹³

При равносметката на Славянския събор се вижда, че неговата работа протича главно в прочитане и изслушване на приветствени слова, реферати по икономически и културни теми, приемане на резолюции за сътрудничество. Възприетите идеи и насоки за развитие на славянското сътрудничество, които имат преобладаващо пожелателен и препоръчителен характер, през следващите години не се реализират на практика. Макар и Славянският събор в София да се явява опорна точка за изграждането на бъдещия Балкански съюз, непосредствено след него започват да се полагат и темелите на бъдещото българо-сръбско икономическо сближение.

Неговият генезис е поставен през 1904–1905 г. Тогава правителството на Народнолибералната партия предприема инициатива и подписва два договора със Сърбия. Съюзният договор, който има политически характер и е таен, предвижда съвместни действия за прилагане на Мюлцигската реформена програма в Солунски, Битолски и Косовски вилаети.¹⁴ Вторият дружествен договор е явен. Той предвижда взаимни търговски облекчения за местното производство, придвижване към еднаква митническа политика със стремеж за създаване на митнически съюз, улеснения на взаимния обмен и транзит чрез намаляване на транспортните такси, сключване на монетна конвенция за циркулация на български и сръбски монети и пр.¹⁵ Съюзният договор на практика не е осъществен, а митническото споразумение не е реализирано. Основната причина за това е антагонизмът в Македония между четите на ВМОРО и силите на сръбската въоръжена пропаганда, но и проактивната политика на Австро-Унгария

---

¹³ Пак там.

¹⁴ Стателова, Е., Р. Попов, В. Танкова. *История на българската дипломация 1879–1913*. С.: Отворено общество, 1993.

¹⁵ Пак там.

за разрушаването на този съюз още в неговия зародиш. Българо-сръбските икономически взаимоотношения се реактивират през 1908 г., месеци след провеждането на Славянския събор в Прага. Вече са в ход дипломатическите сондажи по повод сключването на Балкански съюз, макар все още да са забулени в тайна. Но обществените настроения у нас показват колко големи са очакванията. За това сочи и фактът, че страниците на печата са изпълнени с една централна тема – състоянието и перспективите на сръбско-българските и турско-българските отношения.¹⁶

При такава атмосфера е сложено начало на поредна българска инициатива. Тя възниква като израз на естествен стремеж да се намери подходящият практически модус, за да се осъществи най-после икономическото сближение между България и Сърбия.¹⁷ Конкретните действия са погетни от Софийската търговско-индустриална камара (ТИК), която обмисля възможностите за създаване на работна комисия или комитет с представители от двете страни.¹⁸ Следващият етап на икономическо сближение между двете държави е непосредствено след Славянския събор в София през 1910 г. За целта е изпратен Ив. Златаров в Белград, за да осъществи контакт с изявени сръбски политически функционери и да трасира пътя на идеята за икономическо сближение. На своята XIX редовна сесия Софийската ТИК приема резолюция. В документа официално се декларират намеренията за предстоящо учредяване на смесения комитет, приета е проектопрограма, изясняваща неговата организация и функции. Формулирани са целите: „Без да се намесва във вътрешната или външна политика на която и да е от двете страни, да се издирват и посочват всички мерки от законодателен или административен характер, които биха могли

¹⁶ Велева, А. Търговско-индустриалните камари в България 1894–1919 (Организация и дейност). С.: Авангард Прима, 2005.

¹⁷ Пак там.

¹⁸ Пак там.

особено да бъдат препоръчани на общественото мнение и на правителствата на двете държави”¹⁹. В обширен реферат на Ив. Златаров, изнесен на същата XXI сесия на столичната камара, са изложени основните мотиви и намерения за по-редната българска инициатива. В доклада на редица места се посочва, че най-важният залог за свободното, независимо и прогресивно развитие на двата народа в борбата срещу силната външна конкуренция и потискаща политика на великите сили е осъществяването на естествено, благотворно икономическо и културно сътрудничество, което в грядация е изведено до въпрос на нашето съществуване.²⁰

Следващата стъпка е направена през 1911 г., когато е изпратен Георги Т. Пеев с проучвателна мисия. Той прави голяма обиколка и се запознава с икономическите организации – „картели, синдикати, популярни банки, борси, изложби и други модерни форми на търговия” в Сърбия, Хърватско, Словенско, Чешко и др.²¹ Въз основа на събраните впечатления Георги Пеев формулира редица препоръки: създаване на славянска банка в София; организиране на славянски търговски музей под патронажа на камарите, в който освен постоянна експозиция да има и уредени бюра – информационно, тарифно, търговско; камарите да засилят информационната си служба в посока на славянските пазари; да се устройват изложби у нас и в славянските земи, както и взаимни екскурзии за стопанско опознаване; в София да се уреди „всеславянски конгрес на икономическите организации”; да се помоли дружество „Славянска беседа” да води вечерни курсове за изучаване на славянските езици; да се настоява пред правителството за откриване на българско търговско агентство в Прага и

---

¹⁹ Златаров, Ив. *Сръбско-Българският комитет за икономическо сближение на България и Сърбия*. Реферат, изнесен на XIX р.с. на Софийската ТИК на 9.XI.1910, София, 1911.

²⁰ Пак там.

²¹ Велева, Л. *Търговско-индустриалните камари в България 1894–1919 (Организация и дейност)*. С.: Авангард Прима, 2005.

пр.²² Този доклад е изцяло в духа на неославизма и заложените теми и решения от Славянския конгрес в София. Докладът на Георги Пеев е отпечатан в 5000 екземпляра с цел да се разпрати до видни икономисти, както и да се запознае широката общественост с описаните икономически организации в посетените страни.²³ По този начин неославистите минават към практически стъпки за осъществяването на икономически връзки между отделните славянски народи, които трябва да създадат тясно сътрудничество помежду им под знамето на неославизма.

Доказателство за активната работа по създаването на трайни икономически връзки между България и Сърбия са следните два документа, които открих в архива на Димитър Ризов, човек, който не е част от Славянското благотворително дружество, но е горещ радетел на идеята за създаване на съюз между България, Сърбия и Черна гора. Посветил цялата си политическа кариера на сближаването на тези държави, неглижирайки националните противоречия между България и Сърбия в Македония. Именно той е човекът, натоварен с дипломатическата задача да проведе първите разговори със сръбски политически лидери с цел подписание на съюз между двете държави. Конкретните документи са написани от Иван Златаров, който е секретар на Софийската търговско-индустриална камара, но са изпратени и на Димитър Ризов и той ги е съхранил в своя архив. Адресат на документите е Тома Васильов, написани са през 1911 г., като в тях подробно са изложени аргументи, които трябва да убедят в близостта между България и Сърбия в духовен, религиозен и културен план, а по-дълбоката цел е да се подобри икономическото състояние в двете държави и най-вече да се даде повече тежест на военния съюз между тях. Същевременно

²² Пеев, Г. *Славянските икономически организации в Хърватско, Словенско, Чехско и Сърбия*. С.: Народно стопанство, 1911.

²³ Велева, А. *Търговско-индустриалните камари в България 1894-1919 (Организация и дейност)*. С.: Авангард Прима, 2005.

документите са пропити от неославянски дух и характер и затвърждават нуждата от икономическо и културно сближение. Доказателство за това е и опитът да се наложат като водеща тема в проблемите между България и Сърбия не националните противоречия, а икономическата слабост и липсата на изградени икономически връзки между двете държави. Именно икономиката и културата са опорите, представяни от неославистите като панацея за всички проблеми между славянските народи. Като дори се организира общ сръбско-български комитет, който да работи за сближаване на икономическа почва.

От българска страна той е готов в началото на 1911 г., като в българската секция участват: бившите министри Гр. Начович, Т. Теодоров, М. Балабанов, П. Пешев; софийският кмет К. Батолов; проф. Поповлиев; от ръководството на Софийската камара са Ив. Грозев, Ив. Златаров, Сава Ж. Дачов, Хар. Карастоянов, Ст. Пипев; Ст. Караджов, управител на Износно-вносна банка; Д. Яблански – рентиер; инж. Б. Морфов – директор на БДЖ; проф. Г. Т. Данаилов; Б. Боев – бивш управител на БНБ, Р. Косев – бивш началник в МТЗ; проф. Киров; писателят Михалаки Георгиев; Т. Балабанов – индустриалец; Я. Икономов – търговец, Д. Беров – индустриалец; Г. Т. Пеев – председател на занаятчийския съюз.²⁴

Не закъснява създаването и на сръбската секция. Тя е представена също от известни фигури: г-р Лазар Пачу – бивш министър; Раша Милошевич – управител на държавните монополи; Коста Стоянович – бивш министър; Милораг Драшкович – директор на Износна банка; Марко Трифкович – бивш министър; г-р Мика Попович – директор на държавните железници; Сава Кукич – бивш началник в Министерството на финансите; Миша Цукич – градски съветник в Белград; проф. Момчило Нинчич; г-р Йован Лончарич – секретар на индустриалната камара, и Аца Попович – неин председател;

---

²⁴ Пак там.

Коста Ризнич – председател на търговската камара; Владимир Цонич – началник в Министерството на земеделието; д-р Велизар Янкович – директор на Заложна банка; Данило Живалевич – бивш секретар на Министерството на финансите; д-р Война Маринкович – директор на Земеделска банка; Милоје Йованович – директор на Дунавско кредитно д-во; проф. Божа Маркович; Михайло Аврамович – управител на Съюза на земеделските д-ва; Гьорге Ранойевич – секретар на занаятчийската камара; Гьока Йованович – скулптор; проф. Риста Одавич; Владислав Рибникар – редактор.²⁵

Финалните акорди на този доклад красноречиво говорят за силата на неославянската идея – „политиката е чужда на този комитет”, изписано с главни букви. Това е показателно за практическата реализация и зададените посоки и цели на Славянския събор в София и размаха, с който работят дейците на неославизма в името на осъществяването на своята програма. Въпрос на време е било практическата реализация и действие на този комитет да бъдат изпълнени, както и другите стратегически цели на неославистите да бъдат осъществени, и именно времето е онзи фактор, който не достига на деятелите на славянската идея поради избухналата Балканска война и катастрофалния резултат за неославистите от Междусъюзническата война.

---

²⁵ Пак там.

THE SLAVIC CONGRESS IN SOFIA AND THE BULGARIAN-SERBIAN ECONOMIC RAPPROCHEMENT

Kiril Iliev

Summary

The apologists of the Slavic idea at the beginning of the 20th century were united under the banner of *neo-Slavism* with the aim at providing common economic and cultural projects between the Slavic nations. Economy and culture were the pillars, presented by neo-Slavists as the panacea for solution of all problems between the Slavic nations. The two Slavic councils in Prague in 1908 and in Sofia in 1910 became the engine for the Bulgarian-Serbian economic cohesion. The concrete steps in this direction have been implemented by the Sofia Chamber of Commerce and Industry. They had even organized a common Serbian-Bulgarian committee aimed at economic convergence with a view of supporting the military alliance between the two countries. The economic and cultural projects of the neo-Slavists had been developing until the outbreak of the Second Balkan war, when all efforts for Slavic unity became null and void.

Приложения

Нар. Библиотека. София II. B. 6922

СОФИЯ 1917 г. АПРИЛ 22 д. У

София..... *5/1* ..... 1917 г.

СОФИЙСКА
ТЪРГОВСКО-ИНДУСТРИАЛНА ПАЛАТА До Господина
№ *25* ..... **ТОМА ВАСИЛЪВЪ**

Телегр. адресъ: Камарата.

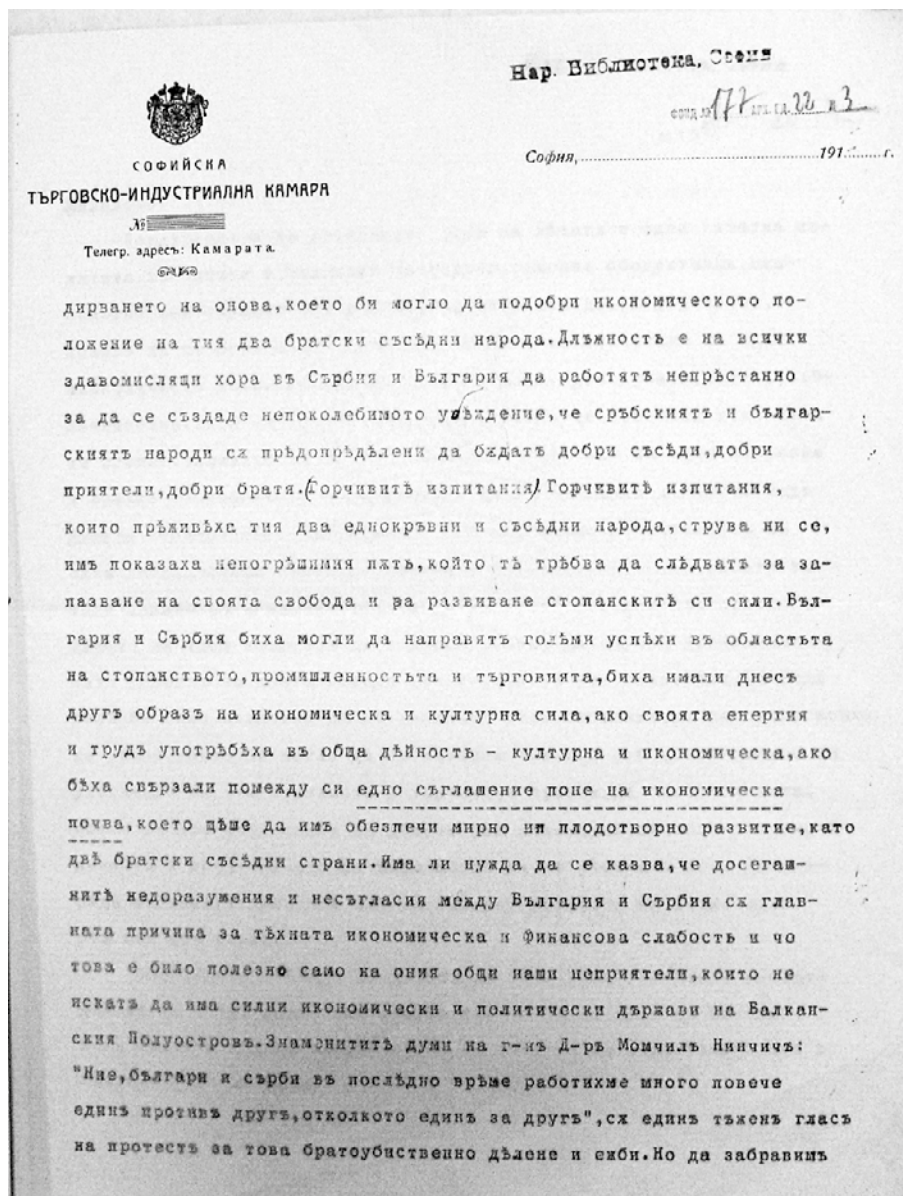
*Проварен на 9 ян, че не
може по рр. в. правен
зак.*

въ Т У К Ъ

Малките държави трябва повече от колкото другите да бъдат солидарни, а особено когато техните интереси, като съседни държави, нямат посока, че те са общи и че имат нужда от взаимна защита. Изолирането не принася никаква полза, особено на две нации, като сръбската и българската. Ако всичките поради чувствуват нужда да не стоят изолирани и съставляват тройни съюзи и тройно съглашение за запазване своето съществуване и своите интереси, колко по-голяма е нуждата от съглашения и спогодби на малките и слаби народи, политическите и икономическите интереси, на които са постоянно застрашавани дори и нахвърлявани от силните държави.

Ние, българите и сръбите имаме всички нужни условия за да се разберем и работим солидарно, сплотено: народност една, еднакъв език, еднаква религия и главно - непосредствено съседство; имаме общи черти, традиции, еднакво минало; имаме ресурси и нужди, които се хармонизират и взаимно се допълват. Нито по-важно: съществуването на единия народ зависи от съществуването на другия. Една свободна и независима България не се схваща без съществуването на една свободна и независима Сърбия и същото за Сърбия не по-малко е вярно. Това което ни съединява и свързва, което ни занимава, то е из-

Нар. Библиотека, София

№ 12 ч.

живалото!

Поддържането на досегашния редъ на нѣщата е една гибелна политика за Сърбия и България. За частни, гласове ободрителни, спаноси ни слушаме отъ просвѣтени мъже отъ двѣтъ държавици, съпозивъ да се организира една дѣятелностъ за постигане на едно икономическо сближение между двѣтъ страни. Идея хубава, велика, съблазнителна. Тя е спасителниятъ модусъ, който ще приготви условията за осществлението на общото желание — постигане на едно искрено и трайно икономическо споразумение между България и Сърбия. Подъ думата ОРГАНИЗИРАНА ДѢЯТЕЛНОСТЪ ни разбираме учредяванетоъ на една неофициаленъ сръбско-български комитетъ, който да работи за сближението на икономическа почва на двѣтъ сѣсѣдни държавици. Задачата на този комитетъ не е друга освѣнъ да изучва икономическитъ условия на двата народа при сегашнитъ нѣмъ отношения, да види какъ би било възможно да се засилатъ тѣзи сношения, да начертае всичко оноза, което би могло да се извърши взаимно отъ двѣтъ страни за улеснение на тия стопански и търговски връзки, да опрѣдѣли това, което се противопостави на дѣлото отъ законодателството или учрежденията и всичко което би могло да се отстрахи безъ да поврѣди на независимостта или на личното развитие на всеки единъ отъ тия два народа.

ПОЛИТИКАТА Е ЧУЖДА НА ДѢЛОТО НА ТОЗИ КОМИТЕТЪ. Както виждате дѣлото не е тѣй лесно или просто, отъ което да може да се очакватъ веднага голѣми резултати. Но то сигурно ще даде утѣшителни и благодарствени плодове.

Нар. Библиотека, София

177 20 5

Софийската Търговско-Индустриална Камара като неизменна ратница за постигане на икономическото сближение между България и Сърбия, върна на своя дълг и изчерпана дейтелност по това дѣло, счита като най-прекитичен модусъ за реализирането на това сближение УЧРЕДЯВАНЕ НА ЕДИНЪ СРЪБСКО-БЪЛГАРСКИ КОМИТЕТЪ ЗА ИЗУЧВАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКИ ВЪПРОСИ ОТНОСЯЩИ СЕ ДО ДВѢТЪ ДЪРЖАВИ. Организацията, функционирането и програмата за дѣйността на този комитетъ сж изложени въ приложенния тукъ проекто-правилникъ

Инициативата на нашата Камара намѣри горѣщо съчувствие въ Сърбия, отъ дѣто ни съобщаватъ, че наскоро ще се избере нужното число членове отъ тѣхна страна за въ състава на този комитетъ - сръбска секция.

Вирото на Камарата опредѣли и Васъ, Почитаеми Господине, за членъ на този комитетъ - българска секция и Ви моли най-настойтелно да не откажете Вашето просвѣтено участие въ това високопозно дѣло и Ви моли същевременно да удостоите Камарата ни съ отговора си най-късно до 15-и тогъ, дали сте съгласни да Ви считаме за членъ на комитета.

Като разчитваме на Вашата готовность да ни помогнете въ това трудно, но отъ върховенъ интересъ за съдбинитѣ на двата братски народа, дѣло, молиме Ви, Почитаеми Господине, да благовоите да приемете зведно съ нашата прѣдварителна благодарность, увѣренията на нашитѣ дълбоки къмъ Васъ признания.

П Р Е Д С Е Д А Т Е Л Ъ : *Х. Илиев*

С Е К Р Е Т А Р Ъ : *В. Илиев*

II. B. 6926

Нар. Библиотека, София

СОФИЯ 1919 г. 11 16

ПРОЕКТО-ПРАВИЛНИКЪ

ЗА ОРГАНИЗАЦИЯТА И ФУНКЦИИТЕ НА СРЪБСКО-БЪЛГАРСКИЯТ КОМИТЕТЪ
ЗА ИЗУЧВАНЕ ИКОНОМИЧЕСКИ ВЪПРОСИ ДОСЪБНО ДВѢТЪ ДЪРЖАВИ.

1/Сръбско-българският комитетъ за изучаване на икономически въпроси относящи се до двѣтѣ страни се състои отъ 48 души, взомени на половина отъ всѣка народностъ;

2/Комитетътъ има за цѣль, безъ да се намѣси въ вътрѣшната или външна политика на коя и да е отъ двѣтѣ страни:

а/Да издирва и посочва всички мѣрки отъ законодателенъ или административенъ характеръ, които биха могли особено да бѣдатъ прѣпоръчани на общественото мнѣние и на правителствата на двѣтѣ държави;

б/Да подлага на изучаване икономическите въпроси, по които би могло да се дойде до едно споразумѣние между двѣтѣ държави;

в/И изобдо да направи, чрезъ сърдечни отношения, по-тѣсни връзките, които съединяватъ гражданитѣ на двѣтѣ страни;

3/Сръбските членове и българските членове се разпѣдѣлятъ на народни секции;

4/Комитетътъ има водижъ въ годината общо събрание и всѣкога, когато една отъ националнитѣ секции изрази желание за свикване на извънредно събрание;

5/Общитѣ събрания ставатъ послѣдователно въ България и Сърбия;

6/Въ работитѣ и кореспонденцията на комитета и събранията до се служи съ български и сръбски езици;

7/Всѣка секция си избира членоветѣ на своето бюро, които разпѣдѣлятъ помежду разнитѣ служби;

8/Бюрата на двѣтѣ секции избиратъ главно бюро измежду тѣхнитѣ членове. Прѣседателството на комитета трае една година, послѣдователно рѣзмѣнявано и принадлежи на прѣседателя на всѣка отъ секциитѣ.

Секретарията на комитета се повѣрѣва на секретаря на оная народна секция, на която принадлежи прѣседателя на комитета;

9/По предложенията на народните секции, главното бюро определя въпроси, които се поставят въ дневния редъ за общите събрания. Общото събрание си запазва правото, но инициативата на главното бюро, да влиза въ дневния редъ и други въпроси.

10/Комитетът и главното бюро могат да възлагат за изучаваня определяни въпроси на подкомисии. Комитетът и главното бюро определят програмата, съставляват нейното съдържание и съвкупно, методата на работата;

11/Всяка секция определя своята програма и я подлага на одобрение на главното събрание;

12/Всяка секция се издържа на свои разходи. Общите разходи на комитетът се покриват от плащаните дълове на народните секции;

13/Въ случай на оставка или смърт на някой членъ, народната секция, къмъ която той принадлежи, го замества чрезъ извънредно присиане някого за членъ.

ПРОЕКТО-ПРОГРАМА ЗА РАБОТАТА НА КОМИТЕТА.

1/Пощенски, телеграфни и телефонни тарифи; железно-пътни тарифи; погранична зона; митнически и паспортни формалности;

2/Търговско законодателство/закони за дружествата/грабство въ фискалните тяжести за прѣдприятията, упражняващи се въ двѣтѣ страни;

3/Работническото законодателство;

4/Въпроси относително сѣднитѣ класи;

5/Авторски права; патенти;

6/Припознаване взаимно на дипломите и училищните свидетелства на двѣтѣ страни;

7/Съдебното надзирание на рѣшенията на съдилищата;

8/Земледѣлчески въпроси;

9/Должнително: търговска политика.

ТРАНСФОРМАЦИИТЕ НА ПАЦИФИЗМА: ОТ КОМЕДИЯ ДО МЕЖДУНАРОДНА ПОЛИТИКА

Румен Генов

Войните са трагичен, но постоянен фактор в отношенията между племена, народи и държави от зората на историята на човечеството до наши дни. Постоянното присъствие на войните дава основание на песимистите да твърдят, че историята на човечеството се състои от непрекъснати войни с кратки паузи на мир. Има различни теории за причините за войните като системни действия на едни значителни групи хора срещу други, различни от агресивността, присъща на всички живи същества: икономически (отнемане на ресурси), психологически (присъщата на всички живи същества агресивност), цивилизационни (човешкият род не е еволюирал достатъчно, за да се откаже от насилие за решаване на конфликтите) и прочее. Така или иначе, войната е най-честият факт в историята на човечеството – тази, която е фиксирана писмено, а и преди това, се състои от безкраен ред от войни, нашествия, разрушения, кланета и всякакви съпътстващи форми на опустошение и изтребление.

Трудно е да се определи началото на войните, макар че могат да се правят обосновани предположения. Някои автори се опитват да установят приблизително откога датират първите войни, като според хипотезата на военния историк Робърт О'Конъл например началото на войните е белязано от използването на боздугани с тежест, достатъчна за разбиване точно на човешки череп (първоначално гръжка с каменна глава от 1,8 фунта = 0,817 kg), което се е случило през късния неолит. Изображения на такива оръжия виждаме на древни египетски стели от около 3000 г. пр. Хр., съответно на паметници от Шумер от периода около 2500 г. пр. Хр. са представени воини с шлемове за предпазване от удари с такова оръжие.¹ Разбира се, смъртоносни удари могат да се нанасят и с всякакви други примитивни оръжия.

Също така условно може да се определи продължителността и броят на войните, както и числото на техните жертви – от около 3400 години регистрирана история само 268 години, или 8%, са били мирни, а броят на жертвите се изчислява от 150 милиона до 1 милиард, като само през XX век те са 108 милиона.²

Така че може със същата степен на обоснованост да се предположи, че след безбройните жертви, страдания и разрушения естествено идва желанието за мир, по възможност продължителен, ако не и прекратяване на войните изобщо. Този стремеж за мир и избягване на войната в определен момент добива осъзнат и действителен характер, т.е. може да бъде характеризирани като пацифизъм. Едно кратко определение на пацифизма е „доктрина или движение, което се противопоставя на принципна основа на войните, включително „вътрешните войни“, и подкрепя неучастие на хората в тях,

---

¹ O'Connell, Robert L. The Mace. – *MHQ: The Quarterly Journal of Military History*. Spring 1991, Vol. 3, No. 3, pp. 92-93.

² Hedges, Chris. *What every person should know about war*. – New York: Free Press, 2003 [прегледан на 20.02.2022]. Достъпен на: <https://www.nytimes.com/2003/07/06/books/chapters/what-every-person-should-know-about-war.html>

с изключение на нестроева служба”³. Самата дума „пацифизъм” се появява сравнително късно – в началото на XX век, но убеждението, че войната и насилието е морално неоправдано и че споровете и конфликтите трябва да бъдат решавани с мирни средства, може да бъде отнесено към началото на писаната история.⁴

Може да се приеме, че желанието за мир и стремежът той да бъде осигурен за дълго време, или пацифизмът, е толкова стар, колкото и самите войни. Пацифизмът е сложно явление, той има разновидности – абсолютен, условен, селективен, активен. В най-общия случай той се разбира като отричане на войната в отношенията между държавите и заемане на антивоенна позиция. Но пацифизмът има разновидности и нюанси, той може да бъде разглеждан и в по-обща рамка, която да включва и доктрината за ненасилието, пасивната съпротива, гражданското неподчинение, моралната праволинейност. В случая се ограничаваме с преглед на историята на пацифистките идеи и опитите за тяхната реализация в областта на международните отношения, главно през Модерната епоха.

Фазите на развитие на пацифистките идеи, освен като реакция срещу ужасите на войните и влиянието на променящите се политически и културни насоки, се определят от преобладаващите идеологии и активността на визионери и на обществени кръгове, които ги подкрепят. Границите между периодите са, разбира се, винаги символични, тъй като потокът на времето е непрекъснат, а идеите, движенията и организациите за мир винаги са във взаимодействие с различни обществени и политически фактори.

³ *The Blackwell Encyclopedia of Political Science*. Ed. by Vernon Bogdanor. Oxford – Cambridge, Mass.: Blackwell, 1991.

⁴ Смята се, че терминът „пацифизъм” е въведен от френския активист на движението за международен мир Емил Арно (Émile Arnaud, 1864–1921) и е приет на X световен конгрес за мир в Глазгоу през 1901 г. Cooper, Sandi E. *The Origins and Development of European Peace Movements*. – In: Heiss, Gernot, Heinrich Lutz (Hrsg.) *Friedensbewegungen: Bedingungen und Wirkungen*. München, 1984, S. 75–76.

Все пак възможно е да бъде предложена една условна периодизация и класификация на идеите, проектите, организациите и проявите на пацифизма, основана на хронологически принцип, на съответния идеен и политически момент и на обществените и личностни изяви на неговите представители.

I. Антични литературно-афористични пацифистки идеи. Изяви на миролюбие епизодично присъстват в произведенията на гръко-римската литература, крилати мисли и прочее, но те се губят в общия хор на апология на войната и възхваляването на военната доблест.

II. Средновековен религиозно мотивиран пацифизъм. Той се определя от посланието за мир на християнството (юдейско-християнската традиция) и опитите на Църквата да регулира и цивилизова воденето на война, както и да аргументира справедливата война.

III. Геополитически и стратегически, условен пацифизъм. През граничната епоха между Средновековие и Ново време той добива политически и стратегически характер и се изразява в проекти за европейски мир и съюз за отпор срещу османската заплаха (*фигур Туркогит*, за който пишат много автори, напр. кардинал Цезар Бароний, който има страшно отношение и към нашата историческа традиция).⁵

IV. Рационален пацифизъм в програмата на ренесансовия хуманизъм. Представителите на т.нар. „република на хуманистите“ (особено тези от Северна Европа, като Еразъм Ротердамски и Томас Мор), които живеят в условията на разкъсващи континентна война, заклеяват тяхното безумие и безчовечност и им противопоставят рационални и утопични аргументи за мир.

V. Философско-теоретически пацифизъм на Просвещението. През епохата на Просвещението пацифизмът

---

⁵ Caesar Baronius. *Annales ecclesiastici*. T. 17. Antwerp: Officina Plantiniana, 1616; Велчев, Велчо. *Отец Паисий Хилендарски и Цезар Бароний: Принос към изследване изворите на Паисиевата история*. София, 1943.

става философски проблем. Някои от просвещенските мислителни предлагат проекти за вечен и универсален мир, макар да съзнават техния умозрителен характер. Но наред с чисто секуларната аргументация религиозното начало продължава да присъства в проектите за вечен мир.

VI. Консервативно-охранителен пацифизъм на европейските монархии. Френската революция и четвъртвековните войни между Революционна и Наполеонова Франция и сменящите се по състав седем коалиции от 1792 до 1815 г. разтърсват вековното статукво и подтикват визионери, философи, владетели, политически водачи, обществени фигури да предлагат проекти за международни системи, които да предотвратяват подобни сътресения.⁶ На Виенския конгрес от 1814–15 г. освен другото е договорено и създаването на първото обединение на европейските държави – „Свещения съюз”, ражда се и концепцията за „Европейския концерт” – геополитически ред, при който петте Велики сили действат съвместно за предотвратяване на войни и революции, за да запазят териториалното и политическо статукво.⁷ Свещеният съюз скоро се разпада, но за „европейски концерт” се говори почти до края на века.

VII. Реформистки пацифистки проекти на ранни социалисти и радикални философи. Представители на ранния, т.нар. утопичен, социализъм и на радикалната философия на утилитаризма освен проектите за социални и правни реформи предлагат и идеи за постигане на устойчива структура на международните отношения, „вечен” мир, чрез съответни европейски организации, като условие за справедливо и научно обосновано обществено устройство.

VIII. Формиране на демократични обществено-политически пацифистки организации. Създаването на

⁶ Ghervas, Stella. *Conquering Peace. From the Enlightenment to the European Union*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2021.

⁷ Jarrett, Mark. *The Congress of Vienna and its Legacy: War and Great Power Diplomacy after Napoleon*. London: I. B. Tauris, 2013.

международни и национални демократични и пацифистки организации през XIX век (далечни предшественици на днешните международни неправителствени организации) е нова фаза в развитието на пацифизма, когато той намира привърженици сред по-широки обществени кръгове. През този период пацифистките идеи повлияват даже и на представители на големия бизнес (Андрю Карнеги, Алфред Нобел, Иван Блюох).

IX. Пацифизмът като гържавна политика. Особено важна фаза в развитието на идеите за мир настъпва в края на XIX – началото на XX век, когато проблемите на мира и войната стават гържавна политика и практика в международните отношения и се стига до свикването на международните Хагски конференции за мир и разоръжаване през 1899 и 1907 г. Макар че техните резултати са ограничени, а съответните конвенции са пренебрежнати през Първата световна война (забраната на химическа и въздушна война, защитата на гражданското население), те слагат началото на многобройните конференции от такъв характер през целия XX век.

Поначало идеите за мир имат дълга традиция и различен характер. В религиите на Гръко-римската античност има специални богове на войната, а с мира се занимават второстепенни божества (Ирена, Пакс). Макар да се срещат латински сентенции като „Живей с хората в мир, а с пороците воювай” – Марциал (*Pacet cum hominibus, bella cum vitiis habe*); „Любовта е бог на мира; обичащите обичаме мира” (*Pacis amor deus est; pacet veneratur amantes*), древните римляни са много по-известни със знаменитата максима „Ако искаш мир, готви се за война” (*Si vis pacem, para bellum*).

Преди двадесет и пет века знаменитият атински комедиограф Аристофан пише по време на различни етапи от Пелопонеските войни (431–404 г. пр. Хр.) „антивоенните” си комедии „Ахарняни”, „Мира” (421 г. пр. Хр.) и „Лизистрата” (411 г. пр. Хр.) Последната, определяна като полуфарс-полутрагедия

и „последния призив за мир” на Аристофан, е неговата най-често поставяна и даже екранизирана пиеса. В нея е представена невъзможна за антична Елада ситуация – жени, които поемат държавните дела и решават въпросите на войната и мира. Жени от двете воюващи страни – атинянки и спартанки, организират антивоенна „сексуална стачка”, за да принудят своите мъже да прекратят войната. Въпреки комичните ситуации и фриволния език думите на Лизистрата за мъката на майките, които двойно носят тежестите на война: „Ние раждаме, първо и второ, и войници провоздаме своите деца”⁸, звучат затрогващо.

Като оставим настрана изказванията на класически древнокитайски мислители или многозначния принцип „ахимса” (ненасилие) в религиозните системи на Индия – индуизъм, будизъм и джайнизъм, идеята за мира е последователно застъпена в юдео-християнската традиция. Божията заповед в скрижалите, дадени на Мойсей: „Не убивай” (Изх. 20:13, Втор. 5:17), е абсолютна и общовалидна морална повеля. Една от най-често употребяваните думи в Стария завет е *shalom* – שָׁלוֹם (мир), и тя означава един от основните принципи на Тората. В пророчествата, в Псалмите, в Еклесиаст често се говори за мир. Пророците Исаия и Михей възвестяват, че ще дойде време, когато народите ще „изковат мечовете си на палешници и копията си – на сърпове; народ против народ няма да вдигне меч, нито ще се учат вече на война” (Ис. 2:4, Мих. 4:3).⁹ И в Стария, и в Новия завет се говори за мира като благодат, възхвалява се стремежът към мир и миролюбието. В Проповедта на планината Иисус обявява миротворчеството като едно от седемте блаженства (Мат. 5:9) „Блажени миротворците, защото те ще се нарекат Божи синове”.

⁸ *Антични комедии*. С.: Народна култура, 1978; *Комедии*. С.: Народна култура, 1985; Аристофан. *Лизистрата* [прегледан на 20.02.2022]. Достъпен на: <https://theseus.proclassics.org/book/export/html/189>

⁹ Малко иронично е обстоятелството, че от името на атеистичния Съветски съюз е подарена статуя, поставена пред сградата на ООН в Ню Йорк, дело на известния монументалист Евгений Вучетич, която илюстрира това библейско изречение.

Иисус също казва: „Мир ви оставам. Моя (собствен) мир ви давам и ви поверявам сега. Аз не ви давам, както светът дава. Да не се смущава сърцето ви, нито да се бои. Не си позволявайте повече да се тревожите и да се безпокоите; и не допускайте да сте уплашени, притеснени, малодушни и несигурни” (Иоан. 14:27). Много от първите християни са се отказвали от военна служба заради пацифистката си нагласа, а не само защото във войската е трябвало да се покланят на императора и на езическите богове. Именно юдео-християнската традиция слага отпечатък на развитието на идеите на пацифизма. Но макар да възхвалява миротворството, Христос не заклеява изрично войната, вероятно без да си прави илюзии за човешката природа.

Така или иначе религиозният, по-специално християнски, пацифизъм е първият етап в развитието на идеите за мир в Европа. Пацифистки идеи са застъпват от много „отци на Църквата” от I–IV век – Тертулиан, Иполит Римски, Иринеи Лионски, Климент Александрийски, Ориген, Киприан Картагенски, Лактанций. Августин Блажени обаче приема, че божественият авторитет допуска и някои изключения от забраната да се убиват човеци в случаите, когато сам Бог повелява да се убиват или по силата на закона, или по заповед на друго лице (*За града Божи*. Книга 1, глава 21). Тома от Аквино, макар да смята войната за греховна, допуска възможността за „справедлива война”, която се води от законни власти, за справедливи цели и с възвишени намерения.¹⁰

Миротворчеството е било и остава християнски идеал, но войната срещу неверниците, еретиците и синовете на Сатаната е оправдана. Реалностите на живота изискват адаптация на идеала и през Средновековието Римокатолическата църква възприема донейде прагматичен подход, като се опитва да регулира и придобие по-цивилизован вид на войните в рамките на християнската общност чрез Божия мир

---

¹⁰ Reichberg, Gregory M. *Thomas Aquinas on War and Peace*. New York: Cambridge University Press, 2017.

(*Pax Dei*), който има универсален характер – забрана да се нападат хора, които не могат да се защитят – селяни, клирици, търговци, и по-ограничено и прагматично „Божие примирие” (*Tregua Dei*), което забранява да се водят военни действия в неделя и в дните на религиозни празници. Този опит за регулиране и цивилизоване на феодалните структури чрез ненасилствени средства е бил по-активно прилаган през периода от IX до XIII век.¹¹ Този случай на практическо миротворство в западното християнство обаче има ограничено влияние и ефикасност в регионален и хронологичен план.

Християнското разбиране за мира е не само политическо явление на външния, преходен свят, но и вътрешно състояние на душата. Идеалът за душевен мир, следователно и мир в обществото, би трябвало да бъде пътеводна звезда за всеки искрено вярващ човек.

Друг етап в развитието на пацифизма в Европа е свързан с идеологията на ренесансовия хуманизъм. Членове на европейската „република на хуманистите” от XV–XVI век, свидетели на непрестанни войни, отправят рационален призив за мир. Еразъм Ротердамски, родоначалник и вдъхновител на хуманизма и пацифизма, сочи в трактата „Жалбата на мира, отвсякъде изгонен и отвсякъде отхвърлен” (*Querela Pacis undique gentium ejectae profligataeque*, 1517), написан по време на Италианските войни, продължили повече от половин век (1494–1559), че причина за потъпкването на мира е безумието, безчестие то, алчността и най-вече глупостта, над която се надсмива в знаменитата си книга „Възхвала на Глупостта” (1511).¹²

Един възможен мотив на приятеля и съмишленик на Еразъм, Томас Мор, да представи в знаменитата „Утопия”

¹¹ Газова, Красимира. *Средновековна Европа X–XIII век. Лекционен курс*. С.: Полус, 2007, с. 238; Bainton, Roland H. *Christian Attitudes Towards War and Peace: A Historical Survey and Critical Re-evaluation*. New York: Abingdon Press, 1960.

¹² Erasmus von Rotterdam. *Querela pacis undique gentium ejectae profligataeque*. München: Froben, 1961; Еразъм Ротердамски. *Възхвала на Глупостта* [онлайн], [прегледан на 20.02.2022]. Достъпен на: <https://chitanka.info/text/26839-vyzhvala-na-glupostta>

едно въображаемо общество, което, освен че е напълно егалитарно, не познава и войната, е да го противопостави на раздираната от войни Европа.¹³

Трети етап в развитието нацифистките идеи настъпва на границата между Средновековието и Новото време, когато са лансирани идеи за постигане на мир между християнските държави в Европа, които съчетават религиозния и политическия момент. По това време християнска Европа, най-вече югоизточните и централни нейни части, са изправени пред заплахата от османска експанзия. Тъй нареченият „турски страх“ (*timor Turcorum*) или „турска заплахата“ (нем. *Türkengefahr*), за който пишат и кардинал Цезар Бароний, и Мартин Лутер, е не само пропагандно клише и представяне на исляма като антитеза на християнството и като наказание за греховете. Османските армии неугържимо напредват към центъра на континента и даже през XVI и XVII век на два пъти стигат до „сърцето на Европа“, Виена е обсаждана през 1529 и през 1683 г.

Този нацифизъм може да се определи като условен – мир между християнските държави с оглед възпиране на османската заплахата, което предполага военен отпор (особено след като опитите за такъв през 1396 и 1444 г., окачествявани като последните кръстоносни походи, се провалят).

Още в началните етапи на османската експанзия хуситският крал на Бохемия Иржи Подебрадски (царувал през 1458–1471 г.) прави през 1462 г. радикално предложение за договор между християнските държави (Унгария, Полша, Бохемия, Бавария, Франция, италианските държави, Испания). С „Договора за установяване на мир в целия християнски свят“¹⁴

---

¹³ Raschi, Francesco. *Peace and war in Thomas More's «Utopia»: just war and pacifist thought in the XVIth century.* – *Journal of Interdisciplinary Studies*, 9 (1), (2016) [онлайн], [прегледан на 20.02.2022]. Достъпен на: <https://doi.org/10.6092/issn.1974-4935/6529>

¹⁴ *Tractatus pacis toti Christianitati fiendae* [онлайн], [прегледан на 20.02.2022]. Достъпен на: <https://www.payne.cz/3xS43787/MirovaSmlouva.html>

крал Иржи предлага създаването на съюз между независими и равноправни държави. Членовете на съюза се задължават да решават всички спорове помежду си само с мирни средства и да си оказват взаимна помощ в случай на агресия. Предвижда се създаване на обща асамблея, която да заседава периодично и да взема решения с мнозинство, както и консистория, която да решава техни спорове чрез арбитраж. Конфедерацията трябвало да разполага с обща армия и общи финанси. Иржи Подебрадски не само предлага детайлно разработен договор, но го изпраща до европейски монарси, като очаква те да го приемат. В договора не се посочва изрично Европа, а равнозначното тогава понятие „християнски свят”, който трябва да бъде спасен от „ужасния турчин”, който вече е превзел Константинопол. Договорът е различен от конвенционалните средновековни договори, които са двустранни, а предвиденият съюз – от идеята за универсална монархия под върховенството на Папството. Иржи Подебрадски е ръководен от пацифистки идеал и вярва в християнското братство, като използва турската заплаха и защитата на християнството като основен аргумент. Според някои автори проектът може да се разглежда като далечен пробраз на Европейския съюз.¹⁵ Към това мнение се присъединява известният английски социолог Антъни Д. Смит, специалист по проблемите на национализма, за когото проектът на Иржи Подебрадски би могъл да се приеме като една от историческите визии за европейско единство, предшестващи Европейския съюз.¹⁶

Подобен характер има проектът на Максимилиен го Бетюн, дук го Сюли (1560–1641), пръв министър на Анри IV, кралят, който слага край на продължила 30 години религиозна война във Франция. Сюли публикува през 1638 г. в своите

¹⁵ Odložilík, Otakar. *The Hussite King. Bohemia in European Affairs, 1440–1471*. New Brunswick, N. J.: Rutgers University Press, 1965.

¹⁶ Смит, Антъни Д. *Националната идентичност*. С.: Кралица Маб, 2000,

мемоари от името на краля (убит през 1610 г.) т.нар. „Велик проект” (*Grand dessein*). Като се позовава на историческия прецедент на обединената под властта на Карл Велики Европа, Дьо Сюли предлага ново единство във формата на конфедерация или „християнска република”. Проектът на френския гържавник предвижда създаването на „християнска република”, състояща се от 15 европейски гържави (която би могла да се осъществи след разгрома на Испания и Австрия, с което Франция да стане най-силната гържава в Европа). Такава конфедерация би трябвало да бъде оглавена от общ постоянен съвет на представители на гържавите (по четирима от големите страни и по двама от малките) и шест регионални съвета. Тя би трябвало да предотвратява войните между участниците, а войни да се водят само срещу Османската империя и Московска Русия, които според Дьо Сюли принадлежат на Азия.¹⁷

Инициативите на Иржи Подебрадски и на Максимилиен дьо Сюли за мир в Европа, които можем да определим като условен военностратегически и условен пацифизъм, макар и лансирани от важни фигури на европейската сцена, не срещат отклик и остават на фаза политически проект.

През епохата на Просвещението настъпва нов етап в развитието на пацифистките идеи – мирът от религиозно-политически става и философски проблем. Проектите за мир вече се основават не толкова на общи християнски принципи и конкретни стратегически съображения, а на рационалистически представи за природата на човека и обществото и на стремежа за негово усъвършенстване. Титани на Просвещението като Джонатан Суифт и Волтер, в противовес на традиционното възвеличаване на войната, я представят в комична и сатирична светлина. „Забранено

¹⁷ De la Reza, Germán A. *La invención de la paz: de la República Cristiana del Duque de Sully a la Sociedad de Naciones de Simón Bolívar*. México, D.F.: Siglo XXI Editores, 2009; Heater, Derek. *The Idea of European unity*. London: Leicester University Press, 1992, pp. 180-195.

е да се убива, следователно всички убийци биват наказвани, освен когато те убиват голям брой и под звука на фанфарите”, пише Волтер през 1771 г. Войната е не само неморална, ирационална и жестока, но и проява на атавизъм и нецивилизованост.¹⁸ Но не само критици на Църквата, деисти и атеисти, но и духовници и религиозни водачи допринасят за развитието на пацифистки идеи в рамките на просвещенската идеология на правата и свободата.

Английският писател и политически мислител Уилям Пен (1644–1718), по-известен като създател на колонията Пенсилвания в Северна Америка (сега съответния щат), се изявява като последователен пацифист и от двете страни на Атлантика. Той е един от водачите на т.нар. квакери (Дружество на приятелите), изповедание, което се отличава с принципно отричане на насилието и войната и заради това квакерите са подложени на преследвания и в Англия, и в американските колонии. Още родоначалникът на квакерското изповедание Джон Фокс (John Fox, 1624–1691) проповядва, че Бог живее в душата на всеки човек като вътрешна светлина на добротата и любовта към всичко живо, от което следва пълен отказ от насилие и установяването на всеобщ мир. Уилям Пен публикува около 100 съчинения, посветени на въпроси на теологията и религиозната толерантност, между които трактата „Опит върху настоящия и бъдещ мир в Европа”, отпечатан анонимно през 1693 г. в Лондон. В съчинението под мотото „Нека оръжията отстъпят пред тогата” (*Sedant arma togae*) Пен изразява надеждата, че конфликтите между владетелите и с техните поданици може да се решат не чрез сила, а с прилагане на принципите на справедливостта, чрез диалог в общоевропейски парламент. Един хипотетичен общоевропейски парламент според Пен би трябвало да се състои от 90 представители на държавите,

¹⁸ Meyer, Henry. *Voltaire on War and Peace*. Liverpool: Liverpool University Press, 1976.

пропорционално на размерите и населението им (съответно 12 на Германската империя, по 10 на Франция и Испания, 8 на Италия, 6 на Англия и т.н., като по-малките държави би трябвало да изпращат съвместно свои делегати). Гласуването в парламента би трябвало да бъде тайно, а решенията да се вземат с квалифицирано мнозинство и да бъдат задължителни за всички страни. За Пен Европа не е само християнско, а и политическо пространство и за разлика от предшестващите проекти, неговият е по-инклузивен, като включва Русия и Османската империя. Общоевропейският орган, като отстранява конфликтите, би осигурил постоянен мир. Обединението на Европа според Пен би трябвало да включва и официален език (латински) и да осигури пълна свобода на движение на нейните граждани.¹⁹

Френският духовник и дипломат Шарл-Ирене Кастел, абат дьо Сен Пиер (1658–1743), е автор на трактата „Проект за постигане на вечен мир в Европа“ (*Projet pour rendre la paix perpétuelle en Europe*), публикуван през 1712 г., издаван също в съкратен вид и получил широк отзвук. Като се позовава на множество исторически съществували конструкции (Свещената римска империя, Обединените нидерландски провинции, Швейцарската конфедерация) и на предшестващи проекти („Великия проект“ на Дьо Сюли), абат Дьо Сен Пиер предлага институционална рамка, която би осигурила мира в Европа. Той предлага създаване на федеративна структура (наричана „общество“ или „съюз“) на двадесет и пет държави (включително Русия), със сенат, състоящ се от представители на съответните държави. Автономността на всички държави във федерацията би трябвало да бъде гарантирана, а споровете между тях

¹⁹ Penn, William. *An Essay towards the Present and Future Peace of Europe by the Establishment of an European Dyet, Parliament or Estates*. Introduction by Peter van den Dungen. New York: G. Olms, 1983; Thommen, Marc. *William Penn and the Idea of Institutional Peacekeeping* [онлайн], [прегледан на 20.02.2022]. Достъпен на: https://www.ius.uzh.ch/dam/jcr:fffff-fcf62-9b13-0000-00002c408453/William_Penn_and_the_idea_of_institutional_peacekeeping.pdf

да бъдат решавани чрез арбитраж. Тази конструкция на Европа би трябвало не само да запазва мира в Европа, но също да осигури свободна търговия по цялата нейна територия. Най-радикалният политически мислител на Просвещението Жан-Жак Русо, макар че публикува съкратен вариант на съчинението на Сан Пиер, е скептично настроен към идеята за „европейски конгрес“, създаден чрез съглашение между владетелите, и вижда възможност за мир в Европа само чрез съюз на народите.²⁰

През 1795 г. последният велик представител на Просвещението, Имануел Кант, публикува философско есе за „Към вечния мир. Философски ескиз“ (*Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf*). Той противопоставя на хипотезата за „естествено състояние“ на хората, при което не е имало „никаква съдебна инстанция, чието решение да има силата на закон“, своята идея за „вечен мир“ като състояние на отношенията между суверенните държави, които са регулирани от правото така, че да бъдат ликвидирани основанията за военни сблъсъци. Според него както отношенията вътре в дадена държава могат да се регламентират разумно, за да се поддържа вътрешен мир, така и отношенията между хората от различните държави биха могли да се регулират разумно, за да се постигне външен мир. Кант смята, че морално-практическият разум ни задължава да изключим войните, като в противен случай би означавало, че трябва да се откажем от разума си и да се приравним с животните. Теорията на Кант изисква съгласуване между политика и морал, при което има две възможности – или политиката да се подчини на морала, или моралът да се подчини на политиката. Кант обаче добре осъзнава, че и двете неща са почти напълно неосъществими, и говори за „вечния мир“ като нещо недостижимо.

И все пак основната теза на Кант е, че вечният мир не е празна мечта, а цел, към която човечеството ще се

²⁰ Hoffmann, Stanley. Rousseau on War and Peace. – *The American Political Science Review*. Vol. 57, No. 2 (June, 1963), pp. 317-333.

приближава постепенно, а със своето усъвършенстване даже по-ускорено. Разумът не ни казва, че вечният мир ще се осъществи, това не се отнася до него, но той ни казва, че трябва да действваме така, като че ли този мир ще бъде някога постигнат. Учението за вечния мир у Кант е неотменна част от цялата негова теоретическа и практическа философия, и по-специално от неговата философия на историята.²¹ В трактата „Към вечния мир“ големият философ за първи път в историята на човешката мисъл разглежда идеята за вечния мир като философски проблем. Във връзка с тази идея са мислите му за правото на гражданите на държавата, за международното право и за правото на гражданите на света, които мисли съставляват съдържанието на неговата философска политика. Колкото и утопична да изглежда теорията на Кант за вечния мир, тя остава завинаги в историята на философията и става идеал, към който човечеството да се стреми дори след ясното осъзнаване за нейната непостижимост.

Може да се каже, че някои идеи на Кант са погетни от политически водачи на XX век и представени като програма за нова система на международните отношения (отхвърляне на тайните договори, които подготвят войни, равнопоставеност на големи и малки държави, премахване на постоянните армии, забрана за поемане на държавен дълг с оглед подготовка за война).

Ужасите и страданията на изтощителните войни и многократното прекрояване на границите в Европа от 1792 до 1815 г. поражда реакция, която се проявява в нови идеи и дипломатически инициативи. Умората от войните и

---

²¹ Кант, Имануел. *Към вечния мир*. С.: Проф. Марин Дринов, 1993; Gerhardt, Volker. *Immanuel Kants Entwurf 'Zum ewigen Frieden'. Eine Theorie der Politik*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995; Bialas, Volker und Hans-Juergen Haessler (eds.) *200 Jahre Kants Entwurf 'Zum ewigen Frieden'*. Wuerzburg, Koenigshausen & Neumann. 1996; Hoeffe, Otfried. *Kant's Cosmopolitan Theory of Law and Peace*. New York: Cambridge University Press, 2006.

опасенията от нови сътресения намират конкретен израз в предложението на руския император Александър I за създаване на т.нар. Свещен съюз, който да наложи спокойствие и стабилност в Европа на основата на християнските принципи за справедливост, любов и мир. Договорът за неговото създаване („Акт за взаимна помощ на християнските монарси“) със своята неопределеност е един от най-странните в историята на дипломацията, но е приет от всички европейски държави (с изключение на Светия престол и Османската империя).²² Идеята е да се запази мирът в Европа, като политическият и духовен живот бъде подчинен на принципите на легитимизма, монархическата солидарност и потискане на разрушителните тенденции на либерализма и национализма. Политическата система в Европа получава названието Метернихов режим, по името на австрийския външен министър и канцлер принц Клеменс фон Метерних, който се противопоставя на подбиващите статуквото идеи на демокрацията и национализма със средствата на репресиите, полицейския контрол и военните интервенции срещу революционните прояви в Южна Европа.²³ Независимо от целите и методите на обединените в Свещения съюз сили мирът в Европа се запазва до средата на XIX век (като изключим интервенции, получили мандат от въпросния Съюз срещу либералните революции в италианските държави и Испания през 20-те години на XIX век).

С Виенския конгрес от 1814–15 г. се свързва концепцията за „европейския концерт“ – геополитически ред, при който петте Велики сили действат съвместно за предотвратяване на войни и революции и запазване на териториалното и

²² Palmer, Alan. *Alexander I: Tsar of War and Peace*. London: Faber & Faber, 2011; Jarrett, Mark. *The Congress of Vienna and its Legacy: War and Great Power Diplomacy after Napoleon*. London: I. B. Tauris, 2013.

²³ Kissinger, Henry A. *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace, 1812–22*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1957; Siemann, Wolfram. *Metternich: Strategist and Visionary*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2019.

политическо статукво. Свещеният съюз се разпада следващите петнадесетина години, но за „европейски концерт” се говори почти до края на века.²⁴

Освен политическите инициативи или идейни конструкции проекти за вечен мир са предлагани и от ранни, т.нар. утопични, социалисти като Анри дьо Сен-Симон и от радикални философи като основателя на утилитаризма Джереми Бентам.

През 1814 г. Сен-Симон публикува трактата „За реорганизацията на европейското общество” (*De la réorganisation de la société européenne*) в съавторство със своя секретар Огюстен Тиери, по-сетне известен историк, в който е предложено обединение на Европа чрез обща конституция, общи институции и закони, като в този европейски съюз се предвижда и важна роля на Англия. Сен-Симон, който отрежда в бъдещото общество водеща роля на производителните класи, набляга върху мащабни континентални инфраструктурни проекти (като мрежа от канали, които да свържат Дунав с Рейн и Рейн с Балтийско море), чието осъществяване би било най-добрата гаранция за мир в Европа.²⁵

Съчинението на Джереми Бентам (1748–1832) „План за всеобщ и вечен мир” (*A Plan for a Universal and Perpetual Peace*) е написано през 1789 г. и публикувано една година след смъртта му в „Принципи на международното право”. Като изхожда от своя основен принцип за „хедонистичния калкулатор” (постигане на „максимално щастие на максимален брой хора”), Бентам сочи, че всички страдат от войната и разумът диктува тази причина за страдание да бъде премахната. Според Бентам разоръжаването, арбитражът и отказ от колониите ще осигурят вечен мир. Той оценява важността на проектите

---

²⁴ *Europe's Balance of Power, 1815–1848*. Ed. by Alan Sked. London: Macmillan, 1979.

²⁵ Swedberg, Richard. Saint-Simon's vision of a united Europe. – *European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie / Europäisches Archiv für Soziologie*, Vol. 35, No. 1. Carlisle, Robert B. *The Proffered Crown: Saint-Simonianism and the Doctrine of Hope*. Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press, 1987.

за вечен мир, дори светът да не е готов за тях, защото има нужда от тях. Той призовава християните да се молят за добруване на цивилизования свят чрез постигане на три основни цели – „опростено управление, държавна нестеливост и мир“.²⁶

Началото на XIX век бележи важна промяна в проявите на пацифизма – на излизане от сферата на академично теоретизиране и утопични проекти, като започва да добива организационни форми. Започва създаване на гружества за мир и в това неочаквано пионерска роля се пада на Съединените щати. От 1815 г. датира Нюйоркското гружество за мир (New York Peace Society) (НДМ), най-старата пацифистка група в САЩ, основана от Дейвид Лоу Додж (David Low Dodge, 1774–1852), теолог и активист, основател също на Американското библейско гружество и на Американското гружество за трактати.²⁷ НДМ провежда ежеседмични сбирки и публикува материали за ужасите на войната и пропагандира идеи за мир, основани на християнски принципи. Публикациите достигат далеч отвъд границите на Америка. През 1828 г. НДМ се слива с подобни гружества от Масачузетс, Мейн и Ню Хемпшир и се създава Американското гружество за мир (American Peace Society) (АДМ).²⁸ Според неговия президент Уилям Лад (William Ladd, 1778–1841) мирът може да бъде осигурен чрез създаване на един „конгрес и върховен съд на нациите“.²⁹ Дружеството организира конференции и издава списание „Предвестник на мира“ (*The Harbinger of Peace*). АДМ се опитва да предотврати Американско-мексиканската война от 1846–48 г. и след неуспеха се разпада. То се възражда в края

²⁶ Conway, Stephen. *Bentham on Peace and War*. – *Utilitas*. Vol. 1, Issue 1 (May 1989); Beck, Sanderson. *Peace Plans of Rousseau, Bentham, and Kant*. 2003 [онлайн], [прегледан на 20.02.2022] Достъпен на: <http://rousseaustudies.free.fr/ArticleBeck.htm>

²⁷ Brock, Peter. *Pacifism in the United States: From the Colonial Era to the First World War*. Princeton, N. J.: Princeton University Press. 1968, p. 458.

²⁸ *Ibid.*, p. 463.

²⁹ Ladd, William. *An Essay on a Congress of Nations, for the Adjustment of International Disputes Without Resort to Arms (1840)* [онлайн], [прегледан на 20.02.2022] Достъпен на: <https://archive.org/details/essayoncongresso00ladd/page/10/mode/2up?vie>

на века под ръководството на Бенджамин Франклин Трублът (Benjamin Franklin Trueblood, 1847–1916), квакер, който в книгата си „Световна федерация“ (*Federation of the World*, 1899) призовава за създаването на международна държава като условие за траен мир в света. През 1846 г. Илайхю Бъррит (Elihu Burritt, 1810–1879), аболиционист и пацифист, първоначално член на АДМ и редактор на неговото списание, организира „Лига на всеобщото братство“ (*League of Universal Brotherhood*) и сътрудничи активно с британските пацифисти.³⁰

Най-популярната и най-кратка антивоенна акция е на Хенри Дейвид Торо (Henry David Thoreau, 1817–1862), трансценденталист, аболиционист, пацифист и ранен екоактивист. С книгата си „Съпротива на гражданското правителство или гражданско неподчинение“³¹ Торо става теоретик на гражданското неподчинение. Той отрича постоянната армия, която „осигурява само властта на постоянното правителство, което не е нищо повече от средство, избрано от хората за изпълнение на волята им, и може да се поддаде на злоупотреби и поквара“ и се противопоставя на правителството, което „не ... осигурява свободата на страната“. Торо не се колебае да приложи своите принципи – през 1846 г. той отказва да плати данъците си в знак на протест срещу Мексиканско-американската война, за което прекарва една нощ в затвора, докато платят данъка вместо него. Възгледите на Торо вдъхновяват теоретици и практики на ненасилствената съпротива като Лев Толстой, Махатма Ганди, Мартин Лутър Кинг и много други.³²

През 1816 г. в Лондон е създадено от група квакери, финансисти, бизнесмени и духовници „Дружество за постигане

³⁰ Janis, Mark W. *America and the Law of Nations, 1776–1939*. Oxford University Press, 2010.

³¹ Thoreau, Henry David. *Resistance to Civil Government, or Civil Disobedience* (1849), Торо, Хенри Дейвид. *Гражданско неподчинение* [онлайн], [прегледан на 20.02.2022]. Достъпен на: <https://liternet.bg/publish6/dtoro/life/05.htm>

³² Rosenwald, Lawrence. *The Theory, Practice and Influence of Thoreau's Civil Disobedience*. – Cain, William (Ed.) *A Historical Guide to Henry David Thoreau*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

на постоянен и всеобщ мир” (*The Society for the Promotion of Permanent and Universal Peace*).³³ От 1819 г. то публикува списание *The Herald of Peace* (Вестител на мира). Целта на дружеството е всеобщото разоръжаване и решаване на споровете между държавите чрез арбитраж. Лондонското дружество създава свои дъщерни дружества в провинцията. Известно по-сетне като Дружество за мир (*Peace Society*), то е едно от най-бързо съществуващите дружества за мир – през 1930 г. се слива с „Международното християнско братство” (*International Christian Peace Fellowship*) и продължава като „Международно дружество за мир” (*International Peace Society*). В течение на 40 години (от 1848 до 1884 г.) секретар на Дружеството за мир е Хенри Ричард, конгрегационалистски свещеник и член на Парламента (1868–1888). Той има определена заслуга за включването на клауза за арбитраж в Парижкия договор от 1856 г. и за организирането на редица конгреси за мир и си спечелва прозвището „апостол на мира”.³⁴ По време на голямата Източна криза от 1875–78 г. Дружеството за мир и Хенри Ричард заедно с Работническата асоциация за мир участват активно в „българската агитация” от 1876 г. – широко обществено-политическо движение, което критикува правителството на Бенджамин Дизраели, следващо традиционната политика на подкрепа на Османската империя.³⁵ През 1874 г. е организирано помощно женско Дружество за мир под контрола на основното дружество.

През 1843 г. в Лондон по инициатива на пацифиста Джоузеф Стърдж (Joseph Sturge, 1793–1859), квакер предприемач,

³³ Ceadel, Martin. *The Origins of War Prevention: The British Peace Movement and International Relations, 1730–1854*. Oxford: Clarendon Press, 1996; Laity, Paul. *The Peace Society, the First International, and the Reform League*. Достъпен на: DOI:10.1093/acprof:oso/9780199248353.003.01

³⁴ Griffiths, Gwyn. *Henry Richard: Apostle of Peace and Welsh Patriot*. London: Francis and Taylor Publishers, 2012.

³⁵ Shannon, Richard. *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*. London: Nelson, 1963, p. 45, 55, 156, 166, 257, 259; Eldridge, C. C. *England's Mission: The Imperial Idea in the Age of Gladstone and Disraeli, 1868–1880*. London: Macmillan, 1973.

и на Илайхю Бърит е организиран първият Международен конгрес на мира, който призовава за мирен арбитраж в междудържавните спорове и създаването на съответна международна институция.³⁶ Втори конгрес на мира се провежда в Париж през 1849 г., председателстван от Виктор Юго, през 1850 г. във Франкфурт, през 1851 г. в Лондон, в Манчестър през 1852 г. и в Единбург през 1853.³⁷

В средата на XIX век английски и американски пацифисти правят опити за непосредствена намеса за предотвратяване или прекратяване на конфликти в Европа. По време на първата война за Шлезвиг (между Дания и Прусия, която подкрепя отцепници в тази южна датска провинция), през 1850 г., делегация на английски и американски пацифисти, начело с Джоузеф Стърдж и Илайхю Бурит, се срещат с командващите от двете страни, за да ги убедят да прекратят войната. През 1854 г. квакерите Джоузеф Стърдж, Робърт Чарлтън и Хенри Пийс предприемат пътуване до Санкт Петербург, макар с умерен оптимизъм, за да се срещнат с цар Николай I в опит да се предотврати избухването на Кримската война. Те наистина са приети от него и имат възможност да му представят обръщение, прието от квакерско събрание, в което призовават руския самодържец да прояви християнско миролюбие. Квакерите получават от императора писмен отговор на обръщението, но това е единственият реален резултат от мисията. Още докато са в Санкт Петербург, се стига до скъсване на дипломатическите отношения между Русия и Великобритания. Общественото мнение и пресата в родината се отнася негативно към квакерската инициатива.³⁸

³⁶ Griffiths, Gwyn. *Henry Richard: Apostle of peace and Welsh patriot*. London : Francis Boutle Publishers, 2012.

³⁷ Anderson, Matthew Smith. *The Rise of Modern Diplomacy, 1450–1919*. London: Routledge, 2013.

³⁸ Brock, Peter. *The Quaker Peace Testimony 1660 to 1914*. York: Sessions, 1990, pp. 266–268; Frick, Stephen. 'The Quaker deputation to Russia: January–February 1854'. – *Journal of the Friends' Historical Society*, LII (1968), p. 78–96.

През 1870 г. е основана Работническата асоциация за мир (Workmen's Peace Association, по-късно преименувана на Международна лига за арбитраж (International Arbitration League), начело с Рандал Кремър (Sir William Randal Cremer, 1828–1908), бъдещ лауреат на Нобелова награда за мир (1903). Кремър и други ръководители на асоциацията действително са от работнически произход. Асоциацията се обявява срещу военните разходи и намесата в европейските войни и за учредяване на върховен съд на народите.³⁹

През XIX век започва навлизане на жените в пацифисткото движение, към края на 40-те години британски жени сформират Кръжоци на маслиновото листо (Olive Leaf Circles), групи от по 15–20 жени за разискване и популяризиране на пацифистките идеи.⁴⁰ Началото на промяната на положението на жените и тяхната обществена роля е особено забележимо в пацифисткото движение. Присила Пековър (Priscilla Hannah Peckover, 1833–1931), квакерска проповедничка и активистка, посветила се на каузата на мира, организира през 1882 г. нова женска помощна организация към Дружеството за мир, а през 1889 г. тя става негов вицепрезидент.⁴¹

През 1867 г. Фредерик Паси (Frédéric Passy, 1822–1912) и Мишел Шевалие (Michel Chevalier, 1806–1879), подкрепени от група икономисти, банкери и духовни лица, организират Международна и постоянна лига за мир (Ligue internationale et permanente de la paix), обявила „война на войната“, като

³⁹ Ceadel, Martin. *Semi-Detached Idealists, The British Peace Movement and International Relations, 1854–1945*. Kett, Anna Vaughan. *The Charitable Work of Mrs Eleanor Clark of Street: The Olive Leaf Society and 'Grand Fancy Bazaars' in the 1850s*. Oxford University Press, 2000 [онлайн], [прегледан на 20.02.2022]. Достъпен на: <https://research.brighton.ac.uk/en/publications/the-charitable-work-of-mrs-eleanor-clark-of-street-the-olive-leaf>

⁴⁰ Liddington, Jill. *The Road to Greenham Common: Feminism and Anti-militarism in Britain Since 1820*. Syracuse University Press, 1989; Brown, Heloise. „The Truest Form of Patriotism”: *Pacifist Feminism in Britain, 1870–1902*. Manchester University Press, 2003.

⁴¹ Kett, Anna Vaughan. *The Charitable Work of Mrs Eleanor Clark of Street: The Olive Leaf Society and 'Grand Fancy Bazaars' in the 1850s*. [онлайн] [прегледан на 20.02.2022]. Достъпен на: <https://research.brighton.ac.uk/en/publications/the-charitable-work-of-mrs-eleanor-clark-of-street-the-olive-leaf>

смятат, че прекратяването на военните разходи и свободният пазар ще доведат до дълбоки социални промени.⁴²

През 1867 г. на конгрес за мир в Женева, организиран от френските пацифисти Шарл Лемоние (Charles Lemonnier, 1806–1891) и Емил Акола (Émile Acollas, 1826–1891), е учредена знаменитата Лига за мир и свобода (La Ligue internationale et permanente de la paix или Ligue internationale de la paix et de la liberté). Конгресът привлича внимание с участието на знаменитости, интелектуалци и революционери като Виктор Юго (председателстващ събитието), Джузепе Гарибалди, Михаил Бакунин, Луи Блан, Едгар Кинс, Жюл Фавр, Александър Херцен. На конгреса, на който присъстват 6000 души, се обсъждат политическите и икономически условия за постигане на международен мир, на демокрация в Европа и се издига лозунгът за „Европейски съединени щати“. Въпреки големите очаквания Лигата се оказва ефимерна организация. На следващия конгрес в Берн през 1868 г., на който се дискутира „връзката на икономическия и социален въпрос с този за мира и свободата“, тя се разцепва на демократичното мнозинство и социалистическото малцинство около големия смутител на реда Бакунин. След избухването на Френско-пруската война през 1870 г., която Лигата естествено не е успяла да предотврати, тя прекратява своето съществуване. По-късно е възстановена като Френско дружество на приятелите на мира. То на свой ред се трансформира във Френско дружество за арбитраж между нациите, което издава списание „Съединени европейски щати“. Въпреки краткото си съществуване, белязано повече с шум, отколкото с постижения, Лигата за мир и свобода оставя следи в развитието на европейския пацифизъм.⁴³

⁴² Cooper, Sandi E. *Patriotic Pacifism: Waging War on War in Europe, 1815–1914*. Oxford University Press, 1991.

⁴³ Carr, E. H. *The League of Peace and Freedom: An Episode in the Quest for Collective Security*. – *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1931–1939)*. Vol. 14, No. 6 (Nov. – Dec., 1935), pp. 837–844. [онлайн], [презледан на 20.02.2022]. Достъпен на: <https://doi.org/10.2307/2601913>; <https://www.jstor.org/stable/2601913>

През 1870 г. Рандал Кремър сформира в Лондон Работническа асоциация за мир. Кремър, заедно с френския икономист Фредерик Паси, е основател през 1889 г. на Междупарламентарния съюз, първата международна организация за арбитраж на конфликти.⁴⁴

През втората половина на XIX век се възражда идеята за решаване на международни спорове чрез независим арбитраж. Самата идея не е нова, през Средните векове Папството е било призовавано да се произнеса при конфликти между владетели. Привържениците на арбитража обаче са ентузиазирани от решението по случая „Алабама“ (по време на Гражданската война в САЩ се стига до взаимни претенции между американската и английската страна, по-специално правителството на САЩ претендира за компенсация за щетите, нанесени на търговската флота на Съюза от военния кораб „Алабама“, построен във Великобритания за южната Конфедерация). През 1871 г. е подписан Вашингтонският договор, с който САЩ и Великобритания се споразумяват да представят своите искове пред международен трибунал в Женева (състоящ се от представители на САЩ, Великобритания и три неутрални страни), който присъжда изплащането на компенсация за американските загуби.⁴⁵ Решението по случая „Алабама“ създава прецедент и вдъхва надежда на пацифистите, че е възможно всички международни конфликти да се решават чрез арбитраж. Известният белгийски либерал Емил дьо Лавеле смята, че арбитражното решение по случая „Алабама“ е едно от най-важните събития на XIX век, а хората,

⁴⁴ Cooper, Sandi E. *Patriotic Pacifism: Waging War on War in Europe, 1815-1914*. Oxford University Press. 1991; Ceadel, Martin. *Semi-detached Idealists: The British Peace Movement and International Relations, 1854-1945*. Oxford University Press, 2000.

⁴⁵ *Alabama claims of the United States of America against Great Britain*. 14 Sept. 1872 [презледан на 23.03.2022]. Достъпен на: <https://jsumundi.com/en/document/decision/en-alabama-claims-of-the-united-states-of-america-against-great-britain-award-saturday-14th-september-1872>. Cook, Adrian. *The Alabama Claims*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1975.

които го осъществяват, заслужават признанието на цялото човечество.⁴⁶

През 1890 г. на II международен конгрес за мир в Лондон датският пацифист, политик и парламентарист Фредрик Байер (Fredrik Bajer, 1837–1922) предлага проект за устав на постоянно международно бюро за мир по образец на Международния пощенски съюз. На 1 декември 1891 г. в Берн е учредено Международното бюро за мир (Bureau international de la paix, МБМ), първата международна неправителствена пацифистка организация. МБМ получава статут на международно юридическо лице в Швейцария и като такова получава субсидии от швейцарското правителство. Пъръв почетен генерален секретар на МБМ става Ели Дюкомен (Élie Ducommun, 1833–1906), един от основателите на Международната лига за мир и свобода през 1867 г., а Байер е негов президент до 1907 г. И двамата впоследствие получават Нобелова награда за мир (Дюкомен през 1902 г., Байер през 1908 г., а самото МБМ през 1910 г.) От 1911 до 1914 г. генерален секретар на МБМ е Албер Гоба (Albert Gobat, който е и генерален секретар на Интерпарламентарния съюз между 1892 и 1909 г.) Международното бюро за мир действа като постоянен секретариат на конгресите за мир и изпълнява множество функции – пропагандистки, информационни, координационни и организационни. МБМ провежда ежегодни конгреси, публикува документи, осигурява връзки между организации и активисти на движенията за мир.⁴⁷

През 1888 г. Рандал Кремър и деветима английски парламентаристи се срещат с Фредерик Паси и 24-ма френски депутати – привърженици на арбитража в Париж, на първата Интерпарламентарна конференция. Следващата година 56 френски и 28 английски парламентаристи, заедно с

⁴⁶ Laveleye, E. de. *Des causes actuelles de guerre en Europe et de l'arbitrage*. Brussels-Paris, 1873, pp. 191–2. Цит. по: Anderson, Matthew Smith. *The Rise of Modern Diplomacy, 1450–1919*. London: Routledge, 2013, p. 246.

⁴⁷ Herz, Ulrich. *The International Peace Bureau: History, Aims, Activities*. Geneva, 1969.

представители на парламентите на Италия, Испания, Дания, Австро-Унгария и САЩ, учредяват Интерпарламентарния съюз, оглавен от трима съпредседатели.

Под влияние на квакерството в Европа се появяват групи на привърженици на абсолютния пацифизъм. През април 1887 г. във философския клас на колежа в Ним е основана Асоциация на младите приятели на мира чрез правото, която привлича 80 членове, като неин почетен президент е избран Фредерик Паси. Целите на Асоциацията включват създаването на арбитражен съд със специален кодекс, премахването на постоянната армия и създаване на национална милиция, която да има полицейски функции.

През последните десетилетия на XIX век се осъществява втора индустриална революция на много по-висока технологична база. Тя е съпроводена от военна революция и надпревара във въоръженията. Появата на нови мощни експлозиви и оръжейни системи внушава силна тревога за разрушителната им мощ и опустошенията, които могат да предизвикат.

На този фон се засилват антивоенните настроения сред интелектуалните кръгове. Звезда на пацифистката пропаганда става австрийската писателка баронеса Берта фон Зутнер (Bertha Freifrau von Suttner, geborene Gräfin Kinsky, 1843–1914). Австрийска аристократка, узрасла в семейство с милитаристки традиции, тя, заедно със своя съпруг, се сблъсква с пацифистки дейци и организации и става последователен критик на шовинизма и милитаризма. В своя роман „Долу оръжията!“ (Die Waffen nieder!) от 1889 г. тя описва съдбата на млада жена, чиято съдба е осакатена от войните в средата на XIX век. Романът има изключителен успех, защото разглежда не само въпросите на войната и мира, но и положението на жената в обществото. Лев Толстой, самият той изявен пацифист, казва, че въздействието на романа може да се сравни с това на „Чичо Томовата колиба“ на американската

аболиционистка Хариет Бичър Стоу.⁴⁸ До началото на XX век романът е преведен на 16 езика и само немските му издания са 37. Берта фон Зютнер е основателка на Австрийското дружество на приятелите на мира и на Германското дружество за мир. Смята се, че тя повлиява на създателя на динамита Алфред Нобел, на когото за кратко е секретарка, но поддържа продължителна кореспонденция, да подкрепи каузата на мира.

В самогържавна Русия също се правят опити за изразяване на пацифистки идеи, но те остават ограничени в средите на либерално настроени аристократи и интелектуалци, а за организирано пацифистко движение не може да става дума. Още в началото на XIX век директорът на знаменития Царскоселски лицей Василий Малиновски (1765–1814), поклонник на идеите на Просвещението за естествените права и обществения договор (като се отнася критично към Русо) и придържащ се към доктрината за божествения произход на властта, публикува съчинението „Разсъждение за мира и войната” (1803). Според него вечен и всеобщ мир може да се постигне, ако в стремежа към него е приобщено цялото човечество, което е очевидно непостижима цел.⁴⁹

През последните десетилетия от живота си Лев Толстой, сложен и парадоксален творец, се изявява като влиятелен пацифист, критик на насилието на гържавата и на суеверието на официалната църква. Самият той в зрелите си години отдава по-голямо значение на религиозните си съчинения, отколкото на своите знаменити литературни произведения, и неговият пацифизъм се основава на личен прочит на Евангелието. За Толстой християнството е преди всичко морална доктрина, основана на „закона на любовта” и

⁴⁸ Hamann, Brigitte. *Bertha von Suttner : A Life for Peace*. Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press, 1996; Braker, Regina. *Bertha von Suttner as Author: The Harriet Beecher Stowe of the Peace Movement*. – *Peace & Change*. 16: (Jan. 1991) 74–96. [Достъпен на: doi:10.1111/j.1468-0130.1991.tb00566.x.].

⁴⁹ Никулина Н. М. *Малиновский Василий Фёдорович. Императорский Московский университет: 1755–1917: Энци. словарь*. Сост. А. Ю. Андреев, Д. А. Цыганков. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2010.

на „непротивенето на злото с насилие”, което съответства на апостолското послание: *Не се оставяй да бъдеш победен от злото, а ти побеждавай злото чрез добро* (Рим. 12, 21). Пацифизмът на Толстой стига до отричането на държавата като форма на институционално насилие, което се изразява във война навън и репресия вътре в обществото. Неговите принципи намират израз в „Краткото изложение на Евангелието”, в трактатите „В какво се състои моята вяра” и „Царството Божие вътре във вас”, в романа „Възкресение”. Тези принципи са: „1. Не се гневи. 2. Не развратничи. 3. Не се заклевай. 4. Не се противи на злото със зло. 5. Не воювай”. За Толстой отговорът на войната, насилието и социалния конфликт се състои в нормативните промени на вярата и убежденията.⁵⁰ Заради своите неоортодоксални възгледи Толстой се сблъсква с цензурата, отлъчен е от Руската православна църква, оказва се отчужден от аристократичната среда, към която принадлежи, дори от своето семейство.

Особено впечатляваща е подкрепата, която пацифистките идеи намират в края на XIX и началото на XX век от страна на видни бизнесмени и финансисти. Американският индустриалец и филантроп Андрю Карнеги (Andrew Carnegie; 1835–1919) от беден имигрант от Шотландия става един от „капитаните на индустрията” в Съединените щати. Един от най-богатите хора в света в края на XIX век, Карнеги пише в книгата си „Евангелие на богатството”, че човек, „който умира богат, умира в позор”. Своето огромно богатство той използва за различни благотворителни цели и превръща в модела на модерния филантроп. Освен другото Карнеги рационализира транспорта и съобщенията на Севера и така има големи заслуги за победата му над Юга в Гражданската война в САЩ, но става заклет пацифист и решава да се посвети на

⁵⁰ Emerson, Caryl. *Leo Tolstoy on Peace and War*. – PMLA. Vol. 124, No. 5, Special Topic: War (Oct., 2009), pp. 1855–1858 [онлайн], [прегледан на 20.02.2022]. Достъпен на: <https://www.jstor.org/stable/25614415>; Boot, Alexander. *God and Man According to Tolstoy*. New York: Palgrave Macmillan, 2009.

„премахването на войната, най-черното петно на нашата цивилизация”. Сред неговите многобройни благотворителни проекти е Карнегиевата фондация за международен мир (Carnegie Endowment for International Peace).⁵¹ Нейната цел е да изследва причините за войните с оглед на тяхното предотвратяване или бързо приключване. Както е известно, първата нейна голяма изява е провеждането на международната анкета за разследване причините и начините на водене на Балканските войни от 1913 г.⁵² Анкетата прави името на американския филантроп и пацифист изключително популярно в България – има улици на негово име и гаже деца, кръстени Карнези. По-сетне Карнези дава 1,5 млн. долара за построяването на „Двореца на мира” (Vredes Paleis) – седалището на Постоянния арбитражен съд (*Cour permanente d'arbitrage*) в Хага, като поставя условие в сградата да се настани и обществена юридическа библиотека. Сградата продължава да се владее и стопанисва от Карнегиевата фондация. След Първата световна война е учредена награда за мир на името на Карнези и на холандския banker Йохан Вателер (Carnegie Wateler Vredesprijs, *Pacis Palmae Digniores Quam Trophaea Belli*).

Еврейско-полско-руският banker, концесионер на железопътни линии, меценат и ционист Иван Станиславович Блюх или Блох (1836–1902) е друг магнат, който се изявява и като пацифист. Той публикува много томни трудове по икономически и финансови въпроси, но особена популярност получава книгата, излязла под негово име „Бъдещата война и нейните икономически последици”⁵³, преведена на английски, френски и немски език. На основата на обширен материал за напредъка на военната техника, за нейната разрушителна сила и

⁵¹ Wall, Joseph F. *Andrew Carnegie*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1970.

⁵² Другите балкански войни. Изследване на Фондация „Карнези” от 1913 година в историческа перспектива с нов увод и размисъл върху съвременния конфликт на Джордж Ф. Кенан. София, 1995; Илчев, Ив. Карнегиевата анкета на Балканите през 1913 г. – Македония. История и историческа съдба (1912–1941). Том II. С.: Знание, 1998.

⁵³ Блюхъ, И. С. *Будущая война в техническомъ, экономическомъ и политическомъ отношеніяхъ*. Санктъ-Петербургъ: Типография И. А. Эфрона, 1893.

катастрофалните последици за икономическото развитие на всички страни, Блюх предрича продължителна позиционна война на изтощение, която ще изисква огромно напрежение на индустрията, финансите и целия стопански живот, настъпване на глад и епидемии и повишаване на вероятността от революции. С книгата Блюх призовава за мирно разрешаване на възникващите международни конфликти и се смята, че съчинението му и ауденцията при император Николай II е повлияло за обръщението на последния с призив за мир и разоръжаване и зараждане на идеята за свикване на международно съвещание (първата Хагска конференция за мир през 1899 г.)

На 24 август 1898 г., инструктиран от Николай II, министърът на външните работи граф Михаил Н. Муравъов изпраща на представителите на всички държави, резидиращи в Петербург, циркулярна нота, в която се заявява: „Висш дълг на всички държави е да се сложи предел на непрекъснатите въоръжения и да се намерят средства за предотвратяване на нещастията, заплашващи целия свят“. През 1898 г. Николай II предлага свикване на международна конференция за ограничаване на „развитието на съвременните въоръжения“. Пацифизмът на царя и неговото обкръжение се определя не само от етични мотиви и тревога за ефектите от една високотехнологична война, но и от стратегически и икономически съображения, тъй като Русия не би могла да съперничи във военнотехническата област с Великите сили, нейни потенциални противници.⁵⁴

Краят на XIX век е белязан с провеждането в Хага (18 май – 29 юли 1899 г.) на международна конференция, която е уникална сама по себе си, защото по правило такива срещи на дипломати следват войните, а тази има за цел тяхното предотвратяване и защото конференцията има световен характер, в нея участват представители на 26 страни от

---

⁵⁴ Измятѣев, Анатолий В. Своеобразие российской внешней политики на рубеже XIX–XX веков. – *Вопросы истории*, 1998, № 8. с. 34–35.

Европа, Азия и Америка. България, макар и още под сюзеренитета на султана, е представена от Димитър Станчов и Христофор Хесапчиев. На конференцията се оказва много трудно да се постигне съгласие по въпросите за разработване на нови оръжия и намаляване на надпреварата във въоръжаването. Но след двумесечна работа на комисиите на конференцията се стига до приемането на седем документа: I. Конвенция за мирно уреждане на международните спорове (която предполага учредяване на постоянен арбитражен съд, на чиито заседания не трябва да се засягат „нито честта, нито жизнените интереси на страните“); II. Конвенция по отношение на законите и обичаите на сухопътната война; III. Конвенция, разширяваща приложението на Женевската конвенция от 1864 г. върху морската война (за болните и ранените); IV. Забрана на бомбардиране със снаряди и експлозиви от въздуха; както и декларациите: 1. Относно употреба на експлозиви и снаряди от въздушни балони; 2. За неизползване на снаряди, чиято цел е разпространяването на вредни газове; 3. За ограничаване използването на експанзивни куршуми (тип „дум-дум“).⁵⁵

През 1907 г. по инициатива на президента на САЩ Теодор Рузвелт е проведена втората Хагска конференция за мир (15 юни – 18 октомври), на която са представени 44 държави, от които 19 американски. На нея са преразгледани някои конвенции от 1899 г. и са приети 10 нови, но не се постига общо съглашение за разоръжаване, макар че са приети ограничения за такива действия, като минирание, бомбардиране на неукрепени градове, прибягване до сила, връщане на външни дългове. Определени и гарантирани са правата на неутралните държави по време на военни действия, създаден е постоянен международен арбитражен съд, постигнато е съглашение

⁵⁵ За документите на първата и втората Хагска конференция, 1899, 1907 г. – Вж.: Сборник на международни актове и договори. Под ред. на Вл. Кутиков. София, 1948, с. 30-99; Международни актове и договори (1648-1918). Съст. Слава Стефанова. С.: Наука и изкуство, с. 397-462.

за необходимостта от формално обявяване на война преди началото на бойни действия. Накрая страните се договарят за периодично свикване на подобни конференции в бъдеще, макар че процедурата за тяхното организиране не е прецизирана.

Хагската конференция от 1899 г. маркира политико-правни подходи за решаване на проблемите на междудържавните отношения по ненасилствен път. Постоянният арбитражен съд е създаден с договор през 1899 г. като междуправителствена организация, предоставяща разнообразни услуги за разрешаване на спорове на международната общност.⁵⁶

Социалдемократическите партии, обединени във Втория интернационал, се придържат към ортодоксалния марксизъм, според който пролетариите нямат отечество и са изправени пред общ враг – буржоазията, независимо от коя страна. Тези партии се обявяват против милитаризма и заплахата от война, защото за тях антивоенният протест е и антибуржоазен. Резолюция, приета на Шутгартския конгрес на Втория интернационал (1907), сумира ортодоксалната доктрина на социалдемократическите лидери: „Войните са присъщи на самата природа на капитализма, те ще бъдат прекратени, когато бъде премахната капиталистическата икономика”⁵⁷. На следващите конгреси на Втория интернационал, по-специално на Копенхагенския (1910) и Базелския (1912) конгрес, са приети съответни антивоенни резолюции. В тях се препоръчва в случай на избухване на война да бъде призовано работничеството на обща стачка, а социалдемократическите фракции в парламентите на съответните

⁵⁶ *The Proceedings of the Hague Peace Conferences*. Oxford University Press, 1920; Baker, Betsy. *Hague Peace Conferences (1899 and 1907)*. – The Max Planck Encyclopedia of Public International Law, 4.2 (2009): 689–698 [онлайн], [презледан на 20.02.2022]. Достъпен на: <https://web.archive.org/web/20200219002254/https://pdfs.semanticscholar.org/8692/ff0d33ed26b38f8f1a485f6cd99686c20696.pdf>

⁵⁷ Joll, James. *The Second International, 1889–1914*. 2nd ed. London, 1974, pp. 206–208.

страна да гласуват против военните кредити.⁵⁸ Бенито Мусолини, който тогава си създава репутация на революционер, като един от водачите на Италианската социалистическа партия и редактор на нейния орган „Аванти”, звучи даже по-радикално от левите във Втория интернационал – Роза Люксембург и Владимир Ленин. Преди началото на Триполитанската война от 1911–12 г. Мусолини пише: „Ако отечеството, една отживяла времето си лъжовна фикция, иска нови жертви от пари и живот, то пролетариатът, като следва социалистическите директиви, ще отговори с обща стачка. Войната на нациите ще се превърне във война на класите”.⁵⁹

Освен пролетарския има и друг вид интернационализъм или космополитизъм. В своите спомени френската графиня и придворна дама в София Анна дьо Грено (съпруга на българския политик и дипломат Димитър Станчов) пише, че не комунистите, а аристократите са истински интернационалисти.⁶⁰ Действително, монарсите на отделните страни традиционно смятат своите колеги за събратя, а владетелите на основните Велики сили, на които предстои да разпалят световна война, са и тясно родствено свързани (британският „Джордж”, германският „Вили” и руският „Ники”, както се наричат взаимно, са братовчеди, а на общите им снимки Джордж V и Николай II изглеждат като напълно идентични близнаци).⁶¹

В края на първото десетилетие на XX век в Западна Европа цари оптимистично и самотоволно успокоение. Големите кризи в англо-френските и френско-германските

⁵⁸ *Антивоенные традиции международного рабочего движения*. Под общ. ред. Я. Г. Тёмкина. Москва: „Мысль”, 1972; Joll, James. *The Second International and War*. – Publications de l'École Française de Rome. Année 1981 (54-1), pp. 245-262 [онлайн], [прегледан на 20.02.2022]. Достъпен на: https://www.persee.fr/docAsPDF/efr_0000-0000_1981_act_54_1_1444.pdf

⁵⁹ De Felice, Renzo. *Mussolini il rivoluzionario, 1883–1920*. Torino: Einaudi, 1965.

⁶⁰ Станчова, Анна. *Дворцови и дипломатически спомени 1887–1915*. С.: Български художник – Унив. изд. „Св. Климент Охридски”, 1991.

⁶¹ Викърс, Миранда. *Тримата императори*. С.: Ера, 2010.

отношения (Фашодска криза от 1898 г., Мароканските кризи от 1905–1906 г. и 1911 г. – т.нар. „скок на „Пантера“) са решени по мирен път, чрез конвенции и международни конференции. Хората от западните части от континента живеят през т.нар. Belle Époque с убеждението, че са достигнали върха на цивилизоваността и културното превъзходство, а варварството на войната е възможно само в югоизточния ъгъл на Европа, там, „където започва Изтокът“.⁶²

През 1909 г. английският пацифист, журналист и лейбъристски депутат Ралф Норман Ейнджъл публикува памфлета „Оптическата илюзия на Европа“, публикуван като книга следващата година под успокояващото заглавие „Голямата илюзия“ (т.е. очакването на евентуална голяма война).⁶³ Тезата на книгата на Норман Ейнджъл (публикувана многократно, включително в самото навечерие на войната) е, че икономическата интеграция на европейските страни е достигнала такава степен, че една война между тях е безсмислена, а милитаризмът и войната са отживели времето си.⁶⁴ Съвсем скоро „голямата илюзия“ се превръща в ужасяваща реалност.

Един инцидент на неспокойните Балкани, вече спечелили си известност като „барутно бурне“ и „център на бурите“, става искрата, която запалва световен пожар. Убийството на хабсбургския престолонаследник ерцхерцог Франц Фердинанд от сръбски националист в Сараево на 28 юни 1914 г. не е нещо толкова необичайно за епохата, когато в Европа и

⁶² Todorova, Maria. *Imagining the Balkans*. New York – Oxford: Oxford University Press, 1997; Jezernik, Božidar. *Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers*. London: Saqi Books, 2003; Тодорова, Мария Н. *Балкани. Балканизъм*. С.: Бълг. наука и култура, 1999; Йезерник, Божидар. *Дивата Европа: Балканиите през погледа на западните пътешественици*. С.: Проф. Марин Дринов, 2014.

⁶³ Заглавието на книгата иронично е използвано от френския кинорежисьор Жан Реноар за неговия антивоенен филм от 1937 г., в който действието се развива в германски военнопленнически лагер по време на Първата световна война.

⁶⁴ Angell, Norman. *The Great Illusion: A Study of the Relation of Military Power in Nations to their Economic and Social Advantage* (First ed.), New York: G. P. Putnam's & Sons, 1910; *The Great Illusion. A summary of Norman Angell's suggestive book on the peace question, made by R. J. L.* (Second edition.). R. J. L. London: Society of Friends' Peace Committee [1914].

в Америка убиват короновани глави и президенти, но в конкретните условия предизвиква серия от фатални политически решения и остра криза, която (неизбежно или може би не) води до европейска и след това световна война. Правят се някои жестове, които по-скоро целят да подсилят прес-тижа на коронованите миротворци, престорени или не. Така например в последните дни преди започването на Голямата война, когато Австро-Унгария обявява война на Сърбия (8 юли 1914 г.), Николай II прави някакъв опит да предотврати общоевропейския пожар и на 29 юли 1914 г. изпраща на кайзер Вилхелм II телеграма, с която предлага да се „предаде австро-сръбският въпрос на Хагската конференция” (на Международния арбитражен съд в Хага), но не получава отговор.⁶⁵

Внезапното или отдавна подготвяното (според двете основни исторически школи по въпроса) избухване на Първата световна война през 1914 г. внася смут в движението за мир в различните му форми. Малцината пацифисти, които си позволяват да протестират, са изолирани, гласът им е заглушен от националистическата истерия и пропагандата. В апогея на кризата (31 юли 1914 г.) френският социалистически лидер и харизматичен пацифист Жан Жорес, който се опитва да постигне съвместни действия на социалистите от Франция и Германия, става първата жертва на войната, застрелян в гърба от националистически фанатик. Във Великобритания много пацифисти, които отказват да воюват (т.нар. conscientious objectors – отказали се от военна служба поради морални и религиозни убеждения), както Стивън Хенри Хобхаус, който отказва военна служба поради убежденията си като „социалист и християнин”, така и атеистът лорд Бъртранд Ръсел (който преди това е прогонен от

---

⁶⁵ Палеолог, Морис. *Царская Россия во время мировой войны*. Москва: Международные отношения, 1991; Buchanan, George. *My Mission to Russia and Other Diplomatic Memories*. 1923. London: Cassell, 1923 [онлайн], [прегледан на 20.02.2022]. Достъпен на: https://archive.org/stream/mymissiontorussi01buchuoft/mymissiontorussi01buchuoft_djvu.txt

Кеймбриджкия университет), се оказват в затвор за различен срок.

Нямат особен ефект и апелите на привържениците на теориите за расовия афинитет и превъзходство на нордическите народи. Три дни преди Великобритания да влезе във войната, на 1 септември 1914 г., пацифистът Норман Ейнджъл предупреждава, че победа на Русия би довела до поражение на тевтонската цивилизация, расово и морално близка на англичаните. Същия ден подобни апели се отправят и от водещи академици от Оксфордския и Кеймбриджкия университет, от кметовете на Манчестър и Глазгоу, от епископите на Линкълн и Херифърд, от известни политици.

Един месец след това пък 93-ма най-изявени германски интелектуалци (нобелисти, представители на точните науки, историци, теолози, писатели, художници и други) излизат с манифест, с който напълно и безусловно подкрепят своето правителство и дават своя принос за мобилизирането на общественото мнение за войната.⁶⁶

Социалдемократическите партии, влизащи във Втория интернационал, с изключение на малки техни фракции, подкрепят съответните национални правителства във войната, а самият Интернационал е разпуснат през втората година на войната. В Италия Бенито Мусолини, изключен от Социалистическата партия, която е възприела позицията в полза на неутралитета, става яростен интервенционист, като получава средства от италианския военнопромишлен комплекс и от съюзниците от Антантата. В Германия едни от малкото социалдемократически водачи, които се опитват да водят анти-военна агитация, Роза Люксембург и Карл Либкнехт, са вкарани

⁶⁶ Boyce, Robert. The Persistence of Anglo-Saxonism in Britain and the origins of Britain's appeasement policy towards Germany. – *Histoire@Politique* 2011/3 (n° 15), pp. 110-129 [онлайн], [прегледан на 23.03.2022]. Достъпен на: <https://www.cairn.info/revue-histoire-politique-2011-3-page-110.htm>; Meyer-Rewerts, U.; Stöckmann, H. Das 'Manifest der 93': Ausdruck oder Negation der Zivilgesellschaft? – In: Johanna Klatt; Robert Lorenz (Hrsg.) *Manifeste: Geschichte und Gegenwart des politischen Appells*. Bielefeld: Transcript Verlag, 2010.

в затвора. През 1918 г. лидерът на Социалистическата партия и многократен кандидат за президент на Съединените щати Юджийн Дебс, като изявен пацифист, е осъден на 10-годишен затвор заради речите си срещу военната мобилизация.

И демократичният пацифизъм, и пролетарският или социалистически интернационализъм, и аристократическо-династичният интернационализъм се оказват несъстоятелни, изправени пред кризата от лятото на 1914 г., и катастрофират под напора на развихрилия се национализъм.

Избухването на войната е огромен крах на пацифизма и на интернационализма във всички форми, в които се е проявявал, особено впечатляващи през половината век преди Първата световна война. Но въпреки обезсърчителните провали на внезапно оказалите се наивни очаквания идеите на пацифизма все пак запазват своя потенциал и дори през годините на война получават нови превъплъщения, а през целия XX век намират израз в нови прояви. Тогава с пълна сила и с нов мащаб се разгръщат познатите вече форми на пацифизъм – и религиозен, и секуларен, възникват нови пацифистки движения и организации, създават се академични институции, които изследват въпросите на войната и мира, провеждат се множество дипломатически конференции и се подписват съответни договори за ограничаване на въоръженията, за отказ от война като средство за решаване на междудържавни спорове и прочее. При всичко това обаче все така неизменно остава парадоксалното състояние в привлекателността на посланието на пацифизма и безсилието му да предотвратява войните.

THE TRANSFORMATIONS OF PACIFISM: FROM COMEDY TO INTERNATIONAL POLITICS

Roumen Genov

Summary

Wars are a tragic but constant factor in the relations between nations and states, and as eternal are the aspirations and striving for peace. Throughout history pacifism was motivated by religious doctrines and secular philosophies, as well by geopolitical and strategic considerations. A provisional periodization and classification of pacifism is proposed in this paper.

The aspirations for peace, and pacifism as their doctrinal expression, underwent transformations throughout the last three millennia, from ancient comedies to state policy. The period of Modern History, and the 19th and early 20th century in particular, was especially productive in the propagation of pacifist ideas and projects, in setting up of different organizations, and even in gaining the support of prominent business figures. It culminated in international conferences summoned by European monarchs and American presidents, and adoption of number of conventions. Yet,

---

with all that, the development pacifism only confirms the paradox of both the attractiveness of its message and its ineffectiveness in preventing wars.

СЪВРЕМЕНОСТ

КОМУНИСТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ И ДЪРЖАВА СРЕЩУ ХРИСТИЯНСКИЯ ПРАЗНИК БОГОЯВЛЕНИЕ: ПО ПРИМЕРА НА ГРАД КАЛОФЕР

Живко Лефтеров

Един от елементите на провежданата от Българската комунистическа партия антирелигиозна и атеистична политика е системната работа за създаването и налагането на цялостна нова социалистическа празнично-обредна система, чрез която да се измести и по възможност заличи религиозната традиция в ежедневието на хората. Предвид амбициозните цели, които комунистическата власт си поставя, по неизбежност са ангажирани всички партийни и местни органи на властта, обществените и младежките организации. Добре известни, описани и изследвани са нововъведените на национално ниво трудови празници и ритуали (Ден на миньора, Ден на металурга, Ден на енергетика и т.н.), съпроводени с масовото трансформиране на религиозните празници: Гергьовден – Ден на овчаря, Трифоновден – Ден на лозаря, Тодоровден – Ден на коневъда, и др. Освен тези нови празници и ритуали, но не по-малко интересни, са и опитите на окръжните, градски и

селски ръководства на партията и обществените организации за създаване на регионални празници, които да заместят тези, свързани с местни религиозни традиции. В тези си напъни те достигат до фамозни, често и куриозни висоти.

Христоматиен пример в това отношение е празнуването на Богоявление в Калофер. Привързаността на жителите на града към празника води до дългогодишни опити от страна на комунистическата власт да бъде прекратено неговото отбелязване. Пряко следствие на тази политика са и всевъзможните експерименти и нововъведения, целящи подмяна и предефиниране на свързаните с него народни традиции и обичаи. Именно тези проблеми са във фокуса на настоящата статия.

***

В първите две години от установяването на новата отечественофронтowska власт в България Богоявление прогължава да бъде част от празнично-обредния календар на държавата.¹ На 22 ноември 1946 г. е сформирано първото правителство с министър-председател Георги Димитров, с което се слага край на участието на официални лица и войскови части на Богоявление както в София, така и в страната.² В

---

¹ Останалите празнични дни в Царството през 1945 и 1946 г. са Нова година, Рождество Христово, Освобождението на България (3 март), Велики петък, Възкресение Христово, Св. Георги Победоносец (Ден на храбростта), Възкресение Христово, Св. св. Кирил и Методий. През 1945 г. официален празник е и рожденият (16 юни), и тезоименият (14 септември) ден на Н. В. Цар Симеон II. От 1946 г. отпада рожденият ден на Царя, но се появяват два нови официални празника – 1 май и 9 септември. – *Държавен вестник*, бр. 15 от 1945 г.; ЦДА, ф. 165, оп. 2, а.е. 15, л. 15, 32.

² Това отговаря и на една чисто комунистическа идеологическа конструкция относно празниците в Царство България. Според нея „господстващата буржоазна класа се опитва да превърне някои традиционни народни празници в официално-държавни“, като по този начин злоумишлено желае да им придаде „чуждо за народа значение“. Сред тях е и Богоявление, разбира се, срещан в комунистическите идеологически разработки под своето „народно наименование“ – *Водици и Йордановден, празник обсебен за нуждите на „царската армия“*. – Стаменова, Живка. *Патриотизмът и празнично-обредната система. Минало и съвременност*. С.: Издателство на Отечествения фронт, 1986, с. 39.

следващите години Великият водосвет се извършва в присъствието единствено на архиереи и граждани. Друго в характерните елементи на обряда не се променя, като продължава и „обхождането на домовете” от енорийските свещеници, които „извършват традиционното ръсене със светена богоявленска вода”.³

След възстановяването на Българската патриаршия и избирането на митрополит Кирил за патриарх Български през 1953 г. той продължава да съвместява и Пловдивския митрополитски престол. Това е причина на големи християнски празници патриарх Кирил да продължи да служи в Пловдив и Пловдивска епархия. Традиционно един от тези празници е и Богоявление. Подробности могат да бъдат открити както в църковния печат от това време, така и в документацията на Комитета по въпросите на БПЦ и на религиозните култове. В докладна записка на неговия председател Михаил Ключуков до Антон Югов за протичането на религиозните празници през месеците декември и януари 1955 и 1956 г. четем: *По традиция доста шумно минава празнуването на Богоявление, когато се хвърля кръст в морето и реките. Имаме сведения за Пловдив, Асеновград и Габрово, дето и тази година са станали шествия от църквите до пунктовете, дето стават церемониите с кръста. По наша оценка, празненството в Пловдив тази година е било по-многолюдно (към 30 000 души) от миналата година и дето са пуснати много гълъби и в реката, по местен обичай, са били хвърлени много великденски яйца. Същото е било и в Габрово, дето са присъствали 800-900 души.*⁴ В заключение председателят на Комитета обобщава, че празниците в страната са

---

³ Великият богоявленски водосвет в столицата. – Църковен вестник, г. 50, бр. 3-4, с. 18.

⁴ ЦДА, ф. 378Б, оп. 1, а.е. 807, л. 1.

минали без инциденти, като „това се отнася особено за извършването на ръсенето преди Йордановден“, а и от Св. синод не са постъпили никакви оплаквания. На критика обаче са подложени партийните комитети по места и окръжните и общински съвети, които по мнението на Комитета не извършват никакви наблюдения при протичането на празниците и се държат пасивно.⁵

Като цяло повишеният интерес към дейността на БПЦ и останалите вероизповедания в страната от средата на 50-те години на XX в. и постоянното пряко наблюдение на религиозните служби е свързан с настъпилите промени в комунистическия блок. След смъртта на Сталин и започнатия от Никита Хрушчов курс на десталинизация се променя и политиката по отношение на религиозните общности. Поставя се началото на борбата с „буржоазните отживелици“, чието преодоляване е задължително по пътя на прокламираното изграждане на комунистическо общество. Религиозността също спада към тях. Това обяснява защо както в СССР, така и в НРБ се дава начало на затихналата в последните години от управлението на Сталин атеистична пропаганда. С началото на новата атеистична кампания във фокуса на партийните апаратчици и местните органи на властта попадат и религиозните празници. Те се смятат за най-устойчиви за повлияване. Особено тези от тях, които водят до преки контакти с населението извън храмовете, което спомага за запазване на популярността на Църквата сред хората. Един от тези празници е и Богоявление. В тази връзка цитираната докладна записка е повече от красноречива. На Богоявление се събират най-много

---

⁵ Пак там, л. 2.

хора.⁶ Масовото участие конкретно в Пловдив е свързано преди всичко с личността на патриарх Кирил. Това поставя Пловдивската епархия на БПЦ в по-особена позиция спрямо останалите епархии в страната, нещо, както ще видим, остава характерно за целия период на комунистическо управление.

В добре известното публикувано и многократно цитирано решение на ПБ на ЦК на БКП за засилване и подобряване на атеистичната пропаганда в страната, прието на 26 декември 1957 г., намира място и въпросът за отбелязването на големите християнски празници и свързаните с тях религиозни обреди и обичаи, имащи силно въздействие върху

⁶ Подобно е положението и в Съветския съюз. На Богоявление се събират най-много богомолци и граждани. Масовото посещаване води и до инциденти, които са повод за повдигане на въпроса за ограничаване на този тип прояви и налагане на наказания. Най-характерен пример, цитиран и до днес, са събитията в Саратов от 1949 г. На 19 януари 1949 г. епископ Борис Саратовски извършва тържествено водоосвещаване на р. Волга, получавайки предварително разрешение от районния изпълком. Тъй като температурата достига до -10 градуса, за осъществяване на ритуала част от леда на реката е разбита и мястото оградено. След приключване на обряда духовенството, начело с епископ Борис, и повечето от богомолците се връщат в града, но на място остават около 500 души (на водосвета присъстват над 30 000), които започват да се потапят в ледените води в продължение на 30-40 минути. Вследствие десетки се простудяват, а няколко почиват от пневмония. Информацията бързо достига до Москва и е обсъдена в Секретариата на ЦК на ВКП(б) през февруари с.г. Във в. „Правда“ е публикуван феyleтон „Саратовският купел“, в който потапянето в реката е характеризирano като „порнографско действие“, „подигравка с хората“, „обряд, продиктуван от идиотизма на стария живот“, „див обред“ и т.н. Публикувани са и имената на починалите участници. В крайна сметка са наказани представители на местните органи, както и самият епископ Борис, преместен на друга катедра. – Мраморнов, Александр. *К 60-летию „Саратовской купели“ (1949–2009)* [онлайн], [прегледан на 06.03.2021]. Достъпен на: <http://svavva.ru/istoriya/k-60-letiyu-saratovskoj-kupeli-1949-2009.html>. Инцидентът в Саратов е повод отдел „Пропаганда и агитация“ на ЦК на ВКП(б) да предложи на Сталин приемането на решение, което да доведе до началото на нова антирелигиозна кампания. Подготвеният документ обаче не е одобрен от Сталин, но събитието довежда до кампания за прекратяване на хвърлянето на кръста на Богоявление в СССР. Патриарх Кирил е запознат със случая, за което съдим по запис в неговия дневник от 1950 г.: *Епископ Борис Саратовски е преместен другаде, понеже на Богоявление миналата година някои негови близки жени с негово знание и съгласие се хвърлили във Волга да ловят кръста. Разбит бил ледът и една от жените попаднала под леда, та с мъка била избавена. Вследствие на простуда една от жените умряла. Вестниците писали. Станал голям шум, поради което Синодът се видел принуден да го премести.* – Кирил, патриарх Български. *Дневници*. С.: НБУ, 2018, с. 148.

населението. Решението е сведено до знанието на окръжните, околийските, градските и районните комитети и първични партийни организации с нарочно окръжно от 8 януари 1958 г., съдържащо разяснения за бъдещата работа. И в двата документа се говори за въздържане от „груб административен натиск“ над вярващите, като на няколко пъти изрично е отбелязано, че процесът по „преодоляване на религиозните отживелици“ ще бъде „сложен и продължителен“.⁷ Именно това виждаме и през следващите години – постепенно и възходящо въздействие, което има за цел намаляване влиянието на религиозните празници и поетапно отпадане на елементи от съпътстващите ги обреди и ритуали. В запазената документация желанието Богоявление, наред с Коледа и Великден, да бъде максимално ограничен и сведен до литургия в храма е добре отразено. Прицелът е в придружаващите го шествия, хвърляне на кръста и ръсене. Най-често това е придружено с административни мерки, като често се цитира чл. 7 от Закона за изповеданията от 1949 г.: *Религиозните служби и процеси на открито се подчиняват на общите законни и административни разпоредения.*⁸

Независимо от стремежа на БПЦ да отстоява съществуващите богослужебни практики и обичаи, взетото от Политбюро решение постепенно започва да дава своите „отровни плодове“. Твърде показателна в това отношение е докладната записка на ръководителя на отдела за БПЦ към Комитета Димитър Тодоров, изготвена на 15 декември 1959 г. Тя е озаглавена „Относно предстоящите църковни шествия и ръсене“ и визуира отбелязването на Богоявление през януари. От документа става ясно, че още през 1958 г. отделът е излязъл с предложение „безразборното ръсене по Богоявление“ да се извършва от свещениците единствено по предварителна покана, но не е било възприето. Въпреки

---

⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 3472, л. 103-104.

⁸ *Държавен вестник*, бр. 48 от 1 март 1949 г.

това с патриарх Кирил е бил проведен разговор „и се уговори свещениците да отиват само в домовете на известните им като вярващи семейства”. Констатацията на Димитър Тодоров е за липсата на каквито и да било последствия от този разговор и нежелание от страна на архиереите да правят внушения за ограничаване на обреда, поради което ръсенето продължава да се провежда във всички домове подред. Затова той обобщава: *Без по-голям натиск и определеност на нашето искане църквата ще продължава да се придържа в старата практика... Тя си дава сметка, че сега това е най-подходящата и действена възможност за контакт и въздействие върху безразличните към религията хора.*⁹ Основания и аргументи за ограничаване на религиозния обред Димитър Тодоров вижда в настъпилите промени в културата и бита, определяйки „обикалянето с котлето” като „отживелица”. Сред другите негативи са изброени използването на ръсенето по домовете за агитация сред децата и младежите, нарушаване на съществуващите закони и разпоредби за просията, на каквато той оприличава действията на свещеници предвид „паричните доходи” от ръсенето. За справяне с проблема, тъй като „няма гаранции” за поведението на патриарх Кирил и дали той ще се вслуша в направените му внушения, Димитър Тодоров предлага радикално решение – да се извикат всички архиерейски наместници и по административен ред да им се нареди да предприемат ограничения.¹⁰

Втората част от докладната записка е посветена на шествията, свързани с Богоявление. Опитът да се забрани провеждането на шествие във Варна през 1958 г. среща съпротивата на митрополит Йосиф, вследствие на което е дадено разрешение, но едва след „съгласуване на високо равнище”. Димитър Тодоров настоява да се говори колкото е възможно по-отрано както с митрополит Йосиф, така и с

---

⁹ ЦДА, ф. 165, оп. 9, а.е. 1179, л. 1.

¹⁰ Пак там.

митрополит Никодим, в чиято Сливенска епархия също са проведени шествия след св. Литургия. По-ранната реакция е необходима с цел убеждаване на митрополитите да ограничат церемонията в църквите. В полезрението на отдела попада и шествието в Пловдив, събиращо всяка година многохилядно множество. За него предложението е да се измести от централната улица, което „ще бъде крачка към отменяването на шествието по-късно“¹¹.

Тези думи, с които докладната записка завършва, са твърде показателни за следваната политика и разбиране за постепенно ограничаване, а впоследствие и преустановяване на отбелязването на християнските празници извън храмовете, включително и съпътстващите ги обреди и ритуали. В тази връзка натиск върху патриарх Кирил се оказва и от председателя на Комитета Михаил Ключуков по време на наложилите се като практика регулярни срещи между тях. Без подробности срещаме темата, отразена в няколко дневникови записа на патриарх Кирил. Първият от тях е от 4 февруари 1959 г. В него той лаконично е отбелязал „2. Подготовка за ръсене в бъдеще“¹². На следващата година, с дата 18 март 1960 г., срещаме: „14. Забрана на ръсене в някои места“¹³.

Междувременно служителите на Комитета продължават своите редовни обиколки из страната с цел събиране на подробни сведения. Благодарение на тях днес имаме възможност да реконструираме отбелязването на Богоявление в редица градове в страната.

Така например през януари 1959 г. Иван Узунов извършва наблюдение в Габрово и Севлиево. В Габрово, макар и чак към 10 ч., главната улица на града се изпълва от хора, които

---

¹¹ Пак там, л. 2. Документът е публикуван в: *Атеистичната политика в комунистическа България. Сборник документи. Част 1. Съставителство, предговор и бележки Живко Лефтеров. С.: НБУ, 2020, с. 128-129.*

¹² Кирил, патриарх Български. *Дневници. Съставителство, редакция, предговор и бележки Живко Лефтеров, Момчил Методиев. С.: НБУ, 2018, с. 296.*

¹³ Пак там, с. 342.

се събират от четирите действащи храма „предвождани от хоругви и кръстове, носени от монахини, заедно със свещениците”. На главния площад е отслужен кратък молебен, а броят на вярващите според Иван Узунов е около 300-400, като „вероятно числото им щеше да бъде много голямо ако милицията бе позволила да се стои на улицата, която пресича площада”. Св. Кръст е хвърлен от главния мост, на което място се събират предварително и групи хора – „предимно млади”. На ритуала присъстват 10 свещеници и 10 монахини. През целия ден, по лично наблюдение на служителя на Комитета, „свещениците ръсеха гражданите по домовете им”¹⁴. Узунов провежда и среща с председателя на ГНС – Габрово, а основната тема е провеждането на Богоявление през годините.

Друг служител на Комитета – Гавраил Димитров, пък обикаля по същото време Търновски окръг. В самото Търново, в което има 7 действащи църкви, след св. Литургия се образуват две литийни шествия. Едното с богомолци от три църкви, водено от митрополит Софроний, достига р. Янтра при моста под Царевец, където е извършен Велик водосвет, а за св. Кръст се хвърлят двама души. Мястото е предварително обработено и ледът отстранен. Второто, включващо миряни от други четири църкви, участва във водосвет и хвърляне на св. Кръст при новопостроения мост в града до Централната гара. Общо няколкостотин души уважават празника, а свещениците ръсят гражданите „на самото място в продължение на 20 минути”¹⁵.

Под давление на партийните органи, искащи реални резултати, Комитетът обсъжда засилване на мерките в духа на постъпателния натиск, започнал през 1958 г. На 21 декември 1960 г. на заседание на Колегиума на Комитета е обсъден въпросът с предстоящите празници през месец януари. Взето

---

¹⁴ ЦДА, ф. 165, оп. 9, а.е. 1176, л. 3.

¹⁵ ЦДА, ф. 165, оп. 9, а.е. 1181, л. 5.

е решение чрез ОК на БКП и Окръжния народен съвет (ОНС) да се въведе „забрана на безразборното ръсене по домовете, като бъдат направени съответни внушения на архиерейските наместници“. Също така е предвидено председателят на Комитета Михаил Ключуков да направи предварителна консултация с патриарх Кирил и Св. синод на БПЦ „за отменяване на църковните шествия“¹⁶. По време на заседанието са набелязани и църковните служби в страната, които традиционно да бъдат наблюдавани от служители на държавния орган. Сред тях е и отбелязването на Богоявление в Пловдив.

На 19 януари 1961 г. патриарх Кирил, епископ Стефан Главиници (на следващата година избран за Великотърновски митрополит) с петима свещеници отслужват св. Литургия в храма „Св. Богородица“ в Пловдив, на която присъства и служителят на Комитета Гавраил Димитров. След нейния край всички те, придружавани от около 250 богомолци, се отправят към река Марица, като по пътя изчакват присъединяването към тях на шествията от другите църкви. По този начин по главната улица на Пловдив „се образува внушително многохилядно шествие“, към което постоянно се присъединяват нови граждани, „за да наблюдават хвърлянето и ловенето на кръста“. С достигането на брега на реката е извършен водосвет, както повелява традицията на ритуала, след което и самото хвърляне на кръста, за който скачат трима души, „плаващи сред хиляди парчета лед“. Докладът на Гавраил Димитров завършва със следното обобщение: *Присъстваха над 6000 народ, застанал на двата бряга на Марица и на моста, което стана причина за около половин час да спре движението на превозните средства. Голяма част от присъстващите граждани още от 10 часа бяха заети удобни места на брега. След хвърлянето на кръста народа се разотиде, без да се извърши на самото място ръсене и целуване на кръста.*¹⁷

¹⁶ ЦДА, ф. 165, оп. 9, а.е. 1205, л. 5.

¹⁷ ЦДА, ф. 165, оп. 10, а.е. 378, л. 1.

Приведеното описание на Богоявление в Пловдив през 1961 г. и участието на патриарх Кирил в него ни дава представа за съществуващите сред комунистическите идеолози опасения по отношение на празника. В наложената действителност в страната, ако изключим спортните мероприятия, църковните празници са единствените, които също привличат хиляди участници. Това именно води до споменатите вече притеснения и обяснява защо целта е провеждането на религиозния празник да бъде ограничено в чертите на храмовете и в никакъв случай да не се прибягва до показност, която единствено би увеличила както престижа на Църквата, така също и нейната популярност.

От друга страна, описанието на празника в Пловдив говори, че опитите да се правят внушения на патриарх Кирил за отмяна на шествията се оказват неуспешни.

След избора му за патриарх, в периода от 1953 до 1969 г., когато за Пловдивски митрополит е избран Стобийски епископ Варлаам, патриарх Кирил почти всяка година продължава да участва лично в отбелязването на Богоявление в Пловдив. Изключения правят две години, когато е в Драгалевския манастир. След св. Литургия патриарх Кирил продължава да провежда литийни шествия през целия град до Марица, където извършва Велик водосвет и хвърляне на кръста. Макар и през годините участниците да намаляват, все пак в репортажите, публикувани в „Църковен вестник“, се говори за „многоброен благочестив народ“ и „хиляди вярващи“. Съвсем очевиден е стремежът на патриарха да поддържа традицията жива, запазвайки нейната публичност, независимо от оказваното давление. За съжаление добрият пример остава да се практикува единствено в Пловдив, и то до смъртта на патриарх Кирил.¹⁸

---

¹⁸ Данните са обобщени от проследяването на течението на „Църковен вестник“ в тези години. От това наблюдение може да бъде извадено и още едно заключение. Въпреки упорството на патриарх Кирил да следва традицията, като цяло статиите в органа на БПЦ, посветени на Богоявление, или намаляват, или са твърде кратки, или в някои години и напълно липсват (1953, 1956, 1960, 1963, 1964, 1967, 1971).

Общият извод, който може да се направи въз основа на съществуващата изворова база и историография, е, че първоначално мерките и усилията на комунистическата власт са насочени към въвеждане на ограничения в големите градове на страната. Поради тази причина религиозните обреди и честване на празници в провинцията и малките населени места се запазват почти непроменени до 60-те години, когато и те попадат в полезрението на идеологическите отдели на ОК на БКП. По места както партийните, така и обществените организации стават все по-изобретателни в търсенето и прилагането на алтернативни начини за справяне с генериращите им постоянни главоболия „религиозни отживелици”¹⁹.

***

Първото десетилетие от установяването на новата комунистическа власт в страната не се отразява негативно върху религиозния живот в Калофер. Даже обратното. Наблюдава се известен материален възход на двата манастира и църквите в града. През 1950 г. девическият манастир „Св. Въведение Богородично” е избран за откриване на синодална почивна станция, а нейни ръководители през годините са свещениците от Калофер – Христо Попниколов, Христо Савов, Тодор Вълев, Руси Костов и Мирчо Минков (днес ефимерий на манастира). Това е причина, особено в летните месеци, в града да пребивават множество архиереи и свещеници, които често взимат участие в църковните богослужения, организират временни църковни

---

¹⁹ За сравнителен анализ на броя на гражданските и религиозните обреди и ритуали в този период по-подробно вж.: Методиев, Момчил. *Между вярата и колтротомиса. Българската православна църква и комунистическата държава (1944–1989 г.)*. С.: Сиела, 2010, с. 41–43.

хорове, изнасят беседи.²⁰ Всичко това спомага за запазване на висока религиозността сред населението, още повече че и свещениците се увеличават с изпращането в манастира на постоянен ефимерий – ставрофорен свещеноиконом Стефан Ганчев.²¹ Разбира се, не трябва да се забравя и че градът се намира в Пловдивска епархия, което, както се видя, спомага за по-голямото запазване на традициите около отбелязването на религиозните празници и конкретно интересуващото ни Богоявление.

Калофер попада в полезрението на новата власт с разгръщането на атеистична пропаганда и възпитание в страната. Основната причина за това е Христо Ботев. Той е взет на „взоръжение“ от научния атеизъм при разработването на тезата за съществуването на революционноемократически атеизъм, наред с националнопросветителския и пролетарския атеизъм. Идеологическата постановка е, че той намира „най-висша изява в атеистическото творчество на Христо Ботев“²². Според това разбиране благодарение на Христо Ботев и неговия „широк диапазон на критика на религията“, характерен за революционноемократическия атеизъм, се облекчава „по-късната поява и масово разпространяване на пролетарския атеизъм“²³. Включването и цитирането на произведения на Христо Ботев в различни изследвания, сборници, христоматии, речници и антологии става

---

²⁰ Друмева, монахиня Валентина. *Девическият манастир „Св. Въведение Богородично“ и метосите в Калофер*. София, 1998, с. 129-130.

²¹ По това време действащите свещеници в Калофер са Николай Неделчев Илиев (роден на 24.I.1897 г. в Калофер), Христо Попниколов (роден на 1.VII.1904 г. в с. Габарево, Казанлъшко) и Димитър Попхристов. Към 1951 г. всеки от тях е с прослужени години съответно 27, 23 и 7. – ЦДА, ф. 165, оп. 9, а.е. 514, л. 8. // Списък на свещенослужителите и служителите при Карловското архиерейско наместничество и църквите в Карловска гуховна околия. 10.IV.1951 г. От списъка е видно, че свещениците в околията са общо 38. Година по-рано в града служи и свещеник Цветко Христов Богданов. – ЦДА, ф. 165, оп. 9, а.е. 248, л. 7.

²² *Процесът на преодоляване на религията в България. Социологическо изследване*. С.: Издателство на БАН, 1968, с. 110.

²³ Пак там, с. 111.

загължително.²⁴ Стига се дотам той да бъде обявен и за агент на войнстващия атеизъм.²⁵ Като прибавим към тази важна идеологическа употреба на Христо Ботев и традиционните чествания на живота и творчеството му като писател и поет, разбираме защо неговият роден град Калофер се превръща във важно звено на политиката на БКП и присъдружните ѝ обществени организации. Още повече че е трудно да се обясни защо в родния град на такъв „атеист“ като Ботев има толкова силно религиозно присъствие и влияние. С цел изолитране и маргинализитране на свещениците в града атеистичната пропаганда постоянно омаловажава тяхната роля дори в периода на Възраждането.

В тази връзка често се цитира и преекспонира описанието на калоферските свещеници от самия Иван Вазов, изпратен да учи при Ботьо Петков през 1866 г., на когото дори става помощник-учител. То се среща в неговата студия, посветена на Христо Ботев, и не е особено ласкаво по отношение на тяхното общо образование, начин на обличане и лични навици. На базата на целенасочено използвани и публикувани извадки от текста на Иван Вазов комунистическите идеолози на атеистичния фронт никога не пропускат да наричат свещениците от града „калоферски попове“, изграждайки на базата на това описание цялостна теза за „безсилюето да поддържат и укрепват религиозната вяра“ и „събудят и разгарят дълбоки религиозни чувства“.²⁶ Разбира се, тези тенденциозни умозаклучения не кореспондират с реалностите в Калофер и степенята на религиозно присъствие и влияние. А за него през 1962 г. свидетелства и ГК на БКП: *Налице са много факти от живота в нашия град, които говорят,*

²⁴ Вж.: напр.: *Атеистична христоматия. Литературата против религията.* С.: Издателство на БКП, 1966, с. 71-74; Бъчваров, Михаил. *Борбата на българските възрожденци против религиозните заблуди.* С.: Издателство на БКП, 1966; Стойчев, Тодор. *Атеистични традиции на българския народ.* С.: Партиздат, 1973 и др.

²⁵ *Атеистичната политика в комунистическа България. Сборник документи.* Част 1. Съставителство, предговор и бележки Живко Лефтеров. С.: НБУ, 2020, с. 145.

²⁶ Стойчев, Тодор. *Атеистични традиции на българския народ...*, с. 94-95.

че все още съзнанието на голяма част от нашите граждани не е освободено от възгледите и навиците, които векове наред са насаждани от бившите експлоататорски класи. У нас голяма част от нашите граждани, в това число даже и комунисти, все още тачат религиозни празници: Коледа, Василев ден, Йорданов ден, Иванов ден и др.²⁷

Тези „тъжни“ констатации се гължат и на постоянно-то внимание към Калофер от страна на висшия клир на БПЦ. Така например на 28 и 29 юли 1962 г. патриарх Кирил е на посещение в Калоферския девически манастир „Св. Въведение Богородично“ по случай 100 години от обновлението на манастирския храм. Освен монахините домакини в манастира се събират монахини от Казанлъшкия и Мъглижкия девически манастир, повечето свещеници от Карловска духовна околия, начело с архиерейския наместник свещеноиконом Гавраил Тумангелов и много вярващи от Калофер. Присъстващите в храма на манастира са благословени от патриарх Кирил, който произнася слово, посветено на „миналото величие на Алтън Калофер, дал толкова много за духовната ни и политическа свобода“²⁸.

На втория ден от посещението си в Калофер патриарх Кирил извършва пострижение на две послушнички – Юлиана и Валентина (бъдеща игумения на манастира) в „храма, препълнен с богомолци“.²⁹ След това отслужва св. Литургия със Стобийския епископ Варлаам, викарий на Пловдивската митрополия. Също така удостоява с офикията протоерей свещениците: Николай Неделчев, ефимерий при Девическия

---

²⁷ ДА – Пловдив, ф. 1308Б, оп. 2, а.е. 3, л. 30. // Доклад за работата на Градския комитет на БКП и градската партийна организация за времето от 12.1.1961 до 5.10.1962 г. в гр. Калофер. По това време партийните членове в Калофер са всичко на всичко 39 души. – ДА – Пловдив, ф. 1308Б, оп. 2, а.е. 4, л. 4.

²⁸ Найденов, протоерей Георги. Патриаршеско посещение в гр. Калофер по случай 100 години от възобновяването на храма в девическия манастир. – Църковен вестник, бр. 34 от 6 октомври 1962 г., с. 6.

²⁹ По това време в Калофер съществува и енорийско православно братство. – ДА – Пловдив, ф. 2704, оп. 1, а.е. 187, л. 6.

манастир; Христо Савов – енорийския свещеник при църквата „Св. Богородица“, и Георги Найденов – енорийски свещеник при църквата „Св. Архангел Михаил“ в Калофер, както и свещениците от с. Богдан – Георги Похожа, с. Дъбене – Христо Нетов, с. Иван Вазово – Иван Витев, с. Сушица – Петър Йонков, с. Баня – Петко Минчев.³⁰ От името на отличените благородарствено слово произнася Николай Неделчев. Следобед на същия ден патриарх Кирил посещава и Калоферския мъжки манастир.³¹

Очевидно всичко това идва в повече на местната партийна организация, която е и притискана на окръжно ниво да вземе по-сериозни мерки по отношение на съществуващото религиозно влияние в града. Така се стига и до първия конфликт, а повод за него става именно отбелязването на Богоявление. В нощта на 18 срещу 19 януари 1963 г. изграденият през предходния ден традиционен бент на Тунджа е премахнат. Това става повод няколко дни по-късно, на 22 януари, тримата свещеници да изготвят и внесат изложение до ГНС – Калофер, с оплакване от неговото разрушаване, което се отразява на пълноценното изпълнение на ритуала по хвърляне на св. Кръст в реката. Копие от документа е изпратено до Св. синод на БПЦ и председателя на Комитета. Според свещенослужителите премахването на бента е „сериозен инцидент“, който „не може да се отмени, тъй като става система“. Под система имат предвид събитията от предходната 1962 г., когато „беше организирано публично осмиване на взелите участие в това църковно-народно тържество“.³² В случая авторите на изложението подчертават, че провеждането на самия ритуал независимо от липсата на зафирено място в реката не е накърнено и поради тази причина все пак „е запазена конституционно гарантираната верска свобода“.

---

³⁰ Църковен вестник, г. 63, бр. 32-33 от 29 септември 1962 г.

³¹ Найденов, протоiereй Георги. Патриаршеско посещение в гр. Калофер..., с. 7.

³² ДА – Пловдив, ф. 740, оп. 2, а.е. 50, л. 1.

След това необходимо уточнение те задават въпроса дали в деянието са взели участие служители на съвета, каквато информация е достигнала до тях. В тази връзка от ГНС се изисква писмено да потвърди или отрече това обстоятелство, което пък би довело до изясняване на положението дали службите на открито са забранени „по някой нов юридически акт”. Въпреки „инцидентът, който внесе смут сред вярващите” тримата свещеници декларират последователно следваната политика на лоялност на духовната власт към светската, която обаче може да бъде накърнена и да се „изпадне в неудобно положение, особено в днешно време, когато въпросът за мирно съжителство е поставен на първо място”.³³

На 30 януари 1963 г. председателят на Градския общински народен съвет (ГОНС) – Калофер³⁴, Стоян Бозуков и неговият секретар Павел Бошев изготвят писмо-отговор по повод „църковния ритуал „хвърляне на кръста” с копие до Св. синод на БПЦ и председателя на Комитета. Още в първия абзац представители на съвета наблягат на липсата на спънки при провеждане на ритуала, благодарение на което „са били осигурени конституционните Ви гаранции”. След това уточнение следва подробен разказ на разиграния се „неприятен инцидент на черковския мост”, даващ представа за версията на общинските служители и нейната интерпретация. Според тях без разрешение от когото и да било „група пияни младежи” в следобедните часове на 18 януари преграждат река Тунджа в „най-застрашения” участък, с което създават опасност от излизане на реката извън нейното корито и заливане на улиците. Допълнително утежняващо обстоятелство е, че мястото се намира в близост до основно училище, с което е „застрашен животът на най-малките деца”.

³³ Пак там, л. 2.

³⁴ Калофер е самостоятелна община до 26.12.1978 г., когато въз основа на Указ №2295 на Държавния съвет на НРБ от 22 декември 1978 г. е присъединен към община Карлово. – *Държавен вестник*, бр. 101 от 26 декември 1978 г.

Според председателя и секретаря на ГОНС материалът, използван за направата на бента, е откраднат предишната нощ и включва входни и пътни врати, зреди, колове от огради и всякакви други материали, собственост както на граждани, така и на самия съвет, вследствие на което постъпват и множество оплаквания. Освен тези нарушения, извършени от „същите младежи”, свещениците от града са обвинени в отказ да съгласуват провеждането на ритуала с общинските служители, вследствие на което е проведен на „неподходящо място в близост до две начални училища, с което поради отвлечане вниманието на учениците се спъва нормалната учебно-възпитателна работа”.³⁵

В писмото се признава, че има заповед бентът да се премахне и откраднатите материали върнати на собствениците. Очевидно с назидателна цел е отделено място и на последващите ритуала събития. Свещениците отново са укорени, че този път са позволили на „същите тези пияни младежи” да „оскверният кръста най-вулгарно”, показвайки го „в пивниците, по улиците и други обществени места”, като по този начин „излагаха цялата църква и смисъла на ритуала”.³⁶ В заключение свещениците са уведомени, че в бъдеще с цел „да не се получават подобни неприятни инциденти” провеждането на ритуал трябва да бъде предварително разрешавано и съгласувано от ГНС, който „ще Ви определи място за провеждане”.³⁷

Акцията по премахването на бента съвсем очевидно е част от мерките, набелязани за справяне с влиянието на свещенослужителите в Калофер, най-силно изразено по време на религиозните празници. Трябва да се има предвид, че председателят на ГНС и неговият секретар също така са и членове на градската организация на БКП, както и повечето

---

³⁵ ЦДА, ф. 165, оп. 10, а.е. 876, л. 1.

³⁶ Пак там.

³⁷ Пак там.

общински служители. Самият ГК на БКП – Калофер, в своя отчетен доклад за 1963 г. отново е принуден да констатира, че „голяма част от нашите граждани, в това число даже и комунисти, се влечат след поповете и ходят на организирани-те от тях екскурзии до Рилския манастир и гр. места”.³⁸ За това и партийната организация в града неведнъж настоява да бъдат набелязани „мероприятия, които да внесат чувствително изменение в това отношение”, а за подобряване на атеистичната пропаганда да се потърси помощ от структурите на окръжно ниво и изградените от тях лекторски групи.³⁹

В кръга от мероприятия най-силният коз ще се окаже набиращата инерция политика на замяна/подмяна на религиозните празници с нови, „социалистически по съдържание”. В своите теоретични разработки през 50-те и 60-те години на XX в. комунистическите идеолози, базиращи се на проведени социологически изследвания, наблюдения по места и тълкуване на текстове на Маркс, Енгелс и Ленин, стигат до извода, че основните компоненти на „специфичната структура на религията отслабват и постепенно отмират” в процеса на изграждане на комунистическо общество в следния ред: религиозна идеология; религиозна практика; религиозна психология; религиозни прояви в народния бит. Общият извод е, че най-консервативни и трудни за преодоляване, тоест отмиране, са религиозните прояви, свързани с народния бит: църковните бракове, кръщенета и погребения.⁴⁰

В следващите десетилетия кампаниите и конкретните мерки на комунистическите партии, предприемани по отношение на борбата за преодоляване на религията, са

---

³⁸ ДА – Пловдив, ф. 1308Б, оп. 2, а.е. 5, л. 32. // Доклад за работата на Градския комитет и градската партийна организация за отчетната 1963 година в гр. Калофер.

³⁹ Пак там, л. 40. // Резолюция на годишната отчетно-изборна конференция на общинската партийна организация, състояла се на 29.1.1964 г.

⁴⁰ Процесът на преодоляването на религията в България. Социологическо изследване. С.: Изд. на БАН, 1968, с. 302.

степенувани именно във връзка с изброените четири компонента. Затова, паралелно с възобновяването на атеистичната пропаганда и възпитание, е предприета кампания за ограничаване на религиозните празници и обреди и тяхната замяна/подмяна с граждански. В тази връзка твърде популярно е разбирането за празниците като „обсебени” от Църквата, които в дълбоката си същност „не са религиозни, а народни”.⁴¹ Това противопоставяне на религиозни на народни празници обхваща цялата празнично-обредна система.

Такъв е случаят и с Калофер. В опита да се противодейства на отбелязването на Богоявление, а оттам и на свързаното с него по-късно през деня ръсене по домовете и обикалянето на младежите със св. Кръст, както и вечерните празненства с хора на площада, продължаващи до ранни зори, назрява идеята всичко това да бъде заменено от нов, „социалистически по съдържание” празник. В документите от този период той се среща под няколко различни наименования: Ден на зимния спорт, Ден на гмуркането/гмуркача, Ден на Юнака, Моржуване⁴². Какво представлява самият празник, организиран от ГК на ДКМС, ОФ и Физкултурното дружество: *В деня на празника се прави бент на р. Тунджа, която протича през града. В завиреното място се хвърля металическа топка (сфера). Младежите се потапят във водата, за да [я] извадят. Така се поставя началото на тъй нареченото „моржуване” в*

---

⁴¹ Кузманова, Магдалена. За религиозните наслоения в празниците и ритуалите. – *Философска мисъл*, кн. 3, 1976, с. 87.

⁴² Моржуването набира популярност и навлиза в България под съветско влияние. Първата организирана група за закаляване/моржуване се създава през 1962 г. във Велико Търново към текстилното предприятие ДИП „В. Мавриков”. Програмата и методите първоначално са заимствани от съветските клубове по зимно плуване в открити водоеми. През следващите години е изработена оригинална българска методика, а моржуването получава санкция „отгоре” и набира популярност в цялата страна през втората половина на 60-те г. чрез организиране на курсове, подготовка на инструктори и т.н. Не е съвсем ясно кога и кой го предлага, но организаторите на новия празник в Калофер се възползват почти веднага от него в опитите си също да спечелят популярност. – Матеев, Д., Л. Кантарджиев. *Моржуване. Физиология и методика на закаляването*. С.: Медицина и физкултура, 1968, с. 62–65.

Калофер. На младежа, който извади топката се дава специална награда, а на оставалите се дават някакви по-малки награди и им се изказва устна похвала. За да бъде по-интересен празника през една от годините обществеността на Калофер го е провела в плувния басейн на ДИП „Хр. Ботев“, като на първенеца за награда е било дадено агне.⁴³

След като в общи линии импровизираните елементи на новия празник, дублиращи религиозния, са начертани и той започва да се провежда ежегодно, местните партийни и обществени активисти получават силна подкрепа на окръжно ниво. В много от случаите тези нови празници се представят като възродени стари народни обичаи, което очевидно се прави с цел тяхното легитимиране/оправдаване. В информацията на Окръжната комисия по бита и гражданските ритуали – Пловдив, от 16 юни 1970 г., посветена на изпълнението на решенията на ОНС и ОК на ОФ – Пловдив, „За укрепване и разширяване на народните обичаи и традиции и новосъздаващите се социалистически ритуали в бита на трудещите се от Пловдивски окръг“ (от 15 май 1969 г.), срещаме сред селищата с примерите за „възраждане на стари народни обичаи и празници, в които се влага ново социалистическо съдържание“ и Калофер. В документа се говори за празника „моржуване, вместо хвърляне и хващане на кръста от духовните служители“.⁴⁴ Според членовете на Окръжната комисия резултатите биха били и по-добри, ако с „организацията на по-крупните мероприятия“ се заемат директно Окръжният съвет за изкуство и култура и ОК на ОФ, а не с работата да са ангажирани единствено народните съвети и ДКМС.⁴⁵

Новият празник в Калофер бързо набира подкрепа и от структурите, отговорни за налагане на новата празнична система на национално ниво, и започва да се дава като

---

⁴³ ДА – Пловдив, ф. 90, оп. 7, а.е. 90, л. 49.

⁴⁴ ДА – Пловдив, ф. 693, оп. 13, а.е. 225, л. 9.

⁴⁵ Пак там, л. 10.

пример за успешно внедряване на такъв тип празници. В изданието през 1970 г. пропагандно издание на Националния съвет на ОФ „Традиционни и нови празници“ специално внимание е отделено и на „умелото и творческо преосмисляне“ на религиозния празник Йордановден в Калофер: ... *вместо хващане на кръста под ръководството на религиозните дейци, вече се слага началото на нов, младежки зимен спортен празник.*⁴⁶ С неговото популяризиране и организиране са наточени Комсомолът и физкультурното дружество в града. От описанието разбираме, че спортният празник е разделен на две части – „змуркане“ и „моржуване“. Гмуркането се осъществява на същото място, където и хвърлянето на св. Кръст, тоест при Черковския мост, и има за цел „изваждане на хвърлена металическа топка“. По този начин „фактически се поставя началото на „моржуването“ в селището. На „първенеца-змуркач“, който извади топката, се дава награда, на останалите се изразява похвала“.⁴⁷ От текста се разбира, че новият спортен празник очевидно е предвидено да се провежда и в други селища, вероятно където традицията също е все още силна.

В тези селища от Пловдивски окръг, в които продължава да се отбелязва народният обичай за къпане на младоженците на Богоявление и Ивановден, той също се „преосмисля по подобен начин“. В случая очевидно не е проявена особена оригиналност, тъй като новият празник е наречен Ден на младоженеца. Той е ограничен единствено до Перущица, в която тази традиция все още е жива. В Деня на младоженеца сключилите граждански брак през изтеклата година получават покани от ГК на ДКМС и ГК на ОФ за общо къпане „в басейна на шадравана на градския площад“ – проява напълно копистка, без особени нововъведения и оригиналност.⁴⁸

---

⁴⁶ Янев, Петко. *Традиционни и нови празници*. С.: Издателство на ОФ, 1970, с. 26.

⁴⁷ Пак там.

⁴⁸ Пак там, 26–27.

Ситуацията в Калофер освен с въвеждането на новия спортен празник допълнително се усложнява с приемането от БПЦ на новоюлианския календар. С решение на Св. синод на БПЦ от 22 декември 1967 г. той е приет, считано от 20 декември 1968 г. По този начин БПЦ става последната от тези автокефални православни църкви, които днес използват новоюлианския календар. Възприетата календарна реформа прибавя 13 дни, без обаче да се променят датите на неподвижните празници като Рождество Христово, Богоявление и Благовещение.⁴⁹ Поради тази причина от 1969 г. Богоявление започва да се отбелязва на 6 януари, а не както дотогава, на 19 януари.

В Калофер тази промяна се отразява особено, тъй като на 6 януари се отбелязва и рождението на Ботев, превърнат, както се каза, в икона на борбата на българина с „религията и лицемерието на духовенството“ още от периода на Възраждането. В комунистическия период се извършва и трансформацията на образа на Христо Ботев от национал-революционер в социален революционер и борец срещу експлоататорите чорбаджии, което се обслужва и от образователната система. Затова и съжителството на Богоявление и социалиста Ботев на 6 януари се превръща в крайъгълен камък на бъдещите действия в Калофер.

Кампаниите за налагане на новите социалистически граждански ритуали, форсирани от решенията на Секретариата на ЦК на БКП от 26 декември 1966 г. „За по-нататъшното подобряване на работата за атеистическото възпитание на трудещите се“ и 11 март 1971 г. „За още по-широко внедряване на новите, социалистически граждански ритуали“, води до засилен натиск за ограничаване отбелязването на

---

⁴⁹ Послание до клира и всички чада на Българската православна църква относно промяната в църковния календар. – *Църковен вестник*, г. 69, бр. 21 от 21 юли 1968 г. По-подборно за осъществената календарна реформа вж.: Методиев, Момчил. *Между вярата и компромиса. Българската православна църква и комунистическата държава (1944–1989 г.)*. С.: Сиела, 2010, с. 222–225.

религиозните празници и намаляване на религиозните обреди в цялата страна.⁵⁰

Като цяло, освен опитите да бъдат премахнати обичаите, свързани с Богоявление, налагането на новите социалистически граждански обреди и ритуали в Калофер също среща трудности. По думите на служителите на ГНС – Калофер, отразени в информация за гражданските ритуали в града, ако се изключи въведеният още през 1945 г. граждански брак, при всички останали обреди „църквата все още остава главен фактор“.⁵¹ Цифрите говорят красноречиво. През 1970 г. от 64 новородени деца 41 получават кръщение (64,1%), а останалите 23 (35,9%) по нововъведения ритуал „именуване“. От 50 погребения 42 (84%) са с църковна заупокойна служба, а само 8 (16%) – по новия граждански ритуал.⁵² На следващата 1971 г. от 72 новородени 49 получават кръщение (68,1%), а 23 – „именуване“. От 59 починали 48 (81,36%) са с църковна заупокойна служба, 8 (13,6%) са погребани по новия граждански ритуал и близките на 3-ма (5,08%) души отказват и двата ритуала.⁵³ Процентите дават основание да се говори за относително устойчиво задържане на църковните обреди на едно ниво през 1970 и 1971 г.

За сравнение, какви са данните за Пловдивски окръг. През 1969 г. 31,6% кръщения срещу 68,4% именувания, а през 1970 г. 24% срещу 76%. При погребенията през 1969 г. тези с църковен ритуал са 75,3% срещу 24,7% с граждански. На следващата 1970 г. процентите са съответно 75,2 срещу 24,8%.⁵⁴

---

⁵⁰ Вследствие на решението от 1971 г. съществуващите от края на 50-те години в системата на окръжните народни съвети домове на атеиста са преподчинени на Отечествения фронт и неговите окръжни структури. През 1973 г. те са преименувани на домове за социалистически бит и култура.

⁵¹ ДА – Пловдив, ф. 740, оп. 2, а.е. 74, л. 2. // Информация за гражданските ритуали в гр. Калофер.

⁵² Пак там, л. 4.

⁵³ Пак там, л. 6.

⁵⁴ ДА – Пловдив, ф. 693, оп. 13, а.е. 225, л. 6-7. // Информация за изпълнение решението на XVII сесия на Окръжния народен съвет и пленума на Окръжния комитет на Отечествения фронт от 15 май 1969 г.

Преодоляването на религиозните отживелици и влиянието на Църквата по пътя към изграждане на комунистическо общество стават постоянна част от дневния ред на партийните, държавни и местни органи на властта и обществените организации. Затова и тяхното въздействие става все по-методично, процесите имат много по-амбициозни крайни цели, засягащи пряко и калоферци.

През май 1972 г. в Пловдив е свикана научнотеоретична конференция „Бит, религия, ритуали“. Секретарят на ОК на ОФ – Пловдив, Стоян Ляхов изнася подробен доклад на тема „Внедряването на новите социалистически граждански и трудови ритуали, празници и обичаи в бита на трудещите се от Пловдивски окръг“.

След тях е включен и случаят в Калофер: Освен утвърдените се в нашия живот интернационални и национални празници във всички селища на Пловдивски окръг най-тържествено се чества „Денят на лозаря“, „Денят на овчаря“. В зависимост от някои специфични местни условия все повече се утвърждават и навлизат в бита на народа десетки нови празници: „Празник на розите“ (Карлово и Розино), „Ден на хайдушката прослава“ – Сушица, „Ден на младежкия зимен спорт и издръжливост“ – Калофер, Перушица – „Лазаруване“ – Калояново, „Кукерски карнавален празник“ – Карлово и други.⁵⁵ В доклада се съдържа и информация за селищата в окръга, в които превес продължават да имат църковните обреди. За целия окръг те са пет: Раковски, Карлово, Калофер, Клисурса и Баня.

Конференцията е своеобразна прелюдия към приемането на един изключително важен за Пловдивския регион документ. След дълга подготовка и поредица от съвещания в духа на следваната от БКП политика, през 1972 г. ОК на ОФ и Дома за социалистически бит и култура – Пловдив, приемат съвместна „Програма за атеистичното възпитание на трудещите се

---

⁵⁵ ДА – Пловдив, ф. 90, оп. 3, а.е. 74, л. 66.

от Пловдивски окръг 1972–1975 г.”⁵⁶ Опирайки се на установената чрез социологически изследвания обща за окръга религиозност от 32,04%, са локализирани тези селища, в които тя е по-висока. Сред тях логично се нарежда и Калофер, заедно с Асеновград, Карлово, Раковски и Хисаря.⁵⁷ Така, наред с традиционните центрове на католическата общност в страната, намиращи се в Пловдивски окръг, степента на религиозност в Калофер също се запазва висока. Мерките за нейното преодоляване са както на окръжно, така и на градско ниво.

Според програмата до 30 март 1973 г. селищата, в които най-силно влияние има Православната църква, сред които изрично е споменат и Калофер, са задължени да изготвят специални тригодишни програми, които трябва „да акцентуват вниманието върху бита, тъй като православието се проявява най-вече чрез култово-обредния компонент”.⁵⁸ ГК на ОФ – Калофер, пък подготвя постоянно действаща фотоизложба „против религиозните догми, за социалистическите ритуали и празници”.⁵⁹

Въз основа на проведени две социологически изследвания в окръга⁶⁰ Домът на атеиста – Пловдив, съставя през 1972 г.

---

⁵⁶ ДА – Пловдив, ф. 90, оп. 7, а.е. 90, л. 18. Тъй като програмата е под формата на печатно издание, тя е заведена под един-единствен архивен лист в архивната единица. При нейното цитиране ще се използват освен исковите данни на документа, така и страниците от програмата.

⁵⁷ Още преди приемането на програмата в окръга се взимат мерки за намаляване на религиозността. През март 1972 г. са изготвени общи мероприятия на Дома на атеиста, ОК на ОФ и ОСИК за съвместни действия и подпомагане за преодоляване на влиянието на религията в окръга. Активно се включва и ОК на ДКМС. При приемането на програмата в окръга има 23 дома и 57 комисии за социалистически бит и култура. През учебната 1971–1972 година 699 комсомолци изучават „научен атеизъм”.

⁵⁸ Пак там, с. 22. В кръга на институциите, ангажирани с мероприятията, е и Етнографският музей при БАН, който трябва да подпомага развитието на новите празници и ритуали.

⁵⁹ Пак там, с. 11–12 от програмата.

⁶⁰ Извършеното изследване през 1971 г. е на тема: „Степен на религиозност и пътища за преодоляване на религиозните отживелици в съзнанието и бита на трудещите се от Пловдивски окръг”. През 1973 г. е извършено и социологическо изследване сред учениците от гимназиите, произхождащи от католически семейства.

религиозна карта, която през следващите години постоянно бива допълвана и уточнявана. Целта е данните от нея „да се използват за диференцирана практическа дейност с вярващите”. Картата съдържа информация за съществуващите 13 манастира, които според партийните идеолози са основните „религиозни огнища” в окръга. Съобразно своето влияние и активност те са обособени в 4 групи: „активно действащи, едва мъждукащи, полузагаснали и напълно загаснали”.⁶¹ Естествено, Калоферският девически манастир „Св. Въведение Богородично” е характеризирани като активно действащ. Затова и усилията на ОК на ОФ, ОНС – Пловдив, Окръжния съвет (ОС) на Българските професионални съюзи (БПС), ОК на ДКМС, ГОНС – Калофер, са крайно затруднени в това, което те наричат „създаване на народна празнична система и утвърждаване на безрелигиозна обредност”.⁶²

Въпросът за ограничаване влиянието на свещенослужителите в живота на гражданите на НРБ и поводите за контакти с тях продължава да не слиза от дневния ред до края на комунистическото управление в страната. На 2 февруари 1973 г. ръководителят на Комитета Михаил Ключуков е извикан на среща с председателя на БАН и член на Държавния съвет на НРБ акад. Ангел Балеvски, а темата на разговора е посветена на утвърждаването на новите социалистически ритуали. Първият поставен въпрос е за повишената активност на свещениците в страната, породена от дейността на местните съвети по налагането на гражданските ритуали, което е категорично опровергано от Михаил Ключуков, според когото „твърдението за настъпление от тяхна страна изглежда съчинено”. Вторият въпрос, поставен от акад. Ангел Балеvски, е свързан с ръсенето по домовете. За чест на председателя на Комитета той обяснява, че „това е утвърдена и призната традиция, влизаща в църковните

---

⁶¹ ДА – Пловдив, ф. 90, оп. 7, а.е. 89, л. 35.

⁶² Пак там, л. 36.

обреди”, но все пак с окръжно на Св. синод е разпоредено това да засяга единствено религиозни хора, които предварително поканят свещеника. Михаил Ключуков обещава и за в бъдеще, когато постъпят сигнали срещу свещеници, които ръсят, без да са поканени, да бъдат „вземани и нужните мерки”.⁶³

От периодичните срещи, организирани от Комитета с ръководствата на окръжните народни съвети, когато, разбира се, е запазена съответната документация, може да се узнаят най-наболелите проблеми към тогавашна дата. Така например на 29 април 1973 г. ОНС – Пловдив, изпраща в Комитета предварителен списък с въпроси, които следва да бъдат разгледани на предстоящата среща. Сред тях срещаме и няколко директно свързани с проблемите в Калофер: 1. *Правилно ли е с Наредба на народните съвети да се забранят религиозните обреди извън молитвения дом (хвърляне на кръст в реката, религиозно шествие и религиозно погребение)?* и 6. *„Разрешен ли е религиозния обред „ръсене” по домовете на гражданите и ако е разрешен, при какви условия да става (нужно ли е съгласието на гражданите и народните съвети)?*⁶⁴ Намерението на ОНС е заедно с отечественофронтовските кадри и съгласно решенията на Бюрото на ОК на БКП, натрупаният положителен опит да бъде обобщен и се премине към решаване на проблемите по местата, където все още съществува „превес” на църковните ритуали и силно влияние: *В бъдеще нашата дейност ще бъде насочена в обхващането на периферните селища от Пловдивски окръг, където има все още много нерешени проблеми при внедряването на ритуалите – Добралък, Орешец,*

⁶³ ЦДА, ф. 165, оп. 12, а.е. 1006, л. 5. На места това е повод за цялостна забрана на ръсенето, а не само на вярващите. Така например през януари 1974 г. свещениците от с. Кутово, Кошава и Антимово, влизащи в състава на СОНС – Златен рог, Видинско, получават писмени заповеди, че им се забранява да ръсят по домовете на Богоявление. – ЦДА, ф. 165, оп. 12, а.е. 1205, л. 70.

⁶⁴ ЦДА, ф. 165, оп. 12, а.е. 1010, л. 2-4. Натискът за прекратяване на всички публични прояви, свързани с Богоявление, в окръга е постоянен. Така например през декември 1973 г. на католическите свещеници в гр. Раковски е забранено да посещават енорияшите си по коледните празници, както и да ръсят домовете на Богоявление. – ЦДА, ф. 165, оп. 12, а.е. 1205, л. 52.

Клисура и Калофер, макар че през 1973 г. другарите от Калофер извършиха истински скок в процеса на секуларизацията...⁶⁵

Какво разбират в ОК на ОФ под „скок в процеса на секуларизацията”? В Калофер по това време към ГНС действа постоянна комисия „По гражданските ритуали”, която се състои от 6 жени.⁶⁶ Вследствие на тяхната активност и осигурено от съвета финансиране през февруари 1973 г. в града е открита нова ритуална зала за т.нар. радостни ритуали – сключване на граждански брак и именуване на деца. Съвместно с ГК на ОФ, ДКМС и представители на профсъюзите са създадени сценарии за церемониите, които трябва да преминават с „особена тържественост и емоционалност”. На тях присъстват и деца от детската градина в града, а участниците получават и подаръци от името на общественоността. Според ръководството на ГНС преди откриването на ритуалната зала „резултатите бяха слаби”, но благодарение на нея и проведената разяснителна и пропагандна работа през 1973 г. 100% от браковете се провеждат в нея и на 100% от децата „е дадено име по новия ритуал”. Вероятно за успех в секуларизацията се смятат и отчетените 36 от общо 71 погребения със социалистически граждански ритуал.⁶⁷

Цитираните цифри и „успехи” в действителност не дават реална представа за религиозната ситуация в Калофер. Това важи и за останалата част на страната. Много рядко при представяне на данните за сватбите, именуването и гражданските погребения местната власт включва и информация за паралелно провежданите църковни ритуали.

---

⁶⁵ ДА – Пловдив, ф. 90, оп. 7, а.е. 89, л. 26-27. // Дейност на Окръжната организация на Отечествения фронт – Пловдив за внедряването, утвърждаването и усъвършенстването на социалистическите граждански ритуали.

⁶⁶ ДА – Пловдив, ф. 740, оп. 3, а.е. 3, л. 33. // Решение № 4 на учредителна сесия на ГОНС – Калофер, състояла се на 23.1.1974 г. Председател на комисията е Денка Буюклиева, зам.-председател Надежда Попова, а секретар Райна Чакъррова.

⁶⁷ ДА – Пловдив, ф. 740, оп. 3, а.е. 2, л. 201. // Отчетен доклад за дейността на Изпълнителния комитет на Градския народен съвет град Калофер за мандата 1971/1973 година.

Тяхното пренебрегване в статистиките, а и липсата на сравнителен анализ наистина води до създаването на грешни представи за влиянието на новите празници и ритуали и често се стига до самозалъгване. Това в пълна степен важи и за калоферци, които въобще не са се отказали от практикуване на религиозни обреди, независимо от почти стопроцентовото участие в социалистическите граждански ритуали.

От групи документи, датиращи от същия период, с висока степен на сигурност може да извадим заключение, че прокламираният „скок в процеса на секуларизацията” просто е твърде прибързано хвалебствие, неотговарящо на действителността. В тази връзка показателни са информацията на Окръжния дом за социалистически бит и култура – Пловдив. През 1975 г. в един негов обобщаващ доклад с описание на локалните празници в окръга срещаме подробности и за опитите Богоявление и неговото отбелязване в Калофер да бъдат изместени от споменатите вече Ден на Юнака, Ден на змуркането, Ден на зимния спорт или моржуване. Въпреки всички положени усилия и декларирани успехи в този документ се среща една по-реалистична картина с признание, че „празникът се провеждаше на 19 януари всяка година до 1973 година включително”, „но поради редица причини празникът не се е харесал на младите хора и понастоящем неговото празнуване и отбелязване е преустановено”.⁶⁸ Още в самото начало на текста, едва ли не като застраховка, авторите признават, че „Калофер е едно от селищата в Пловдивски окръг, където процесът на секуларизация протича доста бавно”. Това те обясняват с факта, че градът е родно място на Екзарх Йосиф и Доростолско-Червенски митрополит Михаил, има два действащи манастира, три църкви и 5 параклиса в околността. Всичко това „задържа внедряването на социалистическите граждански ритуали”.⁶⁹

⁶⁸ ДА – Пловдив, ф. 90, оп. 7, а.е. 90, л. 49.

⁶⁹ Пак там, л. 48.

Разбира се, не трябва да се забравя, че не само интересуващият ни християнски празник Богоявление се радва на популярност, но и празнуването на коледните празници и местния обичай Парен петел. Освен това във „физическото присъствие“ на няколкото свещеници в града и наложилото се разбиране за прогресивната и положителна роля на Българската православна църква по време на Априлското въстание служителите при Дома отново виждат „загържане преодоляването на религиозните отживелици“. Последният изложен мотив в доклада, макар и да не звучи особено убедително, да не кажем нелепо, е свързан с „по-буиния“ характер на „потомците на славния Калифер войвода“.⁷⁰

Конкретно за Богоявление от Дома за социалистически бит и култура отново прехвърлят отговорността на свещениците, които „подклаждат“ стремежа „да се продължава традицията за хвърляне на кръста“. Това съвпадало с манталитета на калоферци, които били „романтични натури и им импонира“ повече отбелязването на религиозните празници, тъй като те били повод да „подпийват порядъчно“ и изливат своята „енергия в буини веселби и хора на централния градски площад“.⁷¹

При придобиване на цялостна представа за процесите в Калофер трябва да се има предвид и продължаващото, както и по времето на патриарх Кирил, специално отношение към свещенослужителите и миряните в града от страна на духовната власт. В разгара на кампанията по налагане на новата празнична система и граждански ритуали, на 18 януари 1974 г., Пловдивският митрополит Варлаам прави своето първо официално посещение в Калофер, откакто е избран да заеме митрополитския престол. При тържествено биене на камбаните в града той е посрещнат в църквата „Св. Атанасий“ от карловския архиерейски наместник ставрофорен

---

⁷⁰ Пак там, л. 49.

⁷¹ Пак там, л. 50.

свещеноиконом Георги Ангелов и духовенството на града. Председателят на църковното настоятелство свещеник Димитър Цонков произнася слово. След архиерейската служба, в която участват всички духовни лица, митрополит Варлаам отличава с офикия „свещеноиконом“ енорийския свещеник при храма „Св. Богородица“ протоерей Христо Савов и енорийския свещеник при храма „Св. Атанасий“ свещеник Христо Попниколов. Показателно в случая е, че храмът е „препълнен с богомолен народ“, което още повече вдъхновява митрополит Варлаам в неговото „пламенно слово“, в което „похвали благочестивата ревност на калоферци“.⁷²

Препълнените храмове в Калофер по време на архиерейското посещение очевидно не кореспондират с оптимистичните информации на ГНС, ГК на БКП, ОФ и ДКМС. Съвсем скоро тезите на представителите на властта са подложени на изпитание от свещениците Иван Найденов и свещеноиконом Христо Попниколов, най-възрастния от всички свещенослужители в града. През 1976 г. по случай 100 години от Априлското въстание и смъртта на Христо Ботев в града на официално посещение е Тодор Живков. Предвид съвпадението на датите, за което стана въпрос, местните партийни и общински власти изрично забраняват отбелязването на Богоявление извън храмовете. Въпреки това свещениците Иван Найденов и Христо Попниколов не се съобразяват с разпоредбите и хвърлят кръста в Тунджа, а младежи от града, както повелява традицията, обикалят домовете на своите съграждани с него.⁷³

Случаят „потриса“ властта до степен да бъде даван за пример на национално ниво като вид съпротива срещу

---

⁷² Савов, свещеноиконом Христо. Мило църковно тържество в гр. Калофер. – *Църковен вестник*, бр. 5 от 11 февруари 1974 г., с. 5-6.

⁷³ Найденов, Ивайло. *Богоявление в Калофер – много празник и малко тъга*. – Двери на Православието [онлайн], [прегледан на 30.03.2021]. Достъпен на: https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,100656/catid,29/id,12539/view,article/. По спомени на Ивайло Найденов, син на свещеник Иван Найденов, още преди тези събития неговият баща е викан в ГНС, за да подписва декларация, че няма да проповядва извън храма, да участва в погребални процеси и гр.

новите социалистически ритуали и въобще срещу провежданата политика по отношение на религиозните празници. На 29 април 1976 г. в Комисията за външни работи при Народното събрание е изслушана информация за дейността на Комитета по въпросите на БПЦ и религиозните култове.⁷⁴ На заседанието освен членовете на комисията присъстват и представители на ЦК на БКП, Държавния съвет, различни министерства, Философския институт към БАН и Славянския комитет в България. В разискванията след изслушването, съхранено в протокола, срещаме любопитни констатации на председателя на Комитета Стойно Баръмов. Според него един от най-големите проблеми е култово-обредната практика на Църквата, която дава примери за различни тенденции. Както на лоялно и примиренческо поведение, така също и на „остра реакция на нашата политика да въведем социалистически ритуали” с цел „елиминирани на църквата”. В тази връзка той дава пример именно със ситуацията в Калофер: *Ние вземаме мерки, настояваме да се вземат по отношение на свещеници, проявили се в тази насока. Но най-неприятното е, че ние трудно получаваме информация навреме за такива деяния на свещенослужители. Системата при нас е доста трудна за получаване на информация. Вече имаме пълномощници, но все още не са навлезли в детайли на работата, за да могат да следят самите на място тези неща и да получаваме информация, както получихме много от тях и взехме мерки. Свещеникът в Калофер, въпреки че съветът го е предупредил да не хвърля кръста, защото съвпада с деня на Ботев, когато се правят тържества, най-безцеремонно излиза и там пияни младежи създават зрелище, тръгва по улиците. За това ние взехме мерки и е наказан доста сериозно. От владиката, което е най-правилно.*

---

⁷⁴ До края на комунистическото управление в България КВБПЦРК е в системата на МВНР, поради което и в НС ресорната комисия, имаща отношение към неговата работа, е Комисията за външни работи.

Ако владиката откаже, законът ни дава право и ние да се разпоредиме...⁷⁵ Затова и не е случайно, че едно от предложенията на Комисията освен тези, свързани с дейността на Комитета в чужбина, е да „засили контрола за спазване на законите и води борба срещу отрицателните прояви и тенденции в културно-обредната практика“.⁷⁶

Действително годините 1975–1976 се явяват гранични по отношение на Богоявление и неговото отбелязване в НРБ. Очевидно е, че през втората половина на 70-те и през 80-те години като цяло партийните, държавните и местните органи на властта са се справили с поставената задача, тъй като публичността при отбелязването на Богоявление действително е преустановена и той е сведен единствено до св. Литургия в храмовете и водоосвещаване отново в тях. От наличните източници можем да заключим, че единственият елемент, който продължава да се практикува, е ръсене на отделни вярващи, но при специален режим. Останалите елементи като литийни шествия, хвърляне на кръста, обикаляне на селището и ръсене на домовете липсват. По този начин следваната още от края на 50-те години стратегия за „скриване“ на празника в църквите е доведена до успешен край.

Макар и формално Богоявление в Калофер също да отговаря на тези критерии, ритуалът по хвърляне на кръста продължава, но вече тайно. До края на комунистическото управление в страната група мъже и младежи продължават да го отбелязват. Те се организират на Богоявление с помощта на свещеник Димитър Цонков от Калоферския мъжки манастир „Рождество Богородично“, намиращ се на 6 км от града, на десния бряг на Бяла река. Именно в нея, а не в протичащата през града Тунджа, продължава хвърлянето на кръста

⁷⁵ ЦДА, ф. 117, оп. 14, а.е. 66, л. 6. Други примери за „нарушения“, които Стойно Баръмов дава, са свързани най-вече с погребалните обреди, включително на членове на БКП и техни роднини.

⁷⁶ Пак там, л. 47.

на този таен за обществеността ритуал. В него участие често взимат и членове на БКП, както и младежи, членове на Комсомола.⁷⁷

***

Не би било пресилено да се обобща, че в случая с Калофер се наблюдава силно изразена привързаността към Църквата като институция и религията като традиция, които безспорно са се превърнали в характерна и съставна част от локалната идентичност. Това важи и за християнските празници и свързаните с тях обичаи. Типичен пример в това отношение е именно Богоявление. Неговото значение като празник за калоферци е безспорно, което обяснява защо единствено в Калофер комунистическите идеолози предприемат инициативата за създаване и популяризиране на нов обичай, който да измести традиционните обичаи и практики, свързани с Богоявление. „Борбата” срещу отбелязването на Богоявление в града е пример и за това какви прийоми използват комунистическите идеолози в опитите да изличат религиозната традиция в празниците и обичаите. Въпреки всичко именно Калофер е мястото, в което за последно е изпълнена традицията по водоосвещение на река, в случая Тунджа, с хвърляне на св. Кръст, а обредът продължава да се практикува тайно до самия край на тоталитарното управление.

Всичко това обяснява защо Калофер е едно от първите селища в страната, в които е възстановено официалното отбелязване на Богоявление още през януари 1990 г. Тогава в литийните шествия участват над 2000 души, а 30 младежи в носии се хвърлят в реката за св. Кръст.

---

⁷⁷ Интервю на автора с доц. д-р Ивайло Найденов, декан на Богословския факултет на СУ, проведено на 23 февруари 2021 г. Ивайло Найденов е родом от Калофер, син на свещеник Иван Найденов и внук на свещеник Георги Найденов. Пряк свидетел и участник в отбелязването на Богоявление в града и хвърлянето на св. Кръст в р. Тунджа след 1989 г.

Традициите в Калофер, свързани с отбелязването на Богоявление, са силни и в никакъв случай не са свързани единствено с популярното днес т.нар. Мъжко ледено хоро, което е нов обичай, роден през 90-те години на XX в. От друга страна, появата му точно в Калофер безспорно е свързана с тази силна връзка на местните жители с християнския празник Богоявление. Трябва да се има предвид обаче възможността постепенно Мъжкото ледено хоро да подмени основното съдържание на обичаите, свързани с християнския религиозен празник.

THE COMMUNIST PARTY AND STATE AGAINST THE CHRISTIAN FEAST OF EPIPHANY: THE EXAMPLE OF THE TOWN OF KALOFER

Zhivko Lefterov

Summary

One of the elements constituting the anti-religious and atheistic policy implemented by the Bulgarian Communist Party (BCP) was the systematic work to create and impose an entirely new socialist system of holidays and rituals meant to replace and, if possible, obliterate the religious tradition in people's everyday life. Besides the new labor holidays and rituals implemented at the national level which have been studied and are well known, just as interesting are the least researched similar attempts by party governing bodies and public organizations at the regional level, in towns and villages, for creation of regional holidays aimed at replacing those related to local religious traditions.

The celebration of *Epiphany* in Kalofer is a textbook example in that respect. The citizens' devotion to this holiday led to extensive attempts by the communist rule to put an end to its celebration. As a direct consequence of this policy there were also

---

numerous experiments and innovations aiming to replace and re-define popular traditions and customs related to it. The importance of celebrating *Epiphany* for the citizens of Kalofer is undisputed, which explains why only in Kalofer Communist ideologists attempted to create and promote a new custom in order to replace traditional customs and practices that had to do with this holiday. The 'war' on celebrating *Epiphany* in the town is also an example of the means employed by Communist ideologists in their attempts to obliterate the religious traditions in holidays and customs. In spite of it all, it was precisely in Kalofer that the ritual continued to be performed in secret until the very end of the totalitarian regime.

This explains why Kalofer was one of the first settlements in the country to reinstate the official celebration of *Epiphany* as early as January 1990. During that celebration more than 2000 people took part in the religious processions and 30 young men in traditional garb dove into the river for the sacred cross. There are strong traditions related to celebrating *Epiphany* in Kalofer and they are by no means limited only to the so-called *Men's ice horo* dance that is popular today, which is a new custom born in the 1990s. On the other hand, the fact that it originated precisely in Kalofer undoubtedly has to do with the strong devotion of local citizens to this Christian holiday. However, it needs to be borne in mind that the *Men's ice horo* dance might gradually replace the main content of the customs related to the religious holiday.

РАЗУЗНАВАЧ С ЕПИСКОПСКИ ЖЕЗЪЛ. „КАРИЕРАТА” НА ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИ МИТРОПОЛИТ СИМЕОН КАТО СЪТРУДНИК И ОФИЦЕР ОТ ДЪРЖАВНА СИГУРНОСТ

Момчил Методиев

На 20 януари 1966 г. 39-годишният Христо Костадинов е поканен на вечеря с председателя на Комитета за държавна сигурност Ангел Солаков. Денят е четвъртък, а срещата е в централния софийски хотел „Славянска беседа”, разположен недалеч от сградата на Министерството на вътрешните работи. По това време светското име Христо вече е останало само в паспортните преписки, тъй като в средите, в които обичайно се движи, мъжът е известен със своето духовно име Симеон. На следващия ден му предстои пътуване до Ню Йорк, където очаква да се установи задълго. Едва ли той знае много за новата си месторабота, освен че

заминава като помощник на митрополит Андрей, за когото в църковните среди се чуват противоречиви мнения, но всички са убедени, че той е много богат.

В хотела го очакват трима от най-опитните офицери от българското разузнаване, които познават мъжа и с неговия агентурен псевдоним „Христов“. Един от тези офицери е контраразузнавачът Христо Маринчев, привлякъл година по-рано Симеон за сътрудник на Държавна сигурност. Присъства и офицер от разузнаването, за да даде последни указания на своя най-перспективен агент. В началото на вечерята офицерите извиняват отсъствието на Ангел Солаков с неговата прекомерна заетост, но това не разочарова агента, още повече че той получава безотчетни 225 лева и 100 щ.г. За благодарност „Христов“ написва с красив и четлив почерк: „Аз ви моля да предадете на гр. Солаков, че безкрайно съм благодарен за доверието, което ми се гласува и отговорните задачи, които ми се поставят. (...) Както по-рано така и сега казвам, че аз попаднах в една среда, в която се чувствах потиснат, унижен и съвсем безполезен на обществото. Вие ме спасихте като ми подадохте братски ръце. Аз единствено пред вас можах да изкажа моите душевни терзания да изкажа напълно гушата си. Вие ме разбрахте и ми вдъгнахте увереност в живота. Сега аз изпитвам голямо задоволство от това, че на мен се възлага едно народополезно дело“¹.

След заминаването си в началото на 1966 г. архим. Симеон успешно се интегрира към живота в Америка и дори получава американско гражданство. Българското разузнаване е доволно – „Христов“ е издигнат за офицер от свръхсекретния щат на разузнаването и е приет за член на БКП. Доволна от него е и Българската православна църква – през 1973 г. архимандрит Симеон е ръкоположен за епископ. Ала тринадесет години след срещата в „Славянска беседа“ и три месеца

---

¹ Докладна записка от Хр. Маринчев за среща с „Христов“, 24.01.1966 г. АКРДО-ПВГДСРСБНА-М, Ф. 1, а.е. 6738, ЛД, т. 1, л. 33-36.

след убийството в Лондон на писателя Георги Марков, през декември 1978 г., разузнаването без никакви обяснения отзовава своя офицер от Америка. Паспортите му са отнети, наложена му е забрана да напуска страната и за няколко месеца той изчезва от полезрението и на Българската църква, и на американските дипломати, загрижени за своя съгражданин.

Така се стига до събитията от 11 май 1979 г., когато консултът в американското посолство взима с колата си майора от българското разузнаване с кодово име „Христов“, закарва го на летището и го изчаква, докато той необезпокояван преминава през граничната проверка с временни американски документи. На следващия ден Държавна сигурност с изумление научава, че въпреки наложената му забрана да излиза от страната, нейният офицер вече отново е в Америка. Паниката е обяснима, като се има предвид, че година и половина по-рано друг офицер от свърхсекретния щат – Владимир Костов, е поискал политическо убежище във Франция, а след това е направил шумни разкрития срещу българските комунистически власти. Нищо такова не се случва с майор „Христов“ (епископ Симеон). През ноември 1979 г. той провежда в Швеция конспиративна среща със своя водещ офицер Христо Маринчев и в края на годината вече е назначен за викарен епископ на българския патриарх за Западна Европа. Установява се в Будапеща, а няколко години по-късно е назначен и за първи Западноевропейски митрополит на Българската православна църква.

За разлика от мнозина други духовници, митрополит Симеон остава встрани от подозренията в сътрудничество с ДС непосредствено след падането на комунизма. Агентурната му принадлежност беше приета по-скоро като изненада, когато в началото на 2012 г. бяха оповестени досиетата на действащите тогава митрополити. След запознаването с документите редица журналисти забелязаха с учудване, че делото му се състои от почти 30 тома и че

той е бил не само агент, но и офицер от разузнаването. Но тъй като в годините след падането на комунизма той успява да остане встрани от публичните прожектори, а историята за бягството му от България не предизвиква скандал през 70-те години, тази „афера” отново убягна от вниманието и на журналистите, и на историците, които се занимават с този период.²

Проблемът за сътрудничеството на висши духовници от Българската църква на Държавна сигурност е във фокуса на общественото внимание още от началото на 90-те години на XX век, а въпросът предизвиква множество спекулации, включително и около разкола в БПЦ в този период. Но дори и след оповестяването на доклада на Комисията по досиетата Синодът на Църквата предпочете да запази мълчание и да не вземе отношение към направените разкрития. Осмислянето на това сътрудничество, доколкото се случи, се дължи на отделни богослови и анализатори на църковните процеси, чиито мнения бяха публикувани в специализирани издания, водещо място сред които има броят на списание „Богословска мисъл”, озаглавен „Плененото богословие”: Православната

---

² Докладът на Комисията по досиетата за резултатите от проверката на членовете на Св. синод предизвиква сериозен медиен интерес. Разбираемо обаче този интерес беше фокусиран върху най-видимите членове на Синода, като публикациите акцентираха, от една страна, върху липсата на доказателство за агентурна принадлежност на патриарх Максим, а от друга – върху големия брой сътрудници на ДС сред митрополитите. Първоначалните информации бяха написани въз основа на фактите, оповестени в Доклада на Комисията, а по-късно журналистите от някои медии се запознаха с част от оповестените досиета. В началото митрополит Симеон не беше сред духовниците, привлекли най-голям интерес, но по-късните публикации посочваха, че той е бил сътрудник на няколко управления на ДС, след това офицер от разузнаването и член на БКП, посочени бяха и част от възнагражденията, получавани от него в хода на това сътрудничество. Без претенция за изчерпателност, някои от представителните публикации по този въпрос са: Ставрева, В., В. Вегов. *Само патриархът, Гавриил, Николай и Амвросий не са от ДС*. 24 часа, 17 януари 2012 г. [онлайн], [прегледан на 02.02.2022]. Достъпен на: <https://www.24chasa.bg/Article/1190476>; Апостолова, Й., К. Събчев. *Отците с пагони разузнавали в чужбина, топиха се за жени, Стандарт*, 19 януари 2012 г.; *Патриархът в обръча на ДС, Труд*, 12 януари 2012 г.; *Митрополит Симеон хел бил на щат в ДС, хел членувал „убедено” в БКП, Медианул*, 27 февруари 2012 г.

ни църква, Духовната академия и Държавна сигурност”. В статията си в този сборник Павел Павлов пише: „От години ме занимава един страшен за мен въпрос: защо в България има криза в богословието, защо няма боговидци, защо е загубен църковният усет за богословието през втората половина на ХХ век?”. За да си отговори: „През 70-те и 80-те години богословието сякаш напусна мистичната, подвижническа, вътрешна страна на своята специфична дейност и се превърна в булевардно, сервилно, партийно признато занимание”³. На свой ред в статията си журналистът Диана Петрова конкретно посочва гонесенията на митрополит Симеон като особено показателни за „двойствения живот на висшия клир по времето на комунизма” и прави следното напълно обосновано заключение: „След като изчетох разсекретените досиета на владиците, работили за Държавна сигурност, смятам, че Църквата пропусна откровения разговор с миряните за ролята на политическата полиция и БКП в живота, устройството и управлението в БПЦ през тоталитарния период. От това загуби цялото българско общество, но най-вече Църквата. Планът на ДС бе изпълнен на максимум – резултатът е недоверие към висшия клир и съмнения, че всички негови позиции са лицемерие”⁴. В същия сборник Дилян Николчев посочва различни възможности за преодоляването на възникналата криза в доверието към висшия клир на БПЦ, които така и никога не се реализират⁵, а в други свои коментари, спирайки се конкретно на случая на митрополит Симеон, изказва напълно правдоподобната хипотеза, че

³ Павел Павлов. Зависимостта от тайните служби като проблем за българското богословие. – *Богословска мисъл*. „Плененото богословие”, кн. 3-4/2011, 92-106.

⁴ Петрова, Д. Църквата загуби от мълчанието за сътрудничеството с Държавна сигурност. – Пак там, 128-132.

⁵ Николчев, Д. Преодолими ли са, или не възникналите нравствено-етични и канонични препятствия пред Българската православна църква (с оглед събитията около разсекретяването на агентурното минало на висшия клир. – Пак там, 120-127.

през 90-те години митрополитът е получавал и пенсия като бивш офицер от Държавна сигурност.⁶

Целта на настоящата студия е да се опита да реконструира и обясни събитията, направили възможна поредицата от странни обрати в живота и кариерата на епископ Симеон. Как става възможно тъкмо един духовник да „нахитри“ смятаното неоснователно за вездесъщо, но спечелило си напълно заслужено славата на откъснато българско разузнаване? Какво говорят тези събития за начина на работа на българската Държавна сигурност? И не на последно място – как тази история, старателно опазена в тайна през комунизма, се вписва в митовете около българското разузнаване, а и около Българската православна църква, добили популярност след неговия край. Дали причината за мълчанието на всички засегнати не е в това, че сътрудничеството на митрополит Симеон, продължило 25 години, опровергава всички митове за високия професионализъм на българските служби за сигурност и по-конкретно на българските разузнавачи, един от които е и самият духовник?

Досието на митрополит Симеон е най-голямото, което съм виждал в дългогодишните си занимания с архивите на Държавна сигурност и с делата на български духовници, сътрудници и обекти на тази служба. Неговото лично дело се състои от 10 тома, а работното – от други 10 тома, към които се добавят общо 5 тома приложения. Според правилата за класифициране на архивите на ДС един том се затваря, когато достигне 300 листа, което означава, че делото на митрополит Симеон наброява около 7500 листа. Документите в личното му дело описват привличането му като сътрудник на Държавна сигурност и след това кариерното му израстване в разузнаването, както и начина на поддържане

---

⁶ Коментар на Д. Николчев в предаването „Тази сутрин“ на bTV, 13 ноември 2012. [онлайн], [прегледан на 02.02.2022 г.]. Достъпен на: <https://btvnovinite.bg/bulgaria/mitropolit-grigorii-se-razkaya-za-izbora-na-dyado-kiril.html>

на връзка между него и офицерите от разузнавателната служба в САЩ. Основна част от документите в Работното дело заемат информацията, получавани от него или косвено свързани с неговата дейност – те съдържат сведения за състоянието на българската църква в Америка, за „вражеската емиграция“, за създаването на българската епархия в Западна Европа през 80-те години, както и неговите донесения, направени веднага след края на комунизма, когато вследствие на дейността на отделни духовници Църквата се оказва в центъра на интереса на офицерите от Държавна сигурност.

Делото на митрополит Симеон е изключително полезен исторически източник, който съм ползвал в текстове, посветени на историята на Българската църква и емиграцията в Америка и на кариерното израстване на неговия водач офицер Христо Маринчев.⁷ Във всички тези текстове историята на митрополит Симеон заема периферно място и е ползвана като илюстрация на други, по-широки тези. Затова и настоящата статия се фокусира тъкмо върху „шпионското“ амплуа на митрополит Симеон в търсене на отговор на въпроса какво отношение имат неговите позиции в разузнаването към израстването му в църковната йерархия, до каква степен той е бил полезен източник на българското разузнаване при толкова дългия си престой в чужбина, а и защо всички разузнавачи след края на комунизма предпочитат да запазят мълчание по случая, вместо да се „похвалят“ с такъв успешен агент.

Заминаване за Америка: „Ще бъда верен до смърт на великото дело, на което се посвещавам“

Държавна сигурност установява за пръв път контакт с архимандрит Симеон през 1964 г., когато той е

⁷ Методиев, М. *Нюйоркски митрополит Андрей: биография, спомени, дневници*. С.: Рива, 2016; Христо Кирилов Маринчев. – Методиев, М., М. Дерменджиева. *Държавна сигурност: Предимство по наследство: Професионални биографии на водещи офицери*. С.: ИИБМ-Сиела, 2015, 536-553.

38-годишен и работи като учител-възпитател в Софийската духовна семинария, която в този период се помещава в манастира на гара Черепиш. Според официалната биографична справка бъдещият митрополит е роден на 17 септември 1926 г. във Варна със светско име Христо Димитров Костадинов. След като завършва средно образование, през 1945–46 г. работи като начален учител в с. Дръндар, Варненско, а след това в продължение на 4 години е прогимназиален учител в с. Новградец, прекръстено през 1950 г. на Суворово. Продължава образованието си в Института за усъвършенстване на учители и педагози и след като се премества в София, през 1952 г. завършва като частен ученик и курса на Софийската духовна семинария и веднага след това постъпва като студент в Духовната академия. По същото време е приет и за послушник в Преображенския манастир и на 7 декември 1954 г. е постриган за монах от Ловчанския митрополит Филарет под духовното ръководство на Левкийския епископ Пармений – и двамата уважавани и авторитетни духовници от поколението, към което комунистическата държава гледа с голямо (и основателно) подозрение. През 1955 г. Симеон е причислен към братството на Рилския манастир, където прекарва ваканциите си. От края на 1957 до 1959 г. е на специализация в Московската духовна академия, където през октомври 1958 г. е ръкоположен за йеромонах. В официалната му биография никъде не се казва дали е завършил висшето си образование, но след завръщането си в София е назначен за учител-възпитател в Софийската духовна семинария, какъвто остава до края на 1965 г. На 1 ноември 1961 г. в Рилския манастир е възведен в архимандритско достойнство от тогавашния игумен на манастира Стобийски епископ Варлаам.⁸ Към края на 1965 г.

---

⁸ Св. Синод на БПЦ-БП. Бивши Западно- и Средноевропейски митрополит Симеон [онлайн], [прегледан на 02.02.2022]. Достъпен на: <https://bg-patriarshia.bg/west-eu-diocese-bishop>

архимандрит Симеон все още е в началото на своето поприще на духовник, но вече е преминал специализация в Москва, а като се има предвид ограниченият кръг млади монаси, може да се предположи, че пред него се открива възможността за израстване в църковната йерархия.

Христо Маринчев е две години по-млад от него. Към момента на изпращането на Симеон за Америка Маринчев е 37-годишен, но вече е натрупал опит и успехи в Държавна сигурност, отначало като следовател, а от 1958 г. – като работник в отдел 03 „Духовенство и секти“ в Трето секретно политическо управление на ДС. През 1959 г. той изиграва ключова роля за реализацията на т.нар. „Свещарска афера“, завършила с разкриването на „крупни престъпления за незаконна търговия с църковни свещи и календарчета“, в резултат на която били привлечени като обвиняеми 17 души – свещеници и църковни служители, от които 2-ма били осъдени на смърт, а 4-ма – на 20 години затвор. През 1961 г. отделът за работа с духовенството преминава към Второ управление и от тази позиция Христо Маринчев подхожда и привлича за сътрудник архимандрит Симеон.⁹

Двамата се срещат за първи път през 1964 г. и това поставя началото на трайни отношения, които въпреки обратите продължават през годините и могат документално да бъдат проследени до края на 1988 г., когато Христо Маринчев внезапно е пенсиониран. Макар и да не е сред най-известните лица на Държавна сигурност след края на комунизма, той е добре познат в средите на духовенството и придобива митичен статус около разкола в Българската църква през 90-те години, когато за него се говори – напълно основателно – че е офицерът, вербувал най-голяма част от духовниците, свързвани с ДС.

⁹ Повече за биографията на Христо Маринчев вж.: Методиев, М., М. Дерменджиева, цит. съч., с. 536-553.

В делото не е посочено кога и как е станала първата среща на Маринчев с архимандрит Симеон, но в регистрационния картон е отбелязано, че той е привлечен за сътрудник на 3 ноември 1964 г. и е формално регистриран на 11 ноември 1964 г. На 16 ноември 1964 г. е проведена и първата спомената в делото среща между Симеон и Маринчев, която се случва в дома на духовника. Маринчев докладва, че архимандритът живее в този момент като наемател в апартамент на ул. „Елин Пелин“ в София, и съобщава, че основна тема на разговора са били събитията в Американската епархия на Българската църква. В края на срещата агентът пожелал да разкаже „още нещо от личния си живот“ – описал как е станал духовник, „кои от духовниците са му влияели и как той е изгубил вярата си, дружейки с тях”¹⁰, съобщава Маринчев.

Причината за интереса на Държавна сигурност към американската епархия е, че малко по-рано духовният настоятел на архимандрит Симеон – епископ Партений, е определен за викарен епископ на митрополит Андрей и към този момент неговото заминаване предстои. Редица документи сочат, че Държавна сигурност се опитва да предотврати заминаването на Партений, към когото храни дълбоки подозрения, но съпротивата ѝ е преодоляна от патриарх Кирил и Комитета по църковни въпроси. Вероятно в хода на тези срещи архимандрит Симеон започва да бъде разглеждан като един от възможните млади монаси, които да бъдат изпратени в Америка за укрепване на Българската епархия там.

На 19 юни 1965 г. е изготвено „Предложение за извеждането” на агент „Христов” в САЩ. Документът уточнява, че „след заминаването на еп. Партений в САЩ, същият заедно с еп. Андрей направиха искане пред патр. Кирил да изпрати

---

¹⁰ Рапорт на Хр. Маринчев за проведена среща с „Христов”, АКРДОПБГДСРСБ-НА-М, Ф. 1, а.е. 6738, РД, т. 2, част 2, л. 1-3.

за учител-педагог агент Христов. Синодът на БПЦ съгласувано с Комитета по религиозните въпроси реши да изпрати агента на работа в задграничната епархия, като помощник на митр. Андрей и Партений за организиране на курсове към църквите за изучаване на български език и запознаване с живота в нашата страна¹¹. Изброени са и задачите, които разузнаването възлага на своя агент – да изучава митрополит Андрей (чиято роля е определена като „двулична“, но чийто авторитет може да бъде „използван“), да работи по българската емиграция (квалифицирана като „вражеска“), да следи за поведението на американски гържавни учреждения по българския въпрос, както и да изучава свещениците в задграничната епархия.

„Извеждането“ налага „Христов“ да премине и оперативна подготовка, с която се заемат работниците от разузнаването. С дребни суми службата подпомага и уроците му по английски. Като част от подготовката той получава задачата да прочете книга, посветена на съветския разузнавач Рихард Зорге.¹² Обучен е и как да работи с тайник. През декември 1965 г. разузнаването изказва задоволството си от подготовката на агента. Той вече се е „запознал“ с книгата за Рихард Зорге и се е научил да предава незабелязано секретни сведения, като е заложил тайник на ул. „Калоян“ №3 в София (срещу хотел „Рила“) до този пункта, който се помещава на този адрес. Информирани са, че офицерът от резидентурата в САЩ ще установи контакт с него 5-6 месеца след установяването му в Америка. Офицерът ще се представи с паролата

¹¹ Предложение за извеждането на „Христов“ в САЩ, 19.06. 1965 г. – АКРДОПБ-ГДСРСБНА-М, Ф. 1, а.е. 6738, ЛД, т. 1, л. 16-18.

¹² Рапорт на полк. К. Масленков, нач.-отдел 04, управление I, 29.11.1959 г. – АКРДОПБГДСРСБНА-М – пак там, л. 39-42. В делото не е посочено за коя точно книга, посветена на Рихард Зорге, става дума, но най-вероятно това е издадената през 1965 г. в СССР книга на Колесников, М. *Таким был Рихард Зорге*. Москва, Военное издательство, 1965. В България особено популярна става книгата на източногерманския журналист Юлиус Магер *Доктор Зорге докладва*, но тя е издадена през 1988 г. от „Партиздат“.

(изговорена на български): „Апостол Андрей е казал – пазете се от лъжливи пророци”, а агентът също на български трябва да отговори: „Те идват при вас в овча кожа, но са вълци грабители”¹³.

Преди заминаването му на „Христов” е внушено, че от него се интересува самото ръководство на Комитета за Държавна сигурност в лицето на председателя Ангел Солаков. Макар и доказателства за това в преписката да няма, изглежда напълно вероятно подготовката му действително да е следена от най-високо ниво, имайки предвид равнището на офицерите, ангажирани с нея. На 16 декември 1965 г. архим. Симеон се обръща лично към „председателя на КДС” с писмо в характерния за него патетичен стил: „Чувствам необходимостта да изразя своята голяма благодарност за безрезервното доверие, което ми гласувате. С този акт на другарско доверие вие направихте прелом в моя живот. Вие ме възвърнахте отново в пътя на активната организаторска работа за благо на родината. (...) В моята непрекъсната житейска борба за търсене на истината аз попаднах сред църковните среди и станах техен клирик (служител) (...). Оказа се, че попаднах в среда, съвсем чужда на моето възпитание (...) вътрешната ми борба бе много тежка и непоносима. Загубих чистата си детска вяра и много години от моя млад живот. Чувствах се изоставен от всички хора и съвсем излишен в новото общество. В тия тежки дни на съмнения и терзания вие ми протегнахте братски своите ръце и ми гласувахте безгранично доверие – вие ме спасихте, вие ме обновихте. (...) ще бъда верен до смърт на великото дело, на което се посвещавам. От днес мой пръв дълг ще бъде изпълнението на партийните поръчения, а на второ място остава моята професия”¹⁴.

¹³ АКРДОПБГДСРСБНА-М, Ф. 1, а.е. 6738, ЛД, т. 1, л. 47-49.

¹⁴ Писмо на „Христов” до А. Солаков, 16.12.1965 г. – пак там, л. 51-53.

До др. Председателя
 ХХС
 София

КРДОНБГДСРБНА
 ВЯРНО С ОРИГИНАЛА
 Дата: 15.12.1966 г. 111

Др. Председател,

Съветувал съм необходимостта да из-
 рази своята голяма благодарност за
 безрезервното доверие, което ми
 заслужавате.

С този акт на държавно доверие
 вие направихте прелом в моя живот.
 Вие ме възбужтахте отново в името на
 активната организаторска работа, за
 блазото на Родината ми.

Живота ми е изпълнен с радост,
 не и аз ще мога да дам нещо в изпре-
 дамето на новия живот в света -
 ХОМУТИЗМА.

В моята непрекъсната житейска борба
 за търсене на Истината, аз понастоя-
 щия сред широките среди и станах много
 популярен /слушател/. В големите си изводи
 съм убеден, че в моя среда ще
 намери нещо по-добро, то ще бъде честно
 и правдиво. Още от първите дни, аз
 съм слушал. Окожа се, че понастоящия

в среда, евентуално ще мога да
 направя. Може да се каже, че
 желая да направя от мен едно
 безрезервно същество и да тръгна
 по пътя на истината безрезервно,
 ариност и без паразитен живот. Аз
 не се поддам на техните издигна-
 тели и не превишавам.

Въпреки това ми борба бе много
 тежка и преполнена. Заубих много
 си детска възраст и много години от
 моя млад живот. Съветувам се
 изоставам от всички хора и всеки
 излиза в новото общество.

Във всеки ден на единствено
 търсене вие ми протекнахте бран-
 сти своите ризи и ми заслужавате
 безрезервното доверие - вие ме
 ентусиазирате, вие ме отбавяте.

Имаме първото съзнание, че задра-
 жим, които ми възлагате да изни-
 щиме всяка граница, да тръгнем
 и отговорни - по блазородни.

Др. Председател,
 аз отговор на Вашето доверие,
 което ми заслужавате, мога в
 писмо още да дам своята
 вестна държавна служба и да

Факсимиле от писмо на агент „Христов“, 16 декември 1965 г.

Това е контекстът, в който е проведена спомената-
 та в началото среща в „Славянска беседа“. От страна на Дър-
 жавна сигурност на нея освен Христо Маринчев присъстват
 и Н. Дамянов от Второ управление и Иван Захариев от ра-
 зузнаването, а в края на срещата агентът почти дословно
 преповтаря своето писмо до Солаков.¹⁵ На следващия ден, 21
 януари 1966 г., архим. Симеон /„Христов“ отпътува за Амери-
 ка. След замиването си агентът официално е прехвърлен
 на ръководство от Второ към Първо управление – т.е. към
 разузнаването, където делото му от 15 февруари 1966 г. е по-
 ето от майор Иван Захариев Станков.¹⁶

С оглед на последвалите събития, а и на по-късни зак-
 лючения на ангажираните офицери, изглежда преувеличено

¹⁵ Докладна записка от Хр. Маринчев за среща с „Христов“, 24.01.1966 г. – пак там, л. 33-36.

¹⁶ Откриване на агентурно дело на „Христов“ в първо управление – пак там, л. 53-56.

твърдението, че агент „Христов“ е бил добре подготвен за бъдещата си работа. Но към този момент видимо разузнаването му гласува голямо доверие и го натоварва с големи очаквания. Свидетелство за същото е и че Христо Маринчев е награден с „подарък в размер на 30 лева“ по предложение на началника на 04 отдел в разузнаването и със съгласието на ръководството на КДС за открития от него перспективен сътрудник.¹⁷

След заминаването всичко се развива по план и според очакванията. Разузнаването не притиска „Христов“ за сведения, а напротив, оставя го спокойно да се адаптира към работата си в „прикритието“ – това е епархийският дом, закупен от митрополит Андрей със собствени средства (откъдето и произлиза митът за приказните му богатства) след създаването на епархията, който се намира на 101-ва улица в Западен Манхатън.

Офицерът с кодово име „Калоянов“ установява връзка с „Христов“ цяла година след пристигането му в Америка. На 28 февруари 1967 г. офицерът отива на рутинна официална среща с митрополит Андрей в сградата на митрополията, в края на която е изпратен до вратата от архимандрит Симеон. Там „Калоянов“ за пръв път изказва установената парола, което накарало агентът да се „изчерви“, но все пак той дал верния отзив, преди да изкаже учудването си, че офицерът му се представил едва сега, след като вече са се срещали на няколко пъти. Накрая двамата се разбрали да се видят на четири очи в ден, в който митрополит Андрей няма да бъде в сградата.

През лятото на 1967 г. перспективите пред „Христов“ стават още по-големи. По това време отношенията между митрополит Андрей и неговия викарен епископ Пармений се влошават до такава степен, че епископът е уволнен, а „Христов“ се оказва най-приближеният до митрополита човек.

¹⁷ Предложение за награждаване на ОР Хр. Маринчев, 18.04.1966 г. – пак там, л. 58.

Центърът е доволен, а „Христов“ получава указания от София да се стреми да спечели доверието на митрополита.¹⁸

От този период датира и идеята агентът да кандидатства за „зелена карта“, която да му позволи по-късно да получи и американско гражданство. Докато мнението на митрополит Андрей е отрицателно, Центърът насърчава желанието му да кандидатства за зелена карта, за да може в перспектива да се възползва от възможностите за безвизово пътуване с американски паспорт. В края на 1967 г. архимандрит Симеон преминава преподготовка в София и получава нови указания, а след това се завръща в Америка, където вече остава единственият изпратен от България духовник в най-близкото обкръжение на митр. Андрей. Архимандритът вече има достатъчно опит, за да направи следващата си голяма стъпка в своята кариера на разузнавач.

Офицер от „секретния щат“ на разузнаването и прелат на „Оргена на св. Йоан от Йерусалим – малтийски рицари“

Следващите десет години от края на 1967 до края на 1977 г. са най-активният и „успешен“ в оперативно отношение период на архимандрит Симеон. През това десетилетие стават и няколко събития, които може да се твърди, че преобръщат кариерата и биографията му.

Първото се случва веднага след отпътуването му от София. На 19 ноември 1967 г. заместник-председателят на КДС Мирчо Спасов одобрява предложението „Христов“ да бъде назначен за офицер от разузнаването. „Изхождайки от неговите големи възможности“, Симеон е назначен за „ОР [оперативен работник] към Първо управление КДС на длъжност разузнавач и звание старши лейтенант“ и регистриран

¹⁸ Оперативно писмо на „Калоянов“, 06.04.1967 г.; Указания до „Кондов“ в САЩ, 03.07.1967 г. – пак там, л. ок. 175-198.

към „секретния щат на управлението“.¹⁹ Това издига архимандрит Симеон на съвсем друго равнище в йерархията на Държавна сигурност и макар че самият той едва ли е съзнавал това, така става единственият висш духовник с офицерско звание от Държавна сигурност. Назначен е на щат в създадения наскоро „свръхсекретен отдел“ на разузнаването, където дори във вedomостите за заплатите офицерите са вписвани със своето оперативно име, а с тяхната истинска самоличност са запознати ограничен кръг от хора.

Най-вероятно като продължение на проведения в София инструктаж, от този период датира и един от най-куриозните документи в досието на „Христов“: в шифровано писмо от Ню Йорк „Калоянов“ съобщава, че „Христов“ е предложил четири места, където може да заложи тайник, и е приложил схема на тези места. Всичките предложени локации се намират на централни и оживени места в Манхатън в Ню Йорк, като първото е на кръстовището на 47-а улица и „Бродуей авеню“; второто – на 109-а улица и „Бродуей авеню“, третото е на ъгъла на 21-ва улица и „Америка авеню“, а четвъртото – на 20-а улица и Пето авеню.²⁰ Първите две локации се намират в близост до Сентръл Парк в Манхатън, а другите две – на метри от известната Емпайър Стейт Билдинг. През следващите години Центърът все пак проявява здрав разум и се отказва от идеята той да изпраща сведенията си чрез тайник, тъй като видимо това излага опасност не само „Христов“, но и неговата свързка от резидентурата. В крайна сметка е решено връзката да бъде поддържана, като Симеон се обажда по телефона в българското представителство и иска да му бъдат доставени филми за България.²¹

През 1968 г. мнението за „Христов“ остава все така положително, въпреки че, от една страна, няма данни той

¹⁹ Предложение относно назначаването на агент „Христов“ за оперативен работник, 19.11.1967 г. – АКРДОПБГДСРСБНА-М, Ф.1, а.е. 6738, ЛД, т. 2, л. 5-8.

²⁰ АКРДОПБГДСРСБНА-М, Ф.1, а.е. 6738, ЛД, т. 1, л. 256.

²¹ АКРДОПБГДСРСБНА-М, Ф.1, а.е. 6738, ЛД, т. 2, л. 12.

да е предоставил каквато и да било важна информация, а от друга – в този период започват да стават ясни и неговите дълбоки противоречия с митрополит Андрей. През 1969 г. обаче възникват проблеми, които поставят под въпрос оставането на „Христов“ в САЩ въобще. Скоро конфликтът на архим. Симеон с митр. Андрей ескалира до такава степен, че архимандритът е уволнен, а митрополитът изпраща ултимативно искане до Св. синод той незабавно да бъде отзован в София. Митр. Андрей едва ли е съзнавал, че отстраняването на архим. Симеон е много по-трудна задача, отколкото уволнението на влиятелния в църковните среди епископ Пармений, но към когото разузнаването не крие подозренията си. За да се предотврати завръщането на архим. Симеон в София, разузнавачите предлагат Шесто управление чрез своята агентура в Синода да внуши на митрополитите да не приемат оставката на Симеон. Тревогите на разузнаването са поредното доказателство за високото място, което „Христов“ заема в оперативните интереси на Първо управление.²²

Следват още по-притеснителни информации от Ню Йорк. „Данов“ съобщава, че „Христов“ се е изнесъл от митрополията, а заплатата му била спряна. Допълва оптимистично, че има хора, които симпатизират на „Христов“ срещу „шефа на фирмата“, съветвали го да не се завръща в България, предложили му финансова подкрепа и били готови да го подкрепят, ако „образува своя фирма и бойкотират бившия му шеф“ – с тези прозрачни евфемизми „Данов“ всъщност предлага създаването на нова епархия, която да бъде оглавена от Симеон. За пръв път в тази телеграма от „Данов“ се споменават и имената на двама американци – Скейф и Андерсън, за които се твърди, че са готови да подкрепят Симеон в борбата му с Андрей.²³

²² Докладна записка относно положението на „Христов“ – пак там, л. 17-20.

²³ Оперативно писмо от „Данов“ – пак там, л. 23-24. Пол Андерсън (1894-1985) и Ливингстън Скейф (1907 - ?) – американски духовни лица, които поддържат контакти с православните в САЩ и които подпомагат изплащането на заплатите на българския епископ в САЩ чрез Световния съвет на църквите.

През следващите месеци очертаните от „Данов” и от разузнаването плановете започват да се реализират, макар и на цената на трайното разстройство и дори разрушаване на църковния живот на българите в Америка, с единствената цел да бъде намерен благовиден предлог за оставането на архим. Симеон. Първата стъпка в тази посока е от 1 май 1969 г., когато „Данов” информира, че „собственикът на фирмата, в която работи Христов”, е отпътувал от Америка за България. Формалната причина за отпътуването не се съобщава, но в София митрополит Андрей го очакват лоши новини.

Развръзката настъпва в следващите месеци, когато по предложение на патриарх Кирил Св. синод взема радикални мерки. Единната до този момент американска епархия е разделена на три части с центрове съответно в Ню Йорк (оглавявана от митр. Андрей), Детройт (която се очаква да бъде оглавявана от епископ Кирил Йончев) и Акрон (град в щата Охайо, недалеч от Чикаго), за която е определен да замине митр. Йосиф (Диков), но до неговото пристигане тя временно да бъде ръководена от архим. Симеон. Макар и на пръв поглед решението да изглежда солмоновско, всъщност то е триумф за архим. Симеон, защото на подчинение на митр. Андрей остава единствено църквата в Ню Йорк, която се намира в сградата на митрополията, а перспективите еп. Кирил Йончев да се завърне към БПЦ са нищожни и никога не се реализират. Всички останали български енории са присъединени към Акронска епархия, поставена под ръководството на архим. Симеон. Документните не позволяват категорично заключение дали предложението на патриарх Кирил е изцяло негово, или е продукувано от държавата с цел да направи възможно оставането на архим. Симеон в Америка. Но моментът и начинът на взимане на това решение предполага, че реорганизацията е направена след интензивна вътрешна комуникация между държавните структури, ангажирани с църковната политика (Първо и Шесто управление на ДС и Комитета по църковни въпроси), и Св. синод.

Но дори и това не решава проблемите на разузнаването, тъй като „Христов“ има други планове. След като архим. Симеон отказва да оттегли оставката си, той напуска Ню Йорк, а резидентурата напълно губи връзката с него. На 7 август 1969 г. новият водещ офицер „Кондов“ иска указания как да работи и най-важното, как да установи контакт с „Христов“, чието местоживеене е неизвестно.²⁴ Загадката се разрешава, включително и за разузнаването, от писмо на архим. Симеон от 19 септември 1969 г. до Сливенския митрополит Никодим, формално натоварен с наблюдението на църковния живот в САЩ. В него Симеон информира, че се намира в град Лорейн в щата Охайо, където е бил приет да служи в българската църковна община „Св. св. Кирил и Методий“.

Изход от ситуацията в същото време търси и прекият началник на „Христов“ в разузнаването, началникът на отдел 10 за свръхсекретния щат подп. Дяко Христов Дяков. В своя докладна Дяков информира, че Лорейн се намира на 800 км от Ню Йорк, а резидентът „Панов“ по никакъв начин не може да легендира свое пътуване дотам. Дяков предлага резидентът да бъде информиран за новото местоживеене на „Христов“ и за решението за разделянето на епархията, както и за определянето на Симеон за временен ръководител на Акронска епархия до идването на митр. Йосиф.²⁵ Информацията е изпратена на резидента с допълнението, че ако митр. Йосиф не успее да получи виза от посолството на САЩ, което е много вероятно, тогава Симеон ще стане епископ и ще оглави новата епархия. Указанията са резидентът да установи спешна връзка с ОР „Христов“, да се опишат перспективите, които се откриват пред него, и да бъде инструктиран да бъде въздържан в писмата си до Синода, но и редовно да пише до патриарха.²⁶

²⁴ Оперативно писмо от „Кондов“ относно „Христов“, 07.08.1969 г. – пак там, л. 78–82.

²⁵ Докладна записка от подполк. Дяко Христов Дяков, отдел 10 – пак там, л. 92–93.

²⁶ Грама до резидентурата за положението на Христов, 26.02.70 г. – пак там, л. 94–99.

„Панов” стриктно изпълнява указанията и провежда среща с „Христов”, без да става ясно как и къде е установен този контакт. На срещата „Христов” предава една информация, която успява да изненада Центъра и да смекчи недоволството от непокорния офицер. Сякаш между другото, „Христов” съобщава, че е „подновил” контактите си с Орден на рицарите на Малта, за което разузнаването до този момент няма никаква информация. Уточнява, че в Ордена бил поканен от жена на име Марина Кропоткина, защото членовете на Ордена имали нужда от духовник в организацията. В края на писмото „Панов” предлага да даде съгласие „Христов” да стане член на организацията, описана като „реакционна” и „антикомунистическа”, което може да обясни и оперативния интерес към нея. Отговорът от София не закъснява, но той е много по-предпазлив – Центърът настоява „Христов” първо да предостави подробна информация за този орден, преди да бъде взето решението.²⁷

„Христов” действително подава тази информация, без от нейното съдържание да може да се направи категорично заключение за каква организация става дума. На български името е посочено като „Орден на св. Йоан от Йерусалим – малтийски рицари” (Sovereign Order of Saint John – Knights of Malta), характеризирани като обединение на аристократи и антикомунисти. Поканата към архимандрита била отправена от Марина Кропоткина, описана като родственица на руското царско семейство, която предложила на архимандрита да стане прелат на Ордена и представител на православните църкви.²⁸ Явно тези данни са се сторили достатъчно убедителни и перспективни за Центъра, тъй като „Христов” е инструктиран да се интегрира в Ордена и чрез него да търси нови перспективни контакти.

---

²⁷ Оперативно писмо на „Панов” за среща с „Христов” – пак там. л. 110-115.

²⁸ Справка от „Христов” за ордена на св. Йоан от Йерусалим – малтийски рицари – АКРДОПБГДСРСБНА-М, Ф.1, а.е. 6738, РД, т. 2, л. 30-35.

Неяснотите около този орден са големи. В продължение на дълги години митр. Андрей поддържа връзки с една от многобройните подобни организации в Америка, които претендират за приемственост със средновековния Малтийски орден, а тъй като една от линиите на наследяване на Ордена преминава през православните царски династии, присъствието на православен духовник в тези организации им носи допълнителна легитимност. Това обяснява и големия интерес към архим. Симеон. От документните обаче не става ясно дали архим. Симеон установява контакт със същата организация, в която е членувал митр. Андрей, или с подобна, но различна организация. Така или иначе, този Орден и по-конкретно споменатата Кропоткина от тук нататък заемат все по-важно място в оперативните информации на „Христов“, макар и те да не хвърлят повече светлина върху тази структура. С надеждата за привличане на внимание, последователи и средства тези организации съзнателно възприемат гръмки имена и привличат суетни хора в търсене на престижен обществен статус, а тъй като тези големи техни претенции, макар и често без никакво покритие, привличат интереса и на разузнавателни служби като българската.

Още повече че разузнавачи като „Христов“ успяват да разпалят въображението на тези служби, като подават информации като тази от 18 януари 1973 г., в която се твърди, че той е провел среща с Чарлз Пичел, описан като Велик канцлер на Ордена (Charles Pichel, Grand Chancellor). „Христов“ имал няколко срещи с него, някои от които проведени в хотел „Астория“ в Ню Йорк, и на една от тях „Христов“ получил предложението да стане прелат на Ордена и дори получил разрешението на канцлера да живее в дома на Мариана Кропоткина в градачето Бедфорд Хилс, близо до Ню Йорк, на длъжност „духовен директор“ на възстановителен център за възрастни хора „Св. Йоан“, който се помещава в имота. „Христов“ настоява и да получи разрешение оттам да

изпълнява и своите епархийски задължения.²⁹ Справка днес в интернет показва, че човек с името Чарлз Пичел действително е съществувал, като името му се свързва с появата на един от самозваните Малтийски ордени в САЩ, които претендират за приемственост от руската наследствена линия.

Тези информации на „Христов“ се радват на много по-голямо внимание от страна на Центъра, отколкото неговите редовно изпращани и многобройни справки за състоянието на православието в Америка и за положението на Българската църква там.³⁰

Американски гражданин: „Подготвя се денят, в който аз трябва да открия заседанието на Сената или Конгреса с молитва”

Все пак в началото на 70-те години за първи път се забелязват и признаци на изнервяне от страна на Центъра, породени от поведението и липсата на ефективност от страна на „Христов“, който, наред със заплата си по линия на БПЦ, вече получава заплата и като пълноценен оперативен работник. В писмо от 21 декември 1970 г. Центърът за пръв път критикува резидентурата, че ОР „Христов“ не изпраща никакви информации, а връзката с него е трудна, и настоява резидентурата да работи за връщането на „Христов“ през 1971 г. под предлог за почивка, а всъщност за преподготовка,

²⁹ Справка за Малтийския орден, 18.01.1973 г. – АКРДОПБГДРСРБНА-М, Ф.1, а.е. 6738, РД, т. 3, л. 110-117. За руската линия на наследяване на Малтийския орден най-достъпна е справка в Уикипедия: https://en.wikipedia.org/wiki/Russian_tradition_of_the_Knights_Hospitaller [презгледана на 02.02.2022 г.]. Днес в интернет могат да бъдат открити няколко ордена, чието име наподобява описаното в справките на еп. Симеон, без обаче със сигурност да може да се твърди кой от тях е неговият. Вж.: *The Sovereign Order of the Knights of Sant John of Jerusalem and of Malta OSJ*: <http://www.orderofmaltaosj.com/historical-summary-6.html>; също и: *The Sovereign Order of Sant John of Jerusalem. Knights of St. John*: <http://www.theknightsofsaintjohn.com/main.htm> [презгледани на 02.02.2022 г.].

³⁰ Пренес от писмо до патриарх Максим – АКРДОПБГДРСРБНА-М, Ф. 1, а.е. 6738, РД, т. 5, л. 85-88.

и се дават указания резидентурата да се съгласи Симеон да получи американско гражданство, тъй като това е и „наша задача“.³¹

Малко преди завръщането си, на 1 май 1971 г., архим. Симеон информира назначения след смъртта на патриарх Кирил заместник-председател на Синода митрополит Максим, че предишния ден, на 30 април, е получил американско гражданство. При едно от следващите му идвания в България разузнаването се сдобива и с копие от акта за американско гражданство, в което се казва, че при натурализацията той е сменил името си на SIMEON DIMITROV, а като местожителство е посочил град Лорейн в щата Охайо.³²

Архим. Симеон се завръща в България през август 1971 г. и остава до началото на октомври, отначало в родната си Варна, а след това в София, където преминава „идейно-политическа подготовка“, получава инструктаж по проблемите на македонския въпрос и слуша лекции за „моралния образ на разузнавача“.³³ След отпътуването му от София разузнаването изготвя отчет, който съдържа унищожителна оценка за работата с него до този момент и ефективността му след вече 7-годишния престой в САЩ. Посочва се, че ОР „Христов“ не е имал „абсолютно никаква оперативна подготовка“, че той не е имал „представа за характера на нашите задачи и за задачите, които лично той е трябвало да върши досега“. Дори се допълва, че „едва при тези разговори“ на него му е станало ясно, че той е „наш ОР, с определена заплата, и се ползва с всички права и задължения на останалите работници от ДС“. Офицерите в София обаче не губят надежда и споделят убеждението, че той е „честен и напълно откровен, дисциплиниран и изпълнителен, но е и много наивен и без чувство за класова омраза. Не може да се ориентира и да разграничи

³¹ Пак там, л. 116-119.

³² Копие от Certificate of Naturalization – пак там, л. 197.

³³ План за подготовката на „Христов“ по време на отпуската му в България (недатиран) – пак там, л. 130-135.

врага”. Със задоволство се отчита, че на срещите в София е дал полезни данни, че вече е станал гражданин на САЩ и член на Ордена на рицарите на Малта. Дадени са му указания да активизира контакта си с Кропоткина и с Малтийския орден.

Преди заминаването получава и нова парола: поредният му водещ офицер ще му се представи с думите „Имате много поздравии от дякон Христов”, а отзивът трябва да бъде: „Благодаря много, а как е къщата му към Витоша?”.³⁴ На заключителната среща присъства и самият началник на разузнаването генерал-лейтенант Димитър Къосев. А в знак на доверие той наредил от касата на разузнаването да бъдат изтеглени 2000 щ.д., които да бъдат предадени на „Христов”, срещу което той подписва съответната разписка.³⁵

Натискът на Центъра дава известен резултат и през този период „Христов” подава няколко подробни характеристики на свои познати в Америка и на българските свещеници в САЩ, както и на перспективни младежи от България, които познава още като възпитател в Семинарията. Сред тези характеристики, наричани на оперативен език „наводки”, от познатите му в Америка привлича вниманието тази на „принцеса Марина Оболенски Кропоткина” – описана е като жена на около 49-51 г., със „силна памет, енергична, с кръгло лице и руски тип външност, която е 100 процента антикомунистически настроена и привърженичка на президента Никсън”. Към момента на написването на справката тя е в процес на развод, а от брака си има три дъщери и един син. Сред младежите, на които е преподавал, преди да замине за САЩ, най-високо мнение изказва за Симеон Николов Димитров, възпитаник на Семинарията и Духовната академия, на когото архимандрит Симеон в продължение на 6 години е бил учител и възпитател. Младежът е описан като „културен

---

³⁴ Пак там, л. 141.

³⁵ Репорт за среща с „Христов”, 18.11.71 г. – пак там, л. 145-150.

човек и добър музикант”, посещавал е Япония като член на църковния хор, а в момента на написването на справката е на специализация в Москва. „Христов” дори препоръчва новият му адрес да бъде открит чрез Духовната академия.³⁶ Година по-късно същият младеж, вече преминал през цялата църковна стълбица, ще бъде интронизиран през 2013 г. като Българския патриарх Неофит, а няколко месеца след това оглавяваният от него Св. синод ще освободи Симеон от служението му на митрополит и ще го изпрати „на покой”.

Разбира се, справкаите съдържат информация и за други личности, сред които вниманието привличат български „вражески” емигранти в Америка. „Христов” не пести критични оценки и към митр. Йосиф, преместен от Акрон в Ню Йорк след кончината на митр. Андрей през август 1972 г. По този начин Йосиф – авторитетен духовник, който не се ползва с доверието на Държавна сигурност, тъй като е бил осъден от т.нар. „Народен съд” – изпада в същата позиция, в която е бил и митр. Андрей: да бъде митрополит на една на практика несъществуваща епархия, чиято биография обаче го прави убедителна фигура пред предимно антикомунистически настроената българска емиграция в Америка. Преместването му в Ню Йорк пък превръща Симеон в неоспорим ръководител на Акронска епархия и по същество – във водач на българските църковни общини в Америка.

Въпреки това „Христов” продължава да живее в градчето Бедфорд Хилс близо до Ню Йорк, където към този момент вече е станал съсобственик на имота заедно с Марина Кропоткина, макар разузнаването да не е информирано за това. Настоява, че има разрешение от патриарха да живее там, а за причина пред своите офицери изтъква хладните отношения, които има с митр. Йосиф.³⁷

³⁶ АКРДОПБГДСРСБНА-М, Ф. 1, а.е. 6738, РД, т. 3, л. 59.

³⁷ Справка за отношенията на „Христов” с митр. Йосиф, 23.04.73 г. – пак там, л. 122-128.

Като цяло подаваните в този период информации от архив. Симеон си остават епизодични, което е обяснимо с олек трудната връзка с него. По-информативни са докладите от срещите с „Христов“ в София. Първият е от началото на 1973 г. – „Христов“ се завръща в София на 24 декември 1972 г., за да бъде ръкоположен на 14 януари 1973 г. в Патриаршеската катедрала „Св. Александър Невски“ за епископ с титлата „Главиницки“, а след това и официално е назначен за викарий на Нюйоркския митрополит Йосиф и администриращ българската епархия в гр. Акрон, Охайо, както е посочено в неговата официална биография. На практика това означава, че пречките пред израстването му в църковната кариера вече са преодолени. Епископската титла открива пред него възможността да се превърне във водещата фигура в църковния живот на българите в Америка, а и открива пред него нови перспективи за развитие чрез Ордена на рицарите от Малта и навлизането му в по-широките среди на американското православие.

Докато е в София за своето епископско ръкоположение, „Христов“ естествено има срещи и със своите водещи офицери. Прекият му началник в отдел 10 Дяко Дяков лаконично докладва, че „Христов“ е оправдал липсата на резултати от своята работа с факта, че до този момент е бил „прост свещеник“ и затова не е имал големи възможности. Обяснението явно се приема за достоверно. Заключителната среща преди отпътуването на „Христов“ е ръководена от генерал-майор Стоян Савов, назначен наскоро за ръководител на разузнаването. На „Христов“ отново е поставена задачата да работи за проникване в Зографския манастир, както и във византоложки центрове в Америка.³⁸

Много по-важно е следващото завръщане на „Христов“ в София през юни 1974 г., когато на Центъра се налага да проверява твърдения на „Христов“, които изглеждат грандомански. Преди пътуването му до България „Краев“ от

³⁸ Рапорт на Дяко Дяков за работата с „Христов“, 22.01.73 г. – пак там, л. 161-166.

резидентурата отчита, че е изтеглил 534 долара за „Христов“, от които 500 долара му е „предал на ръка“. Вероятно средствата са били за самолетния билет до София, а пътуването най-вероятно е по искане на резидентурата, която вече започва да се съмнява в лоялността на своя офицер. В плана за преподготовката на „Христов“ основният въпрос, на който разузнаването търси отговор, е „защо местните власти проявиха този повишен и специален интерес към Христов и защо искат да го издигнат за духовен ръководител на Американските православни църкви, след като на тях им е известно, че той се ползва с доверието на нашите власти и за него имат доноси, че е изпратен в САЩ със специални задачи“. Поставен е и въпросът „не смята ли Христов, че американците имат по-голям избор на кандидати, които са основно проверени и на дело са показали, че могат да им гласуват абсолютно доверие“. Отговор се търси и на проблема: „кои са причините, за да се спрат на Христов да стане духовен ръководител на Солженицин и каква е била линията на поведение на Христов по този въпрос“. Показателно е, че в плана за работа по време на престоя на „Христов“ се предвижда той да бъде подложен на „М-Родопи“ в хотела (т.е. секретно подслушване), да му бъде направен „секретен обиск на личния багаж“, а срещите му в София да бъдат поставени под контрол чрез агентурна проверка.³⁹

Как се стига до въпроса дали „Христов“ може да бъде привлечен за духовен наставник на Солженицин? През февруари 1974 г., след излизането през декември 1973 г. в Париж на неговия „Архипелаг Гулаг“, от Съветския съюз е прогонен Александър Солженицин. Първоначално той заживява в Швейцария, но често пътува до САЩ, а през април 1976 г. окончателно се установява в американското граче Кавендиш в щата Върмонт. Офицерите от българското разузнаване с

³⁹ Разходи на „Краев“ по „Христов“, 06.05.1974 г. и Рапорт за неговата подготовка – пак там, л. 180-199.

основание са учудени, след като в Америка има галеч по-добре подготвени православни духовници, добре познати и на самия Солженицин.⁴⁰ Вниманието на разузнаването е привлечено от информация на резидентурата от април 1974 г., в която се казва, че „Христов” чрез Джон Патерсън Спелър е установил контакт с представители на Американския сенат, както и че „Христов” е готвен за посредник сред православните църкви в САЩ. В писмото резидентурата потвърждава, че тези институции са от оперативен интерес, но задава въпроса дали това не е двойна игра на местните служби, поради което и иска Центърът да направи нужния анализ.⁴¹ Информацията на резидентурата се позовава на справка от „Христов”, в която се казва: „Счита се, че аз като православен епископ съм най-подходящ (незамесен в никакви интриги) да бъда подготвен за представител на православните църкви в Америка, за връзката между православната църква и управляващите Американски висши среди. В перспектива да ме подготвят за глава на бъдещата Американска православна църква. Според техен израз – считат ме „за най-духовен и чист”. И също, че ако Соженицин дойде в САЩ, очакват „той да бъде в по-близък контакт с мене”⁴². А в друга подобна информация от май 1974 г. „Христов” със самочувствие заявява: „подготвя се денят, в който аз трябва да открия заседанието на Сената или Конгреса с молитва”⁴³. Очаквано и тази информация завършва с оплакването, че средствата му са все така недостатъчни.

Новите данни предизвикват интереса, но и недоверието и на резидентурата, и на Центъра – наредено е

⁴⁰ Такъв е например един от водачите на руската църква в САЩ по това време протоиерей Александър Шмеман, чиито сложни, но изпълнени с уважение отношения със Солженицин са описани в: Шмеман, Ал. *Срещи със Солженицин*. С.: Комунистас, 2015 г. (прев. Борис Маринов).

⁴¹ Информация на „Краев”, 06.04.1974 г. – АКРДОПБГДСРСБНА-М, Ф. 1, а.е. 6738, РД, т. 4, л. 9-17.

⁴² Справка за обстановката около „Христов” – пак там, л. 18-24.

⁴³ Справка за обстановката около „Христов”, 07.05.1974 г. – пак там, л. 43.

информацията от „Краев“ да бъде препратена на „съветските другари“. Признак за недоверието в агента е и един детайл, който „Краев“ би могъл да спести в информацията си, но не го прави: „Констатирах, че Христов доста съвестно, макар и в моя компания, спазва правилата на своето предприятие. Така например, оказа се, че миналия път той е подтиил и затова сме търсили специално заведение, докато този път проблеми вече нямаше – този период вече беше свършил“⁴⁴.

Мнението на Центъра е, че американците разполагат с твърде много информация за „Христов“ и е възможно да го въвличат в двойна игра, което налага и неговото завръщане в София за проверка и преподготовка. Разговорите в София обаче не успяват да хвърлят повече светлина върху загадката. В своя отчет Дяко Дяков потвърждава, че „Христов“ се е запознал с Джак Спелър (в справките се среща и като Джон Спелър) чрез Ордена на рицарите на Малта и той му обещал да го въведе в средите на американските сенатори, тъй като поддържал контакт дори с президента Никсън. Този контакт обаче се приема за съмнителен – пред еп. Симеон Спелър криел основната си работа, което поражда подозрения дали не работи за американското военно разузнаване, макар и Спелър да не „обработва“ „Христов“ по никакъв начин. Дяков допуска, че е възможно в Америка да тече процес на обединение на всички православни църкви в обща поместна юрисдикция. Все пак той трезво посочва, че „Христов“ нямал елементарна оперативна подготовка и не е успял да даде смислено обяснение за внезапно появилия се интерес към него. Още повече че подадената от „Христов“ информация за Ордена е оскъдна. Въпреки това разузнаването запазва доверие в своя оперативен работник, тъй като му е поставена задачата да продължи контакта със Спелър, с уговорката да бъде внимателен. Заключителната среща в София този път е ръководена от Васил Коцев, назначен за нов началник на разузнаването след

⁴⁴ Справка на „Краев“ за среща с „Христов“, 04.05.1974 г. – пак там, л. 59-66.

повишаването на Стоян Савов като заместник-министър, а на нея присъства и старият познайник на „Христов” Владимир Тодоров, издигнат вече за заместник-началник на управлението. Решено е всеки месец „Христов” да получава от резидентурата 200 щ.д., тъй като по линия на прикритието не може да се очаква повишаване на заплатата му.⁴⁵

Към тези документи е приложена и справка, получена от КГБ за Джон Спелър, но и тя не съдържа нищо конкретно, освен че е подозиран в контакти с американските служби и че има интерес към ситуацията в Източна Европа като управител на малкото издателство Robert Speller and Sons Publishing house, издател на списанието *East Europe*.⁴⁶ Нюкакъв резултат не дава и секретният обиск на личния багаж на „Христов”, макар и благодарение на него в делото да се съхранява копие от членската му карта в Оргена на рицарите от Малта (ID card – Sovereign Order of Saint John of Jerusalem Knights of Malta), както и копие от неговия американски паспорт.⁴⁷

От диспанцията на времето може да се каже, че това е кулминационният момент на „Христов” като разузнавач, когато Центърът е толкова учуден от разкритите пред него нови възможности, че от една страна, е изкушен да се възползва от тях, а от друга – започва да си задава въпроси за лоялността на своя работник. В този момент подозренията не водят до промяна в отношението към „Христов”. Обратът настъпва през следващите две години като последица от отрезвяващата липса на резултати.

Поредният цялостен преглед на работата с „Христов” е изготвен на 20 март 1975 г., а изводите в него остават все така неопределени. Справката препоръчва въпросът да бъде отнесен до КГБ за изясняване какви са перспективите пред

⁴⁵ Отчет от Дяко Дяков за срещите с „Христов” – АКРДОПБГДСРСБНА-М, Ф. 1, а.е. 6738, РД, т. 2, л. 198-206.

⁴⁶ Справка 909 на КГБ за Джон Спелър – пак там, л. 207-208.

⁴⁷ Пак там, приложение към т. 2.

създаването на единна Американска православна църква, за да стане ясно какви указания да бъдат дадени на „Христов“.⁴⁸

В същото време контактът с него остава все така труден. Все пак резидентурата е посъветвана да продължи работата с него, включително и като му предоставя необходимите оперативни разходи, и заключава, че „Христов трябва да се ползва с всички права, каквито имат останалите ОР на резидентурата“⁴⁹.

През октомври 1975 г. епископ Симеон отново пристига в София, като разговорите с него пак са свързани със Спелър. В плана му за работата му през 1976 г. със задоволство се констатира, че ОР „Христов“ е изпълнил задачите и се е вписал в епархията, ползва се с доверието на Синода и на патриарх Максим, което е успял да постигне „благодарение на личните си качества интелигентност, богата обща култура, дисциплинираност, трудолюбие, патриотизъм“. Отново са му поставени задачите да поддържа контакти със Спелър и да се опита да разбере какви са неговите мотиви.⁵⁰ Докато е в София, епископ Симеон отново е подложен на външно наблюдение, проверявана е и неговата кореспонденция. Преминава и поредната преподготовка по „методите на наблюдение и контранаблюдение“ и отново получава 500 долара, за което подписва и съответната разписка.⁵¹

В края на 1975 г. настъпва и промяна във формалния статут на „Христов“ като разузнавач. Свърхсекретният отдел 10, към който е зачислен „Христов“, е закрит, след като не успява да оправдае надеждите за професионализиране на разузнавателната работа. В резултат на 26 ноември 1975 г. ОР „Христов“ преминава на ръководство към отдел 04 в ПГУ, отговорен за вражеската емиграция, с аргумента, че

⁴⁸ Справка за „Христов“ – АКРДОПБГДСРСБНА-М, Ф. 1, а.е. 6738, ЛД, т. 3, л. 5-8.

⁴⁹ Оперативно писмо от „Кондов“ за работата с „Христов“ – пак там, л. 29-32.

⁵⁰ План относно задачите и линията на поведение на „Христов“ за 1976 г. – пак там, л. 35-39.

⁵¹ Пак там, л. 59.

като духовен ръководител на Акронска епархия „Христов“ има контакт тъкмо с най-изявените нейни представители. Решението е утвърдено от заместник-началника на ПГУ Любен Гоцев, а Дяко Дяков от отдел 10 сдава делото на „Христов“ на Петко Маринов Петков.⁵²

През следващата година и половина не се случва никаква промяна нито в работата на „Христов“ като разузнавач, нито в дейността му в прикритието като епископ. Напрежението около „Христов“ се повишава през 1976 г., когато вследствие на установените от „Христов“ контакти той трайно навлиза в полезрението на КГБ. Както беше посочено, българското разузнаване търси помощта на съветските си колеги, за да установи причината за интереса, проявен от Джек Спелър. Освен данните за Спелър в преписките вече трайно започва да се среща и името на американеца от гръцки произход Ник (Николас) Клонис, описан в една от справките като офицер, който отговаря за духовенството в Американското военно разузнаване, автор на статии и речи за сенатори с експертиза за страните от Източна Европа, макар достоверността на тези данни да не може да бъде потвърдена по никакъв начин.

През юли 1976 г. българите изпращат до КГБ подробни данни за „Христов“, в които акцентират върху познанството му с Марина Кропоткина и връзката чрез нея с Джек Спелър.⁵³ В резултат на това е „постигната договореност със съветските другари за по-нататъшна съвместна работа с Христов“, за което е уведомена и българската резидентура в САЩ.⁵⁴ А при поредното връщане в София на „Христов“ през 1976 г. са му организирани две срещи с „др. Виктор Иванович Агриянов“, който дал „ценни указания“. Срещите имали „огромно

---

⁵² Пак там, л. 4.

⁵³ Справка за „Христов“ (на руски език) – пак там, л. 123-133.

⁵⁴ Оценка за работата на „Краев“ с „Христов“ – пак там, л. 141-144.

стимулиращо въздействие върху Христов⁵⁵, или поне това твърди авторът на тази справка. Сред задачите пред „Христов“ за 1977 г. е и тази „внимателно да разкрие намеренията си пред Ник. Кловис да се кандидатира за патриарх на БПЦ по време на следващия избор и да се съветва с него по тия въпроси“.

В края на 1976 г. и началото на 1977 г. се случват и две важни промени в оперативния статус на „Христов“. Първата е повишение, обявено на заключителната среща преди отпътуването му от София през ноември 1976 г., продължила 2 часа и ръководена от генерал Владимир Тодоров. На срещата Тодоров тържествено оповестява пред „Христов“, че по решение на министъра на вътрешните работи е награден с медал „30 години от победата над фашистка Германия“, че го повишават в звание майор и че е приет в редовете на БКП, като предстои да бъдат уредени формалностите по членството му.⁵⁶ Повишаването в звание и закриването на отдел 10 вероятно са причините, поради които оперативният псевдоним на епископ Симеон е сменен от „Христов“ на „Торис“, макар че през следващите години в документите продължават да се срещат и двата псевдонима.

Втората (и от гледна точка на бъдещето – по-значителна) промяна е, че от 1 януари 1977 г. за негов нов водещ офицер от прикритието на консул в посолството във Вашингтон е определен Румен Дим. Тошков. Двамата получават и нова парола, като Тошков трябва да се представи с думите: „Негово преосвещенство епископ Софроний се интересува от здравето ви“, в отговор на което „Христов“ трябва да каже: „Слава богу, че един божий син остана непроменен от времето и живота“⁵⁷.

⁵⁵ Пак там, л. 221-224.

⁵⁶ Удостоверение №102615 на Министерството на отбраната за удостояване с медал „30 години от победата над фашистка Германия“ на Симеон Димитров Костадинов – АКРДОПБГДСРСБНА-М, Ф. 1, а.е. 6738, РД, т. 6, л. 210.

⁵⁷ План за дейността на „Христов“ през 1977 г. – АКРДОПБГДСРСБНА-М, Ф. 1, а.е. 6738, ЛД, т. 3, л. 153-155.

Тези решения са взети, след като Центърът за пореден път се е уверил в лоялността на „Христов” – по време на престоя си в София той отново е подложен на всички възможни проверки, но нито една от тях не установява нищо съмнително. На тръгване от София, освен с по-високо военное звание (съответно и с по-висока заплата), с членство в БКП и с медал на МВР, епископ Симеон си заминава и с нови 500 долара (за което отново подписва съответната разписка), а и с обещанието да му бъдат отпуснати 40 000 долара за закупуването на митрополитски дом в Акрон на името на Светия синод.⁵⁸

Изтегляне в България: „Торис няма необходимите качества за оперативен работник”

Промяната в отношението към работата на епископ Симеон като разузнавач настъпва през лятото на 1977 г., а основната причина е, че „Торис” не успява да оправдае интереса, станал причина прениската му да достигне до бюрото на самия председател на КГБ Юрий Андропов. Другата причина е недоверието, което развива и аргументира към него новият му водещ офицер Румен Тошков. Така се стига и до критичните дни в края на 1978 и началото на 1979 г.

Към началото на 1977 г. доверието в него е все така непоклатимо – тъкмо тогава руснаците съобщават, че сведенията на „Торис” за военното разузнаване на САЩ предизвикали толкова голям интерес, че били докладвани лично „на гр. Андропов”, и настояват за пряк контакт с българина през своята резидентура в САЩ.⁵⁹ Незабавно, на 2 февруари 1977 г., българските разузнавачи съобщават, че са дали указания на своя оперативен работник във Вашингтон „предварително да обсъжда и съгласува всички въпроси

---

⁵⁸ Пак там, л. 200-237.

⁵⁹ Справка №148 (на руски език) – АКРДОПБГДСРСБНА-М, Ф. 1, а.е. 6738, ЛД, т. 4, л. 1.

по Торис с вашия представител и да го информира за всяко мероприятие...”⁶⁰.

В следващите месеци българските разузнавачи безуспешно се опитват да задоволят интереса на съветските си колеги. На една от поредните срещи „Торис” споменава, че пред него американски представител е проявил интерес към съветския търговски представител в Ню Йорк Генадий Панкин. Изпратените от „Торис” информации са оценени като важни, но трудни за разчитане, а Центърът е недоволен, че срещата е била лошо организирана.⁶¹ Все пак мнението е, че това е бил първият случай, в който представител на ФБР установява контакт с „Торис”. По-късна справка дори обръща внимание, че „след този разговор бе констатирано грубо ВН [външно наблюдение] по Панкин”. По времето на този контакт съветското разузнаване изказва надежда „Торис” да бъде включен в църковната делегация, която ще посети СССР, но от София само ги информират, че от Синода на БПЦ за членове на делегацията са били определени други хора.⁶²

Следва още по-комичен епизод. Офицерът с кодово име „Атанасов” информира за проведена с „Торис” официална среща по линия на прикритието, на която епископът посрещнал човека от резидентурата с колата си, а след това двамата се разхождали в парка и обядвали в резиденцията. Бележките в полето към тази информация за липсата на конспиративност са унищожителни, още повече че резултати от срещата няма – на нея „Торис” отново поискал увеличаване на парите, а „Атанасов” само го информирал за повишените очаквания към него.

Така се стига до лятото на 1977 г., когато българските разузнавачи за пръв път започват сериозно да поставят под въпрос ефективността на своя оперативен работник.

⁶⁰ Пак там, л. 2.

⁶¹ Пак там, л. 31-33.

⁶² Пак там, 71-76.

„Торис“ пристига в София на 11 юли и остава в България 30 дни, малко след като КГБ е дало положителна оценка за перспективите пред него, но със забележката, че в дейността му има неясни моменти, които трябва да бъдат проверени. Затова руснаците настояват да изпратят в София оперативен работник. Като критичен момент в биографията на „Христов/Торис“ посочват периода, в който той е останал без работа (т.е. след уволнението му от митр. Андрей), тъй като това е моментът, в който в живота му (и в информацията) се появяват Марина Кропоткина, Оргенът на лицарите от Малта, Джек Спелър и Ник Клонис.⁶³

Докато е в София, „Торис“ е подложен на поредните безрезултатни проверки и преподготовки. Тъй като е ясно, че резултатите ще бъдат изпратени и на съветските разузнавачи, проверките са още по-задълбочени. В хода на тези проверки на „Торис“ е даден секретен оперативен материал, за да стане ясно дали ще си води бележки – изводът от изпълнението на тази задача е катастрофален, защото, докато го четял, „Торис“ заспал. Заключение е, че проявява безразличие към оперативната подготовка, че у него има „стремеж да се нагажда и да съобщава това, което на нас се харесва“, в резултат на което се „констатира противоречия, неточности и неясноти в неговите справки“.⁶⁴

Подозренията се задълбочават още повече от доклада на Румен Тошков, също завърнал се в София. В няколко поредни рапорта от август 1977 г. Тошков обобщава, че „Торис“ има много слаба памет, което не му позволява да запомня и възпроизвежда точно събитията, няма логично мислене, а най-опасното е, че „има желание да ни дава информация, каквато ние искаме“. Заключение е, че у „Торис“ се забелязва „кариеристичен стремеж“, съчетан със „сребролюбие“, макар и Тошков да не смята, че „Торис“ умишлено подвежда разузнаването

---

⁶³ Инструкции от КГБ, 21.06.1977 г. – пак там, л. 127-129.

⁶⁴ Пак там, л. 99-104.

по лични причини или по указание на вражеските сили. В последния си доклад Тошков вече предлага да се набележат мероприятия, които да доведат до постепенното извеждане на „Торис“ от активните му контакти с представителите на американските специални служби, като неговата дейност бъде ограничавана на етапи.⁶⁵

При отпътуването си от София „Торис“ не разбира, че се е провалил – заключителната среща с него отново е ръководена от генерал Владимир Тодоров, а на нея епископът получава своя партиен билет, което според информацията много го развълнувало.⁶⁶ А по време на престоя му в София Тошков отново изтегля и предава на „Торис“ 300 щ.д. от касата на разузнаването.

Съмненията в него прерастват в „Справка анализ на работата с Торис в периода 1966–1977 г.“, тонът в която вече е много по-различен. Тя прави подробен преглед на извършеното до този момент и се опитва обективно да прецени ползите и пропуските в работата с епископа. По отношение на най-чувствителния момент от неговата биография справка-та уточнява: „През 1969–1970 г. с „Торис“ установява контакт, а впоследствие близка връзка руската белоимигрантка Марина Кропоткина. Същата е активен член на „Малтийския орден“. Кропоткина настоява „Торис“ да стане член на ордена. Запознава го с ръководството на същия в САЩ. Предлагат му да стане техен духовник. „Торис“ внимателно изтъква, че ако Центърът е съгласен, то трябва да му се съдействува за получаване на по-висок духовен сан. Центърът дава съгласие и „Торис“ става член на ордена. Впоследствие е избран за епископ“. Изводите от този анализ обаче не са благоприятни – „Торис“ е описан като „активна, упорита и властолюбива личност“. Констатира се, че у него „лични стремеж да изпълнява такива задачи, които биха допринесли за неговото развитие и издигане

⁶⁵ Докладна записка от майор Румен Тошков, 11 и 15.08.1977 г. – пак там, л. 131-146.

⁶⁶ Пак там, л. 147-150.

по линия на прикритието му”. Справката прави заключението, че не е изпълнил докрай нито една задача, докато американците умело се възползват от неговите слабости. Допуска се, че „с цел да придобие по-голяма тежест пред нас нагласява и украсява някои факти”. Изводът е, че „няма необходимите качества за ОР”. А след като толкова дълго е бил в ползрението на специалните служби на САЩ, контактът му с българското разузнаване отдавна е „разкрит, още повече че „Торис” няма изградени навици на ОР (води си бележки за срещите с представителите на американските спец. служби в бележник, пише сведенията до нас на неподходящи места, наивен в разговорите и действията си)”. Затова се допуска, че е много вероятно американците да са започнали чрез него „конспиративна игра”. Анализът завършва с категоричната препоръка: „Предвид гореизложеното е необходимо да се вземат мерки за изтеглянето на Торис от САЩ и оставането му в страната по възможност през идущата 1978 г.”. Отрезвяващото заключение е подписано от заместник-началника на отдел 04 в Първо главно управление Димитър Куцев и носи дата 12 август 1977 г.⁶⁷ Веднага тези впечатления и предложения са споделени и със съветските разузнавачи, като е поставен срок за неговото изтегляне и задържане в България до средата на 1978 г.⁶⁸ На 30 януари 1978 г. КГБ отговаря положително.

Така през лятото на 1977 г. общото настроение към „Торис” се променя изцяло в негативна посока, а по старо бюрократично правило това означава, че лошите изводи от неговата работа започват да се преповтарят почти дословно и в по-късните документи. Друга справка за работата му в периода от 1966 до 1977 г. стига до заключението, че през 1976 г. Клонис е изместил Спелър като човека, насочван от американските служби да контролира „Торис”. Изводът е, че американците все по-успешно увеличат „Торис”, включително

---

⁶⁷ Справка-анализ на работата с „Торис” в периода 1966–1977 г. – пак там, л. 155–162.

⁶⁸ Пак там, л. 168–171.

и като го карат да се подписва под документи с антикомунистическо съдържание.⁶⁹ Разсекретени американски документи от този период показват, че Спелър изчезва от полезрението, защото през 1977 г. спира да излиза неговото списание *East Europe*, а по информация на ФБР един не особено авторитетен полски емигрант – Константи Ханф, започва да търси средства да продължи издаването на списанието и се опитва да привлече в редакционния екип и „епископ Симеон Димитров от Бедфорд Хилс“.⁷⁰

Промяната в отношението към „Торис“ става видима през февруари 1978 г., когато епископ Симеон се завръща в България с цел подготовката на предстоящата обиколка на патриарх Максим в Америка, насрочена за септември и началото на октомври същата година. По време на престоя си „Торис“ отново е подложен на всички възможни проверки, но те отново не водят до нищо подозрително. Основните срещи са провеждани от Димитър Куцев, който преповтаря вече известните отрицателни мнения. Куцев забранява на „Торис“ да се среща със Спелър и Клонис и го информира, че от тук нататък срещите му с Тошков ще се провеждат само в посолството, където „Торис“ ще го посещава в официално качество. Куцев констатира, че „Торис“ не подозира за намеренията им да го върнат обратно в България.⁷¹

Впечатленията не се подобряват и по време на посещението на патриарх Максим и неговата делегация в Америка. След завръщането агент „Дамянов“, като член на делегацията, подава поредното подробно сведение, в което най-негативните характеристики са запазени, на първо място, за епископ Симеон, а на второ – за самия патриарх Максим, макар и

⁶⁹ Справка за работата на ОР „Торис“ в периода 1966–77 г. – пак там, л. 179–187.

⁷⁰ Federal Bureau of Investigation, New York, February 25, 1977. Konstanty Z. Hanf.. Internal Security – Poland. Collection: Nazi War Crimes Disclosure Act; Document Number (FOIA) /ESDN (CREST): 519b7f95993294098d512b9f

⁷¹ Докладна записка от Димитър Куцев, зам.-началник на отгел 04, 16.03.1978 г. – пак там, л. 218–222.

по различни причини. Симеон е описан като много „американизиран“, а и създавал впечатлението, че е „дълбоко свързан с американските власти и сили“. В отговор на въпрос дали би се завърнал в България „Торис“ споделил, че това може да стане единствено ако бъде избран за Варненски митрополит.⁷²

Развързката настъпва на 10 ноември 1978 г., когато е издадена „Заповед за уволняване на служител от секретния щат на ПГУ“. След кратка биография на епископ Симеон/„Христов“/ „Торис“ като мотив за уволнението е посочено, че той вече „допуска сериозни грешки“ и е станал „силно уязвим“. Предложението е да бъде уволнен от заеманата длъжност в секретния щат и да бъде отзован в страната, като се подчертава, че въпросът е съгласуван с Шесто управление на ДС и с Христо Маринчев, който вече работи на прикритие в Комитета по църковни въпроси. Настоява се след неговото завръщане да се изработи „подходяща легенда за оставането му в България“⁷³. Предложението е одобрено от стария познайник на „Торис“ генерал Владимир Тодоров и е съгласувано лично с министъра.

В средата на декември нищо неподозиращият епископ Симеон се завръща в България. Малко преди кацането му, на 11 декември 1978 г., Първо главно управление изисква от Второ главно управление да изпрати до всички гранични пунктове заповед да не се допуска излизането от страната на Симеон Димитров.⁷⁴ На 25 декември 1978 г. началникът на ПГУ прави предложение да му бъде наложено и формално запрещение за излизане зад граница в срок от пет години, но резолюцията е епископът да бъде убеден сам да се откаже от излизане от страната, за да не създава усложнения.⁷⁵

---

⁷² Сведение на агент „Дамянов“ за посещението на делегацията на БПЦ в САЩ, АКРАОПБГДСРСБНА-М, Ф. 1, а.е. 6738, ЛД, т. 5, л. 5-23.

⁷³ Заповед за уволняване на служител от секретния щат на ПГУ – ДС, 10.11.1978 г. – пак там, л. 40-44.

⁷⁴ Искане от ПГУ до ВГУ да се нареди на всички КПП да не се допуска излизането от страната на Симеон Димитров, 11.12.1978 г. – пак там, л. 44-46.

⁷⁵ Предложение за налагане на запрещение за излизане зад граница на еп. Симеон, 25.12.1978 г. – пак там, л. 62-64.

При завръщането си в София епископ Симеон отново отсяда в хотел „Балкан“, където от 19 декември 1978 г. до 16 януари 1979 г. е подложен на всекидневно външно наблюдение.⁷⁶ Телефонистът на хотела, агент „Светла“, информира и за проведените от него телефонни разговори. Първият човек, когото „Торис“ среща след завръщането си в София, е Румен Тошков – с него се виждат още на 19 декември 1978 г., веднага след като епископът се регистрира в хотела. Тошков веднага споделя с него, че поради очаквана „провокация срещу нашата страна, която касае и личната му сигурност“, се налага той да остане България. „Торис“ се учудва, но не се възпротивява дори и когато Тошков му взема паспорта „за изследване“. Доверието между двамата е скрепено с обещанието на Тошков да съдейства епископът да изтегли 300 лева. Седмица по-късно, на 25 декември, „Торис“ се вижда с Куцев, който му обяснява, че има опасност за живота му, ако се завърне в Америка. Но според информацията това не трогнало „Торис“, който изразил готовност да се върне в САЩ въпреки опасността, за да не пропадне „изграденото от него“, както се изразил. В крайна сметка бил убеден да остане в България и да поддържа версията, че е болен, което наложило и оставането му в София за изследвания.⁷⁷

Бягство в САЩ: „Страхувам се да спомена думата изменник – не, не съм. Заминавам да изпълня бойна задача”

Отначало отсъствието на епископ Симеон не предизвиква никакви реакции нито в България, нито в Америка. Но два месеца по-късно, през февруари 1979 г., това вече не е така. Тръзват слухове, от съдбата му започват да се интересуват както българските емигранти в САЩ, така и

⁷⁶ Справка за наблюдението на обект „Торис“, 19.12.1978 г. – пак там, л. 90-101.

⁷⁷ Докладна записка от Димитър Куцев за проведени срещи с „Торис“, 26.12.1978 г. – пак там, л. 109-113.

църковните среди в България, които неуморно коментират новата ситуация. Спекулациите са подсилени от решението да бъде назначен нов викарен епископ на митр. Йосиф, който да поеме епархията в Акрон – епископ Дометиан.

Единственият, който още на този етап търси елегантно разрешение на ситуацията, е неговият пръв водещ офицер Христо Маринчев, който вече работи в Комитета по църковни въпроси, където е изпратен на прикритие от Първо главно управление. На 13 февруари 1979 г. Маринчев предлага след определено време от 3-4 месеца „Христов“ (както той продължава да нарича Симеон) да получи разрешение да се завърне в „района“, където е служил, за да има възможност да оправи своите лични и служебни въпроси. Маринчев изказва мнението, че няма опасност от това да последват нежелани последици, а и така агентът ще може да продължи да бъде ползван и в бъдеще. Мнението на Маринчев обаче остава изолирано както сред разузнаването, така и в църковните среди, които са категорично против – може да се допусне, че след като в продължение на десетилетие епископът е бил галеник и на разузнаването, и на Синода, той вече си е спечелил доста неприятели.

Решението остава твърдо, въпреки че желанието на Симеон да се завърне в Америка не остава в тайна за никого. То е потвърдено от агент „Дамянов“, който може да бъде описан като най-добре информирания източник на Държавна сигурност в църковните среди, пред когото епископът се похвалил, че вече и политически лица се интересуват от неговата съдба. А агент „Яснов“ директно съобщава, че като американски гражданин от съдбата му се интересуват и американските дипломати.⁷⁸ Разузнаването е наясно, че това не са само празни приказки на един провален оперативен работник. Резидентурата информира, че в САЩ се надига кампания в негова защита, иницизирана от Марина Кропоткина, която отправила запитване до президента Картър и вицепрезидента Мондейл,

⁷⁸ Донесения на „Дамянов“ и „Панов“ – пак там, л. 135-142.

В резултат на което интерес към случая започнал да проявява американският консул в София. Демарш в защита на Симеон бил направен от Държавния департамент пред българския посланик в САЩ, както и на съответното ниво в София. А сенатор Джон Глен⁷⁹ се обадил в Акронска епархия, заинтересуван от съдбата на епископа. Писмо до държавния секретар Сайръс Ванс отправил и президентът на Българската лига за защита на правата на човека Любомир Иванов, който изказал опасения за живота на епископа. Съмненията за съдбата на Симеон в Америка далеч не изглеждат неоснователни, като се има предвид, че събитията се развиват по-малко от шест месеца след убийството на Георги Марков в Лондон. На всички запитвания българските институции получават указания да отговарят, че епископът е имал сърдечни смущения и това налага той да си почива – обяснение, което трудно може да се приеме за убедително.

На 29 април Румен Тошков провежда поредната среща с епископ Симеон във Варна, където той се намира в този момент. На срещата епископът поискал да му бъде разрешено да се завърне в Америка, но Тошков останал непреклонен. По същото време началникът на разузнаването Васил Коцев се опитва да реши проблема, като настоява епископът да бъде убеден да изпрати писмо, в което да обясни, че решението за оставането му в София е взето с неговото съгласие и се налага поради здравословни проблеми. Коцев настоява Синодът да положи усилия и да намери нова работа на епископа, който е останал безработен.⁸⁰

Все пак разузнаването си задава въпроса какви биха били последиците, ако му бъде разрешено да напусне страната. Но си отговоря негативно – обяснението се съдържа в

⁷⁹ Джон Глен (John Glenn, 1921–2016) е американски военен, астронавт и политик, от 1974 до 1999 г. е сенатор от щата Охайо, избран от листата на Демократическата партия.

⁸⁰ Справка за действията на ВЕ [Вражеската емиграция] към „Торис“, 13.04.1979 г. – пак там, л. 143–154.

списъка на лицата от разузнаването, с които той е работил и които може да разкрие, ако се стигне до неговата измяна. Този списък включва цялото ръководство на българското разузнаване – началника Васил Коцев, заместник-началника Владимир Тодоров, началниците на отдели Любомир Коцев, Петко Ковачев, Трайко Григоров, Димитър Куцев, Христо Маринчев, Румен Тошков и др., общо 16 имена.⁸¹ В интерес на истината, този списък до голяма степен се припокрива със списъка на имената, изготвен при бягството година по-рано на разузнавача Владимир Костов, „колега” на Симеон от свръхсекретния отдел на разузнаването, така че едва ли някой от разузнавачите от Центъра си е мислил сериозно, че е останал неизвестен за противника.

Изход се търси и по църковна линия. След среща в Комитета по църковни въпроси е решено председателят на Комитета Любомир Попов да поиска от патриарх Максим да направи необходимото за устройването на Симеон. Предложено е той да бъде назначен за заместник-началник на отдела за външна дейност на Българската църква. Това означава да стане помощник на Старозагорския митрополит Панкратий, най-влиятелния в този период агент на Държавна сигурност в Синода с кодово име „Бойко”. На заседанието Панкратий остро се възпротивил, което накарало Попов да възкликне: „Абе и аз му нямам доверие на този човек, ама какво да се прави, трябва да го устройм някак си”. Отново единствен Маринчев изказва мнението, че на Симеон все още може да се има доверие. В резултат е решено да се открие специална бройка за Симеон на длъжност заместник-началник на отдела. Решението е съобщено и на патриарха, който поканил Симеон на среща, на която обаче епископът катедорично отказал да приеме назначението.⁸² А на среща с „Дамянов” Симеон отговорил с „остро английско ноу” и добавил:

⁸¹ Аналитична справка за работата с „Торис”, 23.04.1979 г. – пак там, л. 157-169.

⁸² Докладна записка от Хр. Маринчев, 23.04.1979 г. – пак там, л. 202-204.

„Аз няма да приема такова нещо. Имайте предвид, че с това решение се слага край на нашето епархийско дело там в САЩ и всички тук поемат историческа отговорност”⁸³.

В издирването на епископа се включва и американският посланик. От 1977 до 1979 г. този пост е заеман от Реймънд Гартхоф, работил преди това за корпорация RAND, в изследователския отдел на ЦРУ, Пентагона и Държавния департамент и спечелил си славата на експерт по въпросите на разоръжаването.⁸⁴ Част от неговите задължения като посланик е и да защитава правата на американските граждани в България, които в този момент едва ли са толкова много. С оглед на кампанията в Америка интересът на Гартхоф изглежда и обясним, и оправдан. Посланикът повдига въпроса за съдбата на епископа пред Любен Гоцев, началник на отдела за Западна Европа и Америка във Външното министерство, на среща, проведена на 18 април 1979 г. Посланикът е категоричен, че като американски гражданин никои не може да забрани на епископа да поддържа връзки с американското посолство, и настоява за повече информация за неговата съдба. Очаквано Любен Гоцев отговаря, че въпросът е от компетенциите на Комитета по църковни въпроси, но се ангажира да предостави допълнителна информация. Гоцев наистина се допитва до Комитета и е решено да даде отговор, но при „случайна среща на прием”, че епископът има здравословни проблеми, че няма забрана за пътуване, но и че въпросът е от компетенцията на Св. синод.⁸⁵ Указанията са изпълнени стриктно и отговорът е даден на прием в посолството на Чехословакия.

Посланик Гартхоф се връща към този инцидент сякаш с известно нежелание и в своите спомени за мандата си в България, където посочва този случай като единствения, с

⁸³ Сведение на „Дамянов”, 18.04.1979 г. – пак там, л. 205-206.

⁸⁴ Биографията на Р. Гартхоф е предадена в: Баев, Й. *Американското разузнаване и България (1941-1991)*. С.: Изток-Запад, 2021 г., с. 216-217.

⁸⁵ АМВНР, ф. 10, оп. 13, а. е. 556.

който се заел лично, а не е оставил проблемът да бъде решен от консула. „Не трябваше да се намесвам лично – казва Гартхоф, – но отстъпих и задоволих желанието му [на епископ Симеон] да се срещне с мен. Проблемът беше, че неговото завръщане беше спряно не от българското правителство, а от Църквата, а ние не можехме да се намесваме във вътрешноцърковни дела (някои енории на Българската православна църква в Съединените щати признаваха властта на Патриарха, а други – не). След няколко месеца, през май 1979 г., владиката Симеон замина за Съединените щати без затруднение – от наша гледна точка въпросът беше решен.”⁸⁶ Ако последователността на събитията е предадена коректно, гумите на посланика внасят няколко важни нюанса в тази история. На първо място, че епископът е успял да се срещне с посланика веднага след загържането си в София. На второ, че Гоцев действително е успял да заблуди посланик Гартхоф, че става дума за църковни битки, в които държавата не е замесена. А третият и най-важен извод, че извеждането на епископа не е част от някакъв голям конспиративен замисъл на американските служби, а е плод на активността на посланика.

Натискът явно оказва въздействие, тъй като българските власти започват да търсят начин епископ Симеон да бъде „афиширан” и изваден от неизвестност. За повод е използвано посещението на грузинския патриарх Илия II, започнало на 10 май 1979 г., в българската делегация за което е включен и епископът. Стъпките на членовете на делегацията са внимателно следени от агент „Бойко”, който обаче не забелязва нищо смущаващо в поведението на Симеон.⁸⁷ По-късно една от версиите предполага, че на

⁸⁶ Гартхоф, Р. *Свидетелства за Студената война. Посланикът на САЩ Реймънд Гартхоф за българо-американските отношения (непубликувани спомени и документи)*. Съставител Йордан Баев. С.: Унискорп, 2001, 66-67.

⁸⁷ Рапорт от Антон Мусаков, заместник-началник на 06 управление, за среща с агент „Бойко”, 18.05.1979 г. – АКРДОПБГДСРБНА-М, Ф. 1, а.е. 6738, ЛД, т. 6, л. 18-20.

11 май 1979 г., на излизане от катедралния храм „Св. Ал. Невски“ след съвместното служение с грузинския патриарх, епископ Симеон бил посрещнат от консула в американското посолство.

От този миг събитията се развиват със светкавична бързина, а българските служби ги възстановяват постфактум, тъй като разбират за тях едва когато техният бивш офицер вече се намира в Америка. Най-вероятната версия, съобщена от българската резидентура във Вашингтон, гласи, че след тази първа среща с консула „Торис“ бил поканен в американското посолство, където първо му бил направен медицински преглед, а след това му бил даден временен американски паспорт.

Същия ден епископът написва и изпраща няколко патетични писма. Първото е адресирано до „многоуважаемият гр. министър“ [на вътрешните работи], в което се казва: „С чувство на голяма отговорност (...) след дълбока, обстойна и критична преценка на създалото се положение (...) след продължителна вътрешна борба предприех най-трудното решение – да замина за САЩ (...) страхувам се да спомена думата изменник – не, не съм. Заминавам да изпълня бойна задача, с която вярвам, че ще се справя. Не ме осъждайте, можете да ме накажете, но не губете вяра в мене; аз съм същият, още повече запален в борбата. Бъдете спокойни, не ще правя официални и неофициални изявления пред когото и да било“. Подобни писма са адресирани и до неговия водещ офицер „гр. Тошков“, както и до патриарх Максим, на когото също съобщава, че заминава, за да изпълни своя „църковно-народен дълг“ и не възнамерява да прави публични изявления.⁸⁸ Неизвестно остава само къде написва тези писма – дали докато е вътре в американското посолство, или извън него.

На следващия ден, 12 май 1978 г., около 17.30 ч. консултът в американското посолство закарва с колата си епископ Симеон

⁸⁸ АКРДОПБГДСРСБНА-М, Ф. 1, а.е. 6738, РД, т. 7, л. 79-80, 80-81, 97-98.

на летище София. Там епископът преминава граничната проверка с временния си американски паспорт, въпреки че не е имал „необходимата за случая изходна виза“ (както настоява справката, която се опитва да възстанови събитията), но това не било констатирано при минаването му през ГКПП. Проверяващият офицер на пункта, допълва справката, който „отчасти“ познавал случая, се опитал да информира дежурния служител от Шесто управление, но когато не го открил, пропуснал епископа да премине. Това е обяснението на началника на разузнаването Васил Коцев, който в типичната за времето стилистика се опитва да прехвърли вината първо на офицера от пропускателния пункт, защото не поискал изходна виза (макар за носителите на американски паспорт такава да не се изисква), а след това и на служителите на Шесто управление, които не са успели да предотвратят заминаването.

Повече подробности за бягството дава „Соколов“ от Ню Йорк – той информира, че „Торис“ бил закаран до летището от американска дипломатическа кола, а на летището в Ню Йорк бил посрещнат от представител на Държавния департамент, който го извел през заден вход. След пристигането си епископът отседнал при Марина Кропоткина в Бедфорд Хилс. Неоправдано оптимистично „Соколов“ заключава, че епископ Симеон е изолиран, и предлага да се установи контакт с него, за да му се покаже, че вратата не е затворена. Позитивизмът стига дотам да се твърди, че завръщането на епископа в САЩ е „фиаско за местните служби“, подлъгани да го защитят от Л. Иванов.⁸⁹

От там нататък се задейства протоколът за оценка и минимизиране на щетите. Първо са информирани „съветските друзари“, за да могат те да вземат мерки за своя „ОР Владимир Агрианов“, участвал в подготовката на „Торис“.⁹⁰

⁸⁹ Оперативно писмо от „Соколов“ от Ню Йорк – АКРДОПБГДСРСБНА-М, Ф. 1, а.е. 6738, РД, т. 6, л. 56-58.

⁹⁰ Докладна записка за командировката на Хр. Маринчев в Швеция, 12.11.1979 г. – пак там, л. 149-156.

След това, на 25 май, е приет план за осуетяване на „вредните последици от напускането на страната от Торис“. Решено е за това да бъде информиран посланикът в САЩ, а Св. синод да информира свещениците в САЩ. Да се направи оценка кого познава „Торис“ и да се информират оперативните работници с кодови имена „Панов“, „Цаков“, „Волов“, които в този момент се намират на задгранична работа, за да вземат необходимите мерки за своята сигурност. Освен информирането на съветските другари планът предвижда да се организира М-Вихрен (проверка на кореспонденцията) на познатите на епископа, а в страната да бъде отзован агент „Петър“, който да изясни какво се случва с „Торис“ в Америка.⁹¹ От агентурата в САЩ се очаква да започне кампания за компрометирането на Симеон, а от Синода – да увери Православната църква в Америка, че евентуалното приемане на Симеон в нейния клир ще навреди на отношенията с тази църква.

Завръщането на епископа в Америка било прието от емиграцията като „бомба“ според сполучливия израз на агент „Патриот“.⁹² Епископ Симеон обаче удържа на думата си и поне публично не прави изявления, които да компрометират българските власти. Агентурата в тези месеци внимателно следи местните вестници в Акрон, в които обаче не се забелязва нищо тревожно. На 25 май епископ Симеон се обръща с писмо на английски към своята епархия, в което съобщава, че се е завърнал, но подчертава, че приема назначението на епископ Дометиан за нов управляващ на епархия и се обявява срещу всяко разделение.⁹³

Следващите няколко месеца преминават в опит българските служби да се ориентират в ситуацията. Почти

---

⁹¹ План за осуетяване на вредните последици от напускането на страната от „Торис“, 25.05.1979 г. – АКРДОПБГДСРСБНА-М, Ф. 1, а.е. 6738, ЛД, т. 5, л. 220-225.

⁹² Донесение на агент „Патриот“, 27 май 1979 г. – пак там. л. 230-231.

⁹³ Писмо на епископ Симеон до верните от Акронска епархия (на английски език), 25 май 1979 г. – АКРДОПБГДСРСБНА-М, Ф. 1, а.е. 6738, РД, т. 6, л. 243-244.

незабавно, в края на май 1979 г., Христо Маринчев е командирован в САЩ. В отчета си от 27 юни той пише, че хората в общините имат добро отношение към Симеон, а митр. Йосиф бил изпаднал напълно под влиянието на т.нар. „патриотична вражеска емиграция“, която подкрепяла България, но е против комунистите.⁹⁴ В началото на есента се разбира, че най-черните сценарии няма да се реализират – съобщението на агент „Дамянов“ от юни, че е възможно епископ Симеон да постъпи на работа в американските специални служби⁹⁵, се оказва само слух. Не се реализират и опасенията, че епископът ще се опита да отдели някои от българските енории и да ги присъедини към друга църковна юрисдикция в Америка.

След като се убеждава, че епископ Симеон също е направил необходимото, за да остави „вратата отворена“, българското разузнаване започва да търси начини за излизане от ситуацията. На 31 юли 1979 г. митр. Панкратий изпраща ръкописно писмо до епископа, в което го призовава да се обади, след като „оздравее“, и че тогава може да бъде помолен да посети „центрове в Западна Европа, в които има български сънародници“, а преди това може да се направи необходимото, за да се уредят някои финансови въпроси.⁹⁶

Не е ясно дали епископът е отговорил, но в началото на октомври 1979 г. е съставен план. Той е изготвен от Христо Маринчев и е предложен на началника на отдел 04 на Първо главно управление. Планът е съставен след проведена на 8 и 9 октомври среща, в която освен Маринчев участват председателят на Комитета по църковни въпроси Любомир Попов и митрополит Панкратий (агент „Бойко“). Идеята е епископ Симеон да бъде назначен за епископ-мисионер в Западна

⁹⁴ Отчет на Хр. Маринчев за командировката му в САЩ през май 1979 г., 27 юни 1979 г. – пак там, л. 101-109

⁹⁵ Сведение на агент „Дамянов“, 15.08.1979 г. – пак там, л. 112-113.

⁹⁶ Ръкописно писмо на Старозагорски митрополит Панкратий до епископ Симеон, 31.07.1979 г. – пак там, л. 99-100.

Европа със седалище в Будапеща, като това е съгласувано и с патриарх Максим. Планът предполага Панкратий заедно с Маринчев да заминат за Стокхолм, където да проведат конспиративна среща с епископ Симеон и да му предложат този вариант, а и тогава да му изплатят и неполучените до този момент заплати. На 12 октомври телеграма в този смисъл е изпратена на посланика в САЩ, от когото се очаква да намери начин да се срещне и да съобщи предложението на епископ Симеон. Ако приеме, на срещата Симеон трябва да получи самолетен билет до Стокхолм и 500 долара на ръка. Планът е одобрен и от заместник-министъра Стоян Савов. Контактът с епископа е установен на 16 октомври 1979 г., а след това той приел самолетния билет и парите.⁹⁷

Срещата в Швеция също преминава изцяло по план, а за нея информира Христо Маринчев на 12 ноември 1979 г., след връщането си в София. Маринчев пътува заедно с митр. Панкратий, като на срещата двамата занасят неплатените заплати на епископ Симеон за изминалите пет месеца, а епископът приема да бъде назначен за викарен епископ на патриарх Максим за Западна Европа със седалище в Будапеща. След отпътуването на Панкратий Маринчев прави пред епископ Симеон кратък разбор и изисква от него да направи писмено изложение, в което да отговори на най-важните въпроси. В изложението епископът споделя, че сред емигрантите е съществувало убеждението, че е съветски агент, но след завръщането му в САЩ тези съмнения отпаднали. Въпреки че имал тази възможност, отказал да отиде в Сената, където да свидетелства за преживяванията си. Предложили му работа в Конгресната библиотека, но отказал. В характерния си стил епископът съобщава, че имал срещи със сенатори, но не се поддал на тяхната агитация и продължил да работи за единството на Църквата. Накрая отчита грешката си, а

---

⁹⁷ Предложение на В. Коцев за оперативна среща с „Торис“, 12.10.1979 г. – пак там, л. 110–115.

отчетът заключава: „През изтеклата година той на практика се е убедил в нечестността на своите събратя владиците. Единственото, което съм намразил в живота си, това са владиците, казва той. Независимо от това той ще продължи да работи заради нашите интереси“. Зарадвал се на получената заплата от 3000 долара, но не пропуснал да попита дали е изключен от БКП, в отговор на което Маринчев го убедил, че всички тези въпроси ще се уредят в Будапеща. Докладът създава впечатлението, че Маринчев действително му се доверява, тъй като в заключение предлага „Торис“ да продължи да бъде ползван активно. По отношение на самата командировка споделя, че тримата не са били следени от чужди служби, още повече че за да не привличат вниманието, двамата владици пътували с цивилно облекло. Като доказателство към отчета са приложени три снимки, на които са снимани Маринчев, Панкратий и Симеон. Макар да не е ясно кой е авторът на тези фотографии, външният вид на владиците е такъв, че трудно може да се допусне, че макар и цивилни, те са останали незабелязани за местните хора в Упсала.⁹⁸

До края на годината наистина всичко се нарежда според плана, като и двете страни спазват своята част от уговорката. В края на декември Маринчев пътува до Будапеща, за да уреди всички подробности. Преди да замине, провежда среща с патриарх Максим, с когото се разбрали на епископа да бъдат изплатени дължимите средства в размер на 1048 щ.д., като най-вероятно това е заплата, която епископът не е получавал по църковна линия. Маринчев предлага и да се направи необходимото, за да бъде осигурена подходяща квартира в Будапеща, както и да бъдат уведомените унгарските власти, включително и за двойното гражданство на епископ

⁹⁸ Ръкописните обяснения на „Торис“ – АКРДОПБГДСРСБНА-М, Ф. 1, а.е. 6738, РД, т. 7, л. 102-123; Докладна записка за командировката на Хр. Маринчев в Швеция, 12.11.1979 г. – АКРДОПБГДСРСБНА-М, Ф. 1, а.е. 6738, РД, т. 6, л. 149-156.

Симеон. А по време на командировката си там, отчетена на 21 декември 1979 г., Маринчев провежда среща със заместник-началника на унгарския отдел за изповеданията Щрауб, на която го информира за пристигането на епископ Симеон, моли „по важни съображения“ той да бъде приет в Унгария и посочва, че точната му позиция ще бъде викарен епископ на Българския патриарх за общините в Западна Европа.⁹⁹

Признак за възстановеното доверие е посещението на епископ Симеон в София през февруари 1980 г., когато той отново се среща с Христо Маринчев. Епископът се похвалил, че се е уредил добре, а Маринчев му препоръчал да пътува на проучвателни мисии в Западна Европа и да информира патриарха за тези пътувания, от чиято администрация информацията ще достига и до него. В заключение Маринчев предлага да му се издаде нов служебен паспорт, да му бъдат поставени оперативни задачи и определен водещ офицер, посолствата в Западна Европа да бъдат уведомени за предстоящите му пътувания, както и да бъде уреден въпросът с партийната му членска книжка, което „ще го укрепи и вдъхнови“.¹⁰⁰

Предложенията на Маринчев са одобрени от началника на разузнаването. Решено е Първо управление да продължи да ползва „Торис“, партийният му билет да бъде възстановен, да не се отказва от американското си гражданство, дадени са му нови пароли за контакт, а при извънредни ситуации му е наредено да се обажда директно на Христо Маринчев. Всички тези новини са му съобщени на среща с неговия стар водещ офицер Румен Тошков, проведена на 15 февруари 1980 г.¹⁰¹ През април преписката е приключена, като за тези позитивни развития са информирани и съветските другари. Както

---

⁹⁹ Докладна записка от Хр. Маринчев за неговото пътуване до Будапеща, 21.12.1979 г. – пак там, л. 137-138.

¹⁰⁰ Рапорт от Хр. Маринчев за среща с „Торис“ в София, 08.02.1980 г. – АКРАОПБГДСРБНА-М, Ф. 1, а.е. 6738, ЛД, т. 6, л. 169-178.

¹⁰¹ Предложение за продължаване работата с „Торис“, 15.02.1980 г. – пак там, л. 185-189.

Конспиративната среща в Швеция, снимките са от гр. Упсала.
Вляво е епископ Симеон, вдясно е митрополит Панкратий,
а в средата на втората – Христо Маринчев
Източник: АКРДОПБГДСРБНА-М, Ф1, а.е. 6738, ЛД Торис/Христов,
т. 6, приложение, снимки №5 и 7

се полага, на Христо Маринчев е изказана служебна благодарност за добре свършената работа.¹⁰²

Положението на „Торис“ е обсъдено отново в края на ноември 1980 г. на среща с участието на В. Коцев, Вл. Тодоров, Тр. Петров и Р. Тошков. Срещата стига до заключението, че в неговата работа като агент няма нито потенциал, нито перспективи. Колегите в Унгария са помолени да организират контрола, агентурното наблюдение и проверката на кореспонденцията на епископа, официално искане за което е изпратено на 1 декември 1980 г. На среща в София през април 1981 г. Румен Тошков нарежда на епископ Симеон да се въздържа от срещи с американци и да се фокусира върху организирането на българските общини в Западна Европа, с което епископът се заема с ентузиазъм.¹⁰³

Западноевропейски митрополит: „Торис“ притежава „слаба оперативна памет“, „някои задачи изпълнява с неоправдана наивност“

От този момент до началото на 1991 г., когато делото на „Торис“ най-накрая е закрито и свалено в архив, епископ Симеон никога повече не успява да привлече към себе си вниманието, на което се радва между 1966 и 1977 г. Макар и на няколко пъти да прави такива опити, всеки път той се сблъсква с недоверието на водещите си офицери, които поддържат контакт с него повече от гледна точка на стремежа да го контролират (включително и в името и на собствената си сигурност и кариера), отколкото от желание да му възлагат някакви специфични задачи. Истински епископът, вече издигнат в митрополит, успява да привлече вниманието към своите възможности едва в самия край на комунизма и началото на демократизацията, когато контакт с него търсят

---

¹⁰² Срещи на Тошков с „Торис“, 23.07.1980 г. – пак там, л. 195–200.

¹⁰³ Рапорт на Р. Тошков за среща с „Торис“ – пак там, л. 265–269.

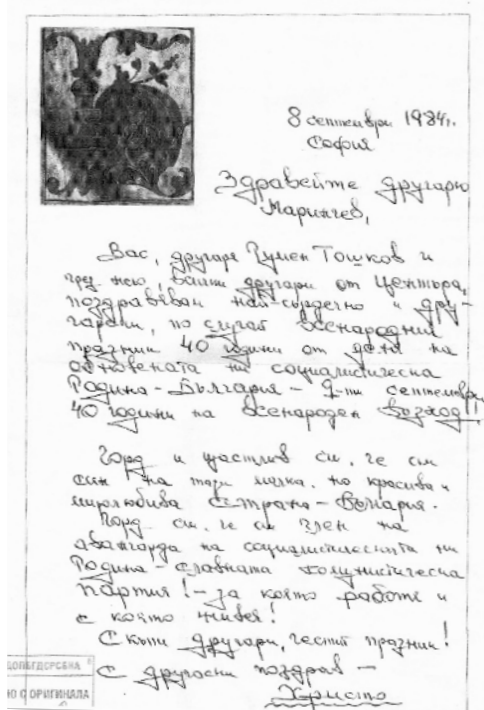
същински дисиденти, като отец Благой Топузчиев. През останалото време епископ Симеон прилежно изпълнява длъжността викарен епископ за Западна Европа, обикаля Европа и отчита успешно създаването на български църковни общини, макар и сам да признава, че това става с подкрепата на българската държава и на посолствата по места. Тази негова дейност му позволява на 17 април 1986 г. да бъде определен и за първи Западно- и Централноевропейски митрополит на Българската православна църква (през май 1994 г. титлата му е променена на Западно- и Средноевропейски митрополит, а седалището му е преместено в Берлин). Докладите за своята църковна дейност той винаги изпраща до патриарха, от чиято канцелария те достигат и до Държавна сигурност, а по редките конспиративни въпроси епископ Симеон продължава да поддържа контакт със старите си познайници от разузнаването.

Въпреки видимата липса на доверие той отново търси начини да засвидетелства верността си към службата. На 8 септември 1984 г. изпраща следното ръкописно писмо, адресирано до „гр. Маринчев“: „Вас, другаря Румен Тошков и чрез него, всички другари от центъра, поздравявам най-сърдечно и другарски по случай всенародния празник 40 години от деня на обновената ни социалистическа родина – България – 9-ти септември, 40 години на всенароден възход! (...) Горд съм, че съм член на авангарда на социалистическата ни родина – славната комунистическа партия! – за която работя и с която живея! Скъпи другари, честит празник! С другарски поздрав – Христо”¹⁰⁴.

Няма данни тези жестове на лоялност да са трогнали офицерите от Центъра, но все пак на няколко пъти той успява да привлече вниманието им. Първият път е в края на 1982 г., когато по време на визита в Брюксел епископът бил викнат от местните служби, които го подложили на подробен разпит, изтъквайки, че го подозират във връзки с

¹⁰⁴ АКРДОПБГДСРБНА-М, Ф.1, а. е. 6738, РД, т. 8, Приложение.

българските служби, но истински се изненадали, когато разбрали, че е американски гражданин.¹⁰⁵ Интересът на белгийските служби почти сигурно трябва да се тълкува в контекста на атентата срещу папата и разкритията за възможно участие на българските служби в него.

Отношенията с воюещите му офицери не се променят и след издигането му за митрополит. Вниманието на началниците му е привлечено и от съобщението му от 1986 г., че е посетил посолството на САЩ в Будапеща, за да му бъде подновен паспортът. Пред консула в посолството митр. Симеон посочил, че имал проблеми с наследниците на Марина Кропоткина. В отговор консултът му препоръчал да

се обърне към адвокатата си в САЩ.¹⁰⁶ Това става причина ДС да се поинтересува от неговите имотни сделки в Америка, в отговор на което той съобщава, че през 1972 г. по предложение на Марина Кропоткина е станал неин партньор в имота в Бедфорд Хилс (тук вече е посочен и точният адрес: 336 Bedford Center Road, Bedford Hills, NY, 1050), като в началото мислел да го закупи за нуждите на БПЦ. За съдружието тя му поускала 20 000 долара, които той успял да събере назаем от свещеници или техните деца, а при напускането на САЩ се опитал да се освободи от имота и да сключи

¹⁰⁵ АКРОПБГДСРСБНА-М, Ф. 1, а. е. 6738, ЛД, т. 7, л. 131-147.

¹⁰⁶ АКРОПБГДСРСБНА-М, Ф. 1, а. е. 6738, ЛД, т. 8, л. 21-25.

договор с наследниците на Кропоткина, които да му изплатят 40 000 долара, но това явно не се е случило до този момент.

Не е необходимо голямо въображение, за да може всички перипетии в живота на духовника да бъдат обяснени тъкмо през този имот – от една страна, това може да обясни активното участие на Марина Кропоткина в кампанията за неговото освобождаване от България през 1979 г., а от друга – може да обясни и голямото желание на епископа да се завърне в Америка, за да довърши тъкмо имотните си въпроси. По този въпрос обаче в документите няма никаква информация, така че това остава само спекулация.

„Торис” успява да привлече вниманието и през 1987 г., когато с него установяват контакт двама американци, представили се за членове на Малтийския орден.¹⁰⁷ Оценката на българските разузнавачи е, че след 6-годишно прекъсване ФБР отново се е свързало с „Торис”.¹⁰⁸ За последен път „Торис” влиза в полезрението на службите в края на 1988 и през 1989 г., когато по искане на Центъра внимателно следи и съобщава за посещенията в Европа на свещеници, известни с несъгласието си с комунистическия режим.

Митр. Симеон продължава да бъде активен и след падането на комунизма – на 22 декември 1989 г. „Торис” информира Тошков, че през ноември във Виена бил посетен от о. Благой Топузлиев, който поискал от него съдействие да го препоръча за свещеник в епархията на архиеп. Кирил Йончев в САЩ, която се намира под юрисдикцията на Православната църква на Америка.¹⁰⁹ А на 9 януари 1990 г. информира за посещението в Мюнхен и на йеромонах Христофор Събеф, който посетил местни емигранти, но не се обадил на

¹⁰⁷ Сведение на „Торис” за Р. Тошков, 19.06.1987 г. – пак там, л. 92-108.

¹⁰⁸ Справка относно подновен контакт на американските служби с „Торис”, 14.10.1987 г. – пак там, л. 154-160.

¹⁰⁹ АКРДОПБГДСРСБНА-М. Ф. 1, а. е. 6738, РД, т. 9, л. 109-114.

местния свещеник.¹¹⁰ В същия дух е и сведението за срещата на „Торис“ с „бившия български цар Симеон“, за която той съобщава на 1 октомври 1990 г. Според сведението цар Симеон заемал патриотични позиции, виждал себе си като посредник, но подчертал, че няма амбиции за политическа кариера. Царят осъдил пожара в Партийния дом и изразил готовност да работи за приобщаването на емиграцията към политическия живот в страната.¹¹¹

Това са последните сведения в дългото агентурно дело на „Христов“/„Торис“, закрито официално на 19 март 1991 г. Едва тогава е изготвено и одобрено предложение за прекратяване на дейността на агента и предаването на делото му в архив, мотивирано с „невъзможност [агентът] да бъде ползуван, предвид отпадане на задачите на НРС по обекти на разузнавателна дейност в региона“. При интерес от друга служба, се казва в заключението, отговорът следва да бъде, че лицето е „свободно“, но да се уведомява отдел 04 на Националната разузнавателна служба.¹¹²

Към този момент старата Държавна сигурност вече на практика не съществува, голяма част от бившите офицери са уволнени, а към някои от тях интерес проявява съдебната система. Началник на Първо главно управление в този момент е дългогодишният водещ офицер на „Торис“ Румен Тошков, какъвто той остава до края на август 1991 г. А в същия месец, в който делото на „Торис“ е закрито, през март 1991 г., един от близките негови познати генерал Владимир Тодоров отлита за Москва, където най-вероятно отнася и изисканото от архива от Стоян Савов дело срещу писателя Георги Марков. За унищожаването на делото през

---

¹¹⁰ Писмо на свещ. Петър Томов от Мюнхен до митр. Симеон във връзка с посещението в града на о. Христофор, 09.01.1990 г. – пак там, л. 129-132.

¹¹¹ Информация за среща на митр. Симеон, 01.10.1990 г. – АКРДОПБГДСРСБНА-М, Ф. 1, а.е. 6738, ЛД, т. 10, л. 19-20.

¹¹² Предложение за закриване на делото и предаването му в архив, 19.03.1991 г. – пак там, л. 24-25.

януари 1993 г. Владимир Тодоров е осъден на 14 месеца затвор, а Стоян Савов се самоубива непосредствено преди началото на процеса.

По същото време другият замесен в решаването на казуса на митрополит Симеон – Старозагорският митрополит Панкратий, е депутат във Великото народно събрание от групата на Отечествения съюз и дори успява да се позиционира като един от възможните обновители на Църквата. В началото на 1994 г. избухва разколът в Българската православна църква, когато една съществена част от митрополитите, водеща роля сред които има митрополит Панкратий, обявяват искането си за оставка на патриарх Максим с аргумента, че той е избран с подкрепата на комунистическия режим и му е сътрудничил активно. В пресата от това време става обичайно да се говори за „полковник Максим” и за предполагаемото партийно членство на патриарха.

Епилог: На покой в Америка

Закриването на делото дава възможност на митрополит Симеон да се отгаде изцяло на своето църковно служение. Значимостта му нараства още повече с началото на първата голяма емигрантска вълна от българи, които заминават и се установяват в Западна Европа. В тези години той успява да стои далеч от публичните прожектори, избягва конфликтите, а доколкото присъства в медиите, то е с откриването на нова църква или община в поредната страна от Западна Европа. В бурните години на разкола в Българската православна църква митрополит Симеон остава лоялен на патриарх Максим, а името му никога не е споменавано като един от възможните сътрудници на държавна сигурност сред архиереите по времето, когато тези обвинения са повече всекидневие, отколкото изключение. За кратко привлича вниманието през 2009 г., когато успява

да се противопостави на опита на Св. синод да го освободи като митрополит и дори съумява да спечели публичните симпатии, тъй като определеният да го смени митрополит Галактион вече официално е обявен за сътрудник на Държавна сигурност като бивш депутат от парламента.¹¹³

Името му влиза отново в ползрението на медиите, когато в доклада на Комисията по досиетата от януари 2012 г. той е обявен за сътрудник на Държавна сигурност, но минава известно време, преди интересуващите се да разберат мащаба на това сътрудничество. Дори и тогава името му е по-рядко споменавано от това на останалите 11 (от общо 15 действащи по това време) оповестени митрополити, някои от които са много по-публично известни от него. Най-голямата изненада е, че сред тези 11 сътрудници не попада патриарх Максим.

Митрополит Симеон е освободен от служение и изпратен „на покой“ през 2013 г., официално по негова молба и поради влошено здравословно състояние. Без да е оповестено публично, вероятно роля за това решение изиграва и неговото агентурно и оперативно минало, в което присъстват данни и за неговата „наводка“ от ранните му години – през февруари 2013 г. споменатият в делото на Симеон младеж Симеон Николов със своето монашеско име Неофит вече е Български патриарх. След като е пенсиониран, вече бившият митрополит Симеон отново заминава за втората си родина – САЩ, където остава до края на дните си на 16 април 2016 г. Във Финикс, Аризона. Макар слухове да не липсват, няма данни къде точно е живял през тези три години, не става ясно и дали имотните сделки, сключени от него още през 70-те години, са помогнали за неговото установяване в САЩ.

---

¹¹³ Проверен като народен представител в 36-ото народно събрание и оповестен с решение на КРДОПБГДСРСБНА № 14/ 04.09.2007 г. [онлайн] – повече от четири години преди проверката за съпричастност към ДС в ръководството на БПЦ. Решението е достъпно на: <https://comdos.bg/%D0%9D%D0%B0%D1%87%D0%B0%D0%BB%D0%BE/Decision-View/p/view?DecisionID=192> [презледано на 02.02.2022 г.].

Дали митрополит Симеон се е надявал миналото му да бъде запазено в тайна? Със сигурност, ако се съди по факта, че само месеци преди да бъде оповестен Докладът на Комисията по досиетата, в края на 2011 г. излиза и неговата мемоарна книга, озаглавена „Любовта никога не отпада“, в която не може да се намери нищо от това, което се крие в 30-те тома, съхранявани в архива на Комисията по досиетата. Вниманието към мемоарната му книга бързо е изместено от новите разкрития, така че днес тя е по-скоро антикварна рядкост, макар и да е издадена в твърде голям за българските стандарти тираж.¹¹⁴

Какво е било основанието за тези надежди и какво говори делото на митрополит Симеон за българската Държавна сигурност, а и за посткомунистическата действителност в България? Основната причина митрополитът да се надява, че миналото му никога няма да излезе наяве, е, че никое от замесените лица и институции няма интерес то да стане публично достояние. Очевидно е, че интерес от това няма нито Църквата, нито самият митрополит, тъй като информацията е твърде компрометираща. Макар и много хора от църковните среди да са били запознати с делото, най-известният сред които е митр. Панкратий, те също нямат интерес да разгласяват информацията поради личната си съпричастност към събитията. Видимо делото е било добре познато и на много, ако не всички, ръководни фигури в Държавна сигурност и по-конкретно в разузнаването, някои от които заемат важни позиции и в първите посткомунистически години. Но в този период те са заети да изграждат ореола около себе си на блестящи разузнавачи, опазвали националната сигурност в трудни за страната години. А едва ли може да се намери по-компрометиращо дело за тях от това на митрополит Симеон, което по-ясно да доказва

---

¹¹⁴ Симеон, митрополит, *Любовта никога не отпада. Из живота на един духовник в спомени и документи*. С.: Студио К-Дизайн, 2011 г.

аматьорския характер на българското разузнаване в годините на комунизма, особено когато става дума за поставянето и реализирането на дългосрочни цели. Защото едва ли някой от ръководителите на разузнаването в този период (може би с известно изключение на Румен Тошков и Христо Маринчев) би могъл да обясни как е било възможно в продължение на две десетилетия разузнаването да се доверява, да възлага отговорни задачи и да изплаща значими за времето средства на един монах, който така и никога не успява да се превърне в истински разузнавач и никога не успява да даде дори едно ценно разузнавателно сведение. И да бъде допуснат да избяга от България по възможно най-легалния начин с помощта на консула на най-следеното чуждо посолство, когато цялата държава е мобилизирана да предотврати неговото излизане през границата. Офицерите от Центъра нямат интерес да разгласяват тази информация, защото по това дело „протичат“ на практика всички ръководители на българското разузнаване в продължение на 20 години, които се доверяват, възлагат неоправдани надежди и изплащат големи суми на своя офицер под прикритието на епископ, което само по себе си е атестат за техния професионализъм в тази деликатна сфера. Трябва да се признае, че накрая все пак те намират начин да си отмъстят за похабените време и усилия – като не пожелават да унищожат личното и работно дело на „Христов“/„Торис“, каквато е съдбата на много други агентурни дела в началото на 90-те години.

Има обаче още един последен въпрос, отговорът на който не е толкова лесен и очевиден. Възможно ли е наистина епископ Симеон да е бил привлечен за сътрудник и на американските специални служби, каквито са съмненията и на водещите български офицери през втората половина на 70-те години? Делото съдържа подробности, които наистина навеждат на тази мисъл. По-конкретно за това говори интересът към него от страна на американци, които се представят

със съмнителна биография и с имена, които днес не могат да се открият в интернет във връзка с относително високите позиции, с които се представят. А и как иначе би могла да се обясни помощта, която американското посолство в София оказва на епископа, за да напусне страната? Но макар тази възможност да не може да бъде изключена, тя все пак остава малко вероятна, като се има предвид характерът, личността, а и оперативните възможности на митрополита. Може с голяма степен на вероятност да се допусне, че докато е бил в Америка, епископ Симеон е попаднал в полезрението на американското контраразузнаване. Но след като получава американско гражданство и е отзован в България, се задейства обичаен протокол за действие, което налага реакцията на консула в София, за да освободи един американски гражданин от предполагаемото му задържане от българските власти. За същото говори и начинът, по който е описан случаят в спомените на посланик Реймънд Гартхоф, а и самият факт на напълно легалното извеждане на Симеон от София. Името на епископ Симеон почти не присъства и в разсекретените до този момент документи на американски институции, достъпни днес по силата на Закона за свобода на информацията на САЩ.

Казусът на митрополит Симеон е показателен и за някои страни на българската посткомунистическа действителност. Макар и никой да няма интерес да се връща към това дело, с него очевидно са били запознати много хора, ако не от първа ръка и личен опит, то поне по слухове. Това може да обясни и как се ражда митът за „полковник Максим“, тъй като знанието, че това е възможно по отношение на един митрополит, лесно може да се превърне в предположение по отношение и на друг човек, още повече ако обвиняващите имат интерес по този начин да отклонят вниманието от собствените си действия и биография в годините на комунизма.

Може да се обобща, че досието на митрополит Симеон демистифицира някои от потайностите на българския преход,

но основната заслуга на документи като неговото обширно досие е, че напълно разгражда мита за високата компетентност на българските разузнавачи в годините на комунизма. Тъй като 30-томното дело на митрополит Симеон неоспоримо доказва, че ако някой е извлякъл някаква изгода, включително и финансова, от многобройните планове за работа, рапорти и оперативни писма, включително и до „съветските другари”, от множеството мероприятия и проверки, със сигурност това не е разузнаването на Народна република България.

AN INTELLIGENCE OFFICER WITH A BISHOP'S WAND: THE "CAREER" OF SIMEON, THE METROPOLITAN FOR WESTERN EUROPE, AS A COLLABORATOR AND OFFICER OF THE STATE SECURITY

Momchil Metodiev

Summary

The article, based on unpublished archival documents, presents the parallel biographies of Simeon as bishop and Metropolitan for Western Europe of the Bulgarian Orthodox Church, and simultaneously as Communist State Security collaborator and intelligence officer. Dispatched to the United States in 1966, shortly after being recruited as collaborator, he became in 1967 intelligence officer with the military rank of major. Later on he integrated in the American society, established promising contacts with Americans, and obtained American citizenship, but in 1978, after losing the trust of his superiors, he was recalled to Bulgaria and barred from leaving the country. Later on, with the help of the American

---

consul in Sofia, he succeeded to escape to the United States. Back in America, he did not make any confessions and did not reveal his past, which allowed him to be appointed vicar bishop and subsequently Metropolitan of the Bulgarian church for Western Europe remaining at the same time State Security collaborator. Despite of the fact that Bulgarian authorities concluded that from the very beginning he was unsuitable for intelligence work, his career was financed and supported in the period of 20 years by the elite of the Bulgarian intelligence. That is why the article argues that the case of Metropolitan Simeon is a proof for the incompetence of the Bulgarian intelligence services in the communist period and that for the same reason the whole case remained secret also in the post-Communist period.

ЛЪЖАТА КАТО НОРМАЛНО УПРАВЛЕНСКО СРЕДСТВО НА КОМУНИСТИЧЕСКИЯ ДЪРЖАВНИК

Деян Кюранов

*... на човека са му по-необходими похвалата, завистта и
удивлението, отколкото истината.*

*Хората са убедени, че може да се живее без нея, дори че
може да се живее само без нея.*

Илия Бешков, „Черната тетрадка” (юли 1950)

Хората, за които идеите и писанията на Пламен Цветков са познати и интересни, ще намерят това разсъждение за азбучно. Пиша го заради подозрението, че макар поначало да знаем азбуката на държавния комунизъм, напоследък я забравяме. От друга страна, мнозинството от хората в следващите кохорти никога не си направиха труда да я научат, поради което свестните от тях се пилеят в инфантилни бунтарства. Същевременно си давам сметка, че за неизкушените такива точковидни припомняния не могат да бъдат убедителни. Могат да бъдат убедителни изводите в края, а не думите в началото – в случая, в края на един голям проект на Димитър

Вацов за изследване на лъжата и премълчаването като средство за насилническо управление в тоталитарни условия, центрирано върху случая „Чернобил“ – проект, който тепърва започва. Затова за мен тези начални думи са само „некои сОбражения“. Тук Пламен би се усмихнал и разбиращо, и снизходително, и без високомерие – трудна усмивка, но той умееше и по-трудни неща.

Ще се съобразя с един апел, който публикувахме заедно с Лиляна Александриева: всеки хуманитарен текст, и особено политологически, да съдържа едно каренце, в което авторът да заяви открито нагласата си към проблематиката.¹

Основавам се на убеждението, че комунизмът е най-яркият исторически пример за практика, отричаща обещанията на теорията: класическият теоретичен комунизъм на Маркс бе радикално отречен от класическия практически комунизъм на Сталин. А последвалата постепенна детотализация на диктатурата, провлачила се почти половин век, постепенно доведе до краха и на комунистическия светоглед, и на комунистическата държава.

Предварителни разграничения по лъгане на тоталитарни и нетоталитарни държави

1. Всяка власт би искала по нейно време в държавата да не се случва нищо лошо, затова, като се случи, би искала то да остане в тайна. Следователно всяка власт е изкушена да излъже, че лошото не се е случило. И всяка власт в даден момент действително излъзва. Оттук обаче започват разликите.

---

¹ Александриева Л., Д. Кюранов. Българизирането на България 1984–1985. В: Аврамов, Р. (съставител и редактор). *Насилствената асимилация на турците в България 1984–1989*. Център за академични изследвания, 2019, с. 69–70. Там поясняваме: „Когато знаем повече в какво е убеден говорещият и какво иска да каже – в добавка към онова, което е казал – имаме шанс за по-смислен диалог и за изграждане на отворена общност независимо от несъгласията. Академията е това. Останалото е чиновничество и клоку“.

2. В нетоталитарната гържава по условие съществува някакво свободно слово, така че властта с основание се опасява, че лъжата ѝ може да бъде изобличена публично. В повечето случаи властта преценява, че това ще ѝ навреди повече, отколкото откритото обявяване на случилото се лошо. Затова в повечето случаи властта не се поддава на изкушението и не излъзва. В по-малкото случаи властта, право или криво, преценява, че разгласата на лошото събитие ще ѝ докара толкова големи негативи, че добавъчния негатив от едно разобличение ще бъде пренебрежимо малък – и излъзва управляваните. Но дори властта да е убедена, че не е направила политическа грешка, властниците поотделно лично знаят, че са станали съавтори на морално осъдително деяние. Знаят го, защото така са възпитани; в резултат обикновено изпитват угризения, чувстват се гузни и се опитват някак да компенсират стореното. Нещо повече – още преди да го сторят, те си знаят, че ще се почувстват така, и това предзнание е втори тип препятствие пред властовото лъгане. Срещат се, разбира се, и сред властниците люде, лишени от морални спирачки – но историческият опит безусловно показва, че те са изключени. Така че, когато все пак лъжат – те „лъжат с отвращение”.
3. Тоталитарната власт функционира другояче и моралността на тоталитарните властници е друга; оттук – друго е и отношението власт-лъжа. Разсъждението от тук нататък ще трябва да докаже основателността на тези твърдения, както и да даде съдържателна схематика на тези предположени другости.
4. За мен в основата на тази проблематика е залегнало историческото противоречие между комунизма

като обещание през деветнайсетия век и изпълнение през двайсетия: между абсолютния хуманизъм на проповедта и квазиабсолютния антихуманизъм на осъществяването ѝ. На този фон обещанието за истина, реализирало се в лъжа, е само част от трагедията, при това не най-черната част. Най-черната е незапомненото масово убиване, когато комунистите завладяват гържавата. То започва като избиване на „буржоазията“, но продължава като неимоверно по-голямо избиване на „народа“, на „трудовете хора“, които, противно на лозунга в *Комунистическия манифест* от 1848, губеха живота си вместо оковите, а оцелелите живяха оковани двойно. Всички лъжи и лъжички на комунистическата гържава са само подгласнички на голямата лъжа, че избиването на хората се прави с цел щастливия им живот и че гаранция за това дава науката. Всъщност това, което стана, бе превръщане на научния подход на Маркс през гържавна идеология в гържавна религия. При това религия доста примитивна, щом изискваше нови и нови човешки жертвоприношения на бога на Революцията, преобразен в бог на Войната.

Приземяващ пример: личното ми съучастие в конкретна комунистическа лъжа – Чернобил

Характерно е, че самият аз трябваше бая да се поразмисля за отечественото чернобилско лъготене „отгоре“ и приемането му „отдолу“, за да осъзная – с известна изненада – че противно на намеренията ми, и аз съм станал съучастник в тази лъжа на режима. Ето как съм разказал спомената си за това:

Бях анкетатор в изследването [на Института за изследване на младежта, 1986] за реакциите на чернобилската катастрофа

и като видях доклада, възнегодувах: той не отговаряше на получените от анкетаторите данни, които – не само моите – бях видял лично. Отидох при Петър-Емил Митев [директора на ИИМ] да го питам „защо така“. Той ми отговори рязко: „Защото, ако бях пуснал данните, утре Института нямаше да го има!“. И аз, както бях готов за бой в защита на правдата, млъкнах и направих кръгом с подвита опашка! Влизал съм в ред подобни ситуации и никога друг път не съм излизал победен. Защото случай като този не съм имал: аз повярвах на опонента си и му дадох право. Защото беше Петър Митев – и защото беше прав. Много вероятната загуба – за всички нас, действащите за промяна – щеше да е по-голяма от малко вероятната печалба.²

Спирам се на този случай, защото за него мога да свидетелствам лично и защото илюстрира как дори силно нетипична изходна ситуация води до свръхтипично поведение. Имаме човек, който активно работи за установяване на една истина, пряко следствие от Чернобил: как реагират българските граждани в този контекст. Същият човек активно се противопоставя на лъжата за тяхната реакция, официализарана във ведомствен доклад. И същият човек от една дума се отказва от противопоставянето и прави „като всички“, т.е. като огромното мнозинство българи: не прави нищо. Защото е приел, че в дадените обстоятелства истината е пагубна, а лъжата – спасителна. Да, но нали това е, защото според неговите приоритети оцеляването на един добър институт (а Младежкия институт действително правеше добра социология и честни доклади) е по-добро от жертването му в името на истината. Следователно в случая лъжата е по-добра от истината. Ами същото може да се каже и за лъжците управници: и според техните приоритети е било по-добре да излъжат за Чернобил, отколкото да кажат истината. Това, че в моя случай съм избрал лъжата не заради

---

² Кюранов, Д. Благодарни разсъждения досежно ПЕМ. – Социологически проблеми, бр. 1/ 2021, с. 317-332.

пряко лично оцеляване, а заради оцеляването на една уникално сваятна организация в несваятно обкръжение, с нищо не променя схематиката: и за управниците може лъжата да е била не с цел лично оцеляване, а оцеляване на Системата (която според тях също е вършила голяма общественополезна работа). Тогава аз вече бях съзнателен противник на тази Система – а в този случай съм действал, налучквайки схемата на лъжците управници! Парадокс?

По-внимателно замисляне показва, че парадоксът е привиден, а изоморфията в поведението – същностна.

Защото и нашите управници, и моя милост сме преживявали действията си като участници в конфликт, в който гоним крайната победа. Аз и подобните ми преживявахме този конфликт по-скоро като борба, но управниците – по-скоро като война.

Неслучайно казват, че първата жертва във всяка война е истината.

По *тактически съображения* аз бях приел, че истината не е (толкова) важна: нашите управници – също. Ефектът върху живота на други хора от този мой акт бе изчезващо маловажен, затова за него няма да говорим повече. Ефектът от акта на управниците бе огромен за всички в България и за мнозина във нея; за много хора този ефект бе абсолютно зло, защото ги уби.

Как е възможно комунисти, управници на едно общество, да рискуват здравето и живота на цялото общество чрез една лъжа? Търсим отговора от тук нататък: с бегъл исторически презлед.

1. Комунизмът като научна теория на революцията

Маркс и Енгелс започват към 1840 година като всички „прогресивно” ориентирани германски младежи. Както и прогресивните им бащи, след 1789 – годината на началото на

Френската революция, всички прогресисти в Немско са искали политически промени по подражание на френските – по възможност без народен терор, зер прогресистите са интелигенция. Като честни и пламенни момчета, младите Карл и Фридрих не отхвърлят насието, но с началото на теоретичните си разсъждения бързо си дават сметка, че благодушните интелигентски приказки за всеобщо добруване могат да се превърнат в терор – така че интелигенцията „да внимава в картинката“! Ето как издевателски плашат довчерашните си ментори, левите хегелианци, „критическите критици“ на реалността – с деня на реалната революция,

... чиято зора ще бъде заревото на пламтящите градове, [когато вместо] небесните хармонии [на критическия критик] ще се зачуе мелодията на *Марсилезата* и *Карманьолата* с неизбежната при това канонада, а такт ще дава гилотината; когато презряната „маса“ ревне „*ça ira, ça ira*“ и опразни „самосъзнанието“ на стълба на фенера.³

През 1848 година – годината на „пролетта на народите“, както я нарекли прогресистите – Немско последвало другата Западна Европа и чрез спорадични и сравнително мирни бунтове разчистило доста аристократични управления в разпокъсана Германия. В един от въстаническите отряди участва и Ензелс (Елберфелд, 1849). Но от там нататък двамата се хващат с теория, която кара дотогавашните им революционизирани приятели да ги сметнат едва ли не за предатели: ето новото в техните писания, обобщено в *Комунистическия манифест*, излязъл същата 1848 (огрубявам, обобщавайки):

– Революция да, но не: не сега и не с тези интелигентско-селско-работнически отряди, а

1. *когато му дойде времето според новооткритата от нас зависимост на политическото от икономическото, а засега това време не е дошло нито в Германия, нито другаде в света; и*

³ Маркс К., Ф. Ензелс. Съчинения. С., 1957–1978, т. 3., 70–71.

2. тази революция няма да е нито на интелигенцията, нито на селяните – а на работническата класа, която е единствена е в необходимата материална и морална позиция, за да я извърши.

Но бързо се оказва, че работническата класа също не е в необходимата за целта интелектуална позиция: мнозинството работници по това време са хора необразовани, при това без градска култура (защото преобладават доскорошни селяни); това ги прави в новата фабрична среда подплашени и подозрителни към всичко и всички; такива хора в общия случай се държат свръхегоистично и трудно се организират в името на новоизработени интелигентски абстракции като „класова борба“.⁴ Затова прокомунистическата интелигенция се заема с двуединната задача „образование + организация“.

*Да работим
и да творим,
работника
да просветим!*

– пееше се в една българска политическа „масова“ песен. (Един от популярните лозунги на Маркс беше, че дори идеята може да стане материална сила, стига да „овладее“ „масите“. Така че в случая всякакви комунистически агитки не са просто някакви песни и стихове – а инструменти за манипулиране, сиреч „овладяване на масите“, така че третирам тези агитки със съответната политическа сериозност.)

Исторически това с образоването на работника се оказва комунистически провал. Наистина, предполагаше се,

---

⁴ Тук следвам мисленето на Маркс, а то е определено европоцентрично, и по-точно – западноевропоцентрично, защото това е капиталистически най-развитият регион, познат на Маркс. Когато създава теорията си, за Руската и Османската империи той не знае нищо; за Щатите знае, но не ги познава.

че като направим от „селяните прости” образовани работници, те ще осъзнаят своя класов интерес и:

*Напред,
че днес е време
за свободата
си да умрем!*

– както беше финалът на същата песен. Само че селяните, които масово нямат образование, до един носят култура, а именно селската си култура. Битовата ѝ част се оказва трудно преносима и пренесеното постепенно се доузживява; но успешно се пренася и „ашладисва” в града институционализираната духовна част на селската култура: християнството. За довчерашните селяни Черквата е второто място, в което те знаят какво им се случва, и получават от тази познатост душевен комфорт (първото е Кръчмата). Третата позната за тях институция в града е Училището. Само че в този пункт им се налага да променят отношението си от общонегативно към общопозитивно. В града те вече не могат да експлоатират лично децата си като работна сила. Затова се научават да не ги спират от училище, а да ги мъчат да учат, белким напреднат до квалифицирани работници. Дотук – добре за комунистите: по-образованият работник е по принцип по-податлив на комунистическата пропаганда. Това, което комунистите не отчитат, е, че той става по-податлив на всяка пропаганда, идеология, мисловна мода. И с изключение на комунистическата проповед, всички други проповядват буржоазен начин на живот и представи за добруване. И колкото по-далече от селото е стигнал работникът, колкото е по-образован и колкото по-добре живее, толкова по-склонен е да продаде „за паница леца” рожденото си право на революция (както казваше Маркузе за американските работници). Образованите работници – градски жители,

може дори да „се осъзнаят” като експлоатирани, само че огромната част от тях не искат да рискуват живота си като разбунени пролетарици, тъй като искат да си живеят като кротки буржоа.

Това явление се оказва повсеместно и бележи края на комунизма като теория – и съответно наука. Защото (по Попер) наукообразните положения са действително научни само когато могат по принцип да бъдат опровергавани. Така, ако т.нар. от Маркс „производителни сили” се развият до толкова, че съществуващите „производствени отношения” им станат тесни и започнат да спират по-нататъшното развитие – работниците се вдигат на революция и правят общество без частна собственост върху „средствата за производство”. Следователно, ако са налице такива обстоятелства, а революция не се случи – значи Марксовата теория е погрешна и научното социално мислене ще продължи да се развива без нея.

2. Комунизмът като идеология в условията на буржоазната държава

Лично Маркс и Енгелс нееднократно са предвиждали революции в Европа, които все не се осъществяват.⁵ Един учен в такава ситуация действително би трябвало сам да обяви теорията си за погрешна; а ако иска да запази психоконфорта си на откривател, би направил това с цената на научността – престава да се държи като учен. Но Маркс и Енгелс не са започнали като световни учени, а като немски революционери – и предпочитат да се държат като световни революционери. За тази цел започват да превръщат науката си в идеология – идеология на работническата

---

⁵ Това е разказано подробно например в книгата на Григорий Водозов *Диалектика и революция*, МГУ, 1975. Авторът описва апологетично ред революционни предвиждания на Маркс и Енгелс – обаче за читателя става ясно, че те постоянно бъркат!

революция.⁶ Основната ѝ идея е, че Революцията кога да е ще се извърши – затова да организираме работниците. Кое то и правят.

Това дело е продължено от наследниците им – комунистите марксиста, т.нар. социал-демократи. Освободени от самите основоположници от оковите на научността, те тръгват да търсят какви думи най-добре обслужват социалната промяна в тяхното време. И се озовават пред най-типичната алтернатива: революцията не се случва – затова да заложим на еволюцията; „марксисткият момент“ е, че пак класовата борба ще бъде двигателят на тази еволюция. Този път хващат мнозинството от Маркс-Енгелсовите последователи. За малцинството пък революцията излиза по-важна от марксизма – и тези комунисти отиват с анархистите и приемат тяхното бунтарство независимо от обстоятелствата, в стил: „Бунтът е винаги по-добър от живуркането! Живота не го жалим, ни своя, ни чуждия!“ – и т.пог.

Комунистите еволюционисти са по-хуманни, те не са готови да рискуват живота на трудовия народ (а и своя) в авантюристични акционизми. Техният исторически провал обаче идва, когато еволюционизмът им ги прави част от властта. В началото на Първата световна война комунистите, вече политически интегрирани в буржоазните демокрации, са поставени пред дилемата да рискуват живота на работниците в буржоазна война – или в антибуржоазна

---

⁶ За самите тях този процес е бил движан от проби и грешки; не е ясно доколко са съзнавали, че в името на революционността жертват научността и отиват в идеологеми. Характерен е случаят с Русия: Маркс искрено се мъчи да отговори на руските революционери как и доколко от неговия „кратък очерк за капитализма в Западна Европа“ може да се изведе схема, която с успех да бъде приложена към така различната Русия: той започва да се самообучава, чете книги за непознатата му Русия, пише все по-пространни чернови на отговора си – и накрая праща само няколко реда, които на практика (а руснаците искат именно наставление за практиката си) – не казват нищо. В случая Маркс действа като учен – не измисля и не нагажда – но вместо впоследствие да се откаже от теорията си, скрива се зад разликата Изток-Запад: за Запада теорията му ще проработи! (Но предвижданите революции, видяхме, не се случват...)

революция, за която те не виждат условия. И в тази ситуация комунистите еволюционисти предпочитат Войната пред Революцията: гласуват военните кредити и участват в превръщането на работническата класа във войнишка маса. Защото войната е част от реда – буржоазния ред, друг не знаем – а революцията е безреגיע...

3. Комунизмът като идеология на преврата и износ на класова война

Ленин е комунистът, който осмисля тази ситуация различно от еволюционистите и стига до нов, „архиреволюционен” извод. Да, войната е част от буржоазния ред – но сама по себе си войната е безреגיע: на фронта, защото безредно умират хора и предвидимостта е минимална; в тила – защото нормалните сили на обществото не достигат и се налагат безкрайни импровизации. Следователно – разсъждава Ленин – войната отслабва държавата; и един добре организиран преврат може да нанесе на тази хаотизирана държава съкрушителен удар. После остава да убедим войниците да обърнат пушките си срещу хората-защитници на тази държава. Няма да е трудно – ще им обещаем, че ще престанат да ги убиват редовно всеки ден: ще прекратим войната.

Post festum историята се разказва лесно, защото сме я превърнали в логика; действията стоят „просто и логично”. В реалността всичко е ставало неимоверно трудно и нееднократно е зависело просто от късмет. Важното за нас е, че след като успява да наложи в Русия превратаджийската си власт, Ленин радикално ревизира марксизма: работниците могат да се самоосвободят чрез революция – но също така може да бъдат освободени чрез война. Държавата става ценна, защото става революционна и нейните войници стават не завоеватели, а освободители на своите братя работници от целия свят.

И когато сетний камък
на обгърнатия в пламък
и разруха древен замък
се отрони в пепелта,
вий слезнете от конете
и земята целунете:
възцарете вечна обич,
вечна правда на света.

От този нов идеологически пункт започва милитаристичната традиция на комунистическите държави – започва от войните на Червената армия. След победата над Бялото движение, слабо и половинчато подпомогнато от Интервентите, комунистическата държава се оказва заобиколена от капиталистически. Противопоставянето им е с нулев резултат, и то абсолютен. Комунистите са морално задължени „да освободят своите братя”, т.е. да унищожат капиталистическите държави; а тия последните имат елементарния дълг да оцелеят в ситуация на тази постоянна комунистическа заплаха. Впоследствие комунистите обявяват „мирно съвместно съществуване”, с което изменят на интернационалния си дълг; но това не попречи на СССР да окупира Афганистан и да обяви, че там Червената армия не била Червена армия, ами „ограничен контингент, изпълняващ [тъкмо] интернационалния си дълг”.

4. Комунизмът като внос на война в собственото общество

За армията – добре, ясно, но защо такава исторически безпрецедентна политическа полиция, която е главният лост за управление – управление чрез насилие, което при Сталин става всекидневен терор? Нали в революцията избихме лошите експлоататори – защо продължаваме сега да

избиваме добрите бивши експлоатирани? Официалната идеология отговаря: заради същото, заради което направихме армия – защото сме постоянно заплашени от капиталистическа агресия! Защото „се оказва”, че в обществото на добрите работници се намират хора, които или съзнателно, или несъзнателно „се поставят в услуга” на държавите на лошите експлоататори. Щом идеологията каже това – край, тя е завършена. Няма нужда от повече оправдания за какво да е комунистическо насилие от какъвто и да е мащаб където и да е по света: „Те искат да ни унищожат, затова ние сме оправдани да се защитаваме с всякакви средства”. Наг седемдесет години, почти три социологически поколения наред, хората в Съветския съюз са възпитавани в подчинение на този абсолютен приоритет; по-късно, но не по-малко интензивно, така ни възпитаваха и у нас, както и в целия социалистически „лагер”. Ясно беше, че „мирното съвместно съществуване”, обявено от Хрушчов, или периодите на *detente* са действия в диапазона между пропагандни декларации и временни тактически отстъпления; но войната между „двата свята”, от които „единият е излишен”, си остава на дневен ред. А на война – като на война!

5. Истината като първа жертва на войната

Затова – за какви лъжи говорим, другари, за какви морални дилеми? Това не са лъжи, а военни хитрости, а военните хитрости не са морално осъдителни – обратното, похвални са! Как така да не мълчим за Чернобил? Ще мълчим до дупка, няма да се озънем в тежък момент пред лицето на противника! Да, възможно е вследствие на това мълчание да дадем скъпи жертви, дори огромни жертви, и сега, и в бъдеще. Но това ли е по-лошо, или врагът да ни унищожи? Въпросът е риторичен; минаваме нататък по дневния ред...

6. Лъжата като комунистическо всекидневие

И така, времето на комунистическата държава е идеологически постоянно военно, практически – навремени. Военното време е по-добро за генералите, отколкото за войниците. Но възниква нов проблем: как генералите да се запазят от войнишки бунтове?

Генералите знаят, че бунтът се основава на две неща: първо, осъзнаване, че на човека му се е случило или го чака нещо лошо, и второ, конкретно обвиняване на някого за това. Съответно вземат мерки да объркат войнишкото съзнание, за да не стигне то до яснота по тези пунктове.

Първо: пряко лъжат (пардон, използват необходима дезинформация: дезинформират своите с оправданието, че го правят пред лицето на противника): „Нищо лошо не се е случило“. Това може да бъде пряко отричане: „Чернобилска катастрофа няма и не е имало“ (както официално твърдяха първоначално). Или – Катинското клане: през 1940 година до село Катин съветската политическа полиция избива над *двайсет хиляди* поляци, предимно офицери военнопленници – и до 1990 г. СССР твърдеше пред света, че палачите били немците.

Вариант – не пряко отричане, а замъгляването на реалността чрез словесна еквилибристика: цените не са вдигнати, те са „коригирани“; не политическата „Чешка пролет“ бе смазана от танковете на Варшавския договор – а сме спасили независимата държава Чехословакия от натовско нахлуване и поробване и т.н. Един соцвиц илюстрира факта, че тези словесни димки не са успявали да скрият истината: Бягат двама спортисти, руснак и американец; побеждава американецът. ТАСС съобщава: „Нашият бегач излезе втори, а американският – предпоследен“.

Второ: генералите мимикрират като войници. Вълко Червенков, от свръхелита на българските комунисти още

от двайсетте години на миналия век, когато се жени за сестрата на Георги Димитров, пише за себе си и за жена си: „ние, редниците на Партията”⁷. Христо Радевски, от културния комунистически свръхелит, пише в програмното си стихотворение „Към партията”, което българските ученици трябваше да научаваха:

*И в милионния ти пристъп
срещу врага ни разнолик
не съм аз Радевски, ни Христо,
аз съм безимен твой войник.*

Както в следреволюционното общество има само работници (дори елитът се състои от „партийни работници”, това не са експлоататори, дори да тунейдстват) – така и в тази армия, тръгнала „на пристъп”, няма генерали, само редници. Оттук следва, че никой не им заповядва – те си заповядват сами! Вероятно „всякой гледа само да бъде напред” – и ако не добавим иронично „и нагоре”, а се замислим за неизбежния хаос, който неминуемо ще бъде платен с многократно умножени жертви – припомняме си вездесъщата идеологическа панацея: „А по ли е хубаво врагът да победи и да ни унищожи? Въпросът е риторичен...” и т.н. по описаната вече идеология. И разбира се, като няма генерали – няма и кого да обвиняваш! Да отбележим прочее, че тази генералска мимикрия често е била преживявана не като прикриване, а като искрено самопринизяване пред въплътената в комунистическата партия Идея. В същото стихотворение Радевски се из/дига/хвърля до станалия при соца пословичен стих, че „знае и вярва”, че Партията „е права, когато съгреша дори”! Това вече не е просто отказ от лична преценка – това е отказ от преценка изобщо, от разум изобщо (към което ще се върнем).

---

⁷ Червенкова И. (съставител и редактор). Вълко Червенков за себе си и своето време. С.: Лук, 2000, с. 64.

Трето: размиване на противоположността на войната и мира: при по-строго прилагане на тази комунистическа идеология Толстоевият роман „Война и мир“ би трябвало да бъде цензорски забранен заради това заглавие! (И може би щеше, ако да не беше имперско-патриотичната аналогия Наполеон-Хитлер!) В съветския изграден филм „Трактористи“ (1939) във върховия епизод – на колхозното събрание – „народът“ получава откровение и издига лозунга: „Тракторът – това е танк!”; следва документална киноимпресия за всесъкрушаващата танкова атака. У нас (но не само) Първи май беше „бойният празник на труда”. Военната лексика постоянно описваше производствени процеси: работниците „атакуваха”, извършваха „трудови подвизи” от „трудова героизъм”. А примерно, през 1953 година дори Валери Петров, този умен и честен човек и поет – но и комунист – се включва (макар с тънка усмивчица към собствената си високопарност) в хоровата милитаристично-трудова агитка:

*И както бронирана част от парада
в миг тръгва машинният строй
и цялата сграда гърми в канонада
и весела млада тъкачна бригада
се хвърля във яростен бой.⁸ (болд мой, ДК)*

Не е било, че едни весели младежи си работят работата – най ми е било, че се хвърлят в яростен бой! Магши на идеологията...

Стана ясно, че истината прозира през тези замъглявания. За властниците това обаче е без значение: важното е подвластните да съобразяват поведението си с официалната лъжа – не с неофициалната истина. Войникът може да е поклонник на американския рок; но ако не го пропагандира – и

⁸ Виж стихотворението му „Димитров” в сб. *Стихове за Ленин, Сталин, Благов, Димитров, Червенков* (sic). С.: Народна младеж, 1953, с. 156.

стреля срещу американския противник – може да си мисли каквото ще. Но ако започне да хвали рока публично или откаже да стреля – тогава на мястото на лъжата отгоре идва насилието отгоре. И го наказват така, че останалите да не посмеят да последват примера му. И отново, мисленето е военизирано и презумпцията е, че всичко става „пред лицето на противника“ – затова всяко наказание, по-малко от разстрел, се възприема от генералите като меко, неоправдано меко!

7. Комунистическа подмяна на Просвещението с *лракобесие от религиозен тип*

Изброихме няколко схеми на лъгане, с които комунистическата идеология подпомага комунистическата власт; отбелязахме и подлежащото на лъжите насилие – перманентната война на държавата против гражданите ѝ. Но казахме, че в Съветския съюз комунистическата власт трае почти 3 социологически поколения – следователно управляващият елит се сменя поне 2 пъти. Как да възпиташ новите поколения лъжци и насилници, от които да рекрутираш елит? Естествено, с лъжи и насилие – и това се прави. Но то се оказва недостатъчно, защото всяка кохорта ражда несъгласни и с времето тези несъгласни от следващи се кохорти започват да общуват помежду си, споделят си несъгласията и се получава кумулация на недоволства и недоволни. Следователно за умните и самомислещите, и особено за силните и самодействащите сред тях, трябва не просто лъжа и насилие – трябва неща положителни. У нас главното е изразено от трагичния комунист Ванцаров – и го привеждам тук със съчувствена към живота и съдбата му трагизирания: „Ще ви нахраня със вяра!“ – със същата вяра, за която бронебойни патрони нямало открити. Преведено на политически български: няма доводи в областта на разума, които

да опровергават комунизма. Този фанатизъм наистина помага на комунистическия героизъм в хода на борбата на комунистите за власт – ама пък как помага на комунистическия тоталитаризъм, като я вземат! Когато интербригадистът Джордж Оруел вижда как се гържат комунистите на власт, той стига до констатацията, че няма по-добри от тях, когато се борят против „лошите” – и няма по-лоши от тях, когато вземат властта.⁹ И като я вземат, Вапцаровата вяра на саможертвеника бърже еволюира в суеверия – позорно напомнящи суеверията на одържавеното християнство. В тайния си дневник от Сталиновите години крехкият, несъкрушим мъдрец Илия Бешков си ги обяснява така:

Какво пък е положението на фанатиците за разлика от съмняващите се „свободни” хора. Последните не смеят да говорят, а фанатиците не могат и не смеят да мислят, за да не нарушат догмата. И затова те говорят непрекъснато само нея (не за нея!, защото само тя се изрича и не се обсъжда). Но тъй като тя, догмата, е изречена преди тях и съществува без тях и тяхното говорене, все едно, че те мълчат. Те са получили догмата със задължението да не питат за цената. Опасността [от донос и репресия] (една и съща), грози и едните, и другите. Малката разлика между едните и другите е нищо пред общата голяма опасност и като резултат се явява еднинението (моралното и политическо еднство на нацията).¹⁰

Всичко може да се случи – примерно, войната между Китай и Виетнам (1979 – незатихнала до 1991). Но нали както не можеше по условие да има война между християнски гържави (Какво да делят християните, нали Бог не е гържавна

---

⁹ Виж глава 5. от книгата му *Homage to Catalonia*, написана през 1938 г., още преди поражението на левите в Испанската гражданска война от 1936–1939. Оттогава левичарят Оруел става левичар антикомунист и „антисъветчик”, който може, примерно, да каже: „... нищо не е допринесло повече за развалата на първоначалната идея за социализъм от вярата, че Русия е социалистическа страна”.

¹⁰ Бешков И. *Черната тетрадка*. С.: Изток-Запад, II изд. 2015, с. 54-55.

собственост?) – така не можеше да има войни между социалистически държави (Какво да делят трудещите се, нали няма частна собственост?)?? Но от това противоречие с реалността комунизмът не се поклаща, както остава непоклатим правоверният християнин! Сталин бе непогрешим като папата – после казаха, че бил грешал, но и комунистическото, и католическото суеверие си останаха. И т.н. Идеологическата работа, свършена през двайсетте и трийсетте години на XX век от съветските институти на *Комакадемията* и *Червената професура* по назоваване на тоталитарни практики от XX век с комунистически думи от XIX, е достоен съперник на софистиката и казуистиката на институционализираното християнство. (Разбира се, не само на християнството – но това е отделен проблем.)

А това, че „земята ще бъде рай”, но „без Бог, без господар”, противоречи на християнското суеверие само на думи. Нали в такова комунистическо съзнание функционален еквивалент на Бога е Първият (секретар на съответната комунистическата партия), а на господаря – всевластеното комунистическо ченге, боецът „на тихия фронт” – за да не би покрай Религията да забравим Войната.

Заклучителни думи

Фактът, че комунистическите държави бяха управлявани с постоянни лъжи и премълчавания, може да е трудно разбираем само за човек, възпитан в етиката, традиционна за нашата гръцко-еврейско-западноевропейско-американска цивилизация. В гимназиите на НРБ учехме в учебника по етика, че *доброто* е онова, което е добро за работническата класа – а преведено на български, това значеше „което е изгодно за тоталитарните власти”. Не го вземахме много сериозно, защото всъщност всекидневното ни възпитание беше вариант на традиционната за Европа етика, а и властите в

личния си живот, дори като вършеха престъпления, държаша сметка за нея, защото можеха да си навлекат и партийно наказание, официално мотивирано с погазване на тази „буржоазна“ етика. Но етическият произвол важеше с пълна сила за същите хора, когато упражняваха комунистическа власт. Несмешната шега „честността е хубаво нещо, когато всички хора са честни, а само ти си мошеник“ те се опитаха да наложат на управляваните от тях и я превърнаха в печална управленска практика. Убиха Георги Марков; излъгаха, че нашите турци били „българи с помътнено съзнание“, и нагло нарекоха това смазване на човешки души „възраждане“. Отново се сецам за религията – някои християни нарекоха някога публичното изгаряне на ближния на клада *auto da fe* – *акт на вяра*. Q.E.D.?

LYING AS A NORMAL GOVERNANCE TOOL OF THE COMMUNIST STATESMAN

Deyan Kiuranov

Summary

While in non-communist systems lying to the governed is recognized as a bad thing, therefore it is sporadic and governments work at cover-ups, in communist governance it is fundamental, systematic, and tacitly accepted as a good thing. The birthmark of communism in Marx's times was its goal, revolution; Lenin added that the capitalist state could be captured by the workers by war also. That completed the ideological basis of state lying. In a deadly battle the need-to-know principle would apply to our side; to the opposition the need-to-deceive principle applies. Thus, indiscriminate lying in the name of global Communist triumph becomes a matter of honor, even. Katyn and Chernobyl are given as examples.

УЧЕНИЧЕСКИТЕ БРИГАДИ СЛЕД ЧЕРНОБИЛ. БАНАЛНОСТТА НА ЗЛОТО В КОМУНИСТИЧЕСКА БЪЛГАРИЯ

Димитър Вацов

Този текст адресира един тежък – обществен, но и изследователски – проблем: премълчаването на истината за аварията в Чернобил и излагането на целокупното българско население на радиация през май 1986 г. Това е може би най-чудовищното престъпление на комунистическия режим (в България, но също в СССР и в други комунистически страни¹). Другите

---

¹ Франц Кьослер (Koessler, Franz. From the viewpoint of a Western Correspondent. In: Poparová, Alžbeta, Neupauer, František, and Terézia Melicherová (eds.) *Černobyl' 1986 minulost', dôsledky, východiská/Chernobyl 1986 the Past, Consequences, Background*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2016, p. 195) справедливо отбелязва, че „Чернобилската катастрофа също така бе типично комуникационно бедствие в съветски стил”: Въпреки че ерата на „гласността” е започнала, съветското ръководство и лично Горбачов покриват катастрофата с пълно мълчание в първите дни, а много бързо след това крият реалните размери на радиационната опасност. Изглежда, че същото се случва и в другите социалистически страни – със сигурност в България, но и в Чехословакия, вж.: Neupauer, František. Neinformovanost' o černobyľskej katastrofe. In: Poparová, Alžbeta, Neupauer, František, and Terézia Melicherová (eds.) *Černobyl' 1986 minulost', dôsledky, východiská/Chernobyl 1986 the Past, Consequences, Background*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2016. Виж също <https://plus.rozhlas.cz/jak-chranilo-ceskoslovensko-sve-obcany-pri-havarii-cernobylu-bohuzel-jen-7192526> [презеган на 25.01.2022 г.].

престъпления на комунизма – терорът, народните съдилища, лагерите, „Възродителният процес“ у нас – въпреки че никое от тях не подлежи на оправдание и въпреки че броят на жертвите им е плашещ, все пак не са толкова масови.² Престъпното действие при тях е избирателно: те са конкретно таргетираны спрямо някакви групи хора – „враговете на народа“ или турците в България³. Напротив, при премълчаването на радиационната опасност след Чернобил избирателност няма – „всички са в клопа“⁴; **целокупното население на страната е директно изложено на риск от тежки физически увреждания и смърт**. Според някои изследователи това престъпление – в случая отнесено към Чехословакия, където действията и бездействията на комунистическите власти са сходни – „може да бъде означено като престъпление срещу човечеството“⁵.

Скриването на радиацията след Чернобил освен това е престъпление „чисто“, неподправено „чудовишно“, защото – поне от гледна точка на здравия разум – е **напълно безумно**. Заг него не може да бъде видяна никаква рационалност – режимът, криейки истината от населението и излагайки здравето му на директен риск, не преследва ефективно никаква практическа цел. Освен една: да не падне и канка от съмнение

² Настоящата статия е академично преработена – значително допълнена и прецизирана – версия на текста ми „Българският Айхман 2: Записки от архивите“, достъпен на: <https://www.marginalia.bg/aktsent/balgarskiyat-ajhman-2-zapiski-ot-arhive/> [прегледан на 25.01.2022 г.].

³ Въпреки че произволът при конкретното идентифициране на „врага“ е характерна функция на терора, все пак там – при тези класически примери за терор – има цел: терорът е прицелен! Разбира се, целта – „врагът“ – се определя до голяма степен произволно. За произвола при определянето на „врага“ вж.: теоретичната класика (Arendt, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. San Diego, New York and London: Harcourt Brace & Company, 1979, p. 171). За конкретния български контекст вж.: също Иванов, Мартин. „Бивши хора“: към унищожаването на една „класа“ в: Груев, М. (съст.) *Преподреждането на обществото. Страници от социалната история на комунизма в България*. С.: Институт за изследване на близкото минало, 2021. Иванов показва в детайли „случайния, дори произволен начин на селекция и класификация“ (пак там, с. 168) на „бившите хора“, подлагани на различни видове репресия от режима у нас.

⁴ С изключение на тънка привилегирована прослойка на номенклатурата.

⁵ Neurauer 2016, цит. съч., p. 340

върху неговата „непогрешимост“ – по презумпция комунистическата власт не греша, дори и за технологичен инцидент. В името на тази непогрешимост населението може да бъде жертвано, като бъде оставено без защита: „нищо лично“!

Парадоксално това престъпление – за разлика от другите престъпления на комунизма у нас – не е изследвано детайлно.

Ето какво е направено и най-вече **не е направено**:

Въпреки че данни още от 1986 г. има, все пак няма цялостно изследване на степента на радиационно замърсяване в страната. Впечатляващи са първите стъпки в тази посока, предприети от група атомни физици от Софийския университет и военни медици от ВМА (ВВМИ по времето на комунизма), които още през декември 1989 г. правят изложба, а след това и редица публикации⁶. Те, базирайки се предимно на собствени измервания във времето след аварията, дават множество конкретни данни и дори създават една респектираща обща картина. И все пак, изглежда, техните усилия не са продължени след средата на 90-те години⁷, а и техните данни не са съпоставени с данните на други институции: например с тези на Постоянната правителствена комисия за борба със стихийни бедствия и крупни производствени аварии, която е официалният орган, обобщавал измерванията на радиацията (осъществявани от Гражданска отбрана и други институции) и информирал Политбюро на БКП през 1986 г. Може би известно „колебание“ около това кои са точните данни – колебание, което тепърва трябва да се изясни – е причина България

---

⁶ Бончев, Ц., И. Манджуков, Б. Манушев. *Истината за чернобилските замърсявания в България*. С.: Кл. Охридски, 1990; Манушев, Б. *Какво остана след Чернобил*. С.: Българско ядрено дружество, 1996; Босевски, В. *Българският Чернобил. Спомени за неудобната истина*. С.: Български продуцентски център АМ ЕООД, 2016.

⁷ Книгата на Босевски (2016, цит. съч.), въпреки че съдържа множество данни от 80-те и 90-те, е мемоарна.

да не е подала никакви данни за чернобилското замърсяване към Европейската комисия.⁸

Не са изследвани, с малки изключения, здравните щети за населението.⁹ Проф. д-р Валентин Босевски от ВМА в това отношение дори говори за „омертата за последствията от чернобилската катастрофа в България”¹⁰. Как точно се отнася радиационното замърсяване (евентуално по области и по типове радиоактивни елементи) към кривата на раковете и други релевантни заболявания?

Налице са немалко качествени журналистически разследвания¹¹, но не е направена детайлна историческа реконструкция на събитията, поне не и от професионални историци. Не са изследвани изчерпателно медиите – българските, но и чуждестранните. Не е уточнено изчерпателно докога мълчанието в официалните медии е пълно, но най-вече как, кога и къде полека информация се просмуква и кога (и дали) публично се препоръчват мерки за защита. Не са изследвани също институциите, отговорни за контрола върху радиацията, нито тези, отговорни политически за премълчаването на истината за нея. Не са изследвани и институциите, които чрез различни масови мероприятия – бригади, учения, спортни състезания, работа на открито – систематично излагат големи групи хора на радиационно

---

⁸ България е една от само три държави (заедно с Албания и Португалия), която не е подала никакви данни за радиоактивното замърсяване след Чернобил в Европа. Вж.: *ATLAS of Caesium Deposition on Europe after the Chernobyl Accident*. Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities, 1998.

⁹ И тук Бончев и колегите му са пионери: показват например, че България – тъй като населението не е предупредено да се пази – е първа в света по натрупване на йод-131 в щитовидната жлеза на деца, със стойности 12 пъти по-високи от тези при децата във Финландия; тук трябва да се вземе предвид, че непосредствено след аварията „във Финландия замърсеността с йод-131 беше много по-висока, отколкото в България” (Бончев и др. 1990, цит. съч., с. 55).

¹⁰ Босевски 2016, цит. съч., с. 30.

¹¹ Вж.: Аврамов, Димитър. 30 години от аварията в Чернобил. *Chernobil.frognews.bg* [онлайн]. [посетен на 17.02.2022]. Достъпен на <http://chernobil.frognews.bg/index.html>

облъчване. Не са реконструирани командните вериги, които да позволят разпределяне и персонализиране на отговорността за всичко това.

Също така не са оценени някои важни исторически последици от прикриването на Чернобил. Най-вероятно именно това престъпление – или по-точно масовото недоверие към комунистическия режим, което то поражда – дава начало на края на комунизма у нас. Нека припомним, че екологията е първата обединяваща тема за зараждащото се гражданско общество в края на 80-те години: от Русенските протести в началото на 1988 г., през формирането на „Екогласност“ до пагането на режима.

Не е свършена и необходимата концептуална работа – морално-етическа и юридическа. Не е проведен нито научен, нито широк обществен дебат за това кои са точните морални и правни категории, под които това престъпление следва да бъде класифицирано и осъдено. Парадоксално процесът от началото на 90-те години срещу Григор Стоичков и Любомир Шиндаров – макар да е единственият процес у нас срещу бивши управляващи, който завършва с макар и скромни, но все пак осъдителни присъди – по-скоро замита проблема под килима: висшата комунистическа номенклатура остава непокътната, а и делото не събужда сериозен обществен дебат.¹²

Не е изследвана и социалната травма от това престъпление, която работи на нивото на биографичната и

---

¹² Осъдени са двама души от средния ешелон, които, наистина, публично са заемали отговорни позиции (Стоичков е председател на Постоянната правителствена комисия, а Шиндаров – главен здравен инспектор), но непотърсена остава отговорността на Политбюро и на редица ръководители на институции, организирали масови мероприятия по това време. Логиката е еднотипна: осветляването най-напред на доносниците на Държавна сигурност позволява да се прикрие отговорността на офицерите и те дори да се опитат да представят себе си като чисти „патриоти“. Вж.: Методиев, М., и М. Дерменджиева. *Държавна сигурност. Предимство по наследство* (Професионални биографии на водещи офицери). С.: Институт за изследване на близкото минало, 2015, с. 15.

на семейната памет, но която е потисната и досега не е постигнала публична артикулация. Може би именно травмата е едно от обясненията за продължаващото мълчание по темата в десетилетията на прехода. Време е най-сетне да се даде гумата на жертвите – те да бъдат интервюирани!

Не е проучено и как замаяването на последствията непосредствено след аварията, но и в десетилетията след това, влияе върху обществените нагласи за развитието на ядрената енергетика у нас. Дали ядрените лобита, опитващи се вече повече от 50 години да развиват „Козлодуй” и „Белене” далеч от публичния поглед по един и същи – руски! – модел, нямат пръст в заглушаването на публичния дебат за рисковете от ядрената енергетика? Рискове, на които Чернобил е зловещ образец.

Разбира се, всички тези непроучени неща – както и други, които вероятно ще излязат тепърва – задават рамка за мащабно колективно интердисциплинарно изследване. И дори за множество изследвания. Очевидно е, че широкият спектър от отворени тук въпроси не може да бъде покрит от един човек, още по-малко в една статия.

И все пак настоящият текст ще се опита да даде първоначален отговор на някои от тези въпроси. Моите въпроси са разположени в две основни плоскости, които в текста са смесени.

Първо, чрез документално проучване на три институционални архива тук се опитвам да отговоря фактологично на въпросите: Ако ДКМС (тогавашният Комсомол) организира ученическите и студентските бригади през комунизма, то какво точно става през 1986 г. с бригадите? Кой, кога и колко ученици и студенти е изпращал на селскостопански (и други) бригади непосредствено след аварията, с което ги е изложил на радиационен риск? Но също и доколко морално и юридически са отговорни хората, стоящи на тези позиции,

както и тези, стоящи над тях – в Политбюро на ЦК на БКП – за своите действия? Т.е. колко и какво са знаели за аварията и за рисковете, на които излагат бригадирите в частност и населението като цяло?

Второ, ще се опитам пътъом – по скоро мимоходом – да проблематизирам категориите, моралните и само отчасти юридическите, в които това престъпление може да бъде схванато. Ще подходя към него през класическото понятие на Хана Аренд за „баналността на злото” – като отказ от упражняване на автономна съдна способност.¹³ Пак през Хана Аренд ще проблематизирам и „тайната” като специфичен режим, по който функционират тоталитарните режими – и пазенето на тайна за Чернобил като експлицитна (и поради това самоизобличаваща се) манифестация на тоталитаризма. Само косвено – чрез констатациите за липсите в архивите, с които съм работил, и без да имам директни материални доказателства – ще повдигна малко завесата и спрямо една тайна от втори род: тайната за прикриването на тайната – за прочистването на архивите.

Всъщност на следващите страници представям историята на едно документално разследване върху конкретен случай. Преди години бях чул от преки участници¹⁴, че на 2 май 1986 г. Научноизследователският институт за младежта (НИИМ) към ЦК на ДКМС е стартирал социологическо проучване, с което да провери какви са обществените реакции спрямо аварията и към радиационната обстановка в страната. Това тайно проучване е поръчано след радиоактивните

---

¹³ Аренд, Х. Айхман в Йерусалим. Репортаж за баналността на злото. Превод от английски език: Тодор Танев. С.: Сиела, 2004.

¹⁴ Цветозар Томов и Деян Кюранов. За датата 2 май свидетелства Цветозар Томов, за когото това е бил първи работен ден в НИИМ и въпросното изследване е било първата му възложена задача.

гъждове на 1 май, но преди властта да признае¹⁵, че има каквато и да е радиационна опасност за населението. Бях потресен от този цинизъм, защото помнех, че точно в началото на май 1986 г. аз и моите съученици от осмите и деветите класове на Класическата гимназия бяхме изпратени на полето, за да берем радиоактивен спанак. След това мои близки хора си отидоха от рак.¹⁶ Тъй като бях лично мотивиран, реших да открия тайното проучване на комсомолците, което автоматично щеше да ги изобличи – знаели са какво правят, когато са изпращали хиляди ученици и студенти на бригада!

Архивите на Научноизследователския институт за младежта: пожари и крадци пишат история

Започнах издирването с архива на Научноизследователския институт за младежта (НИИМ). Този архив се оказва твърде лесно обозрим: той съдържа само 112 документа от основаването на Института през 1979 г. до закриването му през 1992 г. Обяснението: „През 1990 г. са разбити вратите и сградата на АОНСУ, извършени са няколко кражби на имущество на Института, а архивните документи са изнасяни в коридора с цел да се опразнят помещенията. По това време в сградата е имало и пожар”¹⁷.

---

¹⁵ Първото съобщение за радиоактивен облак е направено иносказателно от Димитри Иванов на 4 май по „Всяка неделя” – той свидетелства в блога си, че е чул по шведското радио и че съобщението е изцяло негова инициатива (вж.: <https://dimitriivanov.com/за-димитри-иванов/> [посетен на 29.01.2022 г.]. На 7 май по БНТ Любомир Шиндаров официално все още отрича да има каквато и да е опасност. Чак когато радиацията започва вече да отслабва, както констатира проф. Г. Йолов, Щабът на Постоянната правителствена комисия за борба със стихийни бедствия и крупни производствени аварии „даде по-подробно обяснение за обстановката в страната едва на 19 май”. Ф. 1Б, оп. 55, а.е.712, л. 26. Виж същия документ, препечатан с незначителни корекции вече като част от академична монография: Йолов, Г. *Бедствия и масова психика*. С.: Военно издателство, 1989, с. 62.

¹⁶ Свидетелствал съм за това в текста ми „Българският Аїхман. Как шефът на Комсомола премълча истината за Чернобил”. Достъпен на: <https://www.marginalia.bg/aktsent/balgarskiyat-ajhman-kak-shefat-na-komsomola-premalcha-opasnostta-ot-chernobil/> [посетен на 25.01.2022 г.].

¹⁷ ЦДА, ф. 1126, оп. 1, с. 2.

В архива на НИИМ няма и следа от проучването, което търсех. Нещо повече, в документите от 1986 г. няма и дума за Чернобил или за радиацията в България. Как е възможно това?

Много просто: крадците и пожарът са действали много внимателно и професионално.¹⁸ Документите от края на април до есента на 1986 г. на практика липсват. Изчезнали са дори протоколите от регулярните заседания на постоянните органи.

Заседанията на Дирекционния съвет на НИИМ са били ежеседмични, но последният запазен протокол от пролетта на 1986 г. е от 19 април – точно седмица преди аварията в Чернобил. Единичен протокол с невинно съдържание е запазен от 8 август. След 22 септември 1986 г. протоколите от ежеседмичните заседания отново се появяват.¹⁹

Подобна е картината с протоколите от Научния съвет, който заседава средно два пъти месечно. Последният запазен протокол е от 23 април – три дни преди аварията. Към този протокол например е приложена и пълна анкетна карта на изследването „Българската младеж през 80-те години: специфични черти и проблеми”. Т.е. точно към протоколите от научните съвети се прилагат и материалите от конкретните изследвания на НИИМ. Изследването на реакциите спрямо Чернобил обаче липсва: няма и дума за него.

---

¹⁸ Относително добре документирана е историята за прочистването на архивите на Държавна сигурност. Със заповеди на ген. Семерджиев, по това време вътрешен министър, от 25 януари и 5 февруари 1990 г. започва систематично селективно унищожаване на досиетата на „секретните сътрудници – български граждани”. По сегашни оценки от всички фондове на ДС са прочиствени 40,3% (вж.: подробна статистика на <http://agentibg.com/index.php/bg/2014-02-20-15-47-15>). Широко известни са и по-късни брутални случаи като унищожаването на досието на писателя Георги Марков „Скупник” – по време на делото за убийството му – за което бившият шеф на разузнаването ген. Владимир Тодоров е осъден, а заместник-министърът на МВР ген. Стоян Савов се самоубива (Методиев и Дерменджиева 2015, цит. съч., с. 415, 426). По аналогия може да се допусне, че архивите на другите комунистически институции са прочиствани по същото време – най-интензивно в първите години на прехода. Както се вижда от цитирания опис, кражди и пожар във фонда на НИИМ е имало през същата 1990 г.

¹⁹ ЦДА, ф. 1126, оп. 1, а.е. 16.

След 23 април отново има само единичен протокол от 18 юни, за да се възстанови регулярността им след 31 октомври същата година.²⁰

Въпреки че крадците внимателно са прочистили периода от края на април до края на септември 1986 г., както и евентуални следи от проучването, мерещо нагласите спрямо аварията, все пак архивът на НИИМ не е съвсем безинтересен. Както през планираните индивидуални задачи на сътрудниците, така и през колективните изследвания ясно се вижда „ченгесарският” профил на Института: да следи за „нежелателни прояви” сред младежта и да алармира управляващите. Негативните влияния на телевизията и хазарта са обект на колективни разработки през 1986 г. Интересен индивидуален пример е плановата работа на н.с. Луна Бояджиева, която мери реакциите на неodobрение сред учениците спрямо въвеждането на задължителни униформи и вечерен час (Заповед РД-09-789 на МНП), а директорът на НИИМ Петър-Емил Митев при обсъждането на 23.01.1987 г. пред Научния съвет казва, че вече е информирал министър Илчо Димитров за тези негативни настроения и ще му изпрати доклада.²¹

Същият Петър Митев, макар и две години по-късно, дава и теоретичен ключ, през който да разберем „задължението” на комунистическата върхушка да пази тайни от обществото. Става дума за „Протокол от среща на ръководството, Дирекционния съвет и актива на Научноизследователския институт за младежта към ЦК на ДКМС относно възникналите екологични проблеми на страната и отношението на Института към тях”²². Срещата е проведена на 28 март 1988 г. и има за цел да документира публично как двамата от членовете на Института – доц. Константин

---

²⁰ ЦДА, ф. 1126, оп. 1, а.е. 40, 41 и 42.

²¹ ЦДА, ф. 1126, оп. 1, а.е. 45.

²² ЦДА, ф. 1126, оп. 1, а.е. 18.

Господинов и ст.н.с. Мария Динкова – след подобаваща „самокритика“ се отказват от участие в току-що създадения Общонароден комитет за екологична защита на Русе (първата неформална дисидентска организация в края на комунизма у нас). Митев, изглежда, е притиснат отгоре и за да „спаси“ Института²³, е договорил оттеглянето им: от протокола е видно, че самоунижението, на което тези хора се подлагат, е предварително договорено и контролирано. По-интересно обаче е друго: след патетично начало на речта, в което казва, че който е безразличен към газовите атаки в Русе, „не е достоен да бъде част от народа на тази страна“, Митев прави бърз „диалектически“ обрат: колкото по-високопоставен в командната йерархия е някой, толкова по-дължен е той да пази публична тайна. Това е аргументът, с който той призовава членовете на екипа си да се въздържат от неформални публични изяви:

Онзи, който е изучавал диалектиката, не само по Хегел, трябва да разбере и другата страна на тази възможност, на привилегията – ограничението. [...] Членовете на Политбюро имат по-малка свобода на публичните изказвания, отколкото който и да е от нас. Онзи, който участва в определен ръководен орган, има глас, който много тежи при решаването на различни проблеми, но това се заплаща и с известно самоограничение при публичните изяви²⁴.

---

²³ „Спасяването на Института“ е постоянен реторически инструмент на Петър Митев, с който той изисква послушание и публично смълчаване. В случая той е въведен относително „деликатно“: „Смятам, че тук сред присъстващите няма хора, на които да им е безразлична съдбата на Института“ (пак там, л. 2). Деян Кюранов свидетелства, че Митев е използвал този аргумент, за да оправдае изкривяването на данните от изследването на реакциите спрямо радиацията (вж.: Кюранов, Д. Благодарни разсъждения досега ПЕМ. – *Социологически проблеми*, бр. 1/ 2021, с. 317–332). Можем обосновано да допуснем, че в тоталитарна среда „спасяването“ е общ аргумент на различни ръководители на различни ведомства, с които те изискват от своите колективи смълчаване и безропотно подчинение на решения и заповеди, за които друга легитимация липсва. Можем също обосновано да допуснем, че в някои случаи – но със сигурност не във всички! – заплахата отвън, по командно-административната верига, действително е имало.

²⁴ Пак там, л. 2.

Тайната на властта – тайната власт – е квинтесенцията на тоталитаризма: колкото повече власт, толкова повече тайни; но и колкото повече тайни, толкова повече власт.

А прочистването на архивите – превръщането на тайната на властта в тайна – е методът за легитимация на режима по-късно: методът на изпирането на биографиите. Тайна – власт – тайна.

ЦК на ДКМС, бригадите и баналността на злото

След като не сполучих с архива на НИИМ, продължих търсенето на тайното проучване в архива на ЦК на Комсомола: нали НИИМ е тяхно звено, би трябвало да им докладва!

Комсомолският архив, макар и доста по-богат, също, изглежда, е прочистен. В документите от 1986 г. за Чернобил и за радиацията в страната на практика не става дума. С едно изключение: подписано от първия секретар Андрей Бунджулов решение от 14 ноември 1986 г.²⁵, с което се удовлетворява искане (Докладна записка) от Петър Митев и от някой си Г. Василев („зав. отд. „финансово-стопански“) да се отпуснат допълнителни 37 000 лв. на НИИМ за осъществени „извънпланови оперативни изследвания“, а именно: „Футболът и младежта“, „Тринадесетият конгрес на БКП и младежта“ и „Мнението на младежта за отразяването на радиоактивната обстановка в СМИ“.²⁶ Така една кратка финансова справка – съвсем маргинален документ, вероятно затова и останал неизчистен – за пръв път потвърди документално съществуването на изследването, за което знаех по свидетелства, но което бе започнало да се превръща във фантом.

---

²⁵ ЦДА, ф. 1053, оп. 13, а.е. 667, л. 149. Бунджулов днес е доцент в УНСС: <http://blogs.unwe.bg/abundjulov/>

²⁶ Пак там, л. 150; СМИ – съкращение от „средства за масова информация“.

Въпреки че други споменавания на Чернобил и на радиацията в документите на Комсомола за 1986 г. не открих, все пак научих от тях някои интересни неща в пряка връзка с моето проучване. Например как вървят бригадите през радиоактивната 1986 г.

Бригадите се организират от ДКМС и по-специално от Централен бригадирски щаб (ЦБЩ), чийто командир по това време е лицето Валентин Петков²⁷. Като командир на ЦБЩ, Петков е прекият отговорник за организацията и логистиката на бригадите, доколкото ръководи окръжните бригадирски щабове (ОБЩ), които на свой ред организират бригадите по места. Петков пък е подчинен и докладва на Секретариата на ЦК на ДКМС²⁸, който приема докладите му с решения с личен подпис на първия секретар.

През 1986 г. Валентин Петков докладва на Секретариата два пъти: веднъж отчита как е протекло бригадирското лято²⁹, а втори път обобщава как са протекли лятото и есента на 86-а година³⁰. Според него „През бригадирско лято – есен ’86, 314 000 средношколци и 51 000 бригадири студенти вложиха своя доброволен труд във важни за народното стопанство сектори и дейности”, от които 237 000 бригадири в селското стопанство, а 57 800 в консервната промишленост.³¹

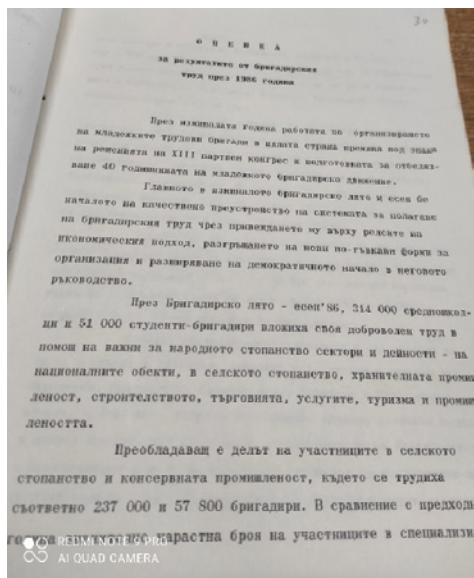
²⁷ Петков и 35 години по-късно продължава да изтъква хубавите страни на бригадите. Виж изявите му от 31 май 2021 г. по ТВ България 24: <https://www.youtube.com/watch?v=JuPB0yZ63GY>; от 16 юни 2021 г. по БСТВ: <https://bstv.bg/news/nashiiat-sledobed-s-bstv-16-06-2021-gost-valentin-petkov-komandir-na-posledniia-tsentralen-brigadirski-shchab>; и от 21 юни 2021 г. пак по БСТВ: <https://bstv.bg/news/nashiiat-sledobed-s-bstv-21-06-2021-gost-valentin-petkov-posledniiat-komandir-na-tsentralniia-brigadirski-shchab>. Страниците са последно посетени на 02.01.2022 г. Благодаря на Дияна Йотова, която ги откри.

²⁸ Секретариатът (Бюрото) е оперативният ръководен орган на Комсомола, на който според присъствените листове от 1986 г. успех да изброя като постоянни членове: Андрей Бунджулов, Ваньо Найденов, Красимир Премянов, Мария Дамянова, Николай Камов, Антон Величков и Николай Шиков. Всички тези хора, както, разбира се, и шефът на Централния бригадирски щаб, са персонално отговорни за бригадите, заради които зазубих близки приятели.

²⁹ ЦДА, ф. 1053, оп. 13, а.е. 664.

³⁰ ЦДА, ф. 1053, оп. 13, а.е. 668.

³¹ Пак там, л. 30.

Той дори се хвали: „През тази година в бригадите се включиха 15 000 учаци се повече отколкото през 1985 г.”³². Секретариатът приема този отчет не просто без никакви възражения, но „дава положителна оценка на цялостната организаторска и политическа работа на младежките трудови бригади и комсомолските комитети” и дори награждава с орден „40 години бригадирско движение” окръжните комсомолски организации на Благоевград, Варна, Враца, Ловеч, Пловдив, Разград, Силистра, София-град, София-окръг, Стара Загора, Толбухин, Търговище, Хасково и Ямбол.³³

Човек би могъл да предположи, че макар за годината да са преизпълнили плана, комсомолците вероятно са пощадили учениците и студентите поне през месец май 1986 г., когато радиацията надвишава в десетки пъти допустимите норми. И поне през май-юни са спрели бригадите.

Данните от летния отчет обаче съвсем не показват такова нещо. През летните месеци са участвали 110 500 бригадирци, при което „националната програма е изпълнена 102,5%”³⁴. От тях „в селското стопанство работиха 49 200 бригадирци, а в хранително-вкусовата промишленост – 29 600”³⁵. Т.е. около 50 000 ученици и студенти са изпратени на директно радиационно облъчване на полето. Трудовите

³² Пак там, л. 33.

³³ Пак там, л. 25.

³⁴ ЦДА, ф. 1053, оп. 13, а.е. 664, л. 6.

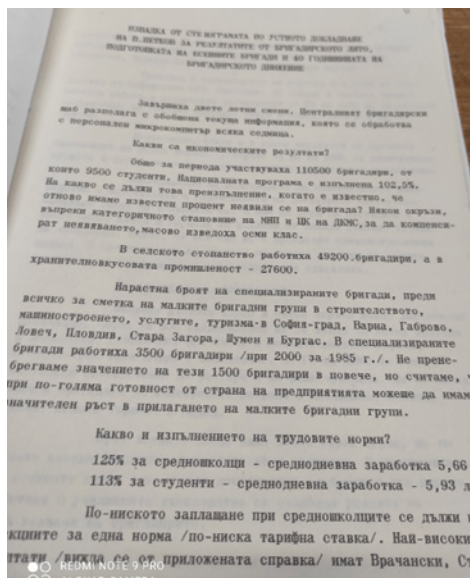
³⁵ Пак там.

норми също са преизпълнени – със 125% за средношколци и със 113% за студенти.³⁶ И това се обявява бойко в отчета за мобилизацията на бригадирите, макар че от друг финансово-счетоводен отчет се вижда пълното икономическо безумие на тези мероприятия: в 20 от 28 окръга бригадите през 1986 г. са на дефицит, т.е. разходите за тях надхвърлят приходите.³⁷

Интересна е и друга папка с документи: „Решения от делови порядък“, т.е. извънредни решения на Секретариата на ЦК на ДКМС. От тях се вижда, че преизпълнението на стандартния план за бригадите не им е достатъчно, ами те организират и извънредни допълнителни мероприятия в радиационна обстановка.

На 4 май 1986 г. Секретариатът извънредно утвърждава график, с който изпраща посменно по пет свои служители (щатни на ДКМС и неговите подразделения) за командири на бригади в строителството в София. Първата смяна, на която е изпратен един човек, е утвърдена със задна дата, а втората смяна, на която вече отиват петима, стартира още на другия ден, на 5 май.³⁸

Най-шокиращо е решението от 9 май, с което Секретариатът утвърждава план за „организиране и провеждане на бойна стрелба с работници от апарата на ЦК на ДКМС и неговите подразделения“. Стрелбата е насрочена за 17 май 1986 г.

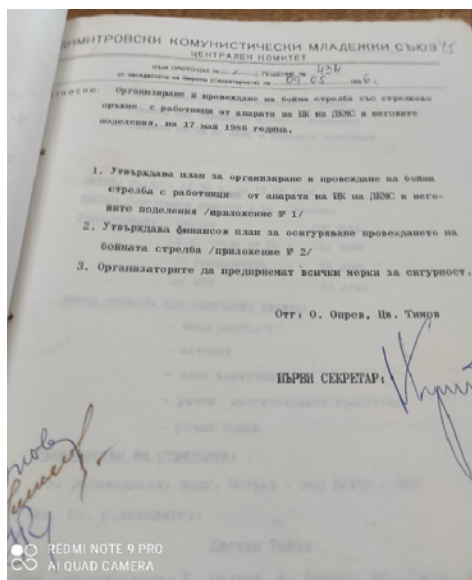

³⁶ Пак там.

³⁷ ЦДА, ф. 1053, оп. 13, а.е. 667, л. 48-49.

³⁸ ЦДА, ф. 1053, оп. 13, а.е. 872, л. 18-21.

на полигона в Сливница, където ще се използват „боен пистолет, автомат, лека картучница, ръчен противотанков гранатомет и ръчни бомби”. В стрелбата трябва да участват 120 души от ЦК на ДКМС, 60 души от подразделенията на ДКМС и 20 военнослужещи. Т.е. общо 200 души, предимно собствени служители, са директно изложени на радиация, докато си играят на войници.³⁹

Като отчетем, че никъде в тези документи не се споменава думата „радиация”, камо ли да се каже нещо за опасността, на която се излагат стотици хиляди бригадири и стотици собствени служители, можем прибързано да допуснем, че комсомолците са в пълно неведение за ситуацията в страната. Самият Бунджулов, въпреки че съвестно поставя

подписа си под всички регулярни и извънредни решения, според стенограмите почти не взема думата при съвещанията и сякаш през цялата година всичките му сили са посветени на подготовката на доклада му на XV пленум на ЦК на ДКМС, където, цитирайки надлежно скорошно писмо на другаря Тодор Живков, както и решенията на XIII конгрес на партията, той ще очертае „някои основни задачи пред Димитровския Комсомол”.⁴⁰ Там той „реформаторски” ще настоява за бърза компютризация, за преустановяване на „административния подход” и за усилване на „комсомолското самоуправление”:

³⁹ ЦДА, ф. 1053, оп. 13, а.е. 873, л. 45-46.

⁴⁰ ЦДА, ф. 1053, оп. 13, а.е. 71.

разбира се, в рамките на демократическия централизъм.⁴¹

Допускането обаче, че комсомолците от високото ниво (Секретариата) са в неведение за радиоактивната обстановка у нас, е невероятно. Информация за опасността, макар и частични и с езоповски език, започват да се появяват дори в официалните български медии още от 4 май. Големият въпрос е как и кога тази тема е „почистена“ от дискусиите на Секретариата и от взетите решения: дали още тогава те са се автоцензурирали, защото са знаели, че това е тайна на властта, за която трябва да се мълчи – и наистина не са продумвали дума по време на заседанията, които се стенографират? И вместо това с административно дръзновение са преуизпълнявали нормите за бригадите и бойните стрелби, сякаш на терена няма никаква радиационна опасност? Или, напротив, на заседанията са коментирали радиацията, а след това, знаейки престъпния характер на действията си, внимателно са прочистили архива, преди да го предадат на вече демократичната гържава?

Двете хипотези имат своите основания и не се изключват взаимно. И все пак, за разлика от архива на НИИМ, където от края на април до есента липсват на практика всички протоколи, в архива на ЦК на ДКМС протоколите на Секретариата, дори и да има някоя единична липса, регулярно са налице. Виждаме дори в края на годината онази финансова справка, с която се заплаща на НИИМ проведеното изследване на реакциите на радиацията. Самото изследване обаче липсва.

Тъй че нещо и тук е чистено. Но не толкова много. Петър-Емил Митев, изглежда, е прав, че в тоталитарния режим колкото си по-високо в йерархията, толкова повече трябва да умееш да мълчиш. И това трябва да го умееш просто ей така – за да си останеш нависоко! А като умееш да мълчиш, няма и какво толкова да чистиш – нали нищо

---

⁴¹ Пак там, л. 8.

срамно не си казал? Затова в архива на НИИМ, където се е говорело по-свободно, е трябвало повече да се чисти, докато комсомолците авансово са премълчавали неудобните неща. Разбира се, това е прибързана хипотеза: тепърва трябва да се изследва доколко синхронни и систематични са липсите в архивите на различните комунистически служби, т.е. дали централизирано е текла чистката, или тя е дело на различни локални „пожари и крадци“?

При всички случаи мълчанието и тайната са характерен профил на баналността на злото – пак по Хана Аренд, но в комунистическа версия. Изпращаш стотици хиляди хора на полето и ги излагаш на риск от страшни болести и смърт. И много добре знаеш какво правиш, но гума не обелваш за опасността. Просто си вършиш работата – с административно дръзновение, все по-добре, с все по-голямо преизпълнение на плана, че и с извънредни мероприятия – до пълната победа на комунизма. Защото омертата за пазене на тайна те лишава не просто от просветена употреба на разума: нещо повече, лишава те от здрав разум, от най-проста съдна способност. Превръща те в морален дебил. Именно това наричам *синдром на Айхман*, а носителите му – айхмановци.

Една разкрита тайна

Комсомолците от висшия ешелон все пак отлично знаят какво става. За поне един от тях това е документирано – Андрей Бунджулов.

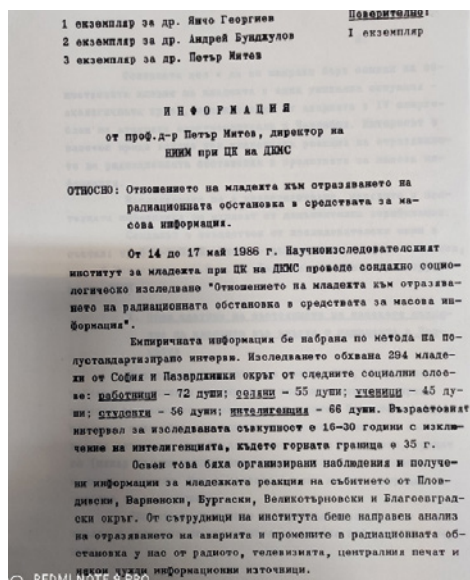
След като не открих изследването на НИИМ нито в архива на самия НИИМ, нито в този на ЦК на ДКМС, започнах търсене в архива на ЦК на БКП. И тук – бинго!

Докладът на НИИМ изглежда в описа на документите под заглавие: Информация за резултатите от сондажно социологическо изследване на НИИМ при ЦК на ДКМС на тема: „Отношението на младежта към отразяването на радиационната

обстановка в средствата за масова информация⁴².

На първия лист – най-горе вдясно – докладът на Петър Митев е класифициран като поверителен. Изрично е посочено – най-горе вляво – че екземпляри имат право да получат трима души: 1. гругарят Янчо Георгиев, завеждащ Информационно-социологически център към ЦК на БКП⁴³; 2. гругарят Андрей Бунджулов, първи секретар на ЦК на ДКМС, и 3. гругарят Петър Митев, директор на НИИМ, автор на доклада и ръководител на самото изследване.⁴⁴

Въпреки че в архивите на НИИМ и ДКМС не открихме екземпляри, наличният

⁴² ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, А.е. 712. Всъщност става дума за два документа, окомплектовани заедно като една архивна единица: „Информация от проф. д-р Петър Емил-Митев, директор на НИИМ към ЦК на ДКМС, относно: Отношението на младежта към отразяването на радиационната обстановка в средствата за масова информация”, като към него е прикрепен допълнителен доклад „Относно някои моменти на психо-ефекта от аварията в Чернобилската АЕЦ” от проф. д-р Г. Йолов.

⁴³ Институционалната позиция на Янчо Георгиев е идентифицирана от Иван Еленков (Еленков, Иван. *Как бакишизът стана рушвет*. Kapital.bg [онлайн]. 28.01.2022 г. [прегледан на 28.01.2022 г.] Достъпен на https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2018/12/21/3365504_kak_bakshishut_stana_rushvet/). Информационно-социологическият център към ЦК на БКП е специализирано звено, което събира информация по различни публични и секретни канали, да за я пренасочва към Политбюро и други заинтересовани членове на ЦК. Както е видно от изследванията върху „Възродителния процес” – вж.: Груев, М., А. Калъонски. „Възродителният процес” от 1984–1989 г. – „Възродителният процес”, *памет и заличаване. Тематичен сборник на списание „Либерален преглед”*. Берлин: Екстаз, 2019, с. 77, както и Пашова, А. Циганите мюсюлмани – неудобното за комунистическия режим в България малцинство. – „Възродителният процес” *памет и заличаване. Тематичен сборник на списание „Либерален преглед”*. Берлин: Екстаз, 2019, с. 136 – същият Информационно-социологически център е провеждал и собствени емпирични социологически проучвания.

⁴⁴ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 712, л. 1.

екземпляр изрично ни информира, че Бунджулов е наясно с радиационната обстановка в България и дори е сред малцината привилегировани, които са информирани за течовете на информация и за обществените реакции. Той обаче, както видяхме, докато тече изследването, а и след това, не спира да изпраща десетки хиляди бригадири в полето.

Тук е важно да се посочат датите на проучването. Според свидетелства на преки участници то е възложено на 2 май, между 14 и 17 май според доклада на Митев са проведени 294 полустандартизирани интервюта с младежи, а информацията за психоефектите, добавена към доклада, е подписана на 22 май 1986 г. от проф. д-р Г. Йолов, т.е. тогава, можем да предположим, изследването е завършено.⁴⁵ Преки участници също свидетелстват, че в дните след 20 май е бил изработен докладът.⁴⁶

Това са инфарктни срокове: за 12 дни (от 2 до 13 май) е бил съставен въпросник по тема, която не е предварително стандартизирана, въпросниците са били разпечатани (при онова ниво на технологии), разпратени са по места, инструктирани са анкетърите, за четири дни са проведени въпросните 294 интервюта, а после за около пет дни (18-22 май) резултатите са обработени и е изготвен докладът. Явно проучването е поръчано по спешност от най-високо ниво, макар от документите, които намерих, да не е ясен конкретният му поръчител.

Самото изследване, макар да не разполагаме с анкетните карти и с първичните данни, изглежда съвсем професионално. Доколкото анкетите се провеждат между 14 и 17 май, различни, макар и неточни информации за радиацията вече са стигнали до населението. Изследването алармира за

---

⁴⁵ Възможно е обаче справка за психоефектите на Йолов да не е интегрална част от доклада на НИИМ, а да е по-късно добавена към него от архивистите на Политбюро или още по-късно от тези на ЦДА. Т.е. датата 22 май може да не е точно индикативна за самия доклад.

⁴⁶ Цветозар Томов.

„всеобща” тревога от радиационната обстановка в страната, за „пулсираща” емоционална реакция и за „масово чувство за несигурност”.⁴⁷ Предупреждава, че „[т]върде отчетлива при всички слоеве на младежта е остро критичната реакция към нашите средства за масова информация”⁴⁸: „щом и нашите съобщават – значи наистина е тежко положение то...”⁴⁹. Измерва кога са научили младежите за аварията и най-вече от какви източници (8% от чужди радиостанции и 45% от неофициални източници (роднини, приятели, колеги, случайни слухове и т.н.).⁵⁰ Директно констатира, че е налице „разколебано доверие” в режима и съответно „обръщане към чужди информационни източници”⁵¹, както и че „нараства чувствителността към екологичните проблеми на нашата страна”.⁵²

Всички тези изводи щяха да бъдат изключително полезни, ако бяха публични. Но те са строго секретни. Изследването ясно потвърждава каква е мисията на НИИМ: да информира комунистическата върхушка как да си владее населението. В случая информира трима души поименно и неясно още колко други, с които те – неясно по какви механизми – ще споделят „нещо”.

Политбюро на ЦК на БКП и истинските данни за радиацията

Архивът на БКП – фонд 1Б – е твърде голям (почти 1 линеен километър документи), за да може да бъде разгледан цялостно от един човек, пък било и само за далечната 1986 г. За разлика от предишните два – на НИИМ и на

---

⁴⁷ Пак там, л. 3.

⁴⁸ Пак там, л. 4.

⁴⁹ Пак там, л. 6.

⁵⁰ Пак там.

⁵¹ Пак там, л. 7.

⁵² Пак там, л. 16.

ДКМС – този архив не съм го гледал „ръчно“, документ по документ, а съм поръчвал документи само през електронната система на ЦДА по ключови думи. И все пак през думи като „радиация“, „авария“, „Чернобил“ излезе не само изследването на НИИМ, но и други интересни документи. От тях също могат да се направят изводи за комунистическите айхмановци в България. Всъщност от тях излизат най-големите айхмановци.

Ще започна от някои значещи липси.

Протоколът от заседанието на Политбюро от 13 май 1986 г.⁵³: Първа точка от дневния ред: „За обстановката у нас, възникнала след аварията в Чернобилската АЕЦ“ – членовете вземат решение да възложат на Георги Атанасов да изготви Информация. Стенограма от дискусиите по тази точка обаче липсва – почистена е.

Не е така със следващите точки: по т. 2 Тодор Живков изнася своите идеи за „качествено нов растеж в икономиката“, като е приложен обстоен казионен доклад, включващ и характерните „реторически обрати“ на Първия, а по т. 3 Андрей Луканов, в качеството си на постоянен представител на страната в СИВ, представя становището на България пред организацията. Докладът на Луканов обаче съдържа интересен момент: той се появява, сякаш Политбюро не е обсъждало току-що аварията в Чернобил (по т. 1 на същото заседание) и сякаш няма радиационна обстановка в страната в самия този момент. Без да каже дума за това, Луканов през стратегиите на СИВ развива ядрената ни енергетика и планира нови блокове в Козлодуй и Белене, основа за което е „сътрудничеството ни с СССР“.⁵⁴ Ядрената програма на Луканов е същата като

---

⁵³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а.е. 1776; на заседанието присъстват Тодор Живков, Георги Атанасов, Гриша Филипов, Добри Джурев, Йордан Йотов, Милко Балева, Огнян Дойнов, Пенчо Кубадински, Петър Младенов, Станко Тодоров, Чудомир Александров, Андрей Луканов, Георги Йорданов, Димитър Стоянов, Стоян Марков, Начо Папазов, Васил Цанов, Емил Христов, Кирил Зарев и Стоян Михайлов.

⁵⁴ Пак там, л. 48.

днешната: ядрените лобита у нас настояват за същите неща по същия начин, а рисковете и дори конкретните щети за населението (радиацията след Чернобил) биват обвити в мълчание. Всъщност цената на ядрената ни програма, изглежда, е именно публичното мълчание за Чернобил.

Въпреки че стенограмата, с която Политбюро на 13 май възлага на Г. Атанасов да изготви Информация за радиационната обстановка у нас, липсва, все пак самата Информация изплува от архива. Тя обаче не се явява като част от протокол от следващо заседание на Политбюро, каквото несъмнено е имало и на което тя е била представена на 19 юни⁵⁵. Този протокол от следващото заседание също е почистен. Информацията обаче е запазена, вероятно защото още навремето, в ЦК на БКП, някой я е сложил в папка, където по-късно „чистачите“ не са се сетили да търсят. Текстът на Атанасов е прикачен към друга информация на Иван Пандев, председател на Комитета за използване на атомната енергия за мирни цели (КИАЕМЦ), който съобщава на самия Атанасов каква е версията на съветските другари за аварията в Чернобил.⁵⁶ Информацията на Пандев е първа и не е класифицирана с гриф „Поверително!“, макар точно така да е класифицирана Информацията на Атанасов, прикачена към първата.

Ето какво съобщава министър-председателят Атанасов на членовете на Политбюро:

В резултат на аварията на 1 май над територията на страната нахлу замърсен въздух, който до 3 май обхваща цялата страна. При това положение естественият радиационен фон от 0.02-0.03 милирентгена на час (млр/ч) към 6 май нарастна на 0.08-0.12 млр/ч, а в отделни райони на страната – до 0.40 млр/ч.

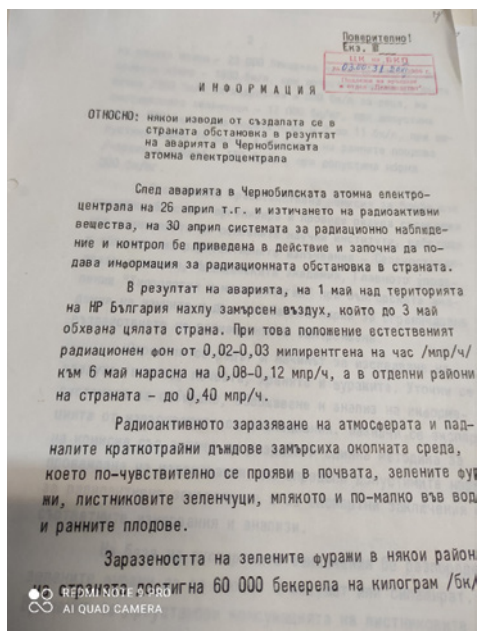
---

⁵⁵ Самата Информация е подписана от Атанасов на 19 юни 1986 г., а текстът на информацията показва, че тя е докладвана пред Политбюро – „... предлагам Политбюро на ЦК на БКП да вземе следното РЕШЕНИЕ“. ЦДА, 1Б, оп. 90, а.е. 56, л. 20.

⁵⁶ Двата документа са архивирани заедно: ЦДА, 1Б, оп. 90, а.е. 56.

.....

Заразеността на зелените фуражи в някои райони на страната достигна 60 000 бекерела на килограм, (бк/кг), на овчето мляко 23 000 бекерела на литър (бк/л), на кравето мляко – 1800 бк/л, при допустима норма за двете млека 2000 бк/л за възрастни и 500 бк/л за деца, на листниковите зеленчуци – 12 000 бк/кг, при допустима норма 200 бк/кг...⁵⁷.

Информацията на пръв поглед продължава с доста обективен и честен анализ на трудностите, които страната среща при справянето с радиационната обстановка: ръководните органи са неподготвени, нормативите за допустими дози радиация са необосновани, кадрите в лабораториите са неквалифицирани, липсва съвременна дозиметрична апаратура, наличната апаратура дава сериозни отклонения в данните, недостатъчни са запасите от незаразена храна и вода за населението и т.н., и т.н. Следва също честен анализ на проблемите с безопасността в АЕЦ „Козлодуй“: първо, не е обезпечена сеизмичната устойчивост на централата (а и се чака друг да свърши тази работа: „Проектът за повишаване радиационната и ядрената безопасност не е изготвен от съветската страна. Вероятно след аварията в Чернобилската АЕЦ съветската страна бързо ще изработи такъв проект!“⁵⁸); и второ, проблем са

⁵⁷ Пак там, л. 7-8.

⁵⁸ Пак там, л. 17.

квалификацията, дисциплината и екипировката на работещите в централата. Въпреки всичко това Атанасов предлага на Политбюро да вземе следното Решение: „1. Политбюро на ЦК на БКП оценява положително извършеното от ведомствата, организациите и институтите за преодоляване на последствията от радиационното замърсяване” и утвърждава да се приемат програми за повишаване на безопасността както за населението като цяло, така и за АЕЦ „Козлодуй”.⁵⁹

Ако човек се зачете внимателно, ще види, че цялата Информация представлява анализ на мерките и трудностите по контрола върху населението с акцент опазване на стопанските приходи. Мерките за превенция на щетите от радиацията са само един параграф от общо 14 страници на Информацията и част от тях са абсурдни: „Овчето мляко се преработва в трайни продукти, които се съхраняват по партиди в отделни помещения и ще се предоставят на пазара след спадане на радиацията до допустимото ниво”⁶⁰.

Всъщност изобщо не става дума за пряка физическа защита на населението. Според Атанасов радиацията е най-висока в периода 1-20 май, а „към 23 май обстановката се нормализира”. През първата седмица на месец май никакви мерки не са взети – дори радиационната обстановка бива прикрита, така че хората, в незнанието си, не могат и сами да се предпазват (на 7 май главният здравен инспектор Любомир Шингаров все още пряко лъже в ефир по БНТ, че няма радиационна опасност за населението). Но както тогава, така през следващите седмици управляващите **не ограничават** нито движението, нито работата на открито (земеделска, строителна или друга). В доклада на Атанасов няма данни за спрени бригади,

---

⁵⁹ Пак там, л. 20.

⁶⁰ Пак там, л. 9. Подобна мярка е абсурдна, защото периодът на полуразпад на част от радиоактивните елементи (цезий, стронций) стига до 30 години.

учения или други масови мероприятия.⁶¹ Липсват препоръки за носене на защитни средства, дори и в армията, където такива със сигурност има. Мерките за защита на хората са точно три: временно спиране на консумацията на „листниковите зеленчуци (спанак, марули, лук, магданоз)“⁶², засилено миене на улиците и косене на зелените площи. Грижата е как максимално да се запази селскостопанската продукция. Дори зелените фуражи не се унищожават, а се сушат и силажират. Атанасов се оплаква, че „[п]оради развихрилата се в западните страни широкомащабна пропаганда“ Австрия е отказала износа на български оранжерийни зеленчуци (те са пренасочени към социалистическите страни), а някои западни страни анулирали договорите за летуване на туристи в България.⁶³

Всъщност тези мерки, както и една друга особено важна – да се предупреди населението – са препоръчани още на 4 май от Ръководителя на катедрата по атомна физика на СУ Цветан Бончев. Властите обаче отказват да се вслушат не само в този, но и в друг важен съвет на учените: да унищожат фуражите, окосени през май и юни 1986 г. Вместо това, както виждаме от разпоредбите на Атанасов, те ги сушат и силажират и през есента

---

⁶¹ По данни на журналиста Иван Бутовски (Бутовски, И. *Храната на висшите партийни функционери по време на Чернобил*. – Мила. Всичко за жената [онлайн], 28.01.2022 г., достъпен на <https://www.mila.bg/article/7508492>) [прегледан на 28.01.2022 г.], например между 15 и 18 май с одобрението на просветния министър Илчо Димитров се провеждат масови кросове „Бягайте за здраве“, в които участват 41 000 деца и възрастни. Вж.: също Босевски 2016, цит. съч., с. 19. Търпва трябва да се направи мащабно професионално изследване на различните масови мероприятия, организирани от комунистическата власт в дните с най-висока радиация.

По различни свидетелства единствено ген. Добри Джуров, министър на отбраната, едностранно е издал заповед за леки мерки (повишена хигиена и спиране на пресните зеленчуци и млякото) в армията (Босевски 2016, цит. съч., с. 11), а също е спрял и военните обучения на ученици (Бончев и др. 1990, цит. съч., с. 58).

⁶² В Информацията няма данни за точните дати, на които тези мерки са препоръчани. Със сигурност това става след 7 май, когато властта в лицето на Шиндаров все още директно лъже и отрича наличието на проблем. В следващите седмици някои от посочените мерки вероятно са били официално препоръчани, но това трябва точно да се провери. Със сигурност първата подробна информация за радиационната обстановка в страната е дадена на 19 май – вж.: бел. 8.

⁶³ ЦДА, 1Б, оп. 90, а.е. 56, л. 8-9.

пак ги включват в храната на животните. Така през април-май 1987 г. има втори пик – „втори Чернобил“, „българския Чернобил“, както го наричат физиците от СУ – при който радиоактивността на млякото и месото в страната надвишава дори измерените непосредствено след аварията – през май 1986 г. – стойности. Това автоматично води до пик и в измерената от учените радиоактивност в телата на хората.⁶⁴ И по-конкретно: „През пролетта и лятото на 1987 г. съдържанието на цезий-137 и цезий-134 [регистрирани в организмите на българите – бел. Д.В.] достигна най-високото ниво в Европа, а южните българи погълнаха инкорпорирана активност толкова, колкото градското население на Брянска област в зоната на особено строг контрол (средни стойности от 350 bq/kg човешко тегло)” (Босевски 2016, с. 34). Изглежда, че подобно вторично замърсяване не е допуснато никъде в Европа, дори и в социалистическия лагер.

Липсата на защита на населението освен това контрастира с детайлното знание, което членовете на Политбюро имат за радиационната обстановка. Според Атанасов още „на 30 април системата за радиационно наблюдение и контрол бе приведена в действие”⁶⁵, а каква информация подава тя, се вижда от Сводките, които генерал-майор Султов, секретар на Постоянната правителствена комисия за борба със стихийни бедствия и крупни производствени аварии, ежедневно изпраща на Политбюро. Всъщност Информацията на Атанасов от 19 юни представлява

ТАБЛИЦА
за измерените стойности на радиационно излъчване по
окръзи (в Беккерел на литър)

№ по ред	Окръг	Европейски норми		Чуждестранни норми	
		10 май	11 май	10 май	11 май
1	Благоевградски	няма проба	480	няма проба	няма проба
2	Бургаски	1120	1490	няма проба	няма проба
3	Варненски	791,8	47	1500	300
4	Видински	375-370	нормално	нормално	300
5	Видински	1970,3	-	1500	1300
6	Врачански	306	нормално	149167	27600
7	Габровски	1021,40	нормално	10750	10750
8	Горноостановски	1800	938	извън	извън
9	Горноостановски	700	700	24897	1677
10	Девняшки	1064,8	290	9000	940
11	Добричски	800	416	3000	1940
12	Добричски	990	490	няма проба	няма проба
13	Дорнобългарски	1436	540	2800	2300
14	Дорнобългарски	12271	нормално	168	няма проба
15	Дорнобългарски	1135	1130	104	няма проба
16	Дорнобългарски	505,6	няма проба	няма проба	-
17	Дорнобългарски	305	18	28	32
18	Дорнобългарски	102	53	270	231
19	Дорнобългарски	389	1430	няма проба	няма проба
20	Дорнобългарски	24	120	32	25
21	Дорнобългарски	1160	-	няма проба	няма проба
22	Дорнобългарски	1160	1002	няма проба	-
23	Дорнобългарски	1190	1440	6833	2816
24	Дорнобългарски	121	120	1194	няма проба
25	Дорнобългарски	105	20	няма проба	-
26	Дорнобългарски	57	1590	920	870
27	Дорнобългарски	767,66	-	14500	1570
28	Дорнобългарски	1250	1300	8500	8500

ПРИМЕЧАНИЕ: Допустими временни норми за заразеност:
 ● нормални стойности - 2000 Бк/л
 ○ аларм сагана - 500 Бк/л

⁶⁴ Бончев и др. 1990, цит. съч., с. 41-51

⁶⁵ ЦДА, 1Б, оп. 90, а.е. 56, л. 7.

обобщение именно на данните, съдържащи се в тези Сводки. Те са запазени за периода 6 май – 6 юни и показват ген по ген, окръг по окръг какво е повишението на радиационния фон, какво е заразяването на водата и почвата, на млякото, на фуражите и зеленчуците.⁶⁶ Стойностите често надхвърлят дори „аварийните норми“ десетки пъти. Диференцирани данни има, но диференцирани мерки за защита на населението по окръзи няма.

Така че Политбюро са тези, които знаят най-много и в собствения си затворен кръг говорят за проблемите най-свободно. Но те са и създателите, и пазителите на тайната. Още Хана Аренд казва: „Единствено посветените в тайното знание [...] са в състояние да обсъждат помежду си онова, което представлява реалният живот за всички. Единствено те могат да вярват в онова, което знаят, че е вярно. Това е тяхната тайна и за да се запази тя, те биват обособени в тайна организация. Те си остават нейни членове дори тайната организация да ги арестува, да ги принуди да направят самопризнания и накрая да ги ликвидира. Докато пазят тайната, те принадлежат към елита и не му изменят, дори попаднали в затворите или концентрационните лагери”⁶⁷. Макар и тези определения при Аренд да се отнасят до тайната полиция в Третия райх и в СССР, те следва да бъдат генерализирани – включително и при Аренд тайната полиция е метонимия на тоталитарното господство, доколкото изразява принципа на функционирането му.

Тук въпреки виждаме и една друга функция на тайната в тоталитарния режим: тя служи не само за излъскване на имиджа на властта, която е винаги „непогрешима“; тя също така е инструмент за създаване на привилегии. И инструмент за кариерно израстване.

Да имаш достъп до тайната е привилегия: ако я пазиш

---

⁶⁶ ЦДА, ф. 1Б, оп. 102, а.е. 1546.

⁶⁷ Аренд, Хана. *Тоталитаризмът*. Превод от английски език: Ирина Васева. С.: Панорама, 1993, с. 181.

добре, може и повече тайни, т.е. повече власт да ти доверят – тайната е разменното билетче за кариерно израстване. Но привилегиите не са само кариерни. Не са и само в достъпа до блага: по-добри апартаменти, автомобили, западни стоки. И в случая с Чернобил това е брутално ясно: да имаш достъп до информация е равно на привилегията да се погрижиш за собственото си здраве и за това на семейството си. Някак съвсем очебийно е: дори здравето е привилегия на тесен кръг от посветени партийци. Толкова за „равенството“ при комунизма!

Тайната освен това не може да бъде споделяна: дори и да смяташ, че е безумно нещо да се пази в тайна, не можеш да го споделиш публично. Защото споделиш ли го, спрели ли поверената ти тайна да бъде тайна, рискуваш да бъдеш наказан: ако не друго, то най-малкото ще изгубиш привилегията си и ще бъдеш изключен от кръга на посветените. Сходството на комун истическия режим с мафиотска групировка тук се напраща. В случая „организираната престъпна група“ е компартията, която е пленила цялата държава.⁶⁸

⁶⁸ Отново още Хана Аренд (Arendt 1979, цит. съч., р. 376) сравнява тоталитарните режими с тайните общества. В разговор върху ръкописа на този текст Мартин Канушев посочи, че „тайната“ в тоталитарната комунистическа държава е пряко и съвсем конкретно наследство от времената на нелегалност при комунистите: „конспирацията“ е част от революционната идеология след Ленин и Троцки, а и реална практика навсякъде, където комунистите още не са взели властта в първата половина на XX век. Те действително работят в режим на конспирация срещу държавата, т.е. като „организиран престъпни групи“, ако използваме днешния термин, и продължават и окрупняват този модел след завладяването на държавата. Деян Кюранов (в този сборник: Кюранов, Деян. Лъжата като нормално управленско средство на комунистическия държавник. – Методиев, М., Д. Гюгуров и М. Методиев (съст. и ред.) *Светът през 21. век. История и надежда*. Сборник в чест на проф. Пламен Цветков. София: НБУ, 2022) тук посочва идеологията, трансформирала се в религия, на „война срещу капитализма и империализма“ като пределен мотив за пазене на тайна пред лицето на врага. Според логиката на „войната“ информацията не трябва да бъде издавана (пасивен режим) или трябва да бъде превръщана и публикувана като дезинформация (активен режим). Ако врагът е екзистенциално условие на комунизма, тогава и режимът на лъжата е условие, без което не може. Видно е, че тази проблематика е много сложна и изисква допълнителни изследвания. Тук описвам по-скоро персонално-мотивационния режим, в който работи тайната – като инструмент за кариерно израстване и за пазене на привилегии – за да си обясня на личностно ниво баналността на злото, която позволява на героите на документалния ми разказ да излагат стотици хиляди и дори милиони хора на риск за здравето и живота.

Жажгата за привилегии, както и страхът да не изгубиш привилегиите си крепят лоялността към режима на всички нива по командната административно-партийна верига. Те са спойката, която го крепи дълго след като физическият терор не че е изчезнал, но поне е намалял, спрял е да бъде масов. Ако вече си на власт, страхът да не изгубиш привилегиите си те кара да действаш както обикновено, сякаш няма тайна: и да изпращаш цели населения, включително „собствените си хора” (вж.: бойната стрелба на членовете на ЦК на ДКМС), на радиоактивното поле. Но дали това не е отново физически терор? Терорът на тайната?

Какво да ги правим айхмановците?

Разбира се, моето проучване е малко: много други жертви (войници, милиционери, земеделци в АПК, миньори, строители и пр.), а и много други отговорни на различни нива и в различни институции ще излязат, ако се продължи внимателната работа с архивите. И не само с Централния архив, но и с архива на ДС, със съдебния архив от делото срещу Григор Стоичков и Любомир Шингаров от началото на 90-те, а и с други.

Но дори и това малко проучване успява да разруши един устойчив мит: мита за „реформаторите” в компартията. Андрей Бунджулов, Андрей Луканов и Петър Младенов, какъвто и образ да са си изградили в по-късни времена, в качеството си на членове на Секретариата на ДКМС и на Политбюро на БКП са персонално отговорни за едно тежко престъпление: за излагането на българското население на радиационен риск. Никой от тях не е използвал собствения си ум и съвест, за да възрази срещу него, въпреки че доказуемо е знаел, а е имал и управленческа възможност да възрази. Те са български айхмановци. Всъщност тук става дума за общ синдром: всеки, който е приел привилегирована позиция, със самото

това е приел стоящата зад нея логика на тайната и с това се е отказал от собствения си разум. И колкото по-високо привилегирована е позицията, която някой Аїхман е заемал, толкова по-пряко – персонално – отговорен е той за престъпленията на режима.

Всъщност всички изброени поименно в този текст лица – с изключение на Петър-Емил Митев, който не е изпращал целокупни населения на полето, и на сътрудниците на НИИМ – ако още са живи, заслужават срещу тях да бъде възбудено наказателно преследване. Проблемът е, че е изтекла давността, и това не може да бъде направено под състав като „престъпна непредпазливост”. Има обаче основания излагането на риск на живота на милиони български граждани, каквото по същество е премълчаването на истината за Чернобил, да бъде приравнено на престъпление срещу човечеството или геноцид⁶⁹. Вярно е, че то не съвпада еднозначно с никоя от техните дефиниции. Но на тях то твърде много прилича по това, че причинява тежки физически увреждания на целокупно население. Прилича и по това, че извършителите му са знаели за щетите, които могат да настъпят, и не са ги предотвратили. Разликата тук, изглежда, е, че става дума за „съзнателно бездействие”, а не за „съзнателно действие”.

Но гали е така? Бездействие ли е изпращането на стотици хиляди хора на бригади, на учения, на манифестации или масови кросове? Вярно е, не ги изпращаш, *за да умрат*. Не *целиш* да ги избиеш или да им причиниш тежки щети, както когато ги изпращаш в лагерите или им сменяш имената. Но всъщност знаеш, че ще избиеш част от изпратените и че на мнозина ще причиниш тежки щети. И *въпреки това ги изпращаш*. Жертваш ги, защото *целиш* друго: да запазиш

---

⁶⁹ Вж.: определенiята на геноцид и престъпления срещу човечеството в Римския статут на Международния наказателен съд в Хага, с. 3. Достъпно на: <https://www.icc-cpi.int/resource-library/documents/rs-eng.pdf>

системата и собствените си привилегии в нея.

Дали обаче тази разлика в интенционалността – във фокуса на интенционалността – е толкова съществена, ако бъде погледната не просто откъм нормите на наличното право? Дали не трябва първо да я погледнем от общохуманитарна и морална гледна точка? И дали тогава няма да се окаже, че премълчаването на Чернобил е юридически прецедент, за който трябва да се изработят нови юридически категории? Нужен ни е широк обществен и внимателен юридически дебат по тези въпроси. Струва си да го проведем. Но лустрацията никога не е закъсняла – дори и когато е посмъртна – за престъпления от геноциден тип.

THE HIGH SCHOOL STUDENTS' BRIGADES AFTER CHERNOBYL: THE BANALITY OF EVIL IN COMMUNIST BULGARIA

Dimitar Vatsov

Summary

In 1986 the Dimitrov Communist Youth Union (DKMS) sent 365 000 high school and university students to obligatory brigades: to work in agriculture and industry. At least 50 000 of them were sent to the farming lands in May and June 1986 when the radiation in Bulgaria was many times beyond the norms.

The Bulgarian official media remained silent about the radiation. Since the very beginning of May, some information started to leak via the foreign radio broadcasts (Deutsche Welle, Radio Free Europe, The Voice of America). The first official but only partial recognition came on May 7th: the radiation increased a bit but the population is absolutely safe. The Communist government continued to deny the danger up to its own end in 1989.

At the same time the Dimitrov Communist Youth Union (DKMS) on May 2nd (sic!) started a sociological survey detecting "The youth's opinion on the ways the media represent the radioactive

---

situation". Since April 30th the national system for radiation monitoring and control started to deliver to Politburo (the political bureau) of the Bulgarian Communist Party – on a daily basis, region by region – detailed information about the radiation.

Using documents from different archives – of the Bulgarian Communist Party (BKP), of the Dimitrov Communist Youth Union (DKMS), of the Institute of the Youth (NIIM) – I am trying to raise anew the question about the personal responsibility of the actors occupying different positions in the totalitarian hierarchy. The members of Politburo and the DKMS chief (Andrey Bundjulov) knew about radiation. They kept and still keep silence in public while speaking about it in enclosed and safe circles. They had sent thousands of students to a lethal risk.

Can we explain their behavior through the ‘banality of evil’ concept? And how should we classify their juridical responsibility?

ПРОБЛЕМИ НА
НАСТОЯЩЕТО

КОМПРОМИСИТЕ СЪС СЪВЕТСКИЯ ТОТАЛИТАРИЗЪМ, КОИТО АКУШИРАХА НА НОВИЯ РУСКИ ТОТАЛИТАРИЗЪМ

В памет на проф. Пламен С. Цветков

Даниела Горчева

I. Компромисите със съветския тоталитаризъм

А какво е правил СССР преди „Великата отечествена война“?

Когато наблюдава честванията в Европа и в САЩ по случай 60-годишнината от края на Втората световна война, британският историк Норман Дейвис забелязва спестени истини и дори манипулации в интерпретацията на историческите факти – и в Москва, и в Лондон, и във Вашингтон, и в Аушвиц, където никой не повдига въпроса, че много бивши нацистки концлагери са използвани на свой ред от съветските репресивни органи за нова вълна пленници.¹

¹ Дейвис, Н. *Европа във война 1939–1945*. Велико Търново: Абагар, 2007, с. 22.

Във Вашингтон новооткритият Мемориал на Втората световна война стъписва с надписа си: „Втора световна война 1941–1945”.

В този момент, ако не и по-рано – пише британският историк, – човек започва да подозира, че мемориалът не е посветен на Втората световна война като цяло, а по-скоро на участието на САЩ във войната. Почти всеки европейец ще може да посочи, че войната не е започнала през 1941 г. Но милиони американци са научени да мислят иначе.²

Описвайки парада в Москва на 9 май 2005 година, проф. Дейвис отбелязва манипулативната употреба в Русия на словосъчетанието „Великата отечествена война” и добавя, че повечето от западните коментатори са го приели напълно безкритично за руски синоним на Втората световна война. И разбира се, никои не е счел за нужно да попита: *а какво е правил Съветският съюз в годините преди да започне „Великата отечествена война”?*³

Около същата тази годишнина друг британски историк – Лорънс Рийс, задава подобни въпроси: *Кога според вас е завършила Втората световна война? През август 1945 г. след капитулацията на Япония?*

И безмилостно продължава: *Зависи от коя страна ще го погледнете. Ако вярвате, че края на войната е трябвало да донесе „свобода” на изстрадалите от нацистката окупация страни, значи за милиони хора войната завършва едва с падането на комунизма преди повече от двайсет години. През лятото на 1945 г. в Полша, балтийските републики и много от източноевропейските страни просто една тирания е заменена с друга. Именно за да изразят своя протест срещу тази неприятна реалност, президентите на Естония и Латвия отказаха да посетят Москва през 2005 г. за участие в „тържествата” по случай 60-годишнината от „края на войната” в Европа.*⁴

---

² Пак там, с. 21.

³ Пак там, с. 22-23.

⁴ Рийс, Л. Тайните на Втората световна война. С.: Сиела, 2012., с. 7.

Рийс споменава, че когато се поинтересувал как по време на съветската епоха е бил представян в училище нацистко-съветският пакт от 23 август 1939 г. и дали не е било трудно да се обясни исторически, неговият руски събеседник се разсмял от все сърце и го уверил, че никак не е било трудно – защото изобщо не са го споменавали. Така че като повечето руснаци и той също е научил за този договор едва след разпадането на Съветския съюз.⁵

В България договорът се обясняваше с това, че СССР бил принуден да се защити, печелейки време по този начин, и разбира се, без и дума да се обели нито за продължилото двугодишно военно, политическо и икономическо сътрудничество между двете тоталитарни държави, нито за тайния протокол към Пакта за ненападение, който предвижда подялбата на Полша, на балтийските държави и определените „сфери на влияние”. Имам ярък детски спомен от 1973 година, когато на деветгодишна възраст, в трети клас на началното училище, ми бе връчен текст за СССР, който трябваше да науча наизуст за участие в една училищна викторина. Към имената на всички 15 съветски републики и техните столици имаше кратка историческа справка кога и как всяка от тях се е присъединила към Съветския съюз. Помня отлично, че за балтийските държави пишеше, че те, уплашени от нацистка Германия, поускали от СССР да ги приеме в състава си, за да ги защитава. Това ми се видя благородно, макар и странно. Но никак не разбихах защо, след като войната е свършила, не са излезли обратно от СССР, и попитах родителите си. Баща ми се разсмя, но недвусмислено ми бе дадено да разбера, че не бива да задавам „такива” въпроси извън къщи. Това вероятно бе първият ми сблъсък с липсата на логика в тоталитарната пропаганда. Лъжата все пак трябва да бъде що-годе логична, а не грубо тропосана с бели конци.

---

⁵ Пак там, с. 9.

Разбира се, че в СССР и в окупираните от него по време на Втората световна война държави, в които бе насилствено наложена комунистическата система, историята бе пренаписана и всички неудобни факти бяха изхвърлени от учебниците.

Неприятната изненада за източноевропейците идва оттам, че дори в западните демократични страни може да има практика да се заобикалят щекотливите въпроси. Лорънс Рийс пише, че в британската историография до падането на комунизма не е било отпреждано подобаващото се място за действителната роля на СССР през Втората световна война. Според историка: *така беше по-лесно, отколкото да се изправиш срещу множество неприятни истини.*⁶

На Изток – тотална подмяна, на Запад – премълчаване и заобикаляне на истината за съветските престъпления

Човек бързо научава – пише Норман Дейвис, – че Съветският съюз е нахлул и окупира половината Полша през септември 1939 г., точно както Германия е нахлула и окупирала другата половина. Но западните историци продължаваха да пишат изключително за „нацистката инвазия в Полша“. Съветската окупационна зона просто не се смяташе за окупационна зона. И ако нацистката пропаганда по тези въпроси бе отхвърляна веднага, то съветската не беше оспорвана. Знаеше се, че масовите депортации и убийства са извършвани от съветските окупатори, наред с другите престъпления, извършени от германците. Но все повече западното съзнание се фокусираше единствено върху Холокоста. Четеш за хиляди села, изравнени със земята, и за избитите им жители. Но единственото, което западните коментатори споменаваха, бе Лидице в Бохемия.⁷

⁶ Пак там, с. 8.

⁷ Дейвис, Н. Европа във война..., с. 33.

Особено възмутително според Дейвис е отношението на Запада към избитите по заповед на Сталин 25 хиляди полски военнопленници, предимно запасни офицери:

Около 25 000 съюзнически офицери бяха изчезнали в Русия през 1940 г. Но освен 4500 трупа, намерени от германците в Катинската гора край Смоленск през 1943 г., повечето от изчезналите не бяха открити никога. Нямаше абсолютно доказателство, но беше твърде вероятно останалите 15 000 или 20 000 да лежат в други масови гробове и смъртта им да е била наредена от Сталин, а не от Хитлер. Но в продължение на десетилетия официалните британски власти отказваха да коментират, без да посочат с пръст към нацистите. На британските офицери им беше забранено да участват в мемориални церемонии за Катин. Плановете за паметник в Лондон бяха спирани. А британската публика не проявяваше никакъв интерес за разкриването на едно голямо престъпление или на едно осъдително потуляване. Позицията, изглежда, беше: какво общо има с нас Източна Европа? Накрая, през 1990 г., в навечерието на петдесетата годишнина, президентът Горбачов призна, че кланетата в Катин и на две други места са дело на съветските сили за сигурност. По-късно президентът Елцин извади документ с подписа на Сталин, съдържащ заповедта за екзекуцията и датиран от 5 март 1940 г. Говорителят на Британското външно министерство похвали откровеността на руснаците. Но британският закон за военните престъпления (1991) бе оформен прецизно и изключи Катин от компетенциите си. А Външното министерство, на което липсваше всякакъв кураж, не издаде сборник със своите документи по темата чак до 2002 г.⁸

За Норман Дейвис отношението към масовото убийство в Катин може да послужи за лакмусов тест за историческа честност, а Лорънс Рийс не се поколебава да нарече **недостойно** поведението на западните съюзници спрямо Полша:

⁸ Пак там, с. 33.

Отношението на западните съюзници към поляците е недостойно: от прикриването на Катинското престъпление до тайното споразумение в Техеран, в резултат от което впоследствие границите на Полша са изместени без съгласието на поляците; от срещата в Москва, когато Чърчил обвинява членовете на полското правителство в изгнание, че са „безсърдечни хора, които искат да опропастват Европа“, до недопускането на полските войски за участие в Парада на победата в Лондон през 1946 г.⁹

От какво произтича тази несправедливост? – пита Лорънс Рийс.¹⁰

От военновременната пропаганда до премълчаването и подмяната на истината след края на войната. Опростенческото мислене

Норман Дейвис дава пример за опростенческото мислене след войната: Ние се бихме с нацистите, казват хората, а СССР се биеше с нацистите по-здраво от всички останали. И така, ако Хитлер е чудовище, Сталин не може да е чак толкова лош, нали?¹¹

Но британският историк не крие раздражението си от подобни разсъждения:

Това е алогизъм с огромна величина. Режимите трябва да бъдат съдени по техните заслуги. Западняците трябва да отстъпят назад от партньорството през военните години и да се запитат дали не е имало две чудовища, сражаващи се на Източния фронт.¹²

Това явление на захласнатост по СССР и по комунизма е още по-силно изразено в следвоенна Франция, за което свидетелства и Клод Льофор:

---

⁹ Пак там, с. 33.

¹⁰ Пак там, с. 7.

¹¹ Дейвис, Н. Европа във война..., с. 172.

¹² Пак там, с. 172.

... почти веднага след края на войната голям брой леви интелектуалци бяха станали или членове на комунистическата партия, или нейни симпатизанти. Паметно явление, защото, както посочих, информацията за сталинския терор през 30-те години и произведенията на авторите, които споменах, не оставяха и следа от съмнение относно природата на съветския режим. Безспорно Съветският съюз бе допринесъл за поражението на нацизма, но кой можеше да забрави, че преди това беше сключил договор с нацистка Германия?¹³

Известна е крилатата фраза, приписвана на Есхил, че първата жертва на всяка война е истината.

И наистина, когато Великобритания и САЩ са принудени от обстоятелствата да се съюзят с едната тоталитарна държава (СССР) срещу другата тоталитарна държава (Германския райх), военновременната пропаганда в двете демократични страни излъсква до неузнаваемост репутацията на Сталин. Лорънс Рийс посочва част от проблемите, които си създават западните съюзници заради пропагандния образ на Сталин и СССР:

Изопачаването и манипулирането на фактите по време на войната с цел да бъде обрисуван Сталин като добрия стар „Чичо Джо“, не само вреди на обществената психика на Запад, но причинява също и трудности на управляващите. Франк Робъртс от Британското външно министерство отбелязва: „Много притеснително е, когато се борим за една високонравствена кауза, Съветският съюз да бъде обвиняван за военното престъпление в Катин – и особено, бих добавил, след като дотогава общественото възприемане на Сталин е до такава степен лустросано от съюзническата пропаганда, че едно такова престъпно деяние се оказва напълно несъвместимо с неговия публичен образ.“¹⁴

---

¹³ Льофор, Клод. Моят път в осмислянето на тоталитаризма. – Тоталитаризмите на XX век в сравнителна перспектива. С.: Сиела, 2010, с. 12.

¹⁴ Рийс, Л. Тайните на Втората световна..., с. 477.

Но ако военновременната пропаганда е неизбежно зло, то шест или седем десетилетия по-късно – когато фактите отдавна са известни, вече няма никакво оправдание за продължаващото премълчаване на неудобните истини.

Без значение какви са причините – гали поради инерцията на военновременните пропагандни клишета и тяхното безкритично повтаряне в наши дни, гали поради идеологически предубеждения, или дори поради неудобството да се признаят направените компромиси, оправдание за това продължаващо замитане на истината под килима няма – и не само от морална гледна точка, а от гледна точка на нашите демократични и жизненоважни интереси.

Двойният аршин е особено силно разочароващ за жертвите на съветския тоталитаризъм, които очакват, ако не съдебна, то поне морална справедливост в осъждането на съветския комунизъм на равна нога с осъждането на германския националсоциализъм.

Кой всъщност подпали Втората световна война?

До края на Втората световна война в Европа има две безспорно тоталитарни държави – СССР и Третия райх. И двете се стремят към световно господство, а доколкото светът е един, сблъсъкът между двете е предопределен.

От двете тоталитарни държави преди и по време на Втората световна война без никакво съмнение СССР е в по-голяма степен тоталитарен. На Хитлер не му стигна времето.

Според Рио Прайснер *нацизмът е по-несполучлива версия на тоталитаризма, защото е нетърпелив...*¹⁵

От 1941 година нататък и десетилетия след края на войната на СССР се гледа като на жертва на нацистка

---

¹⁵ Балик, Станислав, Ян Холзер. Понятието тоталитаризъм – чешки размисли и чешки вдъхновения. – *Тоталитаризмите на XX век в сравнителна перспектива*. С.: Сиела, 2010, с. 131.

Германия и същевременно като на победител срещу погналвача на войната. (А съветската пропаганда дори имаше наглостта да представя съветската окупация и поробването на източноевропейските страни като освобождение...)

Но историческата почтеност изисква да се признае, че Втората световна война има не един, а двама погналвачи – Хитлер и Сталин. Едва ли Хитлер би посмял да нападне Полша, ако не се беше споразумял предварително със Сталин за нейната подялба.

Разглеждайки различните причини за избухването на Втората световна война, българският историк проф. Пламен Цветков е категоричен в едно:

Надали обаче може да има съмнение, че ключът към избухването на Втората световна война в Европа се държи от Сталин, без чието насърчение и съучастие Хитлер никога не би започнал своята малка „светкавична война“ през септември 1939 г.¹⁶

Факт е, че само осем дни след като се договаря със СССР, Германия нахлува в Полша, а едва два дни по-късно – на 3 септември 1939 година, Рибентроп изпраща телеграма до Шуленберг, с която настоява да получи отговор от Молотов кога най-после съветската страна смята да навлезе в Полша, за да окупира съветската си зона съгласно предварителната уговорка между двете държави.¹⁷

На 9 септември сутринта Сталин поздравява Хитлер за превземането на Варшава (макар че поздравленията се оказват малко прибързани, защото полската столица продължава да се съпротивлява), а по-късно същия ден Молотов предава на германския посланик в Москва очакваното от Хитлер и Рибентроп съобщение, че в идващите пет дни

---

¹⁶ Цветков, Пл. *Светът на мегамитовите (резюме)*. – Нов български университет. [онлайн]. [прегледан на 12.08.2022]. Достъпен на: <https://proftzvetkov.nbu.bg/bg/publikacii-i-rezjumeta>

¹⁷ Telegram No. 253 of September 3 BERLIN, September 3, 1939–6:50 p. m. – The Avalon Project at the Yale Law School: Documents in Law, History and Diplomacy. [онлайн]. [прегледан 15.05.2022]. Достъпен на: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/ns061.asp

СССР ще предприеме военна интервенция в Полша. С безсрамна откровеност Сталин дори предварително осведомява германския си съюзник как смята да „оправдае“ агресията си пред света.¹⁸

На 17 септември 1939 г. Червената армия нахлува в Полша и почти веднага след това страховитият НКВД (Народен комисариат на вътрешните работи на СССР) предприема етническо прочистване, масови убийства и депортации.

Затова е редно претенциите на вчерашна и днешна Москва, че СССР е единствено невинна жертва на вероломното нападение на Германия на 22 юни 1941 г., всеки път да бъдат конфронтирани с напомнянето на факта, че Втората световна война е подпалена през септември 1939 г. с подялбата на Полша от двете съюзили се тоталитарни държави – Германския райх и Съветския съюз, нахлули от двете ъ страни.

И че тази подялба става възможна след предварително сключено в Москва бандитско споразумение между Сталин и Хитлер, придружено от таен протокол¹⁹, състоящ се от четири точки, които дават пълна свобода на двете подписали страни да погълнат неудобните си съседи и да си разпределят „сфери за влияние“ в Европа.

Как точно се вписва в картинката на помпозните московски чествания на „Деня на победата над нацизма“ общият празничен парад на Вермахта и Червената армия на 22 септември 1939 г. в Брест-Литовск?

Интересно също къде точно в тезата за „вероломното нападение над мирния Съветски съюз“ трябва да поставим подписаното на 28 септември 1939 година съветско-германско

---

¹⁸ Telegram. VERY URGENT. MOSCOW, September 9, 1939-4:10 p. m. STRICTLY SECRET. – The Avalon Project at the Yale Law School: Documents in Law, History and Diplomacy. [онлайн]. [прегледан на 15.05.2022]. Достъпен на: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/ns067.asp

¹⁹ Secret Additional Protocol, Moscow, August 23, 1939. – The Avalon Project at the Yale Law School: Documents in Law, History and Diplomacy. [онлайн]. [прегледан на 15.05.2022]. Достъпен на: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/addsepro.asp

споразумение за подялбата на Полша и декларация „в полза на мира“.

Коментарът на този цинизъм е излишен, но ето откъс от самата декларация:

Правителството на Райха и на СССР чрез подписания днес договор, като уреждат границите между двете държави вследствие разпадането на полската държава и създавайки по този начин сигурна основа за продължителен мир в Източна Европа, единодушно изказват своето гледище, че е в интерес на всички народи да приключат положението на война, което съществува между Германия, от една страна, и Франция и Англия, от друга. Двете правителства, прочее, ще направят общи усилия да се постигне тази цел колкото е възможно по-скоро. В случай че това не се достигне, ще се докаже, че Англия и Франция са отговорни за войната.²⁰

II. Към въпроса за същността на тоталитарната държава

Опитите на някои (предимно американски) изследователи да се определят СССР след смъртта на Сталин като авторитарна, а не като тоталитарна държава, не издържат фактологическата проверка.

Има съществена разлика между тоталитарната държава и авторитарната и тя не е в степента на насилие спрямо политическата опозиция или претендентите за власт.

Наистина, и тоталитарната, и авторитарната власт упражняват политическо насилие. И двете преследват своите политически противници – набедени или реални.

Но за разлика от тоталитарната, авторитарната държава не се намесва безцеремонно в най-интимните

---

²⁰ Declaration of the Government of the German Reich and the Government of the U. S. S. R. of September 28, 1939. – *The Avalon Project at the Yale Law School: Documents in Law, History and Diplomacy* [онлайн], [прегледан на 15.05.2022]. Достъпен на: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/dec939.asp

кътчета на личния живот, нито в културната или научната сфера, не налага на твореца или на учения определени догми в изкуството или в науката.

Докато тоталитарната държава упражнява тотален контрол над всичко – не само върху политиката и икономиката, върху медиите и съда, но и върху традициите, историята, религията, изкуството, културата, спорта, науката, образованието, върху личността – включително в най-интимната сфера като облекло, музикални предпочитания, сексуална ориентация и дори собствено име.

Както отбелязва и британският историк Робърт Сървис, идеята на тоталитаристите е:

да упражняват тотален контрол над всичко. Няма аспекти от живота, които да не се разглеждат като свързани с политиката. Тоталитарните управници не познават уважението към частния живот на гражданите. Те се подиграват с възприетата култура и с религията. Държат медиите, спорта и развлеченията в своя юмрук. Премахват цялата опозиция. Пълнят затворите и водят политика на перманентен терор. Наливат насила своята идеология в съзнанието на тези, които са им подвластни.²¹

Ето някои от най-важните характеристики на тоталитарната държава, които я отличават от авторитарната.

1. Създаване на преиначена действителност

Създаването на изопачена, фалшифицирана реалност е **първата и основната характеристика на тоталитарната държава**, която рязко я отличава от всички други деспотизми и диктатури.

Хана Аренд много точно формулира тази особеност на тоталитарната организация, която принуждава своите членове да действат и реагират според законите на един измислен свят:

---

²¹ Сървис, Р. *Другарите*. С.: Бард, 2008, с. 23.

Формите на тоталитарната организация, за разлика от идеологическото ѝ съдържание и пропагандните ѝ лозунги, са съвършено нови. Тяхната цел е да се превърнат пропагандните лъжи на движението, изтъкани **около някаква основна фикция** – заговора на евреите или на троцкистите, на 300-та фамилия и т.н. – във функционираща реалност; да се съгради, дори при нетоталитарни условия, общество, **чиито членове действат и реагират според законите на един измислен свят**.²²

Когато една такава тоталитарна организация или партия, увличайки в своята орбита тоталитарното движение, вземе властта, тя има, общо взето, два основни пътя на развитие: или постепенно да се „нормализира“, ако не към правова демократична държава, то поне към авторитарно управление, или да запази своята тоталитарна същност, създавайки тоталитарната държава, а с нея и преиначената реалност.

Впрочем изследователите на тоталитарната държава отлично знаят, че тоталитаризмът никога не започва директно с концлагери и с масови убийства чрез гладомор, душегубки, газови камери или разстрели.

А с погром над историческата и научната истина, с преиначаване до неузнаваемост на действителността.

Докато армията му безсрамно присъединяваше Крим, Владимир Путин се появи по телевизията и със самотоволна усмивка заяви пред целия свят, че в Украйна няма руски войници. Той не толкова лъжеше, колкото заявяваше, че истината няма значение – пише в една от своите блестящи статии британският журналист от украински произход Питър Померанцев.²³

В тоталитарната държава всеки опит да се оспори лъжата се разглежда като престъпление и има тежки последиствия за гръзналите да защитават фактологията.

²² Аренд, Х. Тоталитаризмът. С.: Панорама, 1993, с. 93.

²³ Померанцев, П. *Защо сме постфакт*. – Либерален преглед [онлайн], [прегледан на 12.08.2022]. Достъпен на: <http://librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/world/3206-zashto-sme-post-fakt>

Сталин не просто налага фиктивна действителност, той обвинява в лъжа всеки, който се опитва да възстанови реалната картина.

Показателен е случаят с първия секретар на ЦК в Харков Терехов, който има неблагодарното да спомене за страшния глад, масово покосяващ украинските селяни, и който, разбира се, е по заповед на самия Сталин.

Сталин отговаря жлъчно: *Казаха ни, че сте добър разказвач на истории, другарю Терехов. Измисляте си истории за масов глад и искате да ни изплашите – напразно. Защо не погледете оставка като регионален секретар на ЦК и не започнете работа в Съюза на писателите? Можете да си пишете басните и хората ще ги четат.*²⁴

Както се вижда, в света на тоталитарното господство лъжата е истина, а истината е лъжа и това не е метафора.

Алън Бълок също напомня за тази грубо изопачена действителност в Съветския съюз:

Пастернак нарича една важна част от политиката на Сталин „нечовешката сила на лъжата“. Партията не позволява на пресата да отпечата дори и дума за масовия глад, а всеки, който го споменава, е заплашен от арест за антисъветска пропаганда и пет години в трудов лагер. В чуждата преса започват да се появяват репортажи за случващото се и се полагат усилия за организирането на международна хуманитарна помощ, подобна на тази през 1921 г., но всичко е отхвърлено като лъжа. Съветската преса отпечатва послания на колхозници, отхвърлящи нахалните предложения за помощ. Единственият представител на управляващата върхушка от селски произход, Калинин, е принуден да каже на събрание на колхозни работници през юни 1933 г.: „Всеки земеделец знае, че хората, изпаднали в беда поради липса на хляб, са в тази ситуация не заради

---

²⁴ Разказът на Терехов е публикуван в „Правда“, 26 май 1964 г., и е цит. от Harvest of Sorrow, pp. 324-5. Цит. по Бълок, А. Хитлер и Сталин. Успоредни животописи. С.: Милениум, 2019, с. 295.

слаба реколта, а защото са мързеливи и отказват да се трудят честно”.²⁵

Да се върнем към по-горе цитираната съветско-нацистка декларация „в полза на мира” от 28 септември 1939 г. Двете тоталитарни държави, които след предварително тайно споразумение помежду си са нахлули в съседна суверенна държава, окупирали са и са я разкъсали на две помежду си, твърдят, **че с това са положили „сигурна основа за прогължителен мир”** в Източна Европа и настояват, че не те, а **Англия и Франция са отговорни за войната.**

Това не е просто нагла, дебела гъобелсова лъжа. Това е цинично създаване на измислена „действителност”. В такава тотално преиначена, напълно съчинена „реалност”, фактите, тоест това, което действително се е случило, нямат никакво значение, те са фалшифицирани със смайваща наглост.

Не напомня ли всичко това за абсурдните днешни твърдения на руския президент Путин, че Русия не била започнала пълномощабна война в Украйна, а провеждала „специална военна операция” по „умиротворяване” и „денацификация” на съседна суверенна държава, и то след като цели 8 години по думите му Русия се била опитвала с „мирни политически” средства да овладее кризата – криза, създадена от самата Русия с анексирането на Крим през 2014 година и с последвалото нелегално изпращане през границата не само на оръжие, пари и терористи, офицери от ГРУ като прочулия се Гиркин/Стрелков, но и на цели руски дивизии, въоръжени до зъби с най-нова бойна техника, включително със зенитно-ракетни комплекси „Бук”?

Тези гигантски лъжи, както и думите на Путин, че на Русия не ѝ бил оставен друг изход, защото е била принудена от НАТО и САЩ да предприеме въпросната „специална военна операция”, са втрещяващо абсурдни за здравия разум,

²⁵ Бълок, А. Хитлер и Сталин. Успоредни живототиси..., с. 296.

но те са пресъздаване на фалшифициран, измислен, нереален свят, където фактите нямат значение, а истината се обявява за лъжа.

В изявление²⁶ по руската държавна телевизия призори на 24 февруари 2022 г. президентът Путин говори не без известен съспенс на своята недоразсъзнена многомилionenна руска аудитория, която от две десетилетия методично е облъчвана от пропагандата на Кремъл и на практика вече е лишена от каквато и да е обективна информация, че натовската „военна машина се движи, повтарям, приближава се плътно към нашите граници“?

*Военната машина се движи – казва Путин и прогължава, засилвайки драматизма – повтарям, приближава се плътно към нашите граници.*²⁷

Това прилича на параноя, но е преди всичко психологическа атака към мозъка на слушателя, създаване на измислена реалност – като във виртуална видеоигра.

И тази виртуална „реалност“, упорито и методично пресъздавана вече години от руските държавни медии по нареждане на Кремъл, изисква според думите на Путин „решителни и незабавни действия“, тъй като невидимата и несъществуваща в реалността „военна машина се движи и плътно се приближава“ до руските граници. Това не е убягнало и от внимателния поглед на Ан Епълбаум, която пише:

Според Путин тази фалшива държава [Украйна – бел. моя] е била възрождана от дегенериралите, умиращи западни сили – и по този начин превърната във враждебна „антивируска“ държава.

Руският президент описва Украйна като „изцяло контролирана отвън“ и като „колония с марионетен режим“. Той казва, че е нахлул в Украйна, за да защити Русия „от онези,

²⁶ Обращение Президента России Путина, 24 февр 2022 ч. – YouTube [онлайн], [прегледан на 15.07.2022]. Достъпен на: <https://www.youtube.com/watch?v=RWO2wXpOg8A>.

²⁷ Пак там.

които са взели Украйна за заложник и се опитват да я използват срещу нашата страна и нашия народ”.

Всъщност именно Путин нахлу в Украйна, за да я превърне в колония с марионетен режим, защото не може да си представи, че тя някога ще бъде нещо друго.²⁸

Путин, изглежда, е чел внимателно „Моята борба” на Хитлер, където е описана технологията на голямата лъжа, която нацистите прилагат в своята пропаганда:

Обикновените хора по-скоро вярват на голямата лъжа, отколкото на малката. Това съответства на примитивната им душа. Те знаят, че за дребното и самите те са способни да излъжат, но да излъжат за повече, биха се притеснили. Голяма лъжа даже няма да им дойде наум. Ето защо масите не могат да си представят, че другите са способни на къде по-чудовищни лъжи, на къде по-безсъвестно извращаване на фактите. И даже когато им разяснят, че става въпрос за чудовищна измама, те все още ще продължават да се съмняват и ще бъдат склонни да смятат, че вероятно тук все пак има частица истина.²⁹

Алън Бълок отбелязва същото абсурдно повтаряне на гигантски и очевидни лъжи по времето на Сталин:

По време на най-лошия период – суровата зима на 1932–1933 г. – Сталин заявява: „Очевидно е, че стандартът на живот на работниците се подобрява с всеки изминал ден. Всеки, който отрича това, е враг на съветската власт”. Това е изключително по наглостта си твърдение, очевидно противоположно на почти всичко от работническото ежедневие. Но Сталин също като Хитлер добре разбира, че ако изречената лъжа е достатъчно голяма, е по-вероятно хората да повярват, че в нея трябва да има зрънце истина.³⁰

---

²⁸ Applebaum, A. Ukraine and the Words that Lead to Mass Murder. – The Atlantic [онлайн], 26 април 2022, [прегледан на 31.07.2022]. Достъпен на: <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2022/06/ukraine-mass-murder-hate-speech-soviet/629629/?fbclid=IwAR0CS6odjK-e7WjXi5UqMagwwaAwyZS4jLdIF4-21DliRpo9Urv19sEWGU>

²⁹ Хитлер, А. Моята борба. С.: Жар птица, 2001 г., с. 243–244.

³⁰ Бълок, А. Хитлер и Сталин..., с. 310.

Също като Хитлер и Сталин, така и Путин приписва своите собствени престъпления на нарочения за враг – западните страни и НАТО са обвинени в агресивна политика, а украинците са „нацисти“. На принципа „крадецът вика дръжте крадеца“.

В това, разбира се, няма нищо ново. Известно е, че и Сталин има този навик – да обвинява жертвите си в престъпления, които той е извършил или се кани да извърши. Хана Аренд напомня примера с „лекарския заговор“ и с Тухачевски:

Нещо повече, самото съдържание на абсурдното обвинение срещу лекарите – унищожаването на ръководни личности из цялата страна – трябва да е изпълнило със страховити чувства всички, познаващи почерка на Сталин: да вменява на някакъв измислен враг престъпление, което сам се готви да извърши. (Най-известният пример, разбира се, е обвинението срещу Тухачевски, че съзаклятничил с Германия в същото време, когато Сталин планира съюз с нацистите.)³¹

Примери за преуначаване на действителността могат да бъдат давани до безкрайност – и от Съветския съюз (който уж бил освободил, а не подчинил съветските и източноевропейските страни), и от Германския райх (където Хитлер до последния момент твърди, че не той бил започнал войната, а евреите).

Ан Епълбаум прави точен паралел между изопачаването и прикриването на реалността в Съветския съюз по време на заповяданото от Сталин умишлено масово убийство чрез глад на милиони украински селяни (т.нар. Гладомор през 1932–1933 г.) и днешното изопачаване на реалността в Русия на Путин, довело до масови убийства, изнасилвания и изтезания в Украйна още от първите дни на войната на Русия срещу своята съседка. Въпреки някои разлики приликите са потресаващи.

Тя напомня как през ужасната зима на 1932–33 година командировани от Москва, Киев и Харков бригади на НКВД

³¹ Аренд, Х. *Тоталитаризмът...*, с. 19.

обикалят от къща на къща и изземат всичката храна, включително и семейство за разсаг на украинските селяни, съпротивляващи се на насилственото коопериране на земята и на отнемането на собствеността им:

Те (комунистическите емисари – бел. моя) разкопават градини, разбиват стени и мушкат дълги пръти в комините, за да търсят скрито зърно. Следят за дим, излизащ от комините, защото това може би означава, че някое семейство е скрило брашно и пече хляб. Отвличат селскостопанските животни и конфискуват разсада за домати.

След като си тръгват, украинските селяни, лишени от храна, ядат пълхове, жаби и варена трева. Те гризат кора от дървета и обработена кожа. Много от тях прибягват до канибализъм, за да останат живи. Около 4 милиона души умират от глад.³²

По онова време съветските комисари не изпитват ни най-малка вина за извършеното злодеяние, пише Ан Епълбаум, и уточнява защо:

Съветската пропаганда им е повтаряла многократно, че предполагаемо богатите селяни, които те наричат кулаци, са саботьори и врагове – заможни, упорити земевладелци, които пречат на съветския пролетариат да постигне утопията, обещана от неговите лидери. Кулаците трябва да бъдат пометени, смазани като паразити или мухи. Тяхната храна трябва да бъде дадена на работниците в градовете, които я заслужават повече.³³

Разкаянието и осмислянето идват години по-късно и разбира се, далеч не у всички.

Но страниците, които ни оставя бежанецът от Съветския съюз Виктор Кравченко, ни помагат да осмислим как е било възможно всичко това – да си спестиш душевните терзания, като лъжеш сам себе си и си затваряш очите за реалността, а сърцето – за човечността: Измисляш си

---

³² Applebaum, A. *Ukraine and the Words...*

³³ Пак там.

панически оправдания и се отърсваш от знанието с думи като преувеличение и истерия.

Кравченко описва как политическият жаргон и евфемизмите помагат да се прикрие реалността на онова, което се е вършело в действителност.

Екипът му говорел за „селски фронт” и „кулашка заплаха”, „селски социализъм” и „класова съпротива”, за да избегне придаването на човешки характеристики на хората, чиято храна отмъкват и крадат.³⁴

Лев Копелев, друг съветски писател, който като млад е служил в такава бригада, а по-късно самият той прекарва години наред в ГУЛАГ, също стига до извода, че пропагандните клишета и идеологическият език му помагат да скрие истината дори от самия себе си:

Убеждавах себе си, обяснявах на себе си. Не трябва да се поддавам на изтощително съжаление. Ние осъзнавахме историческата необходимост. Изпълнявахме своя революционен дълг. Набавяхме зърно за социалистическото отечество. За петгодишния план. Няма нужда да се изпитва съчувствие към селяните. Те не заслужават да съществуват. Селските им богатства скоро ще станат собственост на всички.³⁵

Но „кулаците” не са богати експлоататори, те са селяни, които работят усилно и често изнемогват, особено ако реколтата е лоша. Селата им също не са богати и Кравченко описва много точно истинската картина в спомениите си:

Голямо количество инструменти и машини, за които някога частните собственици са се грижили като за скъпоценности, сега лежах разпръснати под открито небе, мръсни, ръждясали и неремонтирани. В двора се скитаха измършавели крави и коне, покрити с оборски тор. Кokoшки, гъски и патици ровеха на ята в неовършианото зърно.

---

³⁴ Пак там.

³⁵ Пак там.

„Тази реалност – пише Ан Епълбаум, – реалността, която той е видял със собствените си очи, е достатъчно силна, за да остане в паметта му. Но в момента, в който я е преживявал, той е в състояние да се убеди в обратното.”³⁶

Как може да бъде наречено подобно състояние на измама? Будна кома? Зомбиране? Омагьосване?

Епълбаум напомня и думите на един от героите в романа на съветския писател Василий Гросман „Всичко тече”:

Вече не съм омагьосан, сега виждам, че кулаците са били човешки същества. Но защо тогава сърцето ми беше толкова замръзнало? Когато се вършеха такива ужасни неща, когато около мен се случваха такива страдания? А истината е, че просто не ги смятах за човешки същества. „Те не са човешки същества, те са кулашки боклуци” – това чувах отново и отново, това повтаряха всички.³⁷

Не само от тези редове става безпоощадно ясно, че със средствата на пропагандата се осъществява психологическа атака срещу здравия разум на милиони хора и че е възможно човек да бъде накаран да вярва не на очите си, не на това, което вижда, не на истинската реалност, а на измислената, преиначената, на пропагандната „действителност”.

След събарянето на Желязната завеса британският историк Лорънс Рийс успява да интервюира бивши служители на НКВД, участвали в депортациите на хора от Украйна и Полша. Също като героите от романа на Гросман те са като „омагьосани” и признават, че навремето приемали собственото си участие в тази нечовешка работа като дълг и не са се съмнявали нито за миг в правотата на Сталин и неговите заповеди:

Щом става дума за това, наистина е много трудно да отнемеш още съвсем малки деца от родителите им и като си помисли човек, никак не е хубаво. Предпочитам да не говоря

---

³⁶ Пак там.

³⁷ Пак там.

много за това. И разбира се, знаех, че те са наши врагове, врагове на Съветския съюз, и трябваше да бъдат „рециклирани“... Сега съжалявам, но тогава беше съвсем различно. Сталин беше нещо като бог за всички. И всичко, казано от него по каквато и да било тема, беше меродавно и окончателно. Дори не смееш да помислиш, че може да не е прав. Тогава никой не се съмняваше в думите му. Всяко негово решение биваше правилно.³⁸

Това пропагандно „омагьосване“, тази подмяна на реалността се извършва днес в Русия на Путин и Ан Епълбаум я анализира изключително точно:

Вместо да намалее, способността на руската държава да прикрива от своите граждани реалността и да дехуманизира враговете си е станала по-силна от всякога. В днешно време за ефективна дезинформация на обществото е необходимо по-малко насилие. В Русия на Путин не са извършвани масови арести в мащабите, използвани в Русия на Сталин. Може би не е и нужно да ги има, защото руската държавна телевизия, основният източник на информация за повечето руснаци, е по-забавна, по-изтънчена, по-стилна от програмите по радиоприемниците от епохата на Сталин.

На руснаците се разказва много малко за това, което се случва в собствените им градове. В резултат на това те не са принудени, както някога съветските граждани, да се сблъскват с пропастта между реалността и измислицата.

Вместо това непрекъснато им се разказва за места, които те не познават и които в повечето случаи никога не са виждали: Америка, Франция и Великобритания, Швеция и Полша – места, изпълнени с дегенерация, лицемерие и „русофобия“.

Проучване на руската телевизия от 2014 г. до 2017 г. установи, че негативните новини за Европа се появяват по трите основни руски канала, всички контролирани от държавата, средно по 18 пъти на ден.

³⁸ Рийс, А. Тайните на Втората световна война..., с. 63.

Някои от историите са измислени (германското правителство насилствено отнемало деца от хетеросексуални семейства и ги давало на гей двойки), но дори и истинските истории са подбрани по такъв начин, че да подкрепят идеята, че ежедневието в Европа е страшно и хаотично, че европейците са слаби и неморални, а Европейският съюз е агресивен и настъпателен.³⁹

В тази преиначена действителност, създадена от модерната тоталитарна държава на Путин, Украйна заема специално място:

В постоянно променящата се грама на гнева и страха, която се разгръща всяка вечер в руските вечерни новини, Украйна отдавна играе специална роля.

В руската пропаганда Украйна е фалшива държава, без история и легитимност. Тя е място, което по думите на самия Путин не е нищо повече от „югозападната част“ на Русия, неотменима част от нейната „история, култура и духовно пространство“.⁴⁰

За Путин и руската пропаганда украинците дори не са хора – те са „нацисти“. И така, подобно на кулаците преди тях, те могат да бъдат елиминирани без угризения.⁴¹

Епълбаум напомня връзката между дехуманизирането на цели групи хора и геноцидното им унищожаване, тоест за връзката между изопачената реалност и масовите убийства:

Но въпреки че не всяка употреба на геноциден език води до геноцид, всички геноциди са били предшествани от геноциден език на омразата.

Съвременната руска пропагандна държава се оказва идеалното средство както за извършване на масови убийства, така и за скриването им от обществото. Сивите апаратчици, агентите на ФСБ и добре облечените водещи, които организират и водят националния разговор, от години насам подготвят

---

³⁹ Applebaum, A. *Ukraine and the Words...*

⁴⁰ Пак там.

⁴¹ Пак там.

сънародниците си да не изпитват съжаление към Украйна. И те успяха. Още от първите дни на войната беше очевидно, че руските военни предварително са планирали „отстраняването“ на много цивилни хора, може би дори милиони, които е трябвало да бъдат убити, ранени или изселени от домовете си.⁴²

Другата съществена характеристика на тоталитарната държава, пряко свързана със създаването на преиначената реалност, е тоталният контрол на информацията, на абсолютно цялата информация, която прониква в държавата – и това е свързано с драконовски мерки за контрол върху печата и средствата за масова информация, книгоиздаването, научните публикации, преводните публикации, изкуството, дори върху модата и облеклото. Стигало се е до абсурдни ситуации, когато в тоталитарните съветски сателити, създадени след съветската окупация в края на Втората световна война, за забранена литература бяха обявявани дори обикновени модни западни каталози като „Бурда“, „Некерман“, „Ото“ и пр.

В Русия с идването на Путин на власт този тотален контрол върху средствата за масова информация е осъществяван постепенно, но с нарастваща бруталност. Още в първите години управлението на Путин задава ясни насоки и обръща атмосферата в Русия, а в резултат, както отбелязват анализатори:

Ако към 1999 г. 70–90% от коментаторите в руския интернет са били с либерални и демократични убеждения, то към 2003 г. 60–80% от мненията вече са тоталитарни, ксенофобски, антиевропейски и прокремълски.⁴³

През 2006 година с убийството в Москва на емблемата на руската независима журналистика Анна Политковская и само месец по-късно със смъртоносното отправяне с радиоактивен изотоп Полоний-210 в Лондон на разследващия

---

⁴² Пак там.

⁴³ Polyanskaya, A., Lomko, I., Krivov, A. *The Kremlin's virtual squad*. – openDemocracy [онлайн], 19 March 2009 [прегледано на 16.08.2022]. Достъпен на: <https://www.opendemocracy.net/en/the-kremlins-virtual-squad/>

нейното убийство Александър Литвиненко Путин дава ясен знак и на критиците си вътре в Русия, и на тези извън нейните граници, че няма да се спре пред нищо, за да ги унищожи.

Свободата на медиите и редица политически свободи в Путинова Русия са последователно ограничавани не само със закони, в които определението за „екстремизъм“ е така разширено, че под него да попадне всяка критична гражданска и политическа позиция, но и с брутални средства като закриване на издания и на неправителствени организации, забрана на правозащитни организации за исторически проучвания като „Мемориал“ и други, както и с жестоки пребивания и поредица убийства на журналисти и политици.

Ето така, с избирателен, а не с масов терор, Путин налага лъжата, която като плесен обхваща всички обществени сфери и по този начин държавната пропаганда създава един фалшифициран до неузнаваемост свят, където истината, ако изобщо гръзне да се обади от някое ъгълче, е обявена за лъжа и вражеска пропаганда.

Но за да се поддържа подобен брутално изопачен свят, властта се нуждае от тотален контрол, от външна изолация и от фалшификация на всичко свързано с реалността.

И точно това, а не масовият терор, който има своите приливи и отливи, е втората важна характеристика на тоталитарната държава.

2. Тотален контрол и фалшификация на всичко

Миналото бе изличено, изличаването бе забравено, лъжата бе станала истина.

Джордж Оруел, „1984“

Вацлав Хавел схваща много точно логиката на тази измислена реалност, този живот в непрекъснатата лъжа, която надминава всякаква демагогия:

Тъй като режимът е пленник на собствените си лъжи, налага му се да фалшифицира всичко. Фалшифицира миналото. Фалшифицира настоящето и фалшифицира бъдещето. Фалшифицира статистиката. Преструва се, че не притежава всемогъщ и безпринципен полицейски апарат. Преструва се, че зачита човешките права. Преструва се, че никога не преследва. Преструва се, че няма страх от нищо. Преструва се, че за нищо не се преструва. За отделните индивиди не е задължително да вярват на всички тези мистификации, но трябва да се държат, сякаш е така, или поне да ги търпят мълчаливо, или да се разбират добре с онези, които ги употребяват. По тази причина обаче те следва да живеят в лъжа. Не е задължително да приемат лъжата. Достатъчно е да са приели живота си с нея и в нея. Тъй като именно поради този факт отделните хора утвърждават системата, създават системата и стават системата.⁴⁴

И наистина фалшификацията на фактите от настоящето задължително води до фалшификация на миналото, до непрестанен живот в лъжа. Но тъй като истината, подобно на водата, намира пътя си и може да заобиколи препятствията или да се промъкне между камъните на тоталитарната пропаганда било чрез фактите в стари неунищожени периодични издания, книги или учебници по история, в мемоари и дневници, било в ръкописи, било във фотографии, било в частни разговори, било чрез изкуството, за тоталитарната власт всичко това става опасно и тя се стреми да контролира абсолютно всичко – чрез забраняване на множество книги и криминализиране на притежанието им, да следи личната кореспонденция, да контролира даже спомените на хората и да подслушва техните съкровени разговори с монтиране на подслушвателна уредба или чрез доносници. Но да се контролира абсолютно всичко и абсолютно всеки през цялото време, разбира се, се оказва непосилна задача дори за

⁴⁴ Балук, Станислав, Ян Холзер. *Понятието тоталитаризъм...*, с. 133.

тоталитарната власт и тогава на помощ идва масовият терор, който трябва да засегне дори и неполитически опоненти и напълно невинни хора, за да бъде парализирано обществото от страх, да бъде наложено мълчание от страх.

А когато веднъж е наложено мълчание от страх, следва избирателният терор, при това на произволен принцип – вече няма масов терор, а има терор срещу определени хора, за да се поддържа страхът в обществото и то да се държи безропотно.

И така, масовият терор е третата характеристика на тоталитарната държава и тя е следствие от първите две и от заличаването на истината и на опасността тя да се промъкне отнякъде.

3. Масов терор. Атомизиране на обществото

Третата съществена характеристика на тоталитарната държава е масовият терор и произвол с цел всяване на страх, с цел разрушаване на естествените човешки отношения и унищожаване на инициативността, солидарността и доверието между хората.

В своето задълбочено изследване на тоталитаризма Хана Аренд посочва, че за разлика от авторитарната, тоталитарната държава **цели заличаването, а не само ограничаването на свободата**. Че с това постига и заличаването на всякаква човешка спонтанност и солидарност:

В тоталитарната държава вождовният принцип води до установяване на йерархия толкова, колкото и в тоталитарното движение. Властта не се филтрира от върха през всички междинни равнища до основата на политическото тяло, както става при авторитарните режими. Същинската причина е, че без власт не съществува йерархия и че въпреки редицата погрешни тълкувания на така наречената „авторитарна личност“ авторитарният принцип във всички основни аспекти е

диаметрално противоположен на принципа на тоталитарното господство.

Независимо от корените си в римската история властта, все едно в каква форма, винаги цели да стесни, да ограничи свободата, но не и да я заличи. А тоталитарното господство цели именно да заличи свободата, да заличи дори всякаква човешка спонтанност, а не просто да ограничи свободата, независимо колко тиранично.⁴⁵

Както се вижда, безспорна характеристика на тоталитарната държава е, че тя не преследва само политическата опозиция или потенциални кандидати за завземането на властта, а целенасочено и планирано извършва масово унищожение (геноцид) на цели групи хора, независимо дали ги преследва по расови, религиозни или класови признаци (измислени или реални), или дори по здравословни (както е известно от нацистката програма за насилствена евтаназия на психично болни германци или на инвалиди, а и от плановете на Хитлер за белодробно болните германци – за щастие неосъществени).

Хана Аренд прави интересен анализ защо множеството тоталитарни движения в Европа между двете световни войни не се превръщат в тоталитарни държави, а само в диктатури и търси известно обяснение в липсата на достатъчно собствено население, над което да бъде извършен така нужният на тоталитарната държава геноцид.

Въпросът е, че във всички по-малки европейски държави нетоталитарните диктатури биват предхождани от тоталитарни движения, но тоталитаризмът сякаш представлява прекалено амбициозна цел и макар да е бил много полезен за организирането на масите до завземането на властта от движението, абсолютните размери на страните налагат на евентуалния тоталитарен властник някой от познатите модели на класова или партийна диктатура.

⁴⁵ Аренд, Х. *Тоталитаризмът*. С.: Панорама, 1993, с. 143.

Истината е, че тези страни не разполагат с достатъчно изобилен човешки материал, който би позволил тотално господство и заложеното в него масово изтребване на хора. Останали почти без надежда да завоюват по-гъстонаселени територии, тираните в такива малки страни са принудени да се вместишат в границите на известна старомодна умереност пред опасността да останат изобщо без население, което да управляват.

Това обяснява и защо нацистите изостават значително от съмишлениците си в Русия по отношение на последователността и безскрупулността до избухването на войната и експанзията си в Европа – дори германският народ не е достатъчно многоброен, за да позволи тази нова форма на управление да се разгърне цялостно. Само в случай че Германия бе спечелила войната, тя щеше да изпита какво означава свършено тоталитарно господство, а броят на жертвите, които биха дали не само „низиите раси“, но и самите германци, можем да си представим и изчислим от завещаните от Хитлер планове.⁴⁶

Резултатът от Сталиновите чистки в СССР е страховит и по думите на Хана Аренд довежда до атомизиране на обществото, каквото човешката история не познава:

Повсеместното атомизиране на съветското общество бива постигнато посредством серия от чистки, неминуемо предшестващи практическото унищожаване на едни или други социални групи. С цел да се разрушат всички обществени и семейни връзки, чистките се провеждат така, че да сплашат и подсъдимия, и околните – от беглите познати до най-близките му приятели и роднини – с еднаква участ.

В резултат на този прост и изкусен похват, „вина по близост“, цом някой бива обвинен, доскорошните му приятели тутакси се превръщат в най-злостните му врагове; за да отърват собствените си кожи, те доброволно дават показания и презглава бързат с клевети в подкрепа на несъществуващи

⁴⁶ Пак там, с. 26-27.

твърдения против него: очевидно единственият начин да докажат собствената си благонадеждност.

Припомняйки си едно-друго, те ще се опитат да изтъкнат, че приятелството или познанството им с този човек е било само претекст, за да го шпионират и разобличат като саботьор, троцкист, чужд агент или фашист. Щом достойнството „се измерва по броя на клеветите ти за най-близки приятели”, очевидно най-елементарната предпазливост налага по възможност да избягваш всякакви близки контакти: не за да не изтървеш пред някого съкровени мисли, а по-скоро за да изключиш при почти неизбежните бъдещи неприятности всички, които биха имали не само обичайния евтин интерес да те наклеветят, но и да те смажат – просто защото собственият им живот е в опасност. В последна сметка именно чрез този похват, доведен до крайно и невероятно съвършенство, большевиките властници успяват да създадат атомизирано и индивидуалистично общество, каквото човешката история не познава и до каквото никакви събития или катастрофи не биха могли да доведат.⁴⁷

4. Непрекъснато преместване на центъра на реалната власт. Дублиране на властовите структури

Друга специфична особеност на тоталитарната държава е, че в нея центърът на реалната власт непрекъснато се променя и се премества. Според Хана Аренд така се запазва динамиката на тоталитарното движение, като централни властови структури са изтиквани в периферията веднага щом се „амортизират” и загубят своята енергия, или обратно – когато се сдобият с твърде много власт и се превърнат в заплаха за вождовия принцип, а на тяхно място идват нови структури, но само за да бъдат изтикани и те на свой ред от центъра към периферията.

⁴⁷ Пак там, с. 43-44.

Тоталитарната държава е действително нов политически модел, който рязко отхвърля демокрацията, либерализма, плурализма и парламентаризма, но който не се връща към недемократичните модели на управление, известни от миналото.

На пръв поглед тя изглежда като еднопартийна държава, в която партия и държава се сливат. Но на практика партията често е само фасада, въпреки че държавният апарат е публикуван от партийния.

Така се създава една фиктивна държава, в която няма никаква прозрачност на управленческата структура, нито ясна и конкретна държавна йерархия, невинаги е ясно къде е реалната власт, още повече че центърът на тази власт се мести и променя непрекъснато. Ако човек проследи официалните длъжности, които заема Сталин, ще види, че той не заема една и съща длъжност, а непрекъснато ги сменя или променя названията им, но характерното за почти всички заемани от него длъжности след идването му на власт е, че в повечето случаи те са учредени специално за него, а след като той е преместил центъра на властта, съответната длъжност е закрита, за да бъде открита друга подобна. Удивително е също, че има период, в който формално не Сталин е държавен глава, но властта е неизменно при него, а не при държавния глава.

В наши дни бяхме свидетели на подобно преместване и подмяна на центъра на властта в Русия, когато Путин от президент стана министър-председател и отново президент, без да изпуска конците на властта от ръцете си.

Тази аморфност на тоталитарната държава Хана Аренд определя като „инструмент за осъществяване на така наречения вождов принцип“⁴⁸.

Единственото сигурно правило за всеки в тоталитарната държава е, че колкото по-явно е дадено управленско

⁴⁸ Пак там, с. 142.

представителство, толкова по-малко власт има то и колкото по-малко се знае за една или друга институция, с толкова по-широки пълномощия ще се окаже в крайна сметка тя. Според това правило съветите, признати черно на бяло от конституцията като най-висш орган на държавната власт, притежават по-малко пълномощия от болшевишката партия, а болшевишката партия, която набира открито своите членове и е призната за управляваща партия, има по-малко власт от тайната полиция. Действителната власт започва с появата на задкулисна тайнственост. В това отношение нацистката и болшевишката държави са много сходни.⁴⁹

Хана Аренд описва подробно тази непрекъсната смяна на центъра на властта, така характерна и за двете тоталитарни държави – СССР и Третия райх, и добавя:

Една от най-съществените технически разлики между съветската и националсоциалистическата система е, че Сталин, прехвърли ли центъра на властта от един апарат на друг в рамките на собственото си движение, е склонен да ликвидира и апарата, и служителите в него, докато Хитлер въпреки изразеното си презрение към хората, които „не могат да надскочат собствената си сянка”, на драго сърце продължава да използва тези сенки, макар в друга функция.⁵⁰

Разбира се, не бива да се забравя, че и Хитлер не се колебае да ликвидира довчерашните си съратници, щом се почувства уязвим. Например в Нощта на дългите ножове през 1934 г. изместването на властовите позиции на щурмовашките отряди СА към СС се извършва не без проливането на кръвта на хората на Ернст Рьом.

Тази четвърта отличителна характеристика на тоталитарната държава е пряко свързана с първите три, но има за цел не само избягването на политическата отговорност за вземането на престъпни решения, но и създаване на

---

⁴⁹ Пак там, с. 141-142.

⁵⁰ Пак там, с. 138-139.

страх, несигурност и неяснота у населението, за което държавата с нейните репресивни органи става всемогъщ, тъмен, неясен „артефакт“ – нещо като всевиждащо и всечуващо отмъстително божество, което може да те накаже във всеки един момент, ако надигнеш глава.

С други думи: всяка тоталитарна държава е диктатура, но не всяка диктатура е тоталитарна.

Трябва да се прави разлика между авторитарната държава и тоталитарния режим, предупреждава българският историк д-р Боби Бобев⁵¹ и пояснява:

Така например военната диктатура и в много случаи монархията налагат авторитарна форма на управление. Това означава, че властите владеят механизмите на управление и държавния апарат, но не ликвидират някои елементи на гражданското общество: партии, парламент; те не посягат (или посягат частично) на масовите организации, науката, културата. При тоталитарните режими (комунистическия в Съветския съюз, а по късно и другаде, фашисткия в Италия, националсоциалистическия в Германия) властите овладяват всички сфери не само на държавата, но и на обществения живот. Това е най-завъриената диктатура, при която гражданското общество не съществува като такова. Получава се сливане на държавата с обществото, като ролите са разменени – не първата обслужва второто, а обратно; диктатурата се разпростира и върху сферите на духовния живот. Авторитаризмът стеснява фронта на демокрацията и възможностите ѝ за изява, тоталитаризмът е нейно отрицание. В този смисъл трябва да се помни, че военните и авторитарни режими са диктаторски по същност, но не всяка диктатура представлява тоталитаризъм в неговите разновидности – большевизъм, фашизъм, националсоциализъм.⁵²

Тук единствено може да отбележим, че макар още през 1925 година „тоталитаризмът“ да е открито прокламиран

---

⁵¹ Бобев, Б. *Записки по история на България*. С.: Булвест 2000, 1992, с. 108.

⁵² Пак там, с. 108.

от Мусолини като характеристика на неговия фашистки режим (не в негативен смисъл, разбира се), на Мусолини му се налага да запази монархията и да сключи конкордат с Католическата църква. И поради тези и други известни компромиси между гържавата, Църквата, монархията, армията и фашистката партия Италия така и не успява да стане същинска тоталитарна гържава независимо от месуанските мечти и амбицията на Дуче да възстанови световното господство на Римската империя.

Както отбелязва и проф. Пламен Цветков: *Парадоксът е, че идеалът за „тоталитарна гържава” и самият термин „тоталитарен” е формулиран за пръв път от Мусолини, макар че до 1943 г. фашизмът не съумява да премине „тоталитарния праг”*.⁵³

III. Защо само единият тоталитаризъм (националсоциалистическият) е заклеймен, но не и другият – комунистическият?

Има множество опити да се отговори на този въпрос. И сякаш няма нито един изчерпателен.

Наистина, едната причина е, че ако германският тоталитаризъм бе победен във война и документите за престъпленията на Германския райх станаха достъпни за изследователите, то другият подпалвач на войната – СССР, не само успя да се нареди хем от страната на жертвите, хем от страната на победителите във войната, но и продължи да отрича дори очевидните си престъпления и да ограничава драстично достъпа на изследователите до своите архиви.

Така още от самото начало проучването на съветския и на германския тоталитаризъм не бе поставено на равна нога – единият сразен, победен, осъден, с разкрити и достъпни за историците архиви, а другият – успешно заместил

---

⁵³ Цветков, П. *Светът на мегалитите*. С.: Нов български университет, 2008, с. 112.

нацистка Германия в поробването на половин Европа, неосъден, спуснал желязна завеса между себе си и демократичния свят, с непроницаеми и недостъпни архиви.

Но това далеч не е нито единствената, нито най-съществената причина.

Нека да направим опит да систематизираме този сложен заплетен възел от най-различни причини за снизходителното отношение към съветските престъпления и за недостатъчното осъждане на съветския тоталитаризъм в сравнение с германския – на всички тези митове, подмяна на понятията и избиване от пропагандни лъжи, на всички тези обществени заблуди поради военновременната пропаганда, непознаване на фактите, на идеологическите предубеждения, стигащи до манипулации и дори фанатизъм у т.нар. полезни идиоти (по израза на Ленин), и не на последно място, и на платеното клакъорство на вербувани от СССР историци, общественици, политици, университетски преподаватели и други, стигащо не само до фалшификации на историческата истина, но и до агресивно поведение и дори заклеяване на изследователите, гръзнали да разобличат лъжите и да осветят престъпния тоталитарен характер на съветския режим.

1. Военновременната пропаганда. Доброто, което победило Злото

Вероятно най-силният мит, споделян особено пристрастно от американци и от руснаци, е този за справедливата война, в която Доброто се е обединило, за да победи Злото.

За Злото спор няма, разбира се. Но кое е Доброто? Сталин ли?

И дори днес, когато истината се знае, масовите стереотипни нагласи са все така силни.

Неотдавна, докато разговарях в приятелска компания с американски журналист, разказвайки му за спасяването на

всички евреи, намиращи се в държавните граници на Царство България, той с осъдителен тон спомена, че въпреки всичко България е била съюзник на Хитлер.

Моята светкавична реакция: „а САЩ – на Сталин!“, го остави безмълвен в продължение на няколко минути, в които ясно личеше шокът от „обвинението“ ми.

Накрая се разсмя и призна, че толкова е свикнал с клишетата за Втората световна война, че действително не е мислил по въпроса дали съюзът с диктатор като Сталин е не по-малко укорим.

Всъщност един политически или военен съюз, който има легитимни цели и е сключен от немай-къде, е оправдан в по-голяма или по-малка степен. Все пак политиката е изкуство на възможното. Проблемите идват от двойния аршин спрямо победените и победилите държави и от опростенческото мислене.

Политическо лицемерие е съюзът на САЩ и Великобритания с тоталитарната съветска държава, тоест с единия от двамата подпалвачи на Втората световна война, да бъде оправдаван, а съюзът от немай-къде на малките европейски държави с тоталитарна Германия да бъде заклеймяван, макар да е известно, че всички тези държави, сателити на Германия по времето на ВОВ, „са притиснати в най-неудобните зони с Хитлер от едната страна и Сталин от другата“⁵⁴.

Опростенческото разбиране за войната, в която добротата било победило злото, и премълчаването на нелицеприятните факти е един от нерешените проблеми и Норман Дейвис саркастично описва как този мощен мит облагодетелства съветските власти, свободни да наложат своята паралелна версия на събитията:

Съветският съюз, невинен за каквито и да е нарушения и престъпления, е нападнат брутално от фашисткия звяр. Въпреки злонамерената пасивност на западните сили Червената

⁵⁴ Дейвис, Н. *Европа във война...*, с. 65.

армия се сражава с ненадминат героизъм, за да отблъсне нашествениците и да освободи половин Европа. Още веднъж се казва, че Злото е победено. „Доброто”, както е дефинирано от съветската пропаганда, триумфира. А свободата, справедливостта и демокрацията в съветски стил надделяват.⁵⁵

Този „холивудски вариант на историята” предизвиква загриженост и у Лорънс Рийс:

Всичко това ни оставя с един въпрос: до каква степен тази война е „нравствена”? Очевидно нацизмът е неморален, една от най-безнравствените идеологии, съществували някога, така че всяка водена от западните демокрации война, допринасяща за унищожаването на тази напаст, по принцип би трябвало да е нравствена. Също така идеите на Атлантическата харта със своята ангажираност към свободните избори и върховенството на закона са определено високонравствени. Проблемът идва, когато прибавяме Съветския съюз към тази смес. Съветският режим е виновен за всевъзможни най-ужасни престъпления, много от тях извършени по времето, когато е бил съюзник на Запада. И особено по отношение на Полша неморалността на Съветския съюз хвърля петно върху действията на западните лидери. Отношението на западните съюзници към поляците е недостойно: от прикриването на Катинското престъпление... до недопускането на полските войски за участие в Парада на победата в Лондон през 1946 г. Тъжен списък и определено нито едно от изброените събития не съм изучавал в училище, когато ми казваха, че всички ние трябва да мислим само „положително” за поведението на западните съюзници през Втората световна война.

В края на краищата е по-добре да разглеждаме това поведение не само като „нравствена” война, но също и като по-конвенционална война. Защото, ако виждаме тази война като силова политика и опит да бъде попречено на нацистите да завладеят Европа и на японците да завладеят Китай и Югоизточна Азия, тя има много смисъл. Западните сили искат да спечелят

⁵⁵ Пак там, с. 439.

войната с възможно най-малко загуби и в преследването на тази цел те, ако перифразираме Чърчил, се съюзават с дявола.

Общоприетият популярен мит около войната (нещо като холивудски вариант на историята) е, че това е едно простичко описание на съюза между добри хора, който воюва срещу съюз от лоши хора. Като начин за гледане към миналото, той е прекалено утешителен и тъжното е, че се примиряваме с него.⁵⁶

За жалост, някои от тези митове продължават да бъдат раздухвани и днес от западни историци и преподаватели, но не от безкористност и опростенческо мислене, а по идеологически съображения и за заблуда на общественото мнение.

Но точно това предателство към фактите и към историческата истина е една от причините на Запад да липсва ярка обществена нетърпимост и осъждане при връщането на тоталитарните практики в Русия след идването на Путин на власт.

Чешкият писател Милан Кундера посочва като основна причина за спечелената от СССР пропагандна война тази умело подменена символика за добро и зло:

Ирационалната система управлява не по-малко и политическия живот: заедно с последната световна война, комунистическа Русия спечели и войната на символите – тя успя да задава символите на Доброто и Злото най-малко половин век. Ето затова ГУЛАГ никога няма да замести нацизма като символ на абсолютното зло в европейското съзнание. Тъкмо по тази причина хората провеждат огромни демонстрации срещу войната във Виетнам, но не и срещу войната в Афганистан, нападнат от Съветската армия. Виетнам, колониализъм, расизъм, империализъм, фашизъм, нацизъм – всички тези думи си съответстват като цветовете и звуците в стихотворението на Бодлер, докато войната в Афганистан е, така да се каже, символично няма или поне

⁵⁶ Рийс, А. Тайните на Втората световна война..., с. 479.

извън магическия кръг на абсолютното Зло, гейзерът на всички символи.⁵⁷

Британският историк Норман Дейвис разобличава празното понятие „антифашизъм“, което Сталин пропагандно пробутва с една-единствена цел – щом фашизмът е ЛОШОТО, то следователно ДОБРОТО е при „създателя на антифашизма“:

Не е нужно да се казва, че „антифашизмът“ не предлага последователна политическа идеология. По отношение на идеите той е празно корито, просто един политически танц. Той показва на симпатизантите си на кого да се противопоставят, а не в какво да вярват. Създава у тях фалшивото впечатление, че принципните демократи, вярващи във върховенството на закона и в свободата на словото, могат да се разбират добре с диктаторите на пролетариата или че демократичните социалисти имат само дребни различия с комунизма. Нещо повече, той открива чудесна арена за действията на дисциплинираните активисти, чието обучение в ленинистките техники за разделяне и разцепване на противника ще направи на пух и прах обърканите интелектуалци. Но няма значение! Ако си френски профсъюзен деятел, уморен от препирните на левицата, или лоялист на Британската империя, объркан от усложненията на модерната политика, или християнски миротворец, надяващ се да избегне още една война, антифашизмът е за теб! Само на заден план е неизказаната диалектика, че ако фашизмът е Лошото, Доброто трябва да е при създателя на антифашизма – СССР на Йосиф Сталин.⁵⁸

2. Къде е СССР – в лагера на антифашизма или в този на фашизма?

За измамническото поведение на Сталин и за неговото пропагандно заиграване с антифашизма с цел да прикрие същинските си намерения е писано неведнъж.

---

⁵⁷ Балик, Станислав, Ян Холзер. *Понятието тоталитаризъм...*, с. 143.

⁵⁸ Дейвис, Н. *Европа във война...*, с. 68.

Но нека да припомним фактите такива, каквито са.

През първите години след смъртта на Ленин през 1924 г. Сталин се концентрира преди всичко върху укрепването на вътрешната си власт и позициите си в партията, която от 1925 г. вече се нарича Всесъюзна комунистическа партия (болшевици), и докато постепенно превръща еднопартийната власт в еднолична, привидно сякаш няма време да се занимава със „световната революция“ и с външната политика на СССР.

Но това не е точно така, доколкото *никой не смее да поеме инициатива, без да се посъветва със Сталин – включително членовете на Политбюро*⁵⁹.

Доминиращата позиция на Сталин постепенно се утвърждава и партийните функционери започват да се примиряват със ситуацията. Бухарин е сломен още преди отстраняването му от Изпълнителния комитет на Коминтерна (април 1929 г.). Троцки е освободен от всички постове (октомври 1927 г.), месец по-късно изключен от Комунистическата партия, заточен в Казахстан (1928–1929 г.) и депортиран в Турция през февруари 1929 г. Критични към Сталин дейци на Коминтерна като Жул Хумберт-Дроз, който твърди, че речите на Сталин имат „толкова връзка с истината, колкото да кажеш, че две и две прави пет“, и като италианския комунист Анджело Таска, който заявява, че Сталин е „стандартен носител на контрареволюция“, са отстранени от влиятелните си постове. В ужас изпадат не само поддръжниците на Бухарин.⁶⁰

Приема се единствено гледната точка на Сталин, а върховната му власт в Съветския съюз постепенно се интернационализира.⁶¹ Ако някои чуждестранни комунисти гръзнат да не му се подчиняват, те са отстранени, често пъти по драстичен начин.

---

⁵⁹ Сървис, Р. *Другарите...*, с. 255.

⁶⁰ Пак там, с. 257.

⁶¹ Пак там, с. 258.

През 1926 г. Съветският съюз и Германия подписват Берлинския договор за неутралитет, който е подновен през 1931 г. Една четвърт от целия съветски внос и износ е свързан с Германия, която се превръща в най-важния търговски партньор на изолираната от света Русия. Двете страни сключват тайна военна спогодба, която позволява на Германия да произвежда и тества оръжия, забранени от Версайския договор, включително самолети и танкове, и да провежда тренировъчни учения на съветска територия. На свой ред руснаците се възползват от германската военна експертност и технологии.⁶²

Търговското и военното сътрудничество между двете нации достига апогея си в началото на 30-те години на XX в. и Сталин силно желае да продължи специалните отношения с Германия и след идването на Хитлер на власт.⁶³

Всъщност Хитлер дължи победата си предимно на Сталин заради нареждането му Германската комунистическа партия (ГКП), която печели над 5 милиона гласа през 1932 г., да съсредоточи атаките си не срещу нацистите, а срещу социалдемократите в Германия.

Ако си бяха сътрудничили, ГКП и ГСДП щяха да представляват един солиден блок от 13,2 милиона избиратели срещу 11,7 милиона избиратели – преимущество от милион и половина гласа за левите партии – през ноември 1932 г. Вместо това, следвайки натрапената им от Сталин политика, германските комунисти концентрират атаките си срещу ГСДП, наричат членовете ѝ „социалфашисти“ и дори си сътрудничат с нацистите срещу социалдемократите по време на железопътната стачка в Берлин през 1932 г.⁶⁴

Сталин не възразява и не се опитва да се намеси при ликвидирването на Германската комунистическа партия след идването на Хитлер на власт. Напротив, по нареждане на Сталин

---

⁶² Бълок, А. Хитлер и Сталин..., с. 412.

⁶³ Пак там.

⁶⁴ Пак там.

съветските представители (Литвинов, Крестински, Молотов) полагат извънредни усилия през първите месеци на нацисткия режим да убедят германците, че няма да има промяна в съветската политика и че се надяват да постигнат подновяване на Берлинския договор между двете държави от 1926 г.⁶⁵

През януари 1934 г. на Седемнайсетия конгрес на Всесъюзната комунистическа партия (болшевику) Сталин дава ясен знак към Хитлер, че фашизмът не пречи на сътрудничеството, а първата реплика от изказването му е единствено от кумова срама и за да бъде смекчен ударът върху присъстващите на конгреса комунисти:

*Разбира се, ние далеч не сме ентузиазирани от фашисткия режим в Германия. Но фашизмът не е проблем, дори и само защото фашизмът в Италия например не попречи на Съветския съюз да установи най-добри отношения с тази държава.*⁶⁶

Но нека да проследим кои са фашистите според „антифашиста“ Сталин в периода след укрепването му на власт в Съветския съюз.

През 1928 г. под диктовката на Сталин **Шестият конгрес на Коминтерна** приема резолюция, според която комунистите навсякъде трябва да съсредоточат атаките си срещу социалистическите партии, заклеятени като „особено опасен враг на пролетариата“ и като **„социалфашисти“**.

Световната икономическа криза, започнала през есента на 1929 г. с краха на Нюйоркската фондова борса, предизвикала верижна реакция на банков банкрут и фалит на редица предприятия не само в САЩ, но и в цяла Европа, сякаш потвърждава мечтания от комунистите крах на капитализма.

Коминтернът се надява на масово недоволство от инфлацията и безработицата, предизвикани от глобалната

---

⁶⁵ Пак там, с. 412.

⁶⁶ Доклад на Сталин пред Седемнадесетия конгрес на ВКП(б). Цитат по Бълок, А. Хитлер и Сталин..., с. 412.

финансова криза, хаоса и разклащането на националните икономики. Сметката е проста: колкото по-лоша е ситуацията, толкова по-големи са изгледите за световна революция. Германия е ударена по-силно от всяка друга напреднала икономика и безработицата и инфлацията се увеличават драстично, а надниците не успяват да покрият разходите за съществуване; градовете кипят от недоволство.⁶⁷

Световната икономическа криза наистина предизвиква масово недоволство, но то облагодетелства не само комунистическите, а и другите тоталитарни движения като това на германските националсоциалисти, които започват да растат като гъби след дъжд, приемайки в редиците си разгневените и отчаяните.

Ако допуснем за миг, че целта на Коминтерна и конкретно на Сталин е решаването на социалните проблеми на световния пролетариат, то тогава обявяването на социалдемократите за основен враг в периода 1928–1934 г. е напълно необяснимо.

Но ако погледнем нещата през призмата на същинския тоталитарен замисъл, на действителната цел на Сталин – тотална власт и световно господство, то става повече от ясно защо социалдемократите и другите социалисти, които се стремят да разрешат социалните проблеми не чрез насилие, а със средствата на парламентарната демокрация, са особено опасни за тези планове, откъквайки му масите, които могат да бъдат засмукани в тоталитарното движение.

Според Сталиновия план за световно съветско господство международните комунистически партии трябва да са изцяло и безпрекословно подчинени на съветския Изпълком на Коминтерна, който е под ръководството на Молотов, а след това на Мануилски – и двамата, разбира се, послушни лакеи на Сталин.⁶⁸

---

⁶⁷ Сървис, Р. *Другарите...*, с. 258.

⁶⁸ Бълок, А. *Хитлер и Сталин...*, с. 411.

Така Сталин утвърждава позицията си на единствен вожд на световното комунистическо движение, елиминирайки конкуренцията на другите социалистически партии и техните лидери.

През 1931–1932 г. Сталин отново инструктира Коминтерна да заповяда на комунистическите партии да съсредоточат огъня си върху другите леви партии. Не трябва да остане и следа от солидарност. Социалистическите, социалдемократическите и работническите партии трябва да бъдат заклеени като проводници на „социалфашизма“.⁶⁹

През юли 1932 г. Сталин нарежда на Германската комунистическа партия да се съсредоточи в атаките си не върху Националсоциалистическата партия на Хитлер, а върху заплахата от социалдемократите в Германия. Потресени от тази неразбираема позиция, група германски комунисти отиват да говорят със Сталин, опитвайки се да го убедят колко опасни са нацистите, но той отхвърля опасенията им, като казва на един от тях, Франц Нойман:

*Не мислите ли, Нойман, че ако дойдат на власт в Германия, националистите ще бъдат толкова погълнати от Запада, че ние спокойно ще можем да построим социализма в света?*⁷⁰

Ето защо, вместо да организира всеобща превантивна атака срещу нацизма, Сталин застава Германската комунистическа партия да осъжда и да порицава своите потенциални съюзници. В Берлин зачестяват уличните стълкновения между комунисти и социалдемократи.⁷¹

Сталин не иска и да чуе за тревогите на германските комунисти, защото си прави сметките, че ако нацистите дойдат на власт, те неминуемо ще влязат в конфликт със западните държави и ще предизвикат нова война в Европа. А това ще помогне за налагането на съветския комунизъм навсякъде.

⁶⁹ Сървис, Р. *Другарите...*, с. 259.

⁷⁰ Рийс, Л. *Хитлер и Сталин. Тираните и Втората световна война*. С.: Сиела, 2021, с. 45.

⁷¹ Сървис, Р. *Другарите...*, с. 260.

С идването на Хитлер на власт в Германия Сталин вече конкретно обмисля завладяването на Европа и налагането на съветската тоталитарна власт не чрез дейността на Коминтерна и разпалването на революции в отделните страни, **а посредством война с участието на Червената армия.**

Някъде по това време Сталин заявява: *Революцията, това е войната, а действащите лица в нея – войниците на Червената армия.*⁷²

Георги Димитров, поредният послушен на Сталин лакей, оглавил Коминтерна, разбира тази идея на Сталин още през лятото на 1937 г. по време на дискусиата, която води в дома му полковник Урицки (ръководител на Разузнавателния отдел на Генералния щаб на съветската армия) с австрийския комунист Ернст Фишер и бившата му съпруга Рут. Последната е принудена да замине с шпионска мисия в Германия за сметка на разузнавателните служби на съветската армия. Когато Фишер заявява, че е неразумно да се повери подобна работа в хитлеристка Германия на съпругата на един постоянен сътрудник на Коминтерна, офицерът му отвърща:

Коя работа е по-важна? Георги Михайлович нека ми прости, ако кажа: това, което е важно, е Червената армия, а не комунистическите партии. Накрая нещата ще зависят от Червената армия. Ние ще трябва да понесем цялата тежест...

Макар че впоследствие нещата няма да се развият точно така, както ги е предвиждал Сталин, тактиката му ще се окаже печеливша. Ако в крайна сметка Червената армия не достига крайните европейски брегове на Атлантическия океан, то пряко или косвено благодарение на нея голяма част от Европа ще се превърне в сателит на СССР.⁷³

Две събития стряскат Сталин в този период и стават

---

⁷² Фосколо, М. Георги Димитров. Една критическа биография. С.: Просвета, 2013, с. 230.

⁷³ Пак там, с. 230.

причина да направи рязък завој на 180 градуса през 1934 година и да нареди на Коминтерна „единен фронт“ с руганите като социалфашисти демократични социалисти.

През 1931 г. Япония нахлува в Манджурия. СССР се вцепенява от страх, когато управниците в Токио установяват марионетен режим и разполагат Квантунската армия в новозавладяната територия. Има опасения, че Япония е хвърлила око на природните ресурси на Сибир и по всяко време може да прехвърли силите си през манджурската граница. Безпокойството за Далечния изток остава постоянен фактор в решенията на съветското ръководство през първите седмици на Втората световна война.⁷⁴

Второто събитие, стреснало не на шега Сталин, който, доволно потриващ ръце, очаква сблъсък между западните гържави и нацистите, е германо-полският пакт за ненападение през 1934 година.

Работата е там, че през 1933–1934 г. и Хитлер има своите опасения за външната сигурност на Германия. Преследването на евреите, социалистите и комунистите, концлагерите, масовите арести и концентрационните лагери, бойкотът на еврейските компании, закриването на синдикатите – всичко това е отразено навсякъде в чужбина и е потвърдено от пристигането на 50 хиляди бежанци. Опасността французите и полските им съюзници да предприемат евентуална военна намеса срещу Германия тревожи Хитлер. Все пак не бива да забравяме, че са изминали едва 10 години от френската окупация на Рур и само три – от напускането на областта Рейнланд от френската армия.⁷⁵

Една потенциална интервенция през 1933–1934 г. с цел налагане на клаузите на Версайския договор, и то преди германското превъоръжаване да е започнало да дава резултати, би била катастрофална за плановете на Хитлер. Затова преговорите по

---

⁷⁴ Сървис, Р. *Другарите...*, с. 259.

⁷⁵ Бълок, А. *Хитлер и Сталин...*, с. 413.

Пакта за ненападение с Полша смело могат да се нарекат голям дипломатически успех на Хитлер. Той си дава сметка, че по-радикалните инициативи (като необмисления опит за свалянето на австрийското правителство на канцлера Долфус) могат да предизвикат критична ситуация на този твърде ранен етап, когато дипломатическата изолация на Германия е пълна.⁷⁶

Точно в деня, в който Сталин прочита доклада си пред Седемнадесетия конгрес на ВКП(б), че на СССР не му пречи фашистката идеология, за да установи добри отношения с Италия и Германия, Хитлер подписва пакт за ненападение с Полша – а това се възприема от Сталин като стъпка срещу СССР. Ето защо той е принуден да промени политиката си поради опасенията си от една враждебна Германия на западния фланг на Съветския съюз и на една агресивна Япония на източния.

Причините за единен фронт с тези, които довчера са ругани като социалфашисти, не са идеологически, а са свързани с параноята му, че на тоталитарната му власт и на самия СССР може да бъде сложен край при една война. И отново страхът е този, който го кара да заговори с грубиянски заплашителен тон, че тези „които дръзнат да атакуват нашата страна, ще понесат такъв съкрушителен удар, че повече няма да посмеят да навират свинските си муцуни в съветската ни градина“⁷⁷.

Междувременно сполучливият удар на Германия от пакта с Полша е неутрализиран от успеха на Франция да възроди връзките си със своите източноевропейски съюзници от Малката антанта.

И още две събития, които показват намеренията на Хитлер и страха на Сталин.

Показното оттегляне на Германия от Конференцията по разоръжаването и Обществото на народите в края на 1933 г., което доставя толкова много радост на нацистите,

---

⁷⁶ Пак там, с. 413.

⁷⁷ Пак там, с. 412.

съвпада със завоя във външната политика на СССР, който пък се присъединява към ОН (септември 1934 г.).

Сталин е разтревожен от германо-полския пакт за ненападение, както и от пасивността на западните държави, които не предприемат нищо срещу все по-агресивното незачитане на Версайския договор от страна на нацистите, които е подпомогнал да дойдат на власт именно с тази цел: конфронтация между едните и другите.

Параноята му се усилва, той започва да се опасява, че си е направил сметката без кръчмаря и че вместо да се конфронтират помежду си, те ще се обединят срещу СССР.

Точно това и само това, а не идеологическа вярност към социалистическите идеи обяснява пълното завъртане на 180 градуса на политиката на Сталин през 1934 г.

Така че на своя VII (и последен) конгрес Коминтернът изпълнява нареждането на Сталин да направи рязък завой и демократичните социалисти, обявявани до вчера за враг номер едно, наричани социалфашисти, сега са поканени (и подмамени) да образуват Единен фронт с комунистите срещу фашизма.

Предателското поведение на Сталин към социализма е набързо забравено и простено от западните социалдемократи.

Стефан Куртоа обобщава добре резултата от това измамническо „антифашистко” поведение на Сталин, което заблуждава руганите доскоро социалдемократи: *От една страна, демократичният свят се сблъсква с откритото насилие на нацистите, упражнявано спрямо техните опоненти... От друга страна, Сталин предприема политика на сдружаване със социалистите и дори с левите републиканци и провъзгласява своята конституция от 1936 г. за „най-демократичната в света”. Той подпомага испанската революция, яростно напада нацизма и фашизма по принцип, като в същото време старателно прикрива своите големи*

терористични кампании – унищожаването на кулаците и организирания голям глад в Украйна през 1932–1933 г., големия терор през 1937–1938 г. и ГУЛАГ, които до началото на Втората световна война вече са довели до смъртта на общо над шест милиона души.⁷⁸

И продължава:

Трябваше да дойдат красноречивите и безусловни факти – съветско-германският пакт от 23 август 1939 г., споразумението за приятелство от 28 септември и съвместната окупация на Полша, за да могат редица наблюдатели да осветлят общата природа на двата режима, дефинирайки ги като тоталитарни.

Но нападението на Съветския съюз от Германия на 22 юни 1941 г., а след това съюзът на великите сили и съветската победа в продължение на дълги десетилетия връщат комунистическите партии и режими в антифашисткия лагер.

И по най-подвеждащ начин комунистическата пропаганда от тук нататък систематично се отъждествява с антифашизма, като дори провъзгласява превъзходството на „пролетарската“ демокрация над т.нар. „буржоазна“. Оттогава комунистите безцеремонно наричат „тоталитарни“ фашистките и нацистките движения и режими...⁷⁹

И така, до 1934 година СССР поддържа топли отношения с фашистка Италия, въпреки че Мусолини преследва Италианската комунистическа партия, не възразява срещу преследването на ГКП в Германия, а Коминтернът по нареждане на Сталин не спира да хули европейските социалисти за тяхното „класово сътрудничество“ с буржоазията.

„Антифашистът“ Сталин остава глух за молбите на германските комунисти, както и за тези на Литвинов и Димитров за отпор на нацистите и фашистите с единен

⁷⁸ Куртоа, Стефан. Комунизмът, отварянето на архивите и концепцията за тоталитаризма. – *Тоталитаризмите на XX век в сравнителна перспектива*. С.: Сиела, 2010, с. 30–31.

⁷⁹ Пак там, с. 31.

фронт, а на чешките и френските комунисти, които настояват за същото, им е наредено да мълчат.⁸⁰

Това обаче не е погрешен анализ на ситуацията от страна на Сталин, не е негова заблуда и липса на въображение, както мислят много изследователи. Това е негова умишлена тактика, целяща сблъсък и военен конфликт между нацистите и Запада, от който СССР да се възползва.

Българският историк проф. Пламен Цветков е от малцината, които не използват евфемизми, когато трябва да посочат същинските намерения на Сталин и Хитлер, насочени към **подчиняване на човечеството**, и които отлично разбират крайната цел на двете тоталитарни държави и разобличават мита за „антифашиста“ Сталин и „антикомуниста“ Хитлер:

... Руският комунизъм се стреми да подчини цялото човечество, за да бъде спасено от „империалистическия заговор“. По подобен начин германският националсоциализъм оправдава собственото си намерение да се натрапи на всички останали народи. Другояче казано, Хитлер се бори срещу комунизма с комунистически средства. Това е може би една от причините антикомунизмът му да не е толкова праволинеен, колкото изглежда на пръв поглед. Още през 1930 г. например той признава, че „ако е необходимо, за известно време ще има мир дори и със Сталин“.⁸¹

От изложеното дотук може да обобщим, че и единият тоталитарен режим – съветският, и другият – германският, който току-що е роден, изгряят безсрамен политически танци, в който идеологията е само наметка за прикриване на същинската цел. **А същинската цел е световно господство и налагането на тоталитарната държава навсякъде.**

Ето накратко съветското политическо танго на „антифашиста“ Сталин в неговата хронологична последователност:

---

⁸⁰ Сървис, Р. *Другарите...*, с. 261.

⁸¹ Цветков, П. *Светът на мегалитите...*, с. 73.

От 1928 до 1934 – топли отношения с фашистка Италия на Мусолини, тайна военна спогодба с Германия и нареждане на германските комунисти през 1932 г. да подкрепят нацистите на Хитлер, а за основен враг на Коминтерна и комунистическите партии по света са посочени другите социалистически, работнически и социалдемократически партии, чиито членове и активисти са заклеявани като социалфашисти.

От 1934 до 1939 – привиден единен фронт на комунистите и социалистите срещу нацистите и фашистите.

От 1939 до 1941 – установяване на активно политическо, икономическо и военно сътрудничество между СССР и Германския райх, сключено на 23 август 1939 г. с пакт за ненападение за пред света, а всъщност с таен протокол между двете тоталитарни гържави за подялбата на Полша и други европейски страни и разпределяне на „сфери за влияние“.

С две думи: от идването си на власт след смъртта на Ленин до 1941 година Сталин и СССР са по-често в лагера на фашистите, отколкото в този на антифашистите. Наистина впечатляващ „антифашизъм“!

3. Крайно/екстремно

Когато се говори за **крайно или екстремно**, това означава, че членовете на съответната организация, партия или движение употребяват насилие и че одобряват насилствена смяна на конституционно установения ред, както и използването на терор спрямо своите опоненти.

Затова е силно гразнещо, когато в медиите често и напълно безразборно се употребява епитетът **крайнодясно** (по-рядко **крайноляво**) за най-обикновени популистки и псевдонационалистически партии, които е съмнително дали са десни, или са леви, но които със сигурност не са крайни – в смисъл, че нито призовават към насилие, нито го практикуват.

Леви или десни, доколкото гадени партии, организации и движения са против насилието и са за демокрацията, за правовата държава, доколкото са част от парламентаризма и са за открита, конституционна надпревара за политическата власт, **те не са крайни** и не са тоталитарни партии и движения.

За разлика от тях, и комунизмът, и националсоциализмът са крайни, разбира се, защото са за революционна, насилствена смяна на конституционно установения ред, защото одобряват и практикуват тероризъм и преследват хора не заради извършени престъпления, а заради убеждения, както и заради класова, етническа, религиозна, сексуална принадлежност и т.н., защото упражняват тотален контрол над науката, културата, изкуството и над личността, защото се опитват да създадат новия тоталитарен човек.

Но буди сериозно недоумение изкуственото разделяне на тоталитаризмите на ляв и десен.

4. Дясно или ляво

В масовото съзнание и уви, не само там, а и на академично ниво, съветският комунизъм е определян като крайно**ляв**, а германският националсоциализъм като крайно**десен**.

Въпросът в случая е не дали комунизмът и националсоциализмът са крайни, в това няма никакво съмнение, разбира се, а защо съветската комунистическа партия се определя за лява, а Националсоциалистическата германска работническа партия (НСДАП) – за дясна, въпреки че приликите помежду им са много по-съществени от разликите.

Понятието ляво и дясно в политиката води началото си от Френската революция (1789 г.), когато се формира новият парламент. Отляво се разполагат тези, които са за промени и се смятат за прогресивни, а отдясно заемат местата си консервативно мислещите, които предпочитат да се запази статуквото.

Въпреки че оттогава значението ляво/дясно в политиката непрекъснато се променя и днес повечето от партиите и идеолозите обединяват в себе си както леви, така и десни идеи и възгледи, все пак може да се обобщи, че лявото е предимно ориентирано към радикални промени, погледът му е насочен към бъдещето, а дясното е по-консервативно, обявява се за разумни и постепенни промени и за запазване на доброто от миналото. Що се отнася до икономиката, то лявото е за повече намеса на държавата в разпределението на богатата, а дясното – за повече свобода на личността, за свободен пазар и за по-малко намеса на държавата в личната сфера.

Доколкото и националсоциализмът, и комунизмът са за радикални промени в обществото, опитват се да създадат новия тоталитарен (съветски или арийски) човек, доколкото и комунистите, и нацистите поставят държавата и колектива над личността, а съответно подчиняват икономиката на държавата, то те очевидно черпят вдъхновението си от лявото с неговите радикални промени и имат лява основа.

Но и лявото, и дясното са част от парламентаризма.

Докато и комунистическите партии, и фашистите, и националсоциалистическата германска работническа с презрението си към демокрацията и парламентаризма, с призивите си към насилствената смяна на парламентарно установения ред и с практикуването на насилуе са извън парламентарната демокрация.

Следователно те не могат да бъдат определяни нито като леви, нито като десни.

До този извод стига и проф. Пламен Цветков, който на една научна конференция, проведена през септември 2004 година в Копривщица, възразява на определението „десен тоталитаризъм“ и пояснява:

Няма десен тоталитаризъм, тъй като левица и десница някак си се ситуират в пространството на демокрацията, а е очевидно, че тоталитаризмът е извън това пространство. Има

обаче нещо друго – и руският комунизъм, и германският националсоциализъм предлагат един проект за радикално скъсване с миналото, за радикално ново общество и по този белег несъмнено и руският комунизъм, и германският националсоциализъм имат много повече допирни точки с лявото, отколкото с дясното.⁸²

Пламен Цветков се връща на тази мисъл и я доизбистря в книгата си „Светът на мегамитовите”, където говори за лявата основа на тоталитаризма и стига до категоричното заключение, че:

*Тоталитаризмът нито е ляв, нито – десен, тъй като левицата и десницата принадлежат на политическото пространство на демокрацията, а тоталитаризмът е абсолютно несъвместим с нея.*⁸³

Алън Бълок обобщава приликите между съветската и германската тоталитарна партия:

*По отношение на структурата и функционирането си [двете партии – бел. моя] имат много общи черти. И двете например се различават радикално от демократичните партии, които съществуват, за да организират открита, конституционна надпревара за политическата власт. Целта на КПСС и НСДАП е да премахнат именно подобна надпревара и да си осигурят постоянен монопол върху властта. И двете организации с право твърдят, че са партии от нов тип – изискват тежки жертви от своите членове и ги задължават да приемат строга дисциплина при изпълнението на заповедите на партийното ръководство.*⁸⁴

Той уточнява, че привидно идеологиите на двете тоталитарни държави са противоположни, но че приликите са не по-малко съществени от противоречията.⁸⁵

---

⁸² Цветков, Пл. Съветският окупационен режим в Източна Европа – Памет за утре. Международно осъждане на комунизма. Българската гледна точка. С.: Работилница за книжнина „Васил Станилов”, 2004, с. 32.

⁸³ Цветков, Пл., Светът на мегамитовите (резюме), [онлайн], [прегледан на 12.08.2022]. Достъпен на: Публикации и резюмета – Проф. Пламен С. Цветков – Нов български университет (nbu.bg).

⁸⁴ Бълок, А. Хитлер и Сталин..., с. 406.

⁸⁵ Пак там, с. 423.

А Лорънс Рийс определя съюза между двете тоталитарни държави в периода 1939–1941 г. като „съюз във всичко, само не и на думи“⁸⁶

5. „Национализъмът” на Хитлер и „интернационализъмът” на Сталин

Дотук видяхме, че въпреки подмяната на понятията като ляво и дясно, фашизъм и антифашизъм, употребата на митовете за добро и зло и пропагандните лъжи фактологията безмилостно показва, че СССР не само не е от страната на доброто, но не е дори в лагера на антифашизма, тъй като по-често е в обратния лагер, и че нито комунизъмът е ляв, нито националсоциализъмът е десен, а и двата режима са само крайни – тоест насилнически.

Затова е необяснимо, че въпреки натрупаната фактология стереотипите в масовото съзнание продължават да работят и за жалост, не без подклаждането им от немало западни леви изследователи.

Каква е причината за тази заблуда и за това на съветския тоталитаризъм да се гледа със снисхождение?

За да разберем защо германският тоталитаризъм е заклеймен, а съветският почти оневинен, въпреки че е не по-малко жесток, човеконенавистен и престъпен, а освен това е и по-продължителен и в по-голяма степен тоталитарен, трябва да видим къде минава разделителната линия между двата тоталитаризма и защо единият е ненавиздан, а на другия се гледа едва ли не със симпатия и се критикува не същността му, а само методите му.

И ключът тук не е в същността на тоталитаризма с неговото презрение към човешката личност и човешкия живот, към свободата, демокрацията и правата на човека, не е в престъпността и стремежа към световно господство – в

---

⁸⁶ Рийс, Л. *Тайните на Втората световна война...*, с. 14.

това отношение съветският тоталитаризъм е не по-малко зловец от германския.

Ключът е в противопоставянето **национализъм/интернационализъм**.

И двете понятия – национализъм и интернационализъм, са демагогски използвани от Хитлер и съответно от Сталин с цел прикриване на същинските им намерения за поробване на човечеството и разпространение на тоталитарната им власт над цялото земно кълбо.

Точно както Сталин презира социалдемократите, така и Хитлер презира националистите. И както Сталин безсрамно се заиграва с картата на антифашизма, така и Хитлер демагогски използва национализма. Хана Аренд припомня тези тактически лъкатушения на Хитлер, които имат за цел да заблудят и германците, и света относно същинските му намерения:

За тази цел Хитлер предпочита да се опре без заобикалки на едновременния национализъм, който преди изкачването си на власт многократно е охулвал. Приемайки ролята на яростен националист и твърдейки, че национализмът не е „износна стока“, той удовлетворява както германците, така и негерманците и загатва, че нацистките амбиции ще бъдат удовлетворени, когато се изпълнят традиционните искания на националистическата германска възвишена политика – възвръщането на отстъпените по силата на Версайските договори територии, анулиране на Австрия и анексиране на областите с говорещо немски население в Бохемия. По подобен начин и Сталин се съобразява с общественото мнение и в Русия, и въз основа на нея, създавайки своята теория за „социализъм в една страна“...⁸⁷

Но национализмът, върху който е хвърлена вината за подпалването на Втората световна война, е особено ненавиждан от тоталитарните диктатори, защото е антипод на тоталитарното господство, доколкото **всяко**

⁸⁷ Аренд, Х. Тоталитаризмът..., с. 153.

тоталитарно господство е обречено, ако не успее да се разпростре върху целия свят.

Това нерешимо противоречие е много точно описано от Хана Аренд, която първа обяснява защо фиктивният и насилнически свят на тоталитарната държава не може да съществува съвместно с нетоталитарния свят на националните държави и е обречен, ако не успее да го злее и по-топи. По думите ѝ „един развой в посока на национализма би възпрепятствал външната експанзия на тоталитарното движение, без която то би загинало”.

Превърнат ли се революционните институции в национално житие (моментът, в който Хитлеровите твърдения, че нацизмът не е експортна стока, или Сталиновите – че социализмът може да бъде изграден в една отделна страна, биха излезли от рамките на обикновен опит да се заблуди нетоталитарният свят), **тоталитаризмът би загубил своята „тотална” същност и би се подчинил на закона на нациите, според който всяка нация притежава точно определена територия, население и историческа традиция, свързващи я с останалите нации, което ipso facto отхвърля каквито и да било твърдения за абсолютната сила на която и да било специфична форма на управление.**

Всъщност парадоксът на тоталитаризма на власт се състои в това, че притежанието на всички инструменти на управленската власт и насилуе в една отделна страна далеч не е безусловно постижение за тоталитарното движение. С течение на времето става все по-трудно да се поддържа крайното незачитане на фактите, непоколебимото придържане към законите на един фиктивен свят, макар те все така да остават най-важните черти на това управление. Властта означава пряк сблъсък с действителността и постоянната грижа на тоталитаризма на власт е да преодолее това предизвикателство.

Пропагандата и организацията вече не са достатъчни, за да се отстоява, че невъзможното е възможно, че невероятното

е истина, че светът е управляван от някаква безумна последователност: вече е срутена психологическата подкрепа на тоталитарната фикция – активното негодувание от статуквото, което масите отказват да признаят като единствено възможен свят, **и най-бледият информационен лъч, проникнал през желязната завеса, спусната срещу несекващия застрашителен поток на действителността от отвъдния, нетоталитарен свят, представлява по-сериозна заплаха за тоталитарното господство, отколкото контрапропагандата – за тоталитарните движения.**

Борбата за пълно господство върху целокупното население на земята, унищожаването на всяка съперничаща нетоталитарна реалност са заложени в самата същност на тоталитарните режими – ако не преследват глобално господство като крайна цел, те най-вероятно биха загубили всякаква власт, до която са успели да се доберат. Дори над отделния индивид може да бъде упражнено абсолютно и надеждно господство единствено при глобално тоталитарни условия.⁸⁸

За съжаление, на просветената част на човечеството бе внушено – не без активното съдействие на тоталитарните клакьори, че не тоталитаризмът е злото, а национализмът. Не тоталитарната държава с нейния зловец стремеж към световно господство и покоряване на човечеството е виновна за разпадането на войната, а национализмът. Така ли е наистина?

Нека първо да уточним какво означава национализмът като доктрина и защо е опасен за тоталитарното господство, а оттам – и особено неприязнен за всички осъзнати и неосъзнати тоталитаристи и утописти, които искат да завладеят света или да го променят тотално според своята утопия.

Национализмът се заражда в Европа по време на Просвещението и неговата идейна основа е либералнодемократична.

⁸⁸ Пак там, с. 127-128.

Джон Лок, един от философите на Просвещението, оспорва *droit divin* (божественото право) на монарсите и твърди, че нуждата от обединение на хората е възникнала отдавна с оглед на тяхната сигурност и решаване на споровете помежду им. Според Лок всеки човек независимо от своето потекло има естествени права (право на живот, на свобода и на собственост), а ролята на държавата е да ги защитава чрез своите законодателни и опазващи закона институции. Отделният човек се отказва от правото си сам да раздава правосъдие, но народът има право да смени своя управник, ако е недоволен от него, а политическата общност (държавата) се крепи на обществен договор. Ето така либерализмът на Европейското просвещение с неговото мото „знанието е сила“ ражда концепцията за демокрация. От една страна, тази концепция е свързана с правата на гражданите и оспорва *droit divin* на монарсите и привилегиите на аристокрацията, отрича абсолютната монархия.

От друга страна, Европейското просвещение ражда идеята, че всяка нация (общност от хора с общ език, култура, история, религия) има право на независимо съществуване, на своя независима държава в рамките на определена територия, има право да брани със сила своята държава от чужди нашественици или да извоюва свободата и независимостта си, ако е потисната и завладяна.

Така че национализмът е по същността си антиимпериалистически и неговата поява води до разпада на империи в Европа на отделни национални държави.

Наистина, романтичното движение, което се появява през XIX век в отговор на Просвещението и се основава на идеализирани, ирационални представи за миналото, често изобразявано като славно и героично, довежда до един друг вид национализъм – романтичен и ирационален, с който често се злоупотребява и който понякога се разгръща в шовинизъм и ксенофобия.

Но трябва да се прави разлика между национализъм и шовинизъм, между национализъм и ксенофобия, между национализъм и милитаризъм.

Национализъм, който е изолационистки, ксенофобски, фанатичен, агресивен, милитаристичен, експанзионистичен или месуански, е достоен за презрение.

Той е псевдонационализъм, защото няма нищо общо с разбиранията на Европейското просвещение и с просветения демократичен национализъм – без отричане на правото и на другите да обичат и ценят доброто в страните си, без фаворизиране и фетишизиране на собствената държава или народ, без месуански бълнувания. Демократичният либерален национализъм е гравитен и обединява хората, особено в години на изпитания.

Обичта на човек към родното, привързаността към собствената култура и гордост от нейните постижения, стремеж към опознаване на историята на своя народ и на своята държава, както и способността да цени добрите качества и силните страни на своята нация са естествени и те няма да изчезнат никога, както няма да изчезнат никога и нациите, и националните държави въпреки утопичните бълнувания на осъзнати или неосъзнати тоталитаристи.

Историята на човечеството е показала как завършват империите и недоброволните федерации като СССР и Югославия.

Според просветения демократичен национализъм всяка етническа група може да се похвали със своя история и собствена култура, с усещане за общност и родина, а това предполага неотменими колективни права като определяне на собственото бъдеще, отстояване на собствената културна уникалност както политически, така и териториално.

Това мислене се вписва безпроблемно в либералнодемократичните идеали като свобода, самоопределение, национална идентичност и териториален суверенитет.

Тъй като този демократичен национализъм се противопоставя на империализма и още повече на глобалното господство, това го прави особено опасен за всички, които искат радикално да променят света според своите представи – социални или религиозни, които искат да разпрострат своята идеология или религия, своята утопия и своята власт над цялото човечество.

Демократичният национализъм е най-голямата заплаха за всяка претенция за световно господство и следователно е не само антиимпериалистически, но и антиоталитарен. Затова никак не е случайно, че първото, което прави Сталин в Полша и във всички окупирани в края на Втората световна война източноевропейски държави, е избиването на националните елити и унищожаването на истинските доказани родолюбци.

Сталин не е забравил унижителния разгром на Червената армия при опита ѝ да покори Полша през 1920 г. и затова никак не е случайно, че първите, които са избити по особено зловец начин, са 25-те хиляди пленени полски офицери. Катин е събирателното име на тези масови екзекуции, проведени в Калинин, в Харков и в горичката край Катин. Заедно със запасните полски офицери (които в цивилния си живот са лекари, учители, инженери, адвокати, журналисти и пр.) още в първите дни на съветската окупация са арестувани и избити около 7 хиляди полски интелектуалци – учени, писатели, прависти, университетски преподаватели, а семействата им са депортирани през април 1940 г. при ужасяващи условия в най-отдалечените и сурови краища на СССР за принудителен труд при ужасно примитивни условия.

Преди тях през февруари са проведени групи ужасяващи депортации на така наречените „осадници” – това са семействата на тези поляци, които са се сражавали през 1920 г. срещу Червената армия и които са получили парцели земя за заселване. Малцина от депортираните оцеляват.

Освен полските офицери от запаса и полските интелектуалци жертва на НКВД стават и членовете на младежките патриотични организации, оклеветени като фашистки. Още през 1939 година НКВД започва масово арестуване на полски ученици, които са членове на скаутската организация. Лорънс Рийс споменава това:

*Нина Андреева е ученичка и живее с овдовялата си майка. Предишната есен по-големият ѝ брат, бойскаут, е бил арестуван. „Беше ужасно, защото мама ме събуди. Стаята бе пълна с непознати с военни униформи. Брат ми Юрий вече бе облечен с ученическото си палто и ми каза „движдане“. Тогава го видяхме за последен път. Това бе нашето сбогуване”.*⁸⁹

Майка ѝ отчаяно търси вестите от сина си, но успява да научи само, че НКВД провежда масови арести, особено наблюдайки на бойскаутите. Накратко, НКВД арестува всички момчета, за да ги „превъзпита“, тъй като са израснали и възпитани от полската образователна система. Кое то означава, че са врагове на съветската власт.⁹⁰

Сталин преследва не само полския, но и украинския национализъм и 19-годишната Галина Ставарская изпитва ужаса на безкрайните изтезания в НКВД само защото е заподозряна, че предава съобщения на украинска националистическа организация.

Лорънс Рийс уточнява, че *преди всичко, съветските власти са твърдо решени да унищожат всякакво останало чувство за национализъм*⁹¹, за да бъде осигурено безпрекословно подчинение на съветския рег.

Алън Бълок също се спира на Сталиновата злоба срещу грузинския национализъм и подчертава, че Сталин показва все по-малко търпение спрямо „буржоазния национализъм“ на украинците и кавказците, но погрешно смята, че това е,

---

⁸⁹ Рийс, А. *Тайните на Втората световна война...*, с. 74.

⁹⁰ Пак там, с. 74.

⁹¹ Пак там, с. 64.

защото е отхвърлил грузинските си корени, за да презърне руската идентичност.⁹²

Сталин наистина ненавижда национализма, но не защото се смята за руснак, а защото е прозрял, че национализмът с неговата способност да обединява е същинската заплаха за тоталната власт и най-голямата пречка пред плановете му за световно господство.

Поради тази причина навсякъде, където стъпи съветският ботуш, първите, които стават жертва на чистките, са членовете на патриотичните организации.

Описвайки нахлуването на СССР в Полша на 17 септември 1939 г., Пламен Цветков отбелязва, че още на 27 септември, макар че боевете още не са привършили, руснаците арестуват всички по-изтъкнати дейци на Украинската национална демократическа партия и на други украински организации с очевидната цел да унищожат напълно националната идентичност на украинците. Системно се ликвидира и дотогавашната полска училищна система...⁹³

Хитлер, разбира се, не е никакъв националист, но като опитен демагог с цел да привлече възможно по-голям брой симпатизанти, които неговото тоталитарно движение да засмуче в орбитата си, той прибъзва до една на пръв поглед абсурдна сплав, поставяйки в името на своята партия съчетанието **националсоциализъм**.

Така успява да „съедини“ двете успоредно съществуващи и дори противоположни тенденции в Германия след Първата световна война – консервативното, което се опира на патриотичните чувства, на национализма, и радикално лявото, което иска социализъм. Това не е убегнало от вниманието на прозорливия ум на Хана Аренг:

Във време, когато общественото внимание е раздвоено между национализма, от една страна, и социализма – от

---

⁹² Бълок, А. Хитлер и Сталин..., с. 129.

⁹³ Цветков, Пл. Под сянката на Сталин и Хитлер. Том 1. С.: НБУ, 2014, с. 245

друга, когато тези две тенденции минават за несъвместими и всъщност бележат идеологическия вододел между десни и леви, Националната социалистическа германска работническа партия (Нацисти) предлага един синтез, целящ постигане на национално единство, едно семантично разрешение – чийто двоен отличителен белег – „германска” и „работническа” – обединява национализма на десните и интернационализма на левите. Самото наименование на нацисткото движение изземва политическото съдържание на всички останали партии, претендирайки, макар косвено, да го инкорпорира в себе си. Опити да се съчетаят смятани за антагонистични политически доктрини (национална и социалистическа, християнска и социална) са правени, и то успешно, и преди това, но нацистите осъществяват своята комбинация така, че да представят борбата в парламента между социалисти и националисти, между онези, които претендират, че са преди всичко работници, и онези, които на първо място са германци, като лицемерна игра, целяща да прикрие по-дълбоки и злокобни подбуди – нали именно членовете на нацисткото движение са едновременно и работници, и германци. Любопитно е, че още от самото начало нацистите проявяват достатъчно прозорливост никога да не използват лозунги от типа демокрация, република или монархия, които определят конкретна форма на управление. Сякаш открай време са съзнавали, че поне по този въпрос ще създадат нещо свършено оригинално. Всеки разговор за реалната форма на тяхното бъдещо управление се отхвърля като празни приказки за незначителни формалности – държавата според Хитлер е просто „средство” за запазване на расата, както според большевиката пропаганда тя е само инструмент в класовата борба.⁹⁴

И Хитлер, и Сталин се държат към собствените си народи като чужди завоеватели.

Отново Хана Аренд дава логично обяснение защо

---

⁹⁴ Аренд, Х. Тоталитаризмът..., с. 85-86.

„тоталитарният диктатор управлява собствената си страна като чужд нашественик“:

Несъмнено от гледна точка на логиката всеки план за световно завоевание означава да се залечат разликите между родината на завоевателите и завоюваните територии, както и разграничаването между външна и вътрешна политика, върху които се основават всички нетоталитарни институции и международни отношения. Ако тоталитарният завоевател се чувства навсякъде като у дома си, логично е да се държи и към собствения си народ като чужд завоевател. Съвършено вярно е, че тоталитарното движение завзема властта подобно на чужд завоевател, който окупира дадена страна и я управлява не в името на нейното благополучие, а заради благополучието на нещо или на някой друг. Нацистите се държат в Германия като чужди завоеватели, когато, противно на всякакви национални интереси, се опитват и полууспяват да превърнат своето поражение в окончателна катастрофа за целия германски народ, като възнамеряват в случай на победа да разгърнат изтребителната си политика и спрямо „расово непригодните“ немци...⁹⁵

Каква е идеологическата наметка за прикриване на стремежа към световно господство или тотален контрол, няма особено значение – тя може да е комунистическа или националсоциалистическа, да е ислямистка, може дори да е вегетарианска, може да е свързана с промените на климата или с антилибералния диктат на политкоректността с нейната абсурдна, но тотална забрана на употребата на конкретни „обидни“ думи – макар че не отделните думи са обидни сами по себе си, а контекстът, в който са употребени.

Смесването и объркването на понятията и слагането на знак на равенство между национализъм и шовинизъм, между национализъм и ксенофобия, между национализъм и расизъм само замъглява картината и разбирането на тоталитаризма.

---

⁹⁵ Пак там, с. 157.

Именно поради тази заблуда, пропагандно поддържана – че германският тоталитаризъм е националистически, което не е вярно, разбира се, защото ксенофобия, шовинизъм и расизъм не са национализъм, но тъкмо заради погрешното убеждение, че национализмът е виновен за разпадането на войните, се стига до абсурда единият тоталитаризъм (германският) да е заклеймен, а другият (съветският) едва ли не оневинен като непохватен великан, който има изначално добри намерения, но от несръчност, вместо да ти измие очите, ги избожда и вместо да те спаси, те убива. Дребна работа, един вид.

Ето защо съветският тоталитаризъм, макар и не по-малко, а дори още по-престъпен, ако се съди по броя на жертвите, продължителността и последствията, се радва на прикрития или явна симпатия – макар неговият интернационализъм да е само наметка, прикриваща стремежа към световно господство и покоряване на човечеството.

И вместо да се отрича и дори обругава демократичният либерален национализъм, би трябвало да се разбере, че националната памет и чувството за национална принадлежност е обединяваща сила в години на изпитания. И това отлично се вижда днес, когато Украйна се бори за свободата си и независимостта и побеждава един по-добре въоръжен и по-многоброен и жесток противник.

IV. Последствия

Неосъждането на комунистическия тоталитаризъм, манипулативният опит да бъде отречена тоталитарната му същност, както и безчувствеността и високомерието към страданията на източноевропейските народи – всичко това неизбежно води до силни антизападни чувства, до недоверие в демокрацията и до морален цинизъм у масите в Русия и Източна Европа. А тези настроения – също като след Първата световна война – са добра почва за покълването на

антидемократични идеи. Те подхранват вярата в конспиративните теории (което отлично се вижда по време на ковид пандемията), водят до недоверие в авторитетите (и научните, и политическите) и увеличават конфронтацията в обществото, а с това откриват възможността за засмукване на масите в нови тоталитарни движения и потапянето им в поредната фиктивна реалност е открита.

Професор Ивайло Знеполски посочва, че една от причините за несигурността на демократичните промени в Източна Европа е и замъгляването на картината на комунистическото минало:

От стратегия на мълчание около комунистическите престъпления се преминава все по-настъпателно към реабилитиране на практики от времето на стария режим. В изучаването и публичното осветляване на нацизма и комунизма се наблюдава една задълбочаваща се асиметрия. Фашисткия и националсоциалистическият тоталитаризъм са изследвани в детайли и отричането на престъпленията им е криминализирано, докато комунистическият тоталитаризъм е сравнително по-слабо познат...⁹⁶

В резюмето към своята книга „Светът на мегамитовите“ професор Пламен Цветков напомня, че западната цивилизация също не е неуязвима срещу тоталитарни идеи и практики и че не трябва да се подценяват опитите да бъде оневинен комунистическият тоталитаризъм:

Прекалено много хора на Запад отказват да признаят, че западната цивилизация не е по-имунизирана срещу тоталитаризма, отколкото православната, мюсюлманската или будистката част от планетата. Никак не е за подценяване и фактът, че влиятелни руски кръгове продължават да финансират една широкомащабна пропаганда за отричане на злодеянията на комунизма.⁹⁷

⁹⁶ Знеполски, И., съставител. *Тоталитаризмите на XX век...*, с. 7-8.

⁹⁷ Цветков, П., *Светът на мегамитовите* (резюме), [онлайн], [прегледан на 12.08.2022]. Достъпен на: Публикации и резюмета – Проф. Пламен С. Цветков – Нов български университет (nbu.bg).

Дали неусвоените от Втората световна война горчиви уроци и премълчаването на тоталитарните практики на СССР не са главната причина за неспособността своевременно да бъде разпознат завръщащият се в Русия тоталитаризъм – с потъпкването и презрението на международното право, с антидемократичните закони, с отнемането на правата и свободите на гражданите на Русия, със започването на войната в Чечения, цинично наречена „антитерористична операция“, със създаването на преиначена реалност?

А тъкмо създаването на такава измислена реалност наблюдаваме от 1999 година в Русия, когато за взривените от руските служби за сигурност ФСБ жилищни сгради най-абсурдно и нелогично бяха обвинени чеченците, за да започне новият руски президент поредната война на Русия срещу Чечения.

Доказателствата, че взривяването на жилищните сгради с все още спящите руски граждани в тях е извършено от руските служби, бяха неоспорими, но ако шокиращото поведение на ФСБ, наследила и кадрите, и манталитета на КГБ да взривят собствените си граждани, за да изградят една лъжа, не бе кой знае каква изненада за познавачите на Русия, то примиряването на Запада с руската версия на случилото се бе не по-малко шокиращо.

Така под разсеяния и снизходителен поглед на Запада руският президент Путин агресивно започна да изолира Русия от външния свят и да гради един измислен, параноичен, абсурден свят, започна връщането на Русия към пропагандата от нейното съветско минало: с лъжите и с премълчаването на съюза между Германия и СССР и на подялбата на Полша, с героизирането на съветското време, с реабилитацията на Сталин, с циничното пренебрежение и отричането на масовите убийства в Катин от НКВД и с още по-циничното отношение към страданията, причинени на балтийските държави, Полша и Украйна.

Накрая, в днешна Русия съвсем логично се стигна не само до ограничаване, но на практика до заличаване на свободата на словото и мирните събрания с поредица от закони и разпоредби, които предвиждат наказателна отговорност за „лъжи и клевети“ за СССР по време на „Великата отечествена война“; които предвиждат затвор до 5 години за участие в митинги, протестни шествия и демонстрации без предварително разрешение от властите; с обявяването на неправителствените организации и дори на чуждите медии и журналисти за „чуждестранни агенти“...

И докато западните лидери си затваряха очите пред подновената от Путин война в Чечения, пред убийството на легитимния чеченски президент Масхадов (наречено „спецоперация“ на руските служби за сигурност), а западните медии повтаряха официалната руска версия, че бил „сепаратистки“ лидер; докато западните политици премълчаваха престъпленията на Русия срещу мира и чудовищните военни престъпления на руската армия в Чечения, а по-късно и в Грузия, Източна Украйна и Сирия; докато на Запад примирено преглъщаха унищожаването на свободните медии в Русия и отнемането на демократичните права и свободи на руските граждани, както и завръщането на руския държавен тероризъм и на политическите преследвания и убийства – и то не само вътре в самата Русия, но и в чужбина, на 24 февруари 2022 година се случи сякаш немислимото: Русия нахлу в Украйна и в сърцето на Европа започна поредната чудовищна война.

Историята се повтаря. Неразчистеното минало има лошия навик да вампирясва.

А предупреждения от руски правозащитници и журналисти, както и от външни наблюдатели не липсваха.

Когато през 2005 г. руските служби убиха легитимния чеченски президент Масхадов, който настояваше за мирни преговори (убийството бе наречено „спецоперация“), френският философ Андре Глюксман настояваше Западът да се

противопостави на руската война в Чечения и напомни, че сигурността на западните държави зависи от отсъствието на деспотизъм и тирания в останалия свят:

Идеята, че има връзка между сигурността на богатите държави и наличието на демокрация и отсъствието на деспотизъм в останалия свят, това е една нова идея, тя се появи с атентатите в Ню Йорк и аз, разбира се, искам тя да бъде приложена в случая с Чечения.⁹⁸

Глюксман напомня и че вечно закъснялата и неохотна намеса на Запада винаги ни струва много скъпо:

Аз съм чувствителен спрямо нещо много типично във всички случаи, които ми цитирате, защото вие казвате, че Западът се е намесил в Сърбия. Да, наистина, но чак след десет години и след като 200 000 бяха убити, а повече от един милион изгонени от домовете си и превърнати в бежанци извън границите на страната – имам предвид косоварите. Трябваше да чакаме акцията срещу Милошевич десет години. Това, което имам предвид, не е точно времетраенето, а е по-скоро отказът на Запада да се намеси, отказ, който е общ и който е първата реакция на западните държави. Това се отнася, разбира се, и до Афганистан, защото талибаните бяха оставени да вземат властта, да мъчат и унижават жените, да унищожават произведения на изкуството и т.н. Трябваше да се случат атентатите в Манхатън, за да има намеса в края на краищата. По същия начин със Садам Хюсеин, изтекоха повече от десет години от първата война в Кувейт през 1991 и намесата през 2003 г. Във всички тези и други случаи Западът не искаше да се намесва не само защото всяка намеса е рискована и струва жертви, но и защото Западът не беше загрижен, защото имаше тенденция да се мисли, че западните държави живеят в сигурност и че това, което става в Афганистан или в Чечения, са атавистични борби.⁹⁹

⁹⁸ Горчева, Д., М. Иванова. Сигурността на западните държави зависи от отсъствието на деспотизъм в останалия свят. Интервю с Андре Глюксман. – Диалог, 2005, бр. 16.

⁹⁹ Пак там.

По повод честванията в Москва през 2005 г. френският философ не скри огорчението си, че в сравнение с 1995 г. западните лидери са направили отстъпление, отивайки в Москва да отдадат почест пред руската армия, опозорила се с военни престъпления в Чечения:

Съвсем просто казано, смятам, че тази армия носи на своя мундир позора, че за пръв път след Варшава 1944 друга столица от няколкостотин хиляди жители (Грозни наброяваше 400 000) е срината със земята. Варшава беше унищожена от Хитлер като наказание за своето въстание. Грозни, столицата на Чечения, беше срината от руската армия като наказание за своето желание за независимост. Намирам, че в тази прилика има нещо, което би трябвало да възпре западните политици да вдигат наздравница с руските си колеги, тъй като в шампанското им има капки кръв.¹⁰⁰

Наистина, тогавашното честване на 9 май 2005 г. в Москва като че ли се превърна в лакмус за морала на западните лидери. На полските и балтийските държавници се наложи да припомнят и на Русия, и на света, че техните страни са първите жертви на престъпния сговор между Съветския съюз и нацистка Германия, с който започна Втората световна война, и че за тези народи натрапеният им след края на войната комунизъм беше не освобождение, а поробване и че никак не са склонни да забравят насието, окупацията, депортациите, масовите убийства.

Всъщност, за разлика от България, където тоталитарната пропаганда така се е просмукала в общественото съзнание, че заедно с изличената национална памет сякаш е заличена и разликата между добро и зло, основният обществен дебат в балтийските държави и в Полша не се въртеше около това дали съветският тоталитаризъм е бил добро или зло, там спор нямаше.

Дебатът беше как да се постъпи най-добре: дали държавните им глави трябва да бойкотират празненствата, или

---

¹⁰⁰ Пак там.

напротив: да отидат в Москва само за да напомнят публично за престъпното им завладяване от СССР.

Защото, както писа по повод Катин Наталия Горбаневска, макар истината да е казана, лъжата е все така жива.

За да бъде лъжата все така жива, въпреки че истината е казана, роля играят създадените митове за Втората световна война, които подхранват масовото съзнание много по-силно от фактите и почтения исторически анализ.

Но лъжата е не само морално неприемлива, тя руши демокрацията. Защото една лъжа или премълчана истина влачи след себе си груги лъжи – и по-малки, и по-големи. И от лъжа на лъжа накрая неминуемо се стига до ограничаване на свободата на словото и научната мисъл, до проникване на вируса на тоталитарното общество в демократичното.

Днес е трудно да отговорим на въпроса дали ако по време на Втората световна война западните съюзници бяха по-сдържани в разкрасяването на образа на своя съветски съюзник, това щеше да доведе до по-малко компромиси пред СССР и съответно до по-малко беди за източноевропейските държави, попаднали под съветския ботуш. Но си струва да чуем думите на Лорънс Рийс и да се замислим за довчерашните компромиси на Запада спрямо руския президент Путин:

След войната сър Оуен О'Мали (автор на доклада за Катин) пише за своето разочарование: „За поддържането на доброто настроение на Сталин между 1943 и есента на 1945 г. ... бе необходимо много повече от пожертването на Полша. И за да спечелим благоволенieto му, ние гледахме безучастно и равнодушно как той унищожжава и раздробява множество по-малки страни. Една след друга те биваха превземани: Естония, Латвия, Литва, части от Полша, една четвърт от Полша, цяла Полша, Чехословакия, Рутения [Закарпатска област], Югославия, Унгария, България, Румъния, Албания, една четвърт от Австрия и една трета от Германия. Мъчително беше да наблюдаваме как толкова много, разнообразни и най-приятни

общности биваха подбирани и натъпквани в една духовна и културна газова камера! Какво отдалечаване от светлото утро на Атлантическата харта и огряваните от слънцето вълнички зад кварталдека на американския военен кораб „Атланта“! Всичко това беше крайно мъчително и за поляците. За мен също бе твърде мъчително, защото имам много приятели в гореспоменатите страни. Късметливите – ако биваха жени – се отърваваха само с изнасилване, а на един от тези без късмет наляха вода в белите му дробове през гумен маркуч, на друг отрязаха с ножовка краищата на пръстите, направо през ноктите”.

Разбира се, невъзможно е да съвместим благородния Сталин от филма „Мисия в Москва” с престъплението в Катин или с описваните от О’Мали изтезания. Но все пак по време на войната независимо от бълваната розова просъветска пропаганда е имало възможност да бъде следван политически един среден път, признаващ стойността на Съветския съюз като боен съюзник, но същевременно и потвърждаващ политиката, според която, по думите на Чърчил от 1942 г., е редно западните съюзници да се придържат към „изложените в Атлантическата харта принципи на свободата и демокрацията и тези принципи да се задействат всеки път, когато възникне възпросът за прехвърляне на територии”.¹⁰¹

Ето защо не само моралът и справедливостта, но и нашите жизненоважни интереси изискват отказ от двойни стандарти и от идеологическо пренаписване на историята.

И придържане на историците, доколкото е възможно според уточнената фактология, към принципа на „истината, само истината, цялата истина и нищо друго освен истината”.

---

¹⁰¹ Рийс, Л. Тайните на Втората световна война..., с. 477-478.

ON THE COMPROMISES WITH THE SOVIET TOTALITARIANISM THAT MADE POSSIBLE THE NEW RUSSIAN TOTALITARIANISM

Daniela Gortcheva

Summary

This article explores the essential characteristics of totalitarianism and the reasons why its Communist version has not been unequivocally condemned, which has entailed the failure of identifying the new Russian totalitarianism, as well as the lack of an adequate reaction from the West. Its first part reviews wartime propaganda which carved an “anti-fascist” image for the totalitarian Soviet Union and shunned the crimes of the Communist regime both against its own population and the peoples of Eastern Europe. Its second part clarifies the differences between a totalitarian state and an authoritarian one, and dismisses allegations that following the demise of Joseph Stalin, the Soviet Union was no longer a totalitarian, but rather an authoritarian state. Its third part is looking for an answer to the question why German totalitarianism was condemned, while the Soviet one was almost exonerated; what necessitated the identification of the former as an absolute

evil, while the latter, although no less criminal and man-hating, has been treated with leniency. The article confutes the manipulative substitution made for ideological reasons, namely that the war-monger to blame for the war was not totalitarianism, but nationalism which is inherently anti-imperialist and anti-totalitarian, and also emphasizes the difference between liberal-democratic nationalism with origins during the European Enlightenment on the one hand, and xenophobia, chauvinism and racism, on the other.

„СОЦНОСТАЛГИЯТА” В БЪЛГАРИЯ: ПРИЧИНИ И ПОСЛЕДИЦИ

Евелина Келбечева

Този кратък текст е посветен на паметта на Пламен Цветков, който беше наричан просто Професора с истинско уважение и някакъв особен вид близост, защото олицетворяваше съчетанието на височината на академизма с гражданската ангажираност и доблест.

Бих искала да погледнем картината, показана от социологическите изследвания през последното десетилетие. Тя показва процес на агресивно и добре организирано обществено невежество, постъпателно налагано в България в последните 30 години. Тази социокултурна картина показва също, че един от най-сигналните резултати е нареждането на нашата страна на първо място в Европа по т.нар. *соцносталгия*. За мен това е измержане на ескалиращите промени, дълбани от комунистическата пропаганда, училище и медиуми не за 45, а за 77 години. Комунистическата пропаганда е създавала толкова силна фалшифицирана историческа „памет”, че разпарчетосаните усилия да бъде коригирана, за жалост, се оказали като цяло недостатъчни. Но като че ли най-страшният *longue duree* ефект от тази пропаганда е, че сегашното

състояние на обществото ни вече не се свързва с неговия генозис, тоест комунизма; че обезглавяването на българския политически и културен елит от комунистите не се оценява като един от най-трагичните процеси в новата българска история; нито се разбира, че социокултурната тъкан на българското общество беше насилствено разкъсвана по време на десетилетията на тотална съветизация на България.

Ще се опра на данните от четири изследвания, които буквално „измерват температурата“ на българското общество като цяло, както и специално на младите хора между 16 и 30 години, направени в последните 10 години в България. Ще цитирам данни за това какво българските граждани знаят за комунизма, кои личности смятат за важни и накрая какви са констатациите, които показват до каква степен българското общество е функционално политически (не)грамотно. Кои са причините за това и по какъв начин – ние трябва да мислим начина – това състояние може да бъде променено.

Нека цитирам тези изследвания, които мисля за особено красноречиви.

През 2011 г. двете с Евгения Иванова направихме първото подобно изследване, озаглавено „Топоси на историческата памет“. В изследването разграничихме и кои личности, места и събития, свързани с комунизма, се споменават и коментират от интервюираните. Местата, свързани с комунизма, са споменати от 2,2% от респондентите и видяхме, че памет за концлагерите – и конкретно за Белене и Ловеч – няма. Само тези 2,2% от респондентите споменаха места, свързани с травматичната памет, която, общо взето, отсъства в българското общество. Въпреки немалката двусмисленост при квалификацията на топосите по скалата героично/травматично – се вижда ясно, че българската национална памет категорично предпочита героичното. Травмата е по-скоро изтласквана и забравяна, отколкото идентифицирана като национален код. Бих казала – това е

политически манипулирана забрава за най-тежките репресии на комунизма. Те обаче вървят синхронно с непрекъснатата героизация на „антифашистката борба” и комунистическите лидери.

Отговорите за личностите, свързани с комунизма, са 5,7% от всички други споменати исторически фигури. Тук изпъкна голямото одобрение за Тодор Живков, основно сред ромското население. Изникна и един истински парадокс – част от турските ни респонденти вярваха, че Тодор Живков е спрял възродителния процес (sic!). Цитираните исторически събития, свързани с комунистическия режим, пък съставляваха 8,4% от всички други споменати събития в историята.

Изводът ни е, че в паметта на българите 45-те години комунистическа диктатура не се интернализира като неотменна част от тяхното историческо съзнание както колективно, така и лично. Старият „ред и йерархия” все още не са се разпадали. Все още съществува единен „организиращ център” – училището – като генератор на памет. „Паметта” – историческата, културната, дори и екзистенциалната – остава институционализирана, „спускана отгоре”, поръчана и гържовно спонсорирана.

Сравнителният анализ на различните исторически топови показва, че различните периоди от българската история се възприемат неравномерно, неравно и са оценявани по различни критерии. Те са в зависимост от посланието на съответните учебници, но и в зависимост от общия фон на популярно знание, разпространено в обществото от медиите според дневния ред на изграждането на политическата сцена. Огромната част от хората, които интервюирахме, са родени и са живели по времето на комунизма. И преобладаващата част от тях не мислят за него като историческа категория, нито оценяват червения терор като травма, срам и/или престъпление.

През 2013 г. беше проведена конференцията „Образованието за комунистическия режим и европейските демократични ценности на младите хора в България днес“. Това беше инициатива на фондация „Конрад Аденауер“, Центъра за европейски изследвания в Брюксел при ЕНП и фондация „Център Хана Аренд“. На конференцията беше представено обширно национално представително изследване на НЦИОМ. Резултатите от него показват огромни празнини в информацията и знанието за комунистическия режим в България сред младите хора на възраст между 15 и 35 години.

Сред тях 65% не знаят кога е създадена Желязната завеса, 30% искат да живеят в комунизма, 30% смятат Съветската армия за освободителка, 30% не знаят нищо за „Белене“, 66% не знаят какво означава терминът колективизация, 87% не знаят нищо за горяните, 64% не знаят нищо за инвазията на Варшавския договор в Чехословакия, между 40 и 43% не знаят нищо за Държавна сигурност, 51% не знаят и не са чували името Георги Марков. Най-анекдотичните отговори бяха свързани със знанието за концентрационните лагери. Оказа се, че 79% от младежите не са чували за ГУЛАГ – някои го определят като „интернет търсачка“. И по-нататък – 30% не знаят нищо за Берлинската стена, 65% не са чували за Желязната завеса и 85% не могат да свържат с нищо *Солидарност*. Само половината от младите хора смятат, че Държавна сигурност е репресивен орган, както и това, че след промените бившите комунисти и висшите кадри на ДС са забогатели.

Изводът е, че в годините на преход от тоталитарен комунистически режим към демокрация държавната политика в България не цели да направи достояние истината за диктатурата в периода 1944–1989 г., а да я скрие от младите хора в училище.

През 2014 година в изследването, което направи Агенция „Алфа Рисърч“, „Преходът: митове и памет, 25 години

по-късно” по повод годишнината от падането на Желязната завеса и началото на демократичните промени в България, само 45% от българите казват, че имат отрицателно отношение към Тодор Живков. Боряна Димитрова цитира и едно друго конкретно личностно изследване, което показва, че през 1992 година хората, които не одобряват Тодор Живков като историческа фигура и като лидер на България, са 76%.

Значи между 1992 и 2014 година ние имаме почти наполовина увеличаване на процентите от български граждани, които одобряват Тодор Живков и неговия режим.

Изследването показва, че общо 94% от най-младото поколение (16–30 г.) не знаят почти нищо за периода на комунизма, 1944–1989 г., 40% от тях не могат да посочат дали краят на комунизма е белязан от рухването на Берлинската, Московската, Софийската или... Китайската стена (sic!).

А процентът сред възрастните хора е 31 – хора с пълно незнание за това какво е бил комунистическият режим в България.

Изследването категорично показва и друг явен проблем, а именно, че университетите и средното училище не дават необходимите знания на студентите и учениците за тоталитарния комунистически режим.

Ще отворя веднага въпроса – защо? Защото в продължение на повече от 30 години ние сме бомбардирани от една изключително добре подготвена историческа пропаганда на соцносталгия и фалшификация на миналото, особено по отношение на комунистическата тоталитарна система.

Започва се от подмяната на основна терминология – не се говори и преподава за тоталитаризъм, говори се и се преподава за „държавен социализъм”, не за комунистическа диктатура, а за *соца*, не за сатрап от съветски тип – а за „бащицата” като прагматичен политик, направил всичко за народа си.

Критично важно е, че комунизмът постави и няколко юридически казуса, които бяха „решени” по чисто български начин – извън всякакви международни и юридически норми на т.нар. *справедливост на прехода* и противно на историческите дагености.

Първо, в България никой не беше осъден за комунистическите престъпления въпреки опитите за процеси срещу извършителите. Този факт, разбира се, отсъства от който и да било учебник по история въпреки поразителните разследвания на Христо Христов. Второ, престъпления като избиването на 30 000 български граждани, така наречените „безследно изчезнали” в първите два месеца след 9 септември 1944 г., по мнението на член на Върховния апелативен съд не се смята за престъпление, а за „легитимно възмездие”. Този термин не е само оксиморон, той е юридически нонсенс. Нелегитимността на Народния съд като институция също е установена, но не и санкционирана. Трето, цялата история на концентрационните лагери в България е същинска история на юридическото безправие на системата. Имаме и спомените на оцелелите, но те постепенно избледняват... Четвърто, икономическите банкрути на комунизма, към които се отнася и „продаването” на златния резерв на България на СССР, е също ненаказан до днес антиконституционен акт на тогавашното комунистическо правителство. Пето, комунистическият режим в България доказа себе си като възможно най-продажното управление с двете предложения на Тодор Живков страната ни да бъде присъединена към СССР, но той отричаше фанатично този акт. Шесто, разпалването на етническа вражда и унищожаването на идентичността на мюсюлманските малцинства, кулминираща във „Възродителния” процес, също остана висящ съдебен, исторически и психологически казус в най-новата ни история. Днес окончателно е прекратено делото срещу инициаторите и извършителите на това безпрецедентно престъпление.

Колко млади хора днес в България знаят тези исторически факти?

От изследванията се разбира, че дискутирането на тези вече твърдо установени исторически реалности не променя цялостната картина на синдрома на камилската птица на българското общество по отношение на историческите оценки на комунистическото минало. Оцелелите и помнещите – и един тънък културен елит – са тези, които пренасят спомена и разказа за комунистическия терор и икономическите абсурди на социалистическата икономика. Но той не става гръбнак на оценката на комунистическия режим в България, а е размит и подменен от посткомунистическата пропаганда и русофилски и съветофилски митологии.

И неслучайно според изследването с дата 2014 година се оказва, че *suma sumarum* 44% от българските граждани признават, че имат положително отношение към комунизма, и само 14 % декларират, че са против комунистическата власт. Тоест през 2014 година имаме резултат, който показва, че почти половината от българското население, обхванато от това широко изследване на историческата памет и нагласи, одобрява комунизма.

Последното социологическо изследване „Българската младеж 2018–2019” е на Фондация „Фридрих Еберт”. Петър-Емил Митев установява, че се наблюдава изключително силна тенденция към деполитизация и към процес на олевяване на младото поколение, без да е точно дефинирано като такова от респондентите. През 2014 година 14% от хората, които са били обхванати от това изследване, имат отношение и активно присъствие в политическия живот. През 2019 година 40% от младежите показват пълна деполитизация и отлив от активно участие в мисленето и участието в политическия живот. Фактически констатацията е за функционална политическа неграмотност на българското общество.

Измерването на „манталитетната температура” на българското общество изключително ясно показва плашещите процеси. Те се развиват постъпателно цели 7 десетилетия. Паралелно се виждат и усилията обществото ни да се промени чрез нови политически елити, но нито едно правителство в последните 33 години не разбра и избра културата и образованието и оттам – манталитетните промени на обществото като свой приоритет.

Мисля, че коренът на злото за ескалиращото незнание, както и за деполитизацията и апатията особено сред младите хора в България се предпоставя най-вече от образованието и медиите, включително и хаотичния шум на социалните мрежи.

Тривиално звучи обяснението, че е нужна историческа дистанция, за да се оценят едни периоди обективно, „без гняв и пристрастие”. Тридесетте години, изминали от края на комунизма, са вече достатъчно дълъг период, който роди и новата историография за него, направена в последните години предимно чрез дейността на Института за изследване на близкото минало. Вече няма бяло петно, което да е останало неизследвано и ако щете, необяснено. Но максимално 500 е тиражът на книгите на Института, които показаха в дълбочина същината на комунизма у нас във всички сфери на обществения живот.

Това знание невъобразимо трудно се прокарва в българското училище, въпреки че променихме програмите и до голяма степен учебниците. Параноична беше реакцията на пременуваните от комунисти в социалисти депутати. Внесоха се две парламентарни декларации на БСП против реформата на историческите програми и тази инициатива беше открито подкрепяна от Русия чрез говорителката на Министерството на външните работи на Русия Мария Захарова през 2019 г.

Огромна част от българските граждани и днес не разбират комунистическата диктатура като отделна

историческа епоха, разпластила българската история. Съществува огромна пропаст между, от една страна, академично създадената модерна историография и от друга страна – историята като публично „знание”, като насложени и неизтребими митове и пропагандни клишета. Но те именно изграждат манталитет. Доминиращата тенденция в българското културно пространство е забрава, подмяна и в крайна сметка историческо фалшифициране на характера и последиците от комунистическата диктатура в България.

Причините за това, както се каза, са многобройни, но аз мисля, че този факт се дължи на изключително уелото подмяна на разказа за комунизма от един определен комунистически и посткомунистически елит, който доминира общественото пространство и прекъсва истинските канали за знание и оценка на най-новата история на България. И накрая, като цяло – некомунистическите среди не успяха да създадат сериозна и кохерентна стратегия най-вече за широкото обществено разпространение на знанието за комунизма.

За жалост, усилията на хора като нас – обединявани от еднаквото си отношение към една от най-нечовешките практики на ХХ век – тоталитарните режими, за които комунизмът е първопроходник и е взел най-огромното число жертви – са раздробени. Ние няма нужда да бъдем убеждавани, че тоталитарните режими са еднакви по своята същност и че дехуманизацията на обществото върви с безпрецедентни репресии и унищожаване на човешкото достойнство. Но за голяма част от българските граждани комунистическата диктатура е просто *соцт*, когато *бащицата* се е грижил за народа си да има безплатно образование, здравеопазване и дълги почивки...

Може да се замислим за това, че сегашните, включително електорални, резултати показват, че ние живеем в една шизофренна обстановка, където консенсус за всичко,

което сме преживели по време на комунистическия режим, не е постигнат.

С Момчил Методиев сме си говорили за употребата на едни термини и злоупотребата с други – „държавен социализъм” срещу „тоталитарен комунистически режим”. Едно от най-крещящите доказателства за тоталитарното ни комунистическо минало е историята на концентрационния лагер „Белене” – *островът, който уби свободния човек*, по прекрасния израз на Борислав Скочев. Той направи работа за цял институт по история и създаде чрез фундаменталната си и много жива книга истинския паметник, показващ непрекъсващия комунистически терор в България.

Липсата на последователно мислене и разпокъсаността на политиките е в основата на невъзможността да се направи експертното знание част от широкото обществено знание и разбиране на близката ни история. Формирането на съвременния етос на българското общество е въпрос на дълги социално-културни и социално-психически процеси. За голяма част от хората днес не е важно каква е истината, важно е да вярват в това, което те си мислят, че е истина. Затова знанието, което е произведено на най-високо експертно ниво, не прониква дълбоко в българското общество. Усещането е, че „орем в море”...

Смятам, че тези данни и изводи са плашещи, че ние живеем в общество, което отказва да приеме доказаната истина, и имаме медиуми, които са заглушени и фактически сервилни на последния авторитарен режим, който преживяхме, за да се наредим към опашката и по свобода на словото в света.

Ние сме общност от хора, които сме убедени, че осмислянето на сегашния ни ген минава през миналото. И нямаме спор, че това, което говорим, не остава само в личните ни сфери, че всеки от нас се опитва да напише, да покаже и изговори това знание, и това има значение и има необходимост от него. Виждаме, че почти половината от нашето

общество е невежо политически, но най-вече социокултурно, защото метастазите на комунизма са вътре в нас и около нас. Мен не ме е срам, че сме на последно място по доход и сме най-бедната нация в Европа. Мен много повече ме е срам, че ние сме на първо място по носталгия към тъй наречения социализъм и че сме общество на функционална политическа неграмотност, която идва от всичко това, което се цитира тук. И защото ние не осмислихме падането на комунизма интелектуално и психологически.

Забравено беше, че в продължение на близо половин век живеехме в държава, където три категории не съществуваха: хуманизъм, свобода на избор и почтеност. Цивилизационният избор минава през преосмислянето на всичко изживяно през този близо половин век и разбирането, че не можем повече да си затваряме очите пред диагнозата на едно общество, което живее в удобно историческо – и оттам и морално – невежество. И отказ от себепознание.

Не споменавам исторически-ретроспективно формите на съпротива срещу комунизма, защото мисля, че ние сме отново в режим на съпротива на много нива – на ниво история и политики за паметта, на ниво свобода на медиите, на ниво търсене на катарзис – колективен и индивидуален, и на ниво самопознание. Тепърва ни предстоят още форми на съпротива срещу несвършващото минало...

THE “SOCIALIST NOSTALGIA” IN BULGARIA: REASONS AND CONSEQUENCES

Evelina Kelbecheva

Summary

This article, based on sociological polls conducted in the last decade, examines the reasons for the emergence of the phenomenon of so-called *nostalgia to socialism* in Bulgaria. These polls reveal that in the memory of Bulgarians the 45 years of communist dictatorship are not internalized as an integral part of their historical consciousness, both collectively and personally. The old “order and hierarchy” have not yet broken down, while the “memory” – historical, cultural, even existential – remains institutionalized, “top-down” ordered and state-sponsored. The article argues that the reason for the emergence of that phenomenon is an extremely clever substitution of the narrative of Communism by the post-Communist elite, which dominates public space and limited the scope of influence of the real channels of knowledge and evaluation of Bulgaria’s recent history.

ПЪРВА ПУБЛИКАЦИЯ

ДВАЙСЕТИ ВЕК ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ИСТОРИК И НА ФИЛОСОФ: ТОНИ ДЖЪД И ЦВЕТАН ТОДОРОВ

Любомира Атанасова

Събитията и идеите на XX век са тема, която продължава да бъде повод за (пре)издаване и публикуване на множество книги – художествени и нехудожествени, статии и проучвания. Опознаването в дълбочина по-конкретно на българския контекст през този период би осигурило една добра основа за национално самопознание, около което често наблюдаваме да се водят дебати. Продължаващите процеси на осмисляне на близкото минало са причината да не спират да излизат художествени и нехудожествени книги, свързани с различни периоди от близкото минало, които се опитват да изтръгнат вкоренените митове за благоденствие и просперитет, да разкрият непознати досега негови аспекти и да разчупят маската на българския комунизъм.

Темата за XX век с болезнена сила се реанимира и след 24 февруари 2022 г., когато Русия нападна Украйна. Журналисти, писатели и академици пишат текстове, в които проследяват причините за тази война назад до XX век, все повече

стават сравненията на днешния период с началото на Втората световна война, все по-яростно и настоятелно се дълбае в миналото, за да се открият и изтълкуват корените не само на този конфликт, но и на предишни – войните в Югославия (по-специално бомбардировките над Белград); войните в Близкия изток, в които САЩ са посочвани като същинския вечен агресор (за да се прехвърли това определение върху САЩ и НАТО и към настоящето); войната на Русия с Грузия през 2008 г.; анексирането на Крим от Русия през 2014 г. и пр. Тъкмо за опасността от подобни аналогии с миналото пише Цветан Тодоров в книгата си „Памет за злото, изкушение на доброто: анкета върху века”¹, а Тони Джъд² в „Да мислиш двайсети век”³ плавно и неусетно ще остави усещането, че всяко събитие има своя контекст, който не бива да се пренася и да се смесва с настоящето поради редица фактори и особености.

Цветан Тодоров и Тони Джъд не са непознати имена за интелектуалните среди в България. Темите, по които пишат, са резюмирани, задълбочено коментирани и често са пренасяни в националния ни контекст.

Не мога да не отбележа, че творчеството на Цветан Тодоров и неговата рецепция заема специално място в българския интелектуален дебат. Пример за това са сборниците „Цветан Тодоров – подвижната мисъл”⁴, „Цветан Тодоров – теоретик и хуманист”⁵, „Цветан Тодоров и облозите на хуманизма. 15 гледни точки”⁶, както и пространният текст

---

¹ Тодоров, Цв. *Памет за злото, изкушение на доброто: анкета върху века*. С.: ЛИК, 2002.

² Името на Тони Джъд/Джуд е изписвано на български и в двете посочени форми, разлика има и при изписването на името и в двете издадени на български негови книги. Без да взимам отношение към тази дискусия, в настоящата статия се придържам към изписването Джъд вм. Джуд.

³ Джъд, Т., Т. Снайгър. *Да мислиш двайсети век*. С.: Колибри, 2018.

⁴ Атанасов, С., съст., *Цветан Тодоров – подвижната мисъл*. С.: ЛИК, 2001.

⁵ Атанасов, С., Р. Кунчева и М. Дачев, съст., *Цветан Тодоров – теоретик и хуманист*. С.: Издателски център „Боян Пенев”, 2007.

⁶ Знеполски, Ив. съст., *Цветан Тодоров и облозите на хуманизма. 15 гледни точки*. С.: Дом на науките за човека и обществото, 2020.

на Ивайло Знеполски, разделен на две части и публикуван в сп. „Култура“ през 2019 г.⁷, в който се разгръщат размишления върху книгите „На предела“⁸ и „Недовършената градина“⁹. Темата и на двете книги засяга сложната проблематика на морала и човешката природа, като неминуемо е преплетена с темата за хуманизма, идеологията и политиката.

Рецепцията на Тони Джъд у нас също не е ново явление. През 2010 г. сп. „Култура“ превежда и публикува няколко неговии текста; през същата година издателство „Сиела“ издава неговия мащабен труд „След войната. История на Европа след 1945 година“¹⁰ и отново в сп. „Култура“ е публикуван текстът на Боян Знеполски – „На зле ли върви светът?“¹¹. Той се съсредоточава върху книгата на Тони Джъд *Ill Fares the Land*¹² (непреведена на български) и подрежда стезнато, но изчерпателно основните аргументи, размишления и критики на британско-американския историк, свързани с новата политическа левица, икономиката, финансовата криза от 2008 г., социалната гържава, грижата за обществото, частния и общественния сектор и др. Издаването на книгата „Да мислиш двайсети век“ пък е последвано от представяне и дискусия, водена от проф. Александър Кьосев и доц. Даниел Смилов.¹³

Двамата автори са част от дискуссионното поле в литературата и историята. Техните трудове предоставят

⁷ Знеполски, Ив. *Две размишления върху Цветан Тодоров*. – Култура [онлайн]. 08.02.2019 [прегледан на 01.10.22]. Достъпен на: <https://kweekly.bg/publication/2068>

Знеполски, Ив. *Две размишления върху Цветан Тодоров*. – Култура [онлайн]. 15.02.2019 [прегледан на 01.10.22]. Достъпен на: <https://kweekly.bg/publication/2068>

⁸ Тодоров, Цв. *На предела*. С.: Народна култура, 1994.

⁹ Тодоров, Цв. *Недовършената градина*. С.: Издателство на Нов български университет, 2016.

¹⁰ Джъд, Т. *След войната: История на Европа след 1945 година*. С.: Сиела, 2010.

¹¹ Знеполски, Б. *На зле ли върви светът?* – Култура [онлайн]. 22.10.2010 [прегледан на 01.10.22]. Достъпен на: <https://newspaper.kultura.bg/bg/article/view/17557>

¹² Judt, T. *Ill Fares the Land*, London: Penguin Books, 2011.

¹³ „Да мислиш двайсети век“ [дискусия]. YouTube [онлайн], 4 декември 2018 г. [прегледан на 01.10.22]. Достъпен на: <https://bit.ly/3SDL35M>

важни гледни точки, навлизащи в детайли и изваждащи от тях на показ формулировки и изводи, които отварят различни възможности към все по-всеобхватно опознаване както на XX век в цялост, така и на българския XX век в конкретика.

Наследството на миналия век не тлее – то продължава да гори, макар и с пламъци, потушавани от неумолимата съвременна динамика. Опитите за неговото осмисляне продължават, търсят се смисъл и поуки, примери и установени модели, правят се оценки и усилен опити да бъдат намерени паралели с настоящето. Книги като тези на Цветан Тодоров и Тони Джъд успяват да дадат някои отговори на тези търсения, да подготвят читателя за многопластовостта на този период и да му представят както най-основните събитийни и идейни линии, така и по-дълбинните и специфичните. Такива опити са необходими, за да увеличим шанса си да разберем миналото. За Цветан Тодоров значението на този опознавателен процес не е в извлечането на поука (което той смята за неплодородно усилие, тъй като не можем да се учим от действията на тези преди нас¹⁴), а в разкриването на възможността да проследим някои важни особености на съвременните общества, които произтичат от „травмата, нанесена от тоталитарния експеримент“¹⁵. В резултат на това ще съумеем да разберем миналото и да отгърнем страницата – не да го забравим, а да го преодолеем:

Едно функциониращо общество е почти немислимо без свързан и консенсуален наратив за своето минало.¹⁶

„Памет за злото, изкушение на доброто: анкета върху века” на Цветан Тодоров и „Да мислиш двайсети век” на Тони Джъд в сътрудничество с Тимъти Снайджър са два опита да се осмисли едно от най-значимите времена в историята – време, което задава хода на немалко събития в

---

¹⁴ Тодоров, Цв. *Памет за злото, изкушение на доброто...*, с. 374.

¹⁵ Пак там, с. 376.

¹⁶ Джъд, Т., Т. Снайджър, цит. съч., с. 331.

съвременето – XX век. Книгите взаимно се допълват – в тях авторите представят XX век от два различни ъгъла: единият е този на идеите (неминуемо подкрепян от исторически факти и примери), а другият е поделен между своеобразна автобиография, история (интелектуална, на тоталитаризма, по-малко на идеите) и култура (изразена най-вече през литературата).

Не бива да се пропускат и отличителните им особености, които незагължително действат като разделителни линии. Първата особеност касае призмата, през която се мисли XX век – в „Памет за злото, изкушение на доброто“ Цветан Тодоров сам отбелязва в началото, че *анкетирането* на века ще протече в рамките на Източна Европа (въпреки че тези географски измерения са надхвърлени заради бомбардировките над Хиросима и Нагасаки), докато Тони Джъд не спира дотам – той се разпростира от Европа до Азия и Америка.

Според Цветан Тодоров един век е възможно да се обхване мислено и да се възприеме в по-голямата си част: „... векът се поддава на осмисляне: това е нашият живот плюс този на родителите, евентуално на дедите ни. Един век е време, достъпно за индивидуалната памет”¹⁷. Когато става въпрос за XX век обаче, можем да поставим твърдението му под въпрос. Ако го направим, се разкрива леко парадоксална ситуация. Защо да можем да вместим в умозрението си по-далечни векове – XIX, XVIII, XVII, а да изниква трудност, когато говорим за XX век, който е най-близо до нас? Разбира се, вековете преди него също не е лесно да бъдат осмислени – те са по-далечни по линията на времето, със съвсем различна атмосфера, подвластни на други философски доктрини, на различни идеи, стремежи, ценности и със своите си, характерни за времето липси и тегоби. Но събитийната и идейната гъстота на вековете преди XX не е толкова плътна, или поне така ни се струва, поради две основни причини: изминалото време и

---

¹⁷ Тодоров, Цв., *Памет за злото, изкушение на доброто...*, с. 9.

по-малкия брой свидетелства. Преминаваме през системата на по-далечните векове по-организирано и стегнато, първо, защото сме се отдалечили достатъчно от тях, и второ, в голямата си част индивидуалните преживявания не са стигнали до нас.

XX век носи тъкмо това със себе си – не просто важни и определящи събития, а огромно количество лични трагедии и гледни точки, които добавят още детайли и предлагат различни страни, от които да погледнем към този период. Той надминава всички човешки представи и довежда до няколко катаклизма, чието ехо все още се чува днес.

Личните разкази на съвременници на XX век са сякаш струпани на купчини с безкрайна височина. Не можем с абсолютна категоричност да допуснем обобщения за събитията на XX век заради наличието на множество индивидуални свидетелства, които развиват и нюансират събитийните образи. Тони Джъд смята това за „недостатък“: „Подобни иначе убедителни обобщения на една зловеща поредица от събития страдат от недостатъка, че не могат да се откъснат от гледната точка на тогавашните съвременници”¹⁸. Въпреки това Тони Джъд поставя един въпрос, който не може да бъде пренебрегнат и на който в известна степен отговаря в книгата си Цветан Тодоров: „... какво губим, ако загърбим XX век?”¹⁹.

В самото начало на книгата Цветан Тодоров обосновава решението си да „анкетира” века по две основни линии: чувството за гълз на съвременника да сподели с тези, които ще останат след него, какво е било, какво помни и идеята на французина Жермен Тийон, която накратко гласи, че не можем да се подготвим за бъдещето, без да ни е ясно миналото. Доброто познаване на миналото ще подsigури разбирането на особеностите на съвременните общества, чрез което

---

¹⁸ Джъд, Т., Т. Снайгър, цит. съч., с. 455.

¹⁹ Пак там, с. 453

могат да се проследят идеологическите и нравствените отломки, които продължават живота си в новото време. Тук се прокрадва и темата за взимането на поука, която обаче е временна, подлежи на забравя и на целенасочено пренебрегване, което я изпразва от смисъл и значение.

Гледните точки на Тони Джъд и Цветан Тодоров не се различават – те се допълват. Да се обхване мислено ХХ век, е непосилна индивидуална задача – факт, с който и двамата са наясно. Макар да не обръщат внимание на едни и същи теми (или поне не с една и съща дълбочина) и да приоритизират конкретни въпроси, без да се пресичат, двете книги се допълват една друга заради нуждата от допълнителни нюанси и щрихи върху иначе запълненото от войните платно на века. Въпреки това в двете книги има няколко директни пресечни точки – темата за миналото, паметта, идейната привлекателност на комунизма, необходимостта от разбиране на миналите събития, демокрацията – нейната роля, условията за появата ѝ, отличителните ѝ черти, опасностите, които крие, и пр.

Голямата тема на „Памет за злото, изкушение на доброто“ е тоталитарната система. Цветан Тодоров разсъждава за различните ѝ проявления, за проблемите на езика (употребата на евфемизми), паметта и миналото (посегателството върху паметта, упражняването на безкомпромисен контрол), личните свидетелства и съпоставянето *свидетели – историци – възпоменатели*. При Тони Джъд като че ли липсва една Голяма тема. Той хвърля светлина върху интелектуалната история на Англия, върху живота на евреите такъв, какъвто той си го спомня; говори за разликата между интелектуалците от различните тоталитарни доктрини и за обстоятелствата, които понякога ги принуждават да „станат чужденци в своята общност”²⁰, за притегателната сила на марксизма, за вярата в доктрината и

---

²⁰ Пак там, с. 384.

невъзможността да се откажеш не просто от нея, а от колектива, който тя формира; обръща се към Източна Европа, Израел, Китай, Франция, Румъния, Германия; разисква какво е влиянието на религията в ХХ век; споделя особености за личности като Хитлер, Ленин, Сталин, Мусолини, Чърчил, размишлявайки върху мястото им във времето... Това вероятно не събира и половината от темите, които Тони Джъд обсъжда със Снайгър. Но точно това помага на двете книги да се срещнат – Цветан Тодоров покрива най-вече идеята част на века в книгата си, на която Тони Джъд придава повече конкретика с примери от различни държави и периоди.

Цветан Тодоров отделя по-голямата част от книгата си на тоталитарните системи, определяйки ги като „злото на столетието“²¹. Роден в България и прекарал там първите двадесет и три години от живота си, той мисли ХХ век най-вече през идеята за тоталитаризма – неговата поява отключва непознати дотогава социални и политически процеси и системи, най-често срещаната от които е терорът. Той определя това явление като „централно събитие“²², с чиито последици все още ни се налага да се борим. Цветан Тодоров търси преди всичко смисъла и идеите, които тоталитаризмът развива, как те се противопоставят на всепризнати и общоприети дотогава морални, политически и чисто човешки принципи. Оставайки верен на това търсене, той различава различните устройства на тоталитарните системи, събитията, които следват, и отражението, което получават в обществото на по-късен етап. Необходимо е да се отбележи, че Цветан Тодоров съвсем преднамерено оставя на заден план други събития, паралелни на „злото на столетието“. Той ясно осъзнава, че „онова, което ни позволява да конструираме неговия (на най-важното от века – бел. моя, Л. А.) смисъл,

---

²¹ Тодоров, Цв., *Памет за злото, изкушение на доброто...*, с. 11.

²² Пак там, с. 10.

зависи от нашата идентичност”²³ (нещо, което и Тони Джъд посочва в книгата си, отбелязвайки кратко, че за Цветан Тодоров и Юлия Кръстева трябва да се има предвид фактът, че идват от Източна Европа, но не непременно като нещо отрицателно).

Осмислянето на XX век Цветан Тодоров започва от появата и двойствеността на тоталитарните системи, преминава през сравнение на режимите и голямата тема за миналото и паметта и завършва с размисли върху заплахите, произтичащи от демокрацията.

Тоталитарните режими се появяват във време, в което все по-ясно се очертава значението и влиянието на индивидуализма: „в зората на XX век те се появяват, за да се опълчат срещу нарастващото развитие на същия този индивидуализъм, като проучват всички неудобства от тази тенденция”²⁴. Тъкмо на контекста, при който е възникнала тази доктрина, Цветан Тодоров отдава нейния „успех”. По този начин той обостря разликите между демокрацията и тоталитаризма, който в самото си начало, изглежда, предлага своеобразен „изход” от съществуващата политическа, а оттам обществена и икономическа реалност (което Тони Джъд отбелязва с други думи за италианския фашизъм, който предлага алтернатива в самото си начало, просто друг вид управление):

*Нещата се променят през втората половина на века, когато идеалът ще бъде извлечен от миналото и насочен към бъдещето. В този контекст ще се подготви тоталитарният проект. И той ще подхване критиките, които консерваторите отправят по адрес на демокрацията – разкъсване на социалните връзки, разпад на общите ценности – и ще предложи изход по пътя на радикално политическо действие.*²⁵

---

²³ Пак там, с. 10.

²⁴ Пак там, с. 57.

²⁵ Пак там, с. 25.

Едно от нещата, върху които Цветан Тодоров набляга усилено в книгата си и което гържи отговорно за немалко социални последици, е терорът. Насилието е изключителен феномен в рамките на тоталитарната гържава. То е средството за нейното управление и е отговорно за невъзможността на обществото да продължи плавно напред, след като легитимиращите го основи се срутят – едни продължават да оказват насилуе, а други – да се страхуват. В хватката на терора попадат абсолютно всички – без изключения.

Друга сила на тоталитаризма е способността да привлече хора от съвсем различни интелектуални и идейни полета, да ги свързва в колектив, принадлежността към който се доближава парадоксално до религиозна вяра, и заедно с това успешно убеждава някои от тях в перспективността и възможностите си. Той притежава особена двойственост по отношение на характера си. Доктрината е антимодерна, защото поставя на първо място социалните ценности над индивидуалните (като традиционните общества), но в същото време е и йерархична, защото се взимат решения, които постилат пътя към модернизацията – индустриализация, глобализация, технически новости²⁶:

*Именно тази двойственост им позволява да привлекат към себе си хора, които не биха имали нищо общо помежду си, хора, вярващи в биологическия детерминизъм и в евгениката, както и такива като Хайдегер, които мечтаят да освободят света от господството на техниката.*²⁷

Трябва да се подчертае обаче, че противоречието антимодерен – йерархичен не е така ясно изразено в съветската гържава, но присъства и там.

Проблемът с паметта по времето на тоталитарните режими е друг ъгъл, от който Цветан Тодоров мисли ХХ век. В „Памет за злото, изкушение за доброто” темата присъства

---

²⁶ Пак там, с. 56.

²⁷ Пак там, с. 56–57 (цитатът е по българския превод).

още в самото заглавие, а по-нататък авторът посвещава на тази тема главата „Съхраняването на миналото”. Тя е разделена на пет графически обособени части, които показват силата, прогресивността и сложността на процеса „обсебване на паметта” – „Контролирането на паметта”, „Трите стагия”, „Свидетели, историци, възпоменатели”, „Моралната оценка” и „Големите разкази”.

В първата част на главата „Контролирането на паметта” Цветан Тодоров илюстрира с примери от далечната история нерадостното твърдение, че да се посяга на миналото, не е нов феномен. Той отбелязва една съществена разлика – в далечната история са се осмелявали да изменят и/или унищожават официалните хранилища на памет, докато тоталитарните режими започват оттам, преминават през контролиране на разпространението и търсенето на информация и достигат до обсебване на комуникационните процеси.

Налагането на контрол над информацията се осъществява чрез заличаването на следите, сплашването, употребата на евфемизми (при комунизма последното средство прозира и намеренията му изплуват невъзпрепятствано на повърхността), пропагандата. Последствията от това посягателство над миналото са налице и днес – безкрайни съмнения, липсващи доказателства, постоянна опасност от нагаждане на историята към личните ползи (най-често в сферата на политиката).

Категориите „добро” и „зло” са усложнени от Цветан Тодоров – не просто в контекста на XX век, а изобщо. Ако се съсредоточим само върху XX век, става ясно, че авторът целенасочено акцентира върху сложността и нееднозначността на доброто и злото. На тази база той насочва към разбиране на *злините* като извършване на нещо съвсем съзнателно, което за конкретния индивид е приемливо и възможно. За да бъде максимално ясен, той се опитва да обясни какво представлява

двигателят на моралната оценка и по какъв начин възникват критериите, според които ние сме способни да направим категорично разделение по интуиция на най-базово ниво, т.е. между добро и зло, съвсем повърхностно. Впускайки се в примери, преминаващи от гревните ни предци през религията, Ренесанса и Просвещението и развитието на човека в ранна възраст, той достига до тезата, че не можем да си позволим категорично да маркираме добро или зло, когато поставяме оценка на събитие, човек, общност и пр. Цветан Тодоров представя постъпките като нещо далеч по-комплексно от просто подлежащи на подобно категоризиране действия. Те обаче са заплашени от изрична липса на обективност, тъй като на всяка стъпка, която ни приближава към оценяването им, сме заплашени от егоцентризъм, манихейство и пр.

Цветан Тодоров излиза от рамките на размишленията за тоталитаризма заради две събития, които разглежда като част от проблематиката на паметта и миналото. Той разглежда начина, по който бомбардировките над Хирошима и Нагасаки се представят от американците и от японците. От текста става ясно, че много от големите исторически разкази могат (и трябва) да бъдат погледнати от различни страни, стига да разполагаме с тази възможност. Във всеки случай трябва да се избягва крайността при поставяне на оценка, тъй като: „Известно е, че Историята винаги се пише от победителите, защото това право е било част от предимствата на победата”²⁸. Днес обаче ние настояваме за другата версия – за тази на пострадалите, на победените. Тази друга страна може да ни предостави досега неизвестни факти от миналото, които нанасят допълнителни (далеч не финални) щрихи върху това огромно историческо платно, поясняващи определени обстоятелства; „оправдаващи”, „обясняващи” определени постъпки, представяйки определени личности в различна светлина.

²⁸ Пак там, с. 60.

Мисленето на века в „Памет за злото, изкушение на доброто“ се допълва през т.нар. портретна галерия. Цветан Тодоров представя ХХ век през творчеството, опита и размишленията на: Василий Гросман, Маргарете Бубер-Нойман, Давид Русе, Примо Леви, Ромен Гари и Жермен Тийон. Чрез тази портретна галерия от хора, които не се изживяват като безгрешни и които не приемат ролята на наставници²⁹, авторът акцентира върху важността на индивидуалния разказ. Това са личности, които са успели да предадат преживяванията си и да запазят човешкото в себе си, поддържайки жива идеята за хуманизма – нещо, което съвсем не излиза на преден план през ХХ век, бивайки изблъскано от еготизма, страха и идеологията. Избраните от Цветан Тодоров личности имат, не на последно място, и окуражаващо присъствие – дори в най-тъмните и жестоки времена има хора, които запазват човещината и са извор на *критически хуманизъм*.

В пласта на индивида, представен от тази галерия, се открива реалното отражение на войните върху живота на отделния човек и продължителният им ефект върху всички обществени сфери. Личното в големия наратив предоставя възможност за приближаване до времето на ХХ век, замествайки абстрактната фактология, числата, посоките, датите и малкото имена на висшестоящи генерали, офицери и държавни глави. Малкият, личният наратив – на фронтовия войник, на цивилния гражданин, позволява не просто да назоваваме събитията, разтърсили из основи обществото, политиката, културата и икономиката през миналия век, а да ги осмислим, разберем и преживеем, за да започнем отблъскване на останалите оттогава негативи и да се насочим към прогрес – морален, културен, технологически, политически и пр. Тъкмо това е от голямо значение за Цветан Тодоров. Неговата книга не е просто размишление върху разликите между теоретичния и практически развилия се тоталитаризъм, не

---

²⁹ Пак там, с. 13.

е за последствията като явления от миналото, а служи като светлина по пътя към осъзнаването, загърбването и промяната. Не загърбване обаче в смисъла на изоставяне и невръщане назад, съвсем не – загърбване на тогавашните принципи, навици, светозглед, начин на живот.

При Тони Джъд портретна галерия в този вид липсва, но дългият му разказ е наситен със споменавания на определени личности – от историци, през литератори до политици и икономисти. „Да мислиш двайсети век” представлява една особена, но ефективна комбинация между биографически разказ, размишления върху исторически събития, фактология и ерудиция. Трите елемента в това съчетание се допълват, нюансират се и се обогатяват.

Снайгър и Тони Джъд не засягат просто основни концепции на века като марксизма, комунизма и фашизма. Те обсъждат задълбочено, макар и без ясен модел на последователност, болшевиизма, селския комунизъм на Мао, формирането на либерализма, дори неомарксизма и неонацизма. Те навлизат и в дискусията относно ролята на историята, съответно и на историка (преди всичко да обясни), важноста на правдоподобния исторически разказ, както и каква е разликата между добрия и лошият историк – теми, чиято актуалност е непрекъсната.

Тони Джъд мисли ХХ век пространно – обект на разговора му със Снайгър са набор от личности и събития – Балканските войни, Първата и Втората световна война, Студената война; разказът му се разпростира до Азия, Америка, Близкия изток, после се връща по линията на времето и по дъга темата за Югославия. Тези събития обаче не са мислени просто в рамка от дати за начало и край, които Тони Джъд нарича „произволни”. Те нямат логика в ограничеността си, затова наративът трябва да обхваща както предшестващия ги контекст, така и техните последствия – пресечна точка с позицията на Цветан Тодоров.

Друга такава прилика е използването на миналото. Подобно на Цветан Тодоров, Тони Джъд категорично отхвърля използването на миналото с цел, продиктувана от настоящето, добавяйки, че за немало историци днес историята е „упражнение по приложна политическа полемика”³⁰. Той твърдо отстоява гледната точка, че целта на историята е миналото да бъде разбрано, а не коригирано, за да послужи на някого или на нещо в настоящето (макар че самият Тони Джъд отбелязва случая с „Минало имперфектно време”, заключавайки, че историците трябва да имат предвид връзката минало – настояще)³¹.

Неминуемо се стига до сравнението между памет и история – обект на дълбинно изследване и сравнение в „Между паметта и историята: места на паметта” на съвременния френски историк Пиер Нора. Тони Джъд описва различията между двете така:

*Паметта е по-млада и по-привлекателна, много по-склонна да прелъстява и да бъде прелъстявана – тъкмо затова печели и повече приятели. Историята е по-възрастната сестра: посъсхрена, пряма и сериозна, лековатият разговор не ѝ приляга.*³²

Положителните, условно, характеристики на паметта са пояснени от Нора – тя е подвластна на помнене и забравя, на манипулация и присвояване, което я прави по-гъвкава и ѝ предоставя възможността да бъде, както Тони Джъд посочва: „прелъстява и да бъде прелъстявана”. Историята, която не просто не е синоним на *памет*, а е в нейна опозиция, е проблематична и незавършена, съответно това я прави сериозна, суха, нелека материя, а освен това и е смятана от френския историк за подозрителна към спомените, което засилва тенденцията да не бъде предпочитаното поле.

---

³⁰ Джъд, Т., Т. Снайгър, цит. съч., с. 306.

³¹ Пак там, с. 307.

³² Пак там, с. 325.

Тезите на Пиер Нора и Тони Джъд се застъпват. Подобно на френския си колега, Тони Джъд напълно подкрепя разграничаването между историята и паметта и смята за опасно второто да измести първото. Той определя историята като необходима „документална хроника“³³, която непрестанно подлежи на проверки и допълвания, но в същото време е по-стабилна, тъй като паметта „бива впрегната в услуга на публични, чужди на науката цели: тематична възстановка, мемориал, музей, сграда, телевизионна програма, събитие, ген, знаме“³⁴. Ако историята не е част от уравнението, злоупотребата с паметта е изключително улеснена; когато обаче е част, паметта има посока, контури, рамки, които позволяват проверка.

Впечатляващо е колко много историци, политици, писатели, критици, интелектуалци, военни, дори и шпиони Тони Джъд и Тимъти Снайджер споменават – разбира се, Хитлер, Сталин, Чърчил, Чаушеску, Маркс и Енгелс, но също така: Ерик Хобсбом, Артур Кьостлер, Роза Люксембург, Стефан Цвайг, Джордж Оруел, петимата от Кеймбридж (Гай Бъргжес, Ким Филби, Антъни Блънт, Доналд Маклийн, Джон Кеърнкрос), Осуалд Моузли, Франц Кафка, Хегел, Хана Аренд, Камю, Т. С. Елиът, Робер Бразияк, Виктор Юго, Ернст Юнгер, Реймон Арон, Филип Петен, Сидни Хук, Исаия Бърлин, Адам Михник, Вацлав Хавел, Карол Войтила, Юлия Кръстева, Цветан Тодоров и още много други.

Всеки от тях е оставил следа в историята с различна дълбочина, която обаче Тони Джъд намира за важно да спомене. Някои от тях разбират времето си с изненадващи пророчески нотки, други са изключения от общото правило, биографиите на трети служат за „образец“ на осъществяване на един от ограничения брой за времето си сценарии, четвърти, като Хана Аренд, формират същинската теоретична основа на това, което по-късно Цветан Тодоров ще нарече „злото на столетието“.

---

³³ Пак там, с. 326.

³⁴ Пак там, с. 326–327.

Тони Джъд поставя акцент върху теоретичната, по-късно силно изменена основа на тоталитаризма. Темата за тоталитарната държава няма как да остане извън мисленето на века – вече уточнихме защо, но важното, което прави Тони Джъд в „Да мислиш дваисети век“, е, че открява различни врати в безкрайния коридор на ХХ век, които остават заключени в „Памет за злото, изкушение на доброто“ – като интелектуалната история на века, отражението му в литературата, особени черти на небезизвестни личности от това време, еврейската общност по света след Втората световна война, политическата и обществената ситуация в други страни и пр.

Няколко пъти в книгата Тони Джъд говори за „притегателната сила“ и „емоционалните корени“ на марксизма, които се оказват решаваща характеристика за привличането на привърженици от всички краища на света. Той е изпълнен с обяснения, яснота, обещания, прогнози, които, както посочва и Цветан Тодоров, успяват да съберат в един колектив хора, които поначало са поставили себе си в напълно различни светогледни полета:

*Марксизмът излъчва огромна притегателна сила – не само за това първо поколение от образовани интелектуални критици, но и чак до края на 60-те години на ХХ век. Днес често забравяме, че марксизмът е невероятно увличащ разказ за това как и защо действа историята. За всекиго е успокоително обещанието, че крачи ведно с Историята, в една посока с прогреса. Тази претенция отличава марксизма във всички негови проявления от други радикални движения на епохата.*³⁵

За да бъде илюстрирано напълно ясно обаянието на марксистката теория, ще добавя още един цитат:

Опростенческата редакция, която Енгелс прави на еволюционната теория от ХІХ век, свежда Дарвин до банална поучителна история от всекидневието. Марксизмът се оказва

³⁵ Пак там, с. 108.

достъпен разказ, който може да бъде приложен към всичко: вече не е политически наратив, не е икономически анализ или дори социална критика, а едва ли не теория за цялата Вселена.³⁶

Тони Джъд посочва като край на вярата в марксизма потушаването на Пражката пролет от Съветския съюз през август 1968 г.:

*Интервенцията в Чехословакия унищожжава вярата в самия марксистки наратив: не вярата в Съветския съюз, нито в ленинизма, а в марксизма въобще и даденото от него тълкуване на модерния свят.*³⁷

През 70-те и 80-те години постепенно се реализира пълното унищожаване на мита за „успеха на съветското планиране“³⁸. В обществен план той е категорично изместен от явния провал на Съветския съюз (утвърден с рухването на съветската система в края на 1991 г.), но и на разпространявания от него разказ за прогрес, просперитет, благоденствие и колективна сила (чиято нестабилност не е ново явление за гореспоменатия период). А щом един разказ с подобни мащаби рухне, на бял свят излизат всички формирани се обществени проблеми в чист вид, за да продължават необратимото си настъпване в бъдещето.

Друга характеристика на тоталитаризма, която не е за подценяване, според Тони Джъд е привеждането на поддръжниците на тоталитарната идея в общности, които черпят сила и значение от обществения контекст на времето си, който освен гореизброените неща се оформя и от насочеността на европейската идея срещу „американизацията, срещу настъплението на индустриална Америка с нейните „материалистични ценности“ и нейния бездушен, уж доминиран от евреите финансов капитализъм“³⁹. Хората

---

³⁶ Пак там, с. 113.

³⁷ Пак там, с. 267.

³⁸ Пак там, с. 413.

³⁹ Пак там, с. 215.

не просто се припознават в идеите на Ленин например, те се обвързват трайно с колективи, пълни с „вярващи” – този механизъм расте и расте, ставайки „далеч по-всеобхватен от обикновената социалдемокрация”.⁴⁰ Това не е валидно само за обикновения човек или за политиците, които разпознават шанса си да предложат алтернатива на политическата реалност в страната си, но и за интелектуалците. Чувството за колективна принадлежност им повлиява до такава степен, че предизвиква самоубеждения, че постъпват както е редно, но и че тоталитарният процес е колективен процес – всеки един от тях е част от историята, всички мислят по сходен начин и строят общ проект за по-светло бъдеще.⁴¹ А в допълнение:

*Трудно е не да си отвориш очите за престъпленията на Сталин, а да скъсаи с всички онези, които са вярвали заедно с теб. Тъкмо тази комбинация от вяра и особено атрактивното чувство на всеобща отдаденост насища комунизма с нещо, за което не може да претендира никое друго политическо движение.*⁴²

Именно тази преданост и лоялност на идеята, безусловната вяра в способностите на комунистическата доктрина измъчват вътрешно жертвите на режима повече, отколкото неговите престъпления, без значение дали са пострадали пряко от тях, или не.

Относно цялостното възприемане на XX век Тони Джъд казва следното: „... човек не може да види в пълнота облика на XX век, ако не е споделил илюзиите му в миналото, особено илюзията на комунизма”⁴³. Книгата на Цветан Тодоров допълва и обяснява в подробности тъкмо проблема за „илюзията на комунизма” – обещанието за хармония и пълноценност,

---

⁴⁰ Пак там, с. 124.

⁴¹ Пак там, с. 125–126.

⁴² Пак там, с. 126.

⁴³ Пак там, с. 132.

съмненията в индивидуализма и носталгията по обединяващите общности, плътната маска на революцията, на промяната и пр. След това тези неща отстъпват място на терора, страха, пропагандата, контрола върху получаването и разпространяването на информация, безграничната намеса в миналото и паметта и пр.

Тони Джъд мисли ХХ век и през една по-различна естетико-битийна призма – тази на смъртта и нейното възприемане след Първата световна война. Той я посочва като събитието, което формира култа към смъртта, и като ключа, който позволява на комунистическите интелектуалци след 1917 г. да достигнат до интерпретацията, че смъртоносната битка всъщност носи „благодворни социални и естетически последици”. От друга страна, фашистките интелектуалци отиват още по-далеч:

Именно за фашистите интелектуалци смъртта не само оправдава войната и насилието, но е и красивото в тях: от хаоса и касапницата ще се родят един по-добър човек и един по-добър свят.⁴⁴

За разлика от Цветан Тодоров, Тони Джъд обръща внимание на характерните особености на фашизма – липсват първоначално заложените идеи и светоглед, които да искат да наложат, но пък за сметка на това се придържат към определени позиции по отношение на „войната, кризата и изостаналостта”⁴⁵, мисленето му се вмества единствено в национален план, а ориентацията му е неясна – лута се между консервативното и радикалното. В същото време обаче фашистите, и по-специално фашистките интелектуалци, се увличат от твърдостта, с която се управлява Съветският съюз – това е техният блян и представлява нещо, което все още не присъства в собственото им общество.⁴⁶ Освен това

---

⁴⁴ Пак там, с. 131.

⁴⁵ Пак там, с. 195.

⁴⁶ Пак там, с. 200–201.

Тони Джъд отбелязва важна разлика между фашизма и националсоциализма на Хитлер, която в крайна сметка накланя окончателно везните в полза на Германия. Втората доктрина осигурява „разказ за Европа – за една постдемократична, мощна, доминирана от Германия Европа, от която обаче и западните държави имат какво да спечелят“⁴⁷. Въпреки това трябва да се отбележи, че между двете световни войни съперник на комунистическата доктрина не е либералната, а тъкмо фашистката доктрина в италианския си вариант. Когато избухва Втората световна война, опозицията се кристализира до варианта комунизъм – фашизъм – „като фашизмът държи съвсем нелоши карти“⁴⁸.

В самия край на книгата Тони Джъд предлага и друга, по-светла възможност – да виждаме ХХ век не просто като битка на титани (демокрация – фашизъм, комунизъм – фашизъм, свобода – тоталитаризъм⁴⁹), но и като епоха, която „внася удивителни подобрения в живота на хората“⁵⁰:

*Благодарение на многобройните медицински открития, политически промени и институционални обновления хората по света живеят по-дълго и по-здравословно, отколкото през 1900 г. някой въобще би могъл да предвиди. И колкото и да е странно в светлината на казаното дотук, те живеят в по-голяма сигурност – поне през повечето време.*⁵¹

В края на „Памет за злото, изкушение на доброто“ Цветан Тодоров прави няколко заключения, които не предлагат подобен различен поглед към ХХ век, но изразяват чувство за надежда. Събитията от този век изправят обществата не пред въпроса дали да помним, или да забравим, а коя форма на спомена ще изберем. Като основен проблем, произтичащ от тях, за него остава сакрализирането и банализирането на

---

⁴⁷ Пак там, с. 215.

⁴⁸ Пак там, с. 456.

⁴⁹ Пак там, с. 446.

⁵⁰ Пак там, с. 455.

⁵¹ Пак там.

миналото, което ще ни попречи да го разберем. Цветан Тодоров изразява и неспокойство от факта, че „демокрацията не е отстранила от пътя си всички угрози”⁵² дори след краха на нацизма, фашизма и условно, комунизма. Опасна остава и носталгията по „едновременната общност и разрастване на всички „форми на нашето”, за които говори Примо Леви⁵³.

След дълбоки идейни разрези на XX век Цветан Тодоров прави запомнящото се заключение, че изкушението на доброто е опасно – на него той отдава бомбардировките над Нагасаки и Хирошима. За него тоталитарната травма е дълбока, но бъдещето зависи изцяло от нас – от нашите избори като индивиди и като общество.

---

⁵² Тодоров, Цв., *Памет за злото, изкушение на доброто...*, с. 376.

⁵³ Пак там, с. 377.

TWENTIETH CENTURY VIEWED BY A HISTORIAN AND A PHILOSOPHER: TONY JUDT AND TZVETAN TODOROV

Liubomira Atanassova

Summary

The text attempts to present the 20th century – a century deeply marked by wars and cataclysms that exceed all human expectations – through the prism of two books – ‘Memory as a remedy for Evil’ by philosopher Tzvetan Todorov and ‘Thinking the Twentieth Century’ by Tony Judd in collaboration with Timothy Snyder. Tzvetan Todorov tries to do ‘a survey’ on the 20th century, outlining certain events and people, and sharing his reflections on totalitarian regimes, their instruments, and the lasting harm they inflict on societies. In his book, Tony Judd attempts to ‘narrate’ the main currents that shaped this century, by using as an example various events and people. The two books are complementary – on the one hand we have a history of ideas in Tzvetan Todorov’s book, and on the other an intellectual and cultural history in Tony Judd’s book.

БИОБИБЛИОГРАФИЯ НА ПРОФ. ПЛАМЕН С. ЦВЕТКОВ, Д.Н. (1951–2015)

Дата и място на раждане

8 август 1951 г., Берлин, Германия.

Образование и квалификация

39 СПУ – София, диплома за средно образование (1969 г.).

Alliance Française – Женева, Швейцария, диплома за френски език и цивилизация (1970 г.).

Софийски университет „Св. Климент Охридски“, диплома по специалност „История“ (1976 г.).

Московски държавен университет – Москва, Русия, диплома за кандидат на историческите науки или за научната и образователна степен доктор (1980 г.).

Унгарски културен институт – София, диплома за унгарски език (1986 г.).

Висша атестационна комисия към Министерския съвет на България, диплома за старши научен сътрудник II степен в Института по история към БАН (1991 г.).

Университетски колеж за федералистични проучвания – Аоста, Италия, диплома за отлично завършена първа година (1995 г.).

Университетски колеж за федералистични проучвания – Аоста, Италия, диплома за отлично завършена втора година (1997 г.).

Висша атестационна комисия към Министерския съвет на България, диплома за доктор на историческите науки (1999 г.).

Висша атестационна комисия към Министерския съвет на България, диплома за редовен професор по нова и най-нова обща история в Нов български университет, 2002 г.

Стипендии и специализации

Три години аспирантура (докторантура) в Московския държавен университет, Русия, 1977–1980 г.

Изследователска специализация в Бенешовия архив и в Архива на Министерството на външните работи, Прага, Чехословакия (Чехия), 1984 г.

Стипендия за летен семинар в Дебреценския университет, Унгария, 1985 г.

Изследователска специализация в Архива за нови документи, Варшава, Полша, 1986 и 1987 г.

Стипендия „Фулбрайт“, гостуващ учен на Джорджтаунския университет, Вашингтон, САЩ, 1991–1993 г.

Стипендия за гостуваща програма в Оксфордския университет, Сейнт Едмънд Хол, Оксфорд, Великобритания, 1994 г.

Стипендия за гостуваща програма за хабилитирани учени в Централноевропейския университет, Будапеща, Унгария, 2000 г.

Заемани длъжности

Научен сътрудник в Института по история към БАН, 1981–1991 г.

Старши научен сътрудник в Института по история към БАН, 1991–2000 г.

Ръководител на секция „История на света и международните отношения в ново и най-ново време“ в Института по история към БАН, 1995–2000 г.

Член на Научния съвет на Института по история към БАН, 1995–2001 г.

Член на Научната комисия по исторически науки към Висшата атестационна комисия, 1997–2000 г.

Гост-преподавател в Нов български университет, 2000–2002 г.

Редовен професор в Нов български университет, 2002–2015 г.

ПРЕПОДАВАТЕЛСКИ ОПИТ

Реговни курсове:

Преподавател по най-нова обща история в Гимназията за класически езици и култура, София, 1987 г.

Свободноизбираем курс „Болшеvizъм, националсоциализъм, фашизъм” в Нов български университет, Департамент по история на Балканите и Европа, София, 1994 г.

Свободноизбираем курс „Монарсите в новата българска история” в Нов български университет, Департамент по история на Балканите и Европа, София, 1995 г.

Основен курс „История на съвременна България” – I част, в Нов български университет, Департамент по история на Балканите и Европа, София, 1991–1994 г.

Общоуниверситетски курс „Българската идея” в Нов български университет, София, 1995–1999 г.

Основен курс „История на модерния свят” – II част, в Нов български университет, Департамент по история на Балканите и Европа, София, 1996–1999 г.

Основен курс „Народностно потекло и национално самосъзнание” в Нов български университет, Департамент по история на Балканите и Европа, София, 1997–2015 г.

Основен курс „Сравнителен анализ на империите” във Варненския свободен университет, Факултет „Административни и политически науки”, есенен семестър на 1998 г.

Основен курс „Политическа география” във Варненския свободен университет, Факултет „Административни и политически науки”, пролетен семестър на 1999 г.

Основен курс за магистърска степен „Средните и малките държави в европейската политика” в Нов български университет, Департамент по история на Балканите и Европа, 1999–2015 г.

Курс за магистърска степен „Българското в евроазиатски контекст” в Нов български университет, Департамент по антропология, есенен семестър на 1999 г.

Общоуниверситетски курс и курс от програма *Artes liberales* в Нов български университет „Светът през XX век”, 1999–2015 г.

Бакалавърски курс „История на съвременния свят” в Нов български университет, 1999–2015 г.

Бакалавърски курс „Народностно потекло и национално самосъзнание” в Нов български университет, 1999–2015 г.

Бакалавърски курс „Светът на мегамитовите” в Нов български университет, 2002–2015 г.

Магистърски курс „Корени и практики на тоталитаризма” в Нов български университет, 2002–2015 г.

Магистърски курс „Англия в миналото и сега” на английски език в магистърската програма „Британистика и американистика” в Нов български университет, 2003–2015 г.

Магистърски курс „САЩ – от периферия към световна сила” на английски език в магистърската програма „Британистика и американистика” в Нов български университет, 2003–2015 г.

Бакалавърски курс „Англо-американският исторически опит” на английски език в бакалавърската програма „Британистика и американистика” в Нов български университет, 2006–2015 г.

Бакалавърски курс „Модернизацията и формирането на национални държави в Югоизточна Европа” в Нов български университет, 2002–2007 г.

Бакалавърски курс „Международните отношения през ХХ в.” в Нов български университет, 2008–2015 г.

Гостуващ лектор – курсове и лекции:

„Комунизъм и антикомунизъм след Втората световна война и българският преход от комунизъм към демокрация”, Католически университет на Америка, Вашингтон, САЩ, ноември 1991 г.

„Актуални проблеми на българския преход”, Университет „Джордж Вашингтон”, Вашингтон, САЩ, януари 1992 г.

„Балканската и източноевропейската цивилизация в миналото и сега”, Университет на Окръг Колумбия, Вашингтон, САЩ, март 1992 г.

„Проблеми на тоталитаризма, балканската история и политиката на прехода в съвременна България”, Институт за бойни проучвания, Форт Левънуърт, САЩ, април 1992 г.

„България и македонският проблем в миналото и сега”, Център „Угроу Уилсън”, Вашингтон, САЩ, април 1992 г.

Временно заместващ г-р Джоузеф Смолгън в курс „Съвременният свят“, Джорджтаунски университет, Вашингтон, САЩ, май 1992 г.

Временно заместващ г-р Д. Нелсън в курс „Балкански проучвания“, Джорджтаунски университет, Вашингтон, САЩ, юни 1992 г.

„Комунизъм и посткомунизъм“, Университет на Минесота, Морис, САЩ, юли 1992 г.

„Увод в българския език и цивилизация“, Джорджтаунски университет, Вашингтон, САЩ, август 1992 г.

„България в миналото и сега“, Институт за външни работи към Държавния департамент, Вашингтон, САЩ, март 1993 г.

„Увод в българската история“, подготвителен курс на английски за гостуващи студенти от колежа „Западна Вирджиния“ и „Уесли“, Фондация „Св. св. Кирил и Методий“, София, януари 1995 г.

„Исторически предпоставки и сегашната ситуация на Босненската война“, Център за културни проучвания и образование към Езикова гимназия, Курмейор, Италия, юли 1995 г.

„Тоталитарни теории и тоталитарна практика“, Американски университет в България, Горна Джумая (Благоевград), България, септември 1999 г.

„Двете световни войни и съдбата на малките европейски държави“, Централноевропейски университет, Будапеща, Унгария, октомври 2000 г.

„България и Балканите”, летен семинар „Фулбрайт-Хейз” в България, юни 2001 г.

„Между „вечния мир” и световната война: идеята за обединена Европа през първата половина на XX век”; „Между великите сили и традицията: институционална и културна модернизация на балканските държави”; „Комунизъм и демокрация: балканската политика в епохата на Студената война (1945–1989 г.)”; „Държавата и нацията: регионална и държавна политика на Балканите след 1989 г.”; „Предизвикателствата пред световния мир след разпадането на двуполюсния модел (етнически и религиозни сблъкновения”, квалификация за учители „Европа и нейните наследства”, организирана от фондация „Пайдея” със съдействието на фондация „Отворено общество” и с подкрепата на Министерството на образованието и науката, Несебър, 28–30.09.2001 г.

Членство в професионални и научни организации

Член на Българското историческо дружество, 1981–1989 г.

Член на Съюза на учените в България, 1986–2015 г.

Член на Американската историческа асоциация, 1992–2015 г.

Член на Американската академия за политически науки, от 2007 г.

Чужди езици

Владеене: френски, английски, руски, италиански, унгарски, немски.

Ползване: полски, сръбски и хърватски, чешки, словашки, румънски, испански, португалски, холандски (фламандски).

В памет на проф. Пламен С. Цветков

Учредено виртуално Учебно-практическо изследователско звено (УПИЗ) Проф. Пламен С. Цветков, към департамент „История на НБУ: <https://proftzvetkov.nbu.bg/>

Учредена стипендия „Проф. Пламен С. Цветков”

Аудитория 214, 1. корпус в Нов български университет – София, носи името „проф. Пламен С. Цветков”, където са изложени и документи от неговия личен фонд

ПУБЛИКАЦИИ

Монографии

Европейските сили, Балканите и колективната сигурност (1933–1935). София: Издателство на БАН, 1990 (208 страници).

Болшеvizъм, националсоциализъм, фашизъм 1917–1939 (общоевропейски и балкански аспекти на проблема). София: УИ Стопанство, 1992 (186 страници).

A History of the Balkans: A Regional Overview from a Bulgarian Perspective (История на Балканите: регионален преглед от българска перспектива). Vols.1–2. Lewiston, NY (USA), Edwin Mellen Press, 1993 (1200 страници, 2 тома: т. 1 – 604 страници, т. 2 – 596 страници).

България и Балканите от най-стари времена до наши дни. Т. 1. Българската държава от Азия към Европа. София: Знак, 1996 (404 страници).

България и Балканите от най-стари времена до наши дни. Т.2. Съвременна България. София: Знак, 1996 (518 страници).

България и Балканите от древността до наши дни (второ преработено и допълнено издание). Варна: Зограф, 1998 (799 страници).

Между руския комунизъм и германския националсоциализъм (средните и малките държави в европейската политика до Втората световна война). София: Херон-Прес, 1998 (267 страници).

Славяни ли са българите? София: Общобългарска фондация „Тангра”, 1998 (186 страници).

Мъртвородените съюзи (средните и малките държави в европейската политика, октомври 1933 – октомври 1935). София: Херон Прес, 1999 (159 страници).

Колективна сигурност или неутралитет (средните и малките държави в европейската политика, октомври 1935 – март 1938). София: Херон Прес, 1999 (180 страници).

Под натиска на Хитлер и Сталин (средните и малките държави в европейската политика, 1938–1939). София: Херон Прес, 1999 (197 страници).

Съветско-нацистката сделка (средните и малките държави в европейската политика, март-септември 1939). София: Херон Прес, 1999 (279 страници).

Кобургите и Европа. История на Сакскобургготската династия в Белгия, Португалия, България и Великобритания. София: Херон Прес, 1999 (213 страници).

Болшеvizъм, националсоциализъм, фашизъм 1917–1939. Общоевропейски и балкански аспекти на проблема (Второ

преработено и допълнено издание). Варна: Зограф, 2000 (270 страници).

Европа през XX век. Политическа и дипломатическа история на европейските гържави от Първата световна война до пагането на Берлинската стена 1914–1995. Ч. 1. София: Нов български университет, 2002 (303 страници).

Stéphane Courtois, Joachim Gauck, Alexandre Iakovlev, Martin Malia, Mart Laar, Diniou Charlanov, Lioubomir Ognianov, Plamen Tzvetkov, Romulus Rusan, Erhart Neubert, Ilios Yannakakis, Philippe Baillet. Du passé faisons table rase! Histoire et mémoire du communisme en Europe (Да превърнем миналото в табула раза. История и памет на комунизма в Европа). Paris, Robbert Laffont, 2002 (576 страници, автор на частта за живковския период от главата, посветена на комунизма в България: с. 348–364).

Европа през XX век. Политическа и дипломатическа история на европейските гържави от Първата световна война до пагането на Берлинската стена 1914–1995. Ч. 2. София: Нов български университет, 2003 (488 страници).

Ст. Куртоа, Й. Гаук, Ал. Яковлев, М. Малиа, М. Лаар, Д. Шарланов, Л. Огнянов, Пл. Цветков, Р. Рушан, Е. Нойберз, И. Янакакус, Ф. Байе. Черната книга на комунизма. 2. част. История и памет за комунизма в Европа. Б.м., София: Прозорец, 2004 (555 страници, автор на частта за живковския период от главата, посветена на комунизма в България: с. 329–344).

Народностно потекло и национално самосъзнание. София: Нов български университет, 2007 (552 страници).

Светът на мезамитовите (Някои политически и историкографски митове на XX век). София: НБУ, 2008 (431 страници).

The Soviet-Nazi Alliance (World War II and the Fate of the European Nations, 1939–1941) (a preview). – В: Научен електронен архив на библиотеката на НБУ, София, 2013 (158 страници).

Под сянката на Сталин и Хитлер. Втората световна война и съдбата на европейските народи, 1939–1941 г. Т. I. Началото на Втората световна война в Европа. София: Нов български университет, 2014 (726 страници).

Под сянката на Сталин и Хитлер. Втората световна война и съдбата на европейските народи, 1939–1941 г. Т. II. Европейската демокрация пред унищожение. София: Нов български университет, 2015 (663 страници).

Под сянката на Сталин и Хитлер. Втората световна война и съдбата на европейските народи, 1939–1941 г. Т. III. Подялбата на Европа. София: Нов български университет, 2015 (693 страници).

Под сянката на Сталин и Хитлер. Втората световна война и съдбата на европейските народи, 1939–1941 г. Т. IV. Сталин и Трестранният пакт. София: НБУ, 2016 (981 страници).

Under the Shadow of Stalin and Hitler (World War II and the Fate of the European Nations, 1939–1941). Under the Shadow of Stalin and Hitler, 1-5. Резюме на англ. език към петте тома, Т. V. с. 775-1036. София: НБУ, 2017.

Прабългарски речник (Речник на древнобългарските думи и форманти в новобългарския език): <https://proftzvetkov.nbu.bg/bg/prabylgarski-rechnik>

Книги и брошури

Външната политика на България. София: Фондация „Свободна инициатива“, 1994 (72 страници).

Демократическата партия (исторически очерк). София: Агенция „Стратегма“, 1996 (122 страници).

Демократическата партия: исторически очерк (второ допълнено издание). София: Херон Прес, 2000 (119 страници).

Септември 1944 г. София: Работилница за книжнина „Васил Станилов“ (подлистник на в. ПРО и АНТИ, 9–15 септември 2004) (31 страници).

Историческата памет. София: Нов български университет, 2004 (18 страници).

Хронология на българо–руските връзки (една история на несъвместимост, агресия и продажност). София: Работилница за книжнина „Васил Станилов“, 2008 (приложение на в. ПРО и АНТИ, бр. 18–19, 2008) (32 страници).

Хронология на българо–руските връзки (една история на несъвместимост, агресия и продажност). („Работилница за книжнина – Васил Станилов“, второ издание). – В: Инджев, Иво. Течна дружба. София: Enthusiast, 2011, с. 341–379.

Научни студии и статии

Някои проблеми на помощните исторически дисциплини върху страниците на сп. *The American Archivist* за периода 1970–1976 г. – В: *Известия на държавните архиви*. Кн. 37. София, 1979, с. 258–275.

Советско-българские отношения 1933–1935 гг. (Установление нормальных дипломатических отношений) (Съветско-българските връзки през 1933–1935 г. (Установяване на нормални дипломатически връзки)). – В: *Проблемы истории СССР*. Вып. 11. Москва, 1980, с. 252–260.

Българо-съветските връзки в светлината на съветската политика за колективна сигурност (1933–1935 г.). – *Векове*, 1981, кн. 2, с. 74–85.

България и проблемът за разоръжаването (1932–1935). – В: *Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Българската държава през вековете*. Т. 2. София, 1982, с. 283–302.

България, Балканите и проблемът за колективна сигурност в Европа (1932–1935 г.). – В: *България и Балканите 681–1981*. София, 1983, с. 386–406.

СССР, Балканите и проблемът за колективна сигурност в Европа през 1933–1935 г. в историческата литература. – В: *Международни отношения на Балканите 1918–1939 (Историографски изследвания)*. Поредица „Балкани” №6. София, 1984, с. 146–162.

Швейцарските дипломатически документи като извор за външно- и вътрешнополитическата история на България през 1931–1935 г. – В: *Сборник. Доклади от Третата национална конференция на младите историци – Пловдив*, 1981. София, 1985, с. 141–142.

Балканската дипломация и външнополитическите изяви на Третия райх (1933–1935). – В: *Българо-германски отношения и връзки*. Т. 4. София, 1989, с. 226–254.

„Оригиналност” и имитация в българските тоталитарни доктрини и организации (1918–1939). – ВЪВ: *Втори международен конгрес по българистика. Доклади*. Т. 23. София, 1989, с. 582–601.

Към типологията на политическото развитие на България през 30-те години (в съавторство с Николай Понпетров). – *Исторически преглед*, 1990, кн. 2, с. 63–78.

Фашизъм, националсоциализъм, болшеvizъм. – *Избор*, 1990, кн. 4, с. 37–40.

Maturité politique et diplomatie – quelques parallèles entre les pays balkaniques et les pays scandinaves (1933–1939) (Политическа зрялост и дипломация – някои паралели между балканските и скандинавските страни (1933–1939 г.)). – *Études balkaniques*, 1990, №3, с. 99–107.

The First World War and the Historical Fate of the Small European Nations (1914–1939) (Първата световна война и историческата съдба на малките европейски нации (1914–1939 г.)). – In: *Études historiques*, Vol. 14. Sofia, 1990, с. 88–97.

Авторитаризмът между две световни войни. – *Векове*, 1991, кн. 1–2, с. 44–49.

Autorytaryzm w latach miedzywojnia (na przykladzie Polski i Bulgarii) (Авторитаризмът в междувоенните години (по примера на Полша и България)). – In: *Polska – Bulgaria przez wieki XVII–XX*. Warszawa, Polska Akademia Nauk. Institut Historii, 1991, p. 34–39.

Нацията в масовото съзнание. – *История. Общество. Философия*, 1991, кн. 4, с. 38–39.

The Politics of Transition in Bulgaria: Back to the Future? (Политиката на прехода в България: назад в бъдещето?). – *Problems of Communism*, May–June 1992, pp. 34–43.

Confrontation and Cooperation in the Balkans 1933–1939. (Конфронтация и сътрудничество на Балканите 1933–1939 г.) – In: *Septième Congrès International d'Études du Sud-Est Européen. Rapports*. Athènes, Comité National Grec des Études du Sud-Est Européen, 1994, pp. 135–160.

Езикът на българите. – *Ави-Тохол*, 1995, кн. 2, с. 31–53.

Славяните и заселването на Балканския полуостров от българите. – *Ави-Тохол*, 1995, кн. 4, с. 32–47.

Балканите на прага на третото хилядолетие. – *Социологически проблеми*, 1995, кн. 3, с. 80–92.

Кобургите в Белгия и в България (някои предварителни бележки). – *История*, 1996, кн. 1, с. 7–16.

Обявяването на независимостта, войните и Демократическата партия. – В: *Семинар „100 години Демократическа партия“*, Копривщица, Hans Seidel Stiftung, 1996, с. 35–43.

Демократите и политиката 1934–1944 г. – В: *Семинар „100 години Демократическа партия“*, Копривщица, Hans Seidel Stiftung, 1996, с. 44–53.

Характерни особености на руската имперска политика. – *Исторически преглед*, 1996, кн.2, с. 80–92.

Под ботуша на Сталин. – *Демократически преглед*, 1996, кн. 2–3, с. 233–271.

България и тоталитарното предизвикателство. – *Демократически преглед*, 1996, кн. 4–5, с. 409–418.

Bulgarian Democracy between „Eastern” and „Western” Totalitarianism 1917–1934 (Българската демокрация между „източния” и „западния” тоталитаризъм, 1917–1934 г.). – *Bulgarian Military Review*, Vol. 4, 1996, pp.56–68.

Някои предварителни бележки за потеклото на българите. – В: *Памирските корени на древните българи*. София: Славика-PM, 1996, с. 140–148.

Славянският мит. – *Ави-Тохол*, 1997, кн. 7, с. 49–55.

Пътят на България към съседите ѝ. – *Международни отношения*, 1997, кн. 3, с. 39–46.

Има ли национални малцинства в България? – *Международни отношения*, 1997, кн. 5, с. 37–44.

Руската и съветската имперска система. – В: *България между Европа и Русия*. Б.м., „Българска сбирка”, 1997, с. 82–109.

Българските държавни традиции и коронованата демокрация. – *Ави-Тохол*, 1998, кн. 9, с. 18–27.

Санстефанският мит. – В: *Научна сесия „120 години от освобождението на България и плевенската епопея. Плевен, 9 декември 1997 г.”*. Библиотека Български северозапад към „Известия на музеите в Северозападна България”. Т. 14. Серия „Научни изследвания”. Бр. 8. Враца: 1998, с. 77–81.

Българи и славяни – кой кой е? – В: *История на българите: необходимост от нов подход, преоценки*. Ч. 1. София: Общобългарска фондация „Тангра”, 1998, с. 123-141.

За езика на българите – на какъв език говорят славяните? – В: *История на българите: необходимост от нов подход, преоценки*. Ч. 1. София: Общобългарска фондация „Тангра”, 1998, с. 175-197.

Р. Заимова, Пл. С. Цветков. Европейската историография за българите: еволюция на гледищата. – В: *История на българите: необходимост от нов подход, преоценки*. Ч. 2. София: Общобългарска фондация „Тангра”, 1998, с. 195-217.

Митове и действителност за потеклото на българите. – В: *България в световната история и цивилизации – дух и култура. Доклади от Международната научна конференция Варна, 15-16 ноември 1997*. Варна: Народен будител, 1998, с. 114-122.

Териториалните промени в историята на съвременна България (текст и карти). София: Глобус 91, 1999, с. 256-262.

За някои деформации в националната самоличност на балканските народи. – *Исторически архив*, 1999, кн. 5, с. 8-16.

Демокрацията и нейните алтернативи в България между двете световни войни. – В: *120 години изпълнителна власт в България. Научна конференция, София, 6-7 юли 1999 година*. София: Гутенберг, 1999, с. 177-197.

Balkany i wybor Eurory (Балканите и европейският избор). – *Wież*, 1999, №12, ss. 34-39.

Българското народностно самосъзнание и славяните. – В: *История на българите: необходимост от нов подход, преоценки*. Ч. 3. София: Общобългарска фондация „Тангра“, 2000, с. 72–84.

В търсене на националната ни самоличност (Славянската теория за потеклото на българите и нейните критици). – *Известия на Българската орда*, 2000, кн. 1 (59), с. 16–20.

Le nationalisme en France et le nationalisme dans les Balkans (Национализъмът във Франция и национализъмът на Балканите). – In: *Interférences historiques, culturelles et littéraires entre la France et les pays d'Europe Centrale et Orientale (XIXe et XXe siècles)*. Sofia: Éditions académiques „Prof. Marin Drinov“, 2000, pp. 24–33.

Балканите и европейската цивилизация. – *Исторически преглед*, 2000, кн. 5–6, с. 91–98.

Globalization and National Identity: The Bulgarian Case (Глобализацията и националната самоличност – българският случай). – In: *Globalization and Cultural Differences. Proceedings of the Fourth Fulbright Conference Sofia, May 19–21, 2000*, Sofia, Bulgarian-American Commission for Educational Exchange, 2000, pp. 157–161.

Исторически проблеми и балкански комплекси. – *Наука*, 2001, кн. 5, с. 38–41.

Les minorités en Bulgarie: aspects historiques, constitutionnels et internationaux du problème (Малцинствата в България – исторически, конституционни и международни аспекти на проблема). – In: *L'Europe en formation*, 2001, automne, N° 322, pp. 89–104.

Türkler, Slavlar ve Bulgarların Kökeni (Тюрките, славяните и потеклото на българите). – In: *Türkler ilksad*, Ankara, 2002, pp. 599-605.

Българският парламентаризъм като традиция и като начин на възпроизвеждане. – *Известия на Българската орда*, 2002, кн. 1, с. 24-34.

България и коронованата демокрация в Европа. – *Исторически преглед*, 2002, кн. 1-2, с. 75-94.

Българският корен и неговите отрицатели. – В: *История на българите. Изкривявания и фалшификации*. София: Тангра, 2002, с. 13-22.

Българският преход: историческа и геополитическа обремененост. – *Разум*, 2002, кн. 2, с. 34-49.

La poussée moscovite vers Constantinople et l'identité nationale des peuples balkaniques (Московският натиск към Цариград и националната самоличност на балканските народи). – In: *Slavica occitania* (Toulouse), 2002, №15, pp. 197-206.

Democracy: a Restricted Western Value or a System in Expansion? (Демокрацията – ограничена западна ценност или система в експанзия?). – In: *Knowledge, Power and Freedom in a Changing World*. Proceedings of the Fifth Fulbright Conference Sofia, May 16-18, 2002, Sofia, Bulgarian-American Commission for Educational Exchange, 2002, pp. 355-361.

Санстефанската уздама. – *Известия на Българската орда*, 2003, кн. 1, с. 4-14.

Освобождението на България. – *Наука*, 2003, кн. 2, с. 61-63.

Геноцидът като военна операция. – В: Научна конференция „Кървавата бразда на Добруджа”, Балчик: ЕТ „Томи-Иван Томов”, 2003, с. 16-23.

Стефан Стамболов и съдбата на България. – *Наука*, 2004, кн. 2, с. 39-41.

Русофилският мит. – *Разум*, 2004, кн. 2, с. 144-160.

Политическите последици на Ньойския диктат (1919–1947 г.) – В: Национална научна конференция по повод 85-ата годишнина на Ньойския диктат (27.XI.1919). София: Балкани, 2004, с. 31-34.

The Soviet Occupational Regime in Eastern Europe (some comparisons) (Съветският окупационен режим в Източна Европа – някои сравнения). – In: *The International Condemnation of Communism: The Bulgarian Perspective*, Sofia, „Vassil Stanilov” Literature Workshop, 2004, pp. 31-39.

Съветският окупационен режим в Източна Европа. – В: *Памет за утре. Международно осъждане на комунизма – българската гледна точка*. София: Работилница за книжнина „Васил Станислав”, 2004, с. 32-40.

Древнобългарските („прабългарските”) думи в едно изречение от Радој Ралин. – *Известия на Българската орда*, 2005, кн. 1, с. 8-17.

Народностно потекло и национално самосъзнание. – *Разум*, 2005, кн. 2, с. 62-82.

Fascism și antisemitism în Bulgaria (Фашизъм и антисемитизъм в България) – In: *Revista 22 – plus 22*, 2006, Nr.185, pp. 1-2.

La voie turque et la voie bulgare vers la démocratie (Турският и българският път към демокрацията). – *Études balkaniques*, 2006 , №1, 79–87.

Българската национална идентичност в балкански и европейски аспект. – *Известия на Българската орда*, 2007, кн. 1, с. 3–15.

Специфичното и общочовешкото в американските ценности. – *Език и литература*, 2007, кн. 3–4, с. 8–17.

Някои паралели между историята на българската църква и Реформацията. – В: *Реформацията. История и съвременни измерения*. София: Нов български университет, 2007, с. 33–38.

La démocratie comme projet et comme réalisation (Демокрацията като проект и реализация). – In: *Montesquieu, l'État et la religion*. Colloque de Sofia (7 et 8 octobre 2005). Sofia, Éditions Iztok-Zapad, 2007, pp. 239–250.

Zaimova, R., P. S. Tzvetkov. La Bulgarie et l'Europe: l'éternel retour (България и Европа: вечноното завръщане). – In: *La Bulgarie et l'Europe: incertitudes et espoirs*. Paris, L'Harmattan, 2007, pp. 13–30.

Националната самоличност на балканските народи като бягство от действителността. – В: *Нов български университет. Годишник на департамент „История“*. Том 1. 2006. Б.м., Нов български университет, 2007, с. 142–167.

Митът за „двете национални катастрофи“ на България. – *Известия на Българската орда*, 2008, кн. 1 (70), с. 2–15.

Сто години независимост – равносметката. – *Известия на Българската орда*, 2008, кн. 2 (71), с. 2–24.

„Славянизацията” на Източна Европа. – В: *Етноси, култури и политика в Югоизточна Европа*. Созопол: 2007. Юбилеен сборник с материали от научна конференция, посветена на 70-годишнината на проф. Цветана Георгиева, д.н. София: Нов български университет, 2009, с. 202–221.

Комунизмът като тоталитарна система. – В: *Европейската съвест и тоталитаризмът. Дискусии и исторически извори (една гледна точка)*. София: Гутенберг, 2009, с. 9–28.

Парижкият мирен договор от 1947 г. и съдбата на България. – *Един завет* (орган на Съюза на възпитаниците на Военните на НВ училища, Школата за запасни офицери, родолюбивото войнство и гражданство), 2009, кн. 2, с. 22–24.

Religion and State in Bulgaria before and after 1989. (Религията и държавата в България преди и след 1989 г.) – In: *Pro Oriente. Bd. XXXIII. Religion und Wende in Ostmittel- und Südosteuropa 1989–2009*. Innsbruck-Wien, Tyrolia-Verlag, 2010, pp. 303–312.

Участието на България във Втората световна война. – *Един завет* (орган на Съюза на възпитаниците на Военните на НВ училища, Школата за запасни офицери, родолюбивото войнство и гражданство), 2010, кн. 2, с. 6–13.

Полемиката за Втората световна война. – *Известия на Българската орда*, 2010, кн. 1 (73), с. 20–29.

САЩ и Балканите в края на XIX и началото на XX в. – В: *Нов български университет. Годишник на департамент „История”*. Т. 2. 2007, www.ebox.nbu.bg/pro/ (2010).

Поуки и равносметки от Нюрнбергския процес. – *Един завет* (орган на Съюза на възпитаниците на Военните на НВ

училища, Школата за запасни офицери, родолюбивото войнство и гражданство), 2010, кн. 4, с. 12-15.

Светът на мегамитовете. – В: *Годишник на Нов български университет* 2010. София: Нов български университет, 2010, с. 60-117.

Началото на съветската агресия през Втората световна война. – В: *Годишник на Департамент „История“*. Т. V-VI, 2010-2011 [119 стр.].

България от 9.IX.1944 г. до 8.IX.1946 г. – *Един завет* (орган на Съюза на възпитаниците на Военните на НВ училища, Школата за запасни офицери, родолюбивото войнство и гражданство), 2011, кн. 4, с. 5-8.

16 юни 1913 г. и след това. – *Известия на Българската орда*, 2011, кн. 1 (74), с. 48-51.

България от 9.IX.1944 г. до 8.IX.1946 г. – *Един завет* (орган на Съюза на възпитаниците на Военните на НВ училища, Школата за запасни офицери, родолюбивото войнство и гражданство), 2011, кн. 4, с. 5-8.

„Най-верният сателит“. – В: *Съпротивата срещу комунистическия режим в България (1944-1989)*. Сборник материали от национална научна конференция, НБУ, 23-24 март 2011 г., НБУ, 2012: www.ebox.nbu.bg/anti/ne3/4.Pzv.Satelit

Абдикацията на цар Фердинанд I и възцаряването на цар Борис III. – *Един завет* (орган на Съюза на възпитаниците на Военните на НВ училища, Школата за запасни офицери, родолюбивото войнство и гражданство), 2013, кн. 3, с. 5-8.

Съветската окупация на Естония, Латвия и Литва през Втората световна война. – *Известия на Българската орда*, 2013, кн. 1 (75), с. 40-52.

Die bulgarische Orthodoxe Kirche und die Rettung der bulgarischen Juden. (Българската православна църква и спасяването на българските евреи) – In: *Dialog* (Koordinierungsausschuss fuer christlich-juedische Zusammenarbeit), 2014, Nr 94, s. 6-10.

Съветската окупация на Естония, Латвия и Литва през Втората световна война. – *Известия на Българската орда*, 2014, кн. 1 (76), с. 18-50. [75 стр.].

Държава и църква при комунизма, националсоциализма и фашизма (някои аспекти на проблема). – В: *Годишник на Департамент „История“*. Т. VII. 2012. Б.м., 2015, NBU, с. 59-72 [15 стр.]. <http://ebox.nbu.bg/hist15/index4.php?id=9#t>

Slavlar ve Bulgarların Kökeni. – In: *Yeni Türkiye 66, rumeli – balkanlar, özel Sayısı – I, Balkan Tarihi ve balkanlarda Osmanli öncesi türk varlığı*, 2015, p. 218-226.

Държава и Църква при комунизма, националсоциализма и фашизма (някои аспекти на проблема). – *Forum Theologicum Sardicense, prius Богословска мисъл*, №2, 2013, с. 7-20.

**Предговори, коментари, бележки и съставителство
на документални издания и към книги
и монографии от груги автори**

Станишев, Н. Кратка история на българите от най-старите времена до днес. Б.м., Издава Милка Станишева-Шварц, 1994 (автор на „Предговор към новото издание”, с. I-XII).

Нъойски договор с обяснителни бележки от г-р Б. Кесяков и Дим. Николов. София: Мартилен, 1999 (автор на уводната статия „Границите и съдбата на България”, с. V-X).

Велев, Г. Българският народен календар. Основи и същност. София: Общобългарска фондация „Тангра”, 2000 (автор на уводната статия „Корените на българщината”, с. 10-20).

Николов, К. Клетвопрестъпниците. София: Работилница за книжнина „Васил Станилов”, 2002 (автор на „Предговор”, с. 7-11).

Бамберг, Ф. Източният въпрос. София: АБ – издателско ателие, 2003 (автор на приложената статия „България и руската експанзия на Балканите”, с. 605-606).

Гюлгелиева, В. Критични моменти в българската история. Три грама. София: Изис-София, 2003 (автор на предговор под наслов „Три български грама”, с. 3-10).

Бибо, И. Политика, морал, демокрация. Избрани студии 1942–1957. София: Ерго/Огледало, 2003 (автор на редакторските бележки към българското издание и обща редакция на българския превод).

Спасов, М. Триста години руска сянка над България. Публицистика. София: Аб, 2004 (автор на „Послеслов”, с. 164).

Ние, народните представители... София, четвъртък, 9 септември 2004 г. (Работилница за книжнина – „Васил Станилов”) (подлистник на в. ПРО и АНТИ, 14–20 октомври и 11–17 ноември 2004 г.) (автор на редакторските бележки към текста).

Василев, Сл. 9 юни. София: Агенция „Европрес”, 2005 (автор на предговора, с. 7-15).

Хинчев, Г. Иконостас на първите. София: Орбел, 2010 (автор на приложената рецензия „За книгата на Георги Хинчев „Иконостас на първите“, с. 451-460).

Рецензии и отзиви

The League of Nations in Retrospect. La Société des Nations: rétrospective. Berlin-New York, 1983. – *Bulgarian Historical Review*, 1984, №4, 88-95.

Желев, Ж. Фашизмът. София: Изд. на БЗНС, 1990. – *Исторически преглед*, 1991, кн. 3, с. 107-111.

Clio '94 meetings in Primorsko (Приморски срещи '94). – *Bulgarian Historical Review*, 1994, № 3, pp. 146-148.

Илиев, В. Велика Волжка България. Волга – българска река. Компарситагж, 1993. – *Ави-Тохол*, 1995, кн. 1, с. 34-35.

Халиков, А. Х. 500 руски фамилии от български произход. София: Съюз на българските общности, 1993. – *Ави-Тохол*, 1995, кн. 1, с. 35-36.

Драмата на монарха, преплетена с трагедията на народа (рецензия на А. Левърсон. Цар Борис III. Щрихи към портрета. София: Св. Георги Победоносец, 1995). – *Знаме*, 5–11.06.1995.

От България зависи дали ще има българи в Македония (отзив за семинар, организиран от експертната група на ЗМС и Фондация „Зайдел“). – *Знаме*, 12–18.06.1995.

Приморски срещи Клио '95 (отзив за срещата на историците в Приморско, организирана от Асоциация АКСЕС със съдействието на Фондация „Отворено общество“ и

Министерството на образованието, науката и технологиите). – *Знаме*, 3–9.07.1995.

Станишев, Н. Летопис за Крумиш кан-ювизи на българите. София: Теодом, 1995. – *Ави-Тохол*, 1995, кн. 4, с. 53–56.

Dimitrova, E. The Gospels of Tsar Ivan Alexander. London, The British Library, 1994. – *Ави-Тохол*, 1995, кн. 4, с. 57–58.

Войните на България за национално обединение в документи (отзив за А. Томев, Г. Владимирова. Международни договори, свързани с войните за обединението на българския народ от 1912–1913 г. С.: Тога, 1994). – *Знаме*, 13–19.11.1996.

Милков, Хр. Дуелът за сърцето на французина. Митовете Петен и Дьо Гол (17 юни 1940 – 11 ноември 1942 г.). София: Сребърен лъв, 1998, 303 страници. – *Военноисторически сборник*, 1999, кн. 1, с. 214–216.

В тезите си П. Добрев е странно непоследователен (рецензия за П. Добрев. Мисли пред храма на вековете. Как за един век три пъти беше опошлена българската история. София: Славика-РМ, 2000, 155 страници). – *Известия на Българската орда*, 2000, кн. 2 (60), с. 58–63.

Историята на един български род (отзив за В. Антонова. Потомците на Баба Тонка и народният съд. Русе, Държавен архив – Русе: 2000, 168 страници). – *Демокрация*, 8.03.2001 г.

Д-р Ганчо Ценов и славянският мит (рецензия за Г. Ценов. Произходът на българите и начало на българската държава и българската църква. Варна: Народен будител, 2002, 467 страници). – *Известия на Българската орда*, 2002, кн. 2 (64), с. 12–34.

Беседите на д-р Тачо Танев за българските азбуки. – *Известия на Българската орда*, 2003, кн. 2 (66), с. 47–50.

Българи ли са Кирил и Методиѝ? (За книгата на Св. Диамандиев „Непознатите Кирил и Методиѝ“). – *Известия на Българската орда*, 2009, кн. 1 (72), с. 31–48.

Рецензии за трудовете на Пламен С. Цветков

Troebst, St. Cvetkov, Plamen [Simeonov]: *Evropejskite sili, Balkanite i kolektivnata sigurnost 1933–1935*. – In: *Sudost-Forschungen*. Bd.L. München, 1991, s. 340–343.

Поппетров, Н. Пламен Цветков. *Европейските сили, Балканите и колективната сигурност 1933–1935 г.* София: Издателство на БАН, 1990, 207 с. – *Исторически преглед*, 1992, кн. 8–9, с. 152–156.

Музев, Вл. Пламен Цветков. *Болшеvizъм, националсоциализъм, фашизъм 1917–1939*. София: Университетско издателство „Стопанство“, 1992. – *Исторически преглед*, 1992, кн. 11–12, с. 188–192.

Кумов, Ив. Болшеvizъм, националсоциализъм, фашизъм – *Знаме*, 7–13.10.1992.

Методиев, В. Болшеvizъм, националсоциализъм, фашизъм. – *Знаме*, 28.10–3.11.1992.

Рачев, Ст. *Общоевропейски и балкански аспекти на тоталитаризма*. – *Земеделско знаме*, бр. 259, 29.12.1992.

Вобев, В. Цветков, Пламен. *Болшеvizъм, националсоциализъм, фашизъм, 1917–1939 (Общоевропейски и балкански*

аспекти на проблема). – In: *Études balkaniques*, 1993, №1, pp. 117-119.

Роретров, Н. Пламен Цветков. Болшеvizъм, националсоциализъм, фашизъм 1917–1939. Общоевропейски и балкански аспекти на проблема (Bolshevism, National Socialism, Fascism 1917–1939. All-European and Balkan Aspects of the Problem). София: Университетско издателство „Спонанство“, 1992, 187 страници. – *Bulgarian Historical Review*, 1994, №1, pp. 109-114.

Чурешки, Ст. Амбициозен опит за осмисляне на българската история (Пламен С. Цветков. България и Балканите от древността до наши дни. Второ преработено и допълнено издание. Художник Владимир Иванов. Варна: Зограф, 1998, 799 страници. ISBN 954-15-0034-X). – *Книжен свят* (издание на „Литературен форум“ за бизнес, реклама и информация), бр. 27, 15 септември 1998, с. 6.

Цанков, Г. Кафявата и червената чума (Пламен С. Цветков. Славяни ли са българите? София: Тангра, 1998, 186 страници; Пламен С. Цветков. Между руския комунизъм и германския националсоциализъм. София: Херон-Прес, 1998, 267 страници). – *Азбуки*, бр. 51-52, 23-29.12.1998.

Станилов, Ст. Митът за истината и митът за лъжата или как г-н Пламен Цветков ни изважда и отдалечава от Европа (Пламен С. Цветков. Славяни ли са българите? София: Тангра, 1998, 186 страници). – *Нова зора*, бр. 8, 23.02.1999.

Станилов, Ст. П. С. Цветков. Славяни ли са българите? София: ТАНГРА ТанНакРа, 1998, 194 страници. – *Археология*, 1999, кн. 1-2, с. 116-118.

Стоянов, Л. За историята на Европа през XX век (Пл. С. Цветков. Европа през XX век. Ч. 1–2. София: Нов български университет, 2002–2003, 791 страници). – ПРО и АНТИ, бр. 31, 31.07–6.08.2003.

Фагел, М. Концептуализирайки XX век (Пламен Цветков. „Светът през XX в.“, поредица „Artes Liberales“ на издателството на Нов български университет, С., 2005). – *Литературен вестник*, бр. 8, 1–7.03.2006.

Genov, R. Пламен С. Цветков. Под сянката на Сталин и Хитлер: Втората световна война и съдбата на европейските нации, 1939–1941. Т. 1–5. София: НБУ, 2014–2017. English Summary, vol. 5, p. 775–1036. – *Études balkaniques*, 2018, N2, p. 399–402.

Университетски и гимназиални учебници

Светът през XX век. София: Нов български университет, 2005 (416 страници).

Учебни материали, статии за преподаването по история

Парламентаризмът в България между двете световни войни (1919–1938). – В: Библиотека „Ново слово“. Лекции и есета по история и култура на България и българските земи. № 43–44, с. 1–29 – *Ново слово*, 27.04.1994.

Създаване на българската държава. 1. От Райхщат през Сан Стефано и Берлин до българската държава. – В: Библиотека „Ново слово“. Лекции и есета по история и култура на България и българските земи. № 29, с.1–16. – *Ново слово*, 29.04.1994.

Създаване на Третата българска държава. 2. Началото – Търновската конституция. – В: Библиотека „Ново слово“.

Лекции и есета по история и култура на България и българските земи. № 29.2, с. 1-13. – *Ново слово*, 4.05.1994.

Създаване на Третата българска държава. 3. Режимът на пълномощията. – В: Библиотека „Ново слово”. Лекции и есета по история и култура на България и българските земи. № 29.3, с. 1-9. – *Ново слово*, 6.05.1994.

Орачев, Ат., Пл. С. Цветков. Аграрната реформа и икономическото структуриране на България. – В: Библиотека „Ново слово”. Лекции и есета по история и култура на България и българските земи. № 30, с. 9-16. – *Ново слово*, 6.05.1994.

Съединението на България и малката източна криза. – В: Библиотека „Ново слово”. Лекции и есета по история и култура на България и българските земи. №31, с. 1-16. – *Ново слово*, 13.05.1994.

Стефан Стамболов и Константин Стоилов – утвърждаване на националната самостоятелност. – В: Библиотека „Ново слово”. Лекции и есета по история и култура на България и българските земи. № 32, с. 1-16. – *Ново слово*, 16.05.1994, с. 1-5. *Ново слово*, 18.05.1994.

Българската парламентарна демокрация. – В: Библиотека „Ново слово”. Лекции и есета по история и култура на България и българските земи. №33, с. 5-16. – *Ново слово*, 18.05.1994, с. 1-7. *Ново слово*, 20.05.1994.

Балканският национализъм, великите сили и Балканската война. – В: Библиотека „Ново слово”. Лекции и есета по история и култура на България и българските земи. №38, с. 1-16. – *Ново слово*, 27.05.1994.

Балканите и Първата световна война. – В: Библиотека „Ново слово”. Лекции и есеа по история и култура на България и българските земи. № 39, с. 1-16. – Ново слово, 30.05.1994, с. 1-32. Ново слово, 02.06.1994.

Цветков, Пл., Ам. Орачев. Втората световна война – митове и реалности. – В: Библиотека „Ново слово”. Лекции и есеа по история и култура на България и българските земи. №43, с. 1-16. – Ново слово, 03.06.1994; с. 17-32. Ново слово, 04.06.1994, с. 33-48. Ново слово, 06.06.1994.

Цветков, Пл., Ам. Орачев. 50 години от началото на българоубийството. 9 септември 1944 г. и съветската окупация. – В: Специално приложение на в. Знаме, 14–20.09.1994, 21–27.09.1994 (бр. 37 и 38), с. 1-32.

Обучение по история или форма на духовен геноцид? – Аз Буки, 12–18.11.1997.

Съветският окупационен режим. – Аз Буки, 7–13.01.1998.

Славяните и българите в учебниците по история. – Аз Буки, 11–17.03.1998.

Руският комунизъм и западноевропейските му подобия. – Аз Буки, 22–28.04.1998.

Монархията в историята на съвременна България. – Аз Буки, 3–9.06.1998.

Конституции и конституционни проекти в историята на българската парламентарна демокрация. – Аз Буки, 16–22.09.1998.

„Антифашистка” съпротива или съветски тероризъм? – Аз Буки, 16–22.12.1998.

Българската революция. – Аз Буки, 3–9.02.1999.

„Освободители” или завоеватели? – Аз Буки, 3–9.03.1999.

Писано и неписано за Втората световна война. – Аз Буки, 5–11.05.1999.

Пътят към българската независимост. – Аз Буки, 22–28.09.1999.

Толерантността и учебниците по история. – Аз Буки, 11–17.10.2000.

Митът за славяните и освободителите. – В: *Историята като наука, образование и професия. Научна конференция, Созопол, 13–16 октомври 2000 г. Доклади и дискусии.* Б.м., Гутенберг, 2002, с. 125–147.

АВТОРИТЕ

Проф. д-р Веселин Методиев – департамент „История”, НБУ

Проф. д-р Даниел Вачков – Институт за исторически изследвания към БАН

Доц. д-р Светла Янева – департамент „История”, НБУ

Д-р Денис Исаев – Институт по етнология и фолклористика с Етнографски музей към БАН

Проф. д-р Зарко Жграков – Национална художествена академия; департамент „История”, НБУ

Пламен Орфеев – докторант, катедра „Изкуствознание”, НХА

Асен Бонджев – докторант, департамент „История”, НБУ

Ранзел Младенов – докторант, департамент „История”, НБУ

Проф. д.н. Рая Заимова – Институт за балканистика с център по тракология към БАН

Доц. д-р Алека Стрезова – Институт за исторически изследвания към БАН

Доц. г-р Димитър Гюгуров – департамент „История”, НБУ

Едуард Георгиев – докторант, Институт за балканистика с център по тракология към БАН

Кирил Илиев – докторант, Институт за балканистика с център по тракология към БАН

Проф. г-р Румен Генов – департамент „История”, НБУ

Доц. г-р Живко Лефтеров – департамент „История”, НБУ

Проф. г.н. Момчил Методиев – департамент „История”, НБУ

Д-р Деян Кюранов – Център за либерални стратегии, София

Проф. г-р Димитър Вацов – департамент „Философия и социология”, НБУ

Даниела Горчева – магистър по българска филология и история, СУ; списание „Диалог”

Проф. г-р Евелина Келбечева – Американски университет в България

Любомира Атанасова – бакалавър по българистика, НБУ

Портрет на проф. Пламен С. Цветков, направен от проф. Людмил Георгиев в Нов български университет със следното посвещение: „На проф. Цветков с уважение и благодарност за ART сътрудничеството, 24 май 2009 г.“

От студентските години

23 май 1993 г.: Беседа пред българската общност в Арлингтън, Вирджиния (САЩ)

Говорител на митинг

На трибуната на VII международен конгрес за изследвания на Югоизточна Европа. Солун, 1994 г.

На предизборен митинг с малкия си син Калин

Чест гост-лектор в Столичната библиотека

Представяне на последния том пети „Кой кого?“ от многотомното издание „Под сянката на Сталин и Хитлер?“ с автор проф. Пламен Цветков

Водещ: доц. д-р Веселин Методиев
Дискутант: проф. д-р Витка Тошкова, доц. д-р Лъчезар Стоянов и проф. д-р Румен Генев

Съпътстващо събитие: Изложба „(Не)познатият проф. Пламен С. Цветков“ е подредена в Център за книгата - книжарница, корпус 1, от 11 до 12 май 2017 г.

11 май 2017 г., 11:30 часа, книжарница, корпус 1

По време на представянето заглавнието се продава с 10% отстъпка.

С медийната подкрепа на: чема

Проф. Пламен Цветков по време на конференция на департамент „История” в гр. Созопол през 2009 г. Вдясно до него са съпругата му – проф. Рая Заимова, и проф. Цветана Георгиева. Вляво е доц. Лъчезар Стоянов

С част от многобройната фамилия на негова годишнина през август 2014 г.: синовете му Боян и Калин и снаха му Албена са възпитаници на Нов български университет

www.nbu.bg

www.bookshop.nbu.bg